స్వీయ చరిత్రము

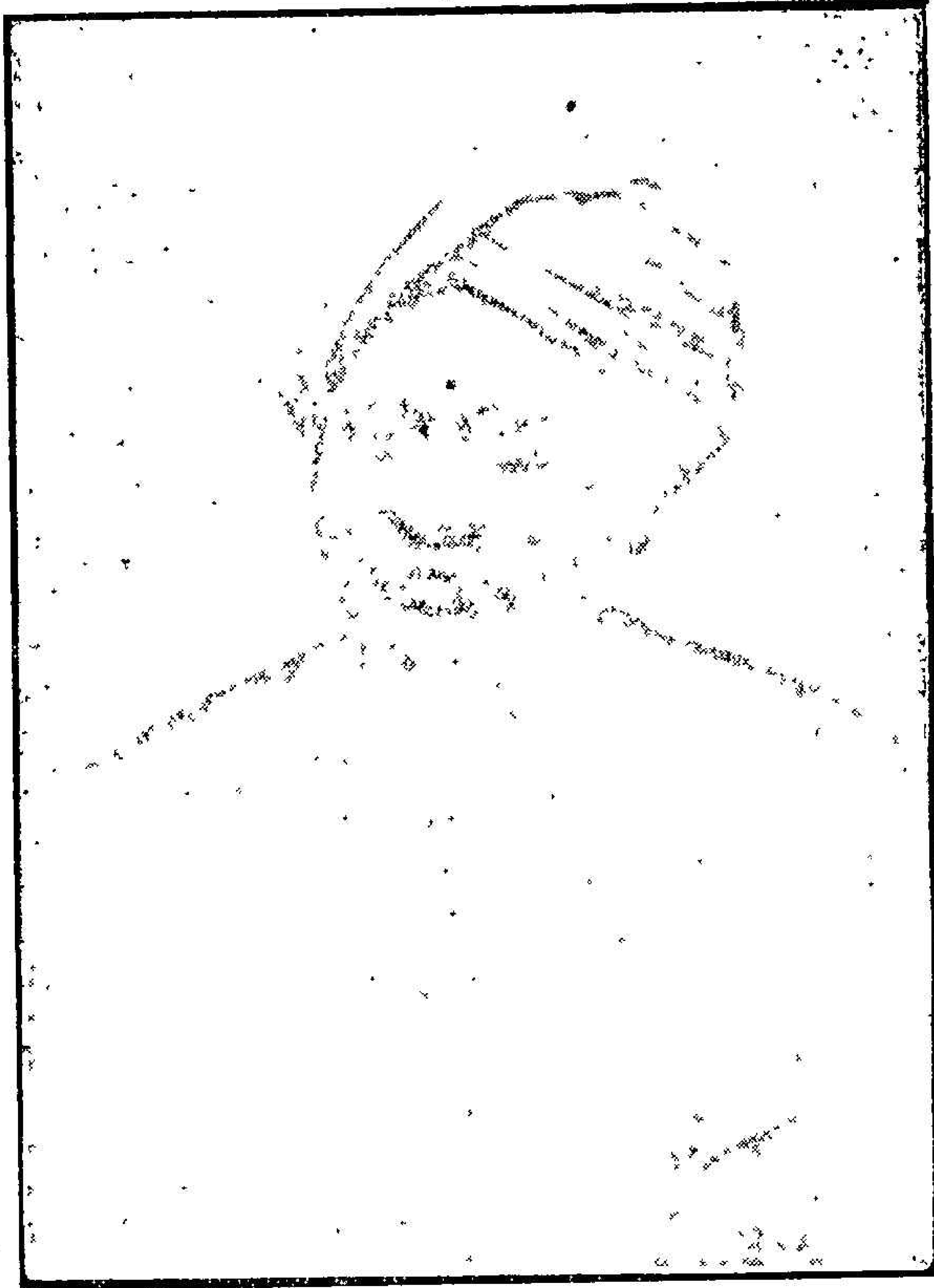
★

కళాప్రపూర్ణ
చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహకవి

★

Publishers :
M. S. R. MURTY & Co.,
VISAKHAPATNAM.
1957

Rs. 4-0-0

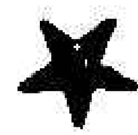
కళాప్రపూర్ణ

చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహకవి

జననము: 26—9—1867 మరణము: 17—6—1946

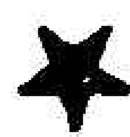
స్వీయ చరిత్రము

[సర్వహక్కులు పి. వి. దీక్షితులు అండ్ సన్ వారివి]

కళాప్రపూర్ణ

చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహకవి

Publishers :
M. S. R. MURTY & Co.,
VISAKHAPATNAM.
1957

వెల రు. **4-0-0** లు.

[illegible]

Popular Power Printing Press, Kakinada.

అవతారిక

చరిత్రలు దేశాభ్యుదయమునకు తోడుపడును. కావున దేశ చరిత్రలు మిక్కిలి యవశ్యములు. బహుపురుషుల చరిత్రలు గలసి దేశచరిత్ర లగును. కాబట్టి జీవితచరిత్రలు మిక్కిలి యవశ్యములు. మహాపురుషుల చరిత్రములు శ్రద్ధతో వ్రాసినవా రున్నపక్షమున యవి యువజనులకు నాదర్శములుగా నుండును. ఒకరి చరిత్రము మరియొకరు వ్రాసినపక్షమున వ్రాయవలసిన విషయములు సమగ్రముగా లభింపవు. అందుచేత నెవరి చరితము వారే వ్రాసుకొన్నపక్షమున విషయములన్నియు సంపూర్ణముగా నుదాహరించుట కవకాశ ముండును.

కాని స్వీయచరిత్రములలో నొక లోప ముండవచ్చును. పురుషుడు తన చరిత్రము వ్రాసుకొన్నపుడు తన యుత్తమగుణములనేగాని దుర్గుణములను వెల్లడింపడు. ఒకరిచరిత్ర మరియొకడు నిష్పక్షపాతముగా వ్రాయుట తటస్థించెనేని కథానాయకుని సుగుణములతోపాటు దుర్గుణములనుగూడ చిత్రించును. స్వీయచరిత్రములు వ్రాసుకొన్న వారిలోగూడ కొందరు స్వీయలోపములను నిశ్శంకముగా వెల్లడింతురు. అట్టి మహనీయులు జగంబున నరుదుగ నుందురు. అట్టి మహనీయుడు గాంధిమహాత్ముడొక్కడే.

ఘనకార్యములుచేసిన మహాపురుషులు పరులకు మార్గదర్శకములుగా నుండుటకై తమ చరిత్రలు తప్పక వ్రాయవలయును. మహాత్మ గాంధిగారు, జవహరలాలు నెహ్రూగారు మొదలగువారుత్తమ జీవితములు జీవించి స్వార్థత్యాగులై లోకోపకార పరాయణులగుటచే నట్టివారి జీవితము లమూల్యములు. మన యాంధ్రదేశమున మొట్టమొదట స్వీయచరిత్రము వ్రాసుకొన్నవారు మహనీయులైన రావుబహదూరు కందుకూరి వీరేశలింగము పంతులుగారు. ఆ మహాపురుషుని చరిత్రమంతయు స్వార్థత్యాగముతోడను, లోకోపకారక

మైన ఘనకార్యములతోడను నిండియున్నది. కావున వారి స్వీయ చరిత్రము నిశ్చయముగా నాంధ్ర సారస్వతమున కలంకారమై యాంధ్రజనులకు మార్గదర్శకమై యున్నది.

శ్రీ వల్లూరి సూర్యనారాయణరావుగారుగూడ స్వీయచరిత్రము వ్రాసుకొనిరి. ఆయన తన యార్జించిన విత్తమంతయు విద్యాసంస్థ కిచ్చియుండుటచే నాయన చరితముకూడ ప్రశంసనీయమే.

నా మిత్రులైన రాయసము వేంకటశివుడుగారు, చిన్ననాట నుండియు బుద్ధిమంతులై సత్ప్రవర్తనము గలిగి నుపాధ్యాయపదవిలో నుండి, కట్టకడపట నెల్లూరులోని వెంకటగిరి మహారాజాగార కళాశాలకు ప్రధానాచార్యులై. "జనానా" పత్రిక మొదలగు కొన్ని పత్రికలు నడిపి, స్త్రీల కుపయోగించు గ్రంధము లనేకములు రచియించి, గుంటూరులో కొన్ని వేలరూపాయలు ఖర్చుపెట్టి ధర్మార్థముగా నొక మందిరము గట్టించి, ప్రజలకు నప్పగించిన యుదార పురుషు డగుటచే, వారి "యాత్మకథ"గూడ శ్లాఘనీయమైయున్నది.

ఆ స్వీయచరిత్రముల ముందట నావంటివాని స్వీయచరిత్రము దివిటీముందర దీపమువలె నుండునని నే నెరుగుదును. అయినను నేల వ్రాయవలసివచ్చినదన్న నేతద్వృత్తాంతము వినిపించెద వినుడు.

1928 వ సంవత్సరము మార్చి నెలలో నా షష్ఠిపూర్త్యుత్సవమునకు రాజమహేంద్రవరము దయచేసినపుడు, మునగాల రాజాగారగు శ్రీ రాజా నాయని వెంకటరంగారావు బహదరువారు, నాస్వీయ చరిత్రము వ్రాయవలసినదని నాతో నొక్కి చెప్పిరి. పిమ్మట వీరేశలింగోన్నత పాఠశాలలో సహోపాధ్యాయులును నాకు మిత్రులునైన యడవి శంకరరావుగారు, నా స్వీయచరిత్రము వ్రాయవలసినదని నా మేనల్లునిచేత పలుమారులు వర్తమానమంపుటయేగాక, వారు నన్ను గలసికొన్నప్పుడెల్లను జెప్పుచువచ్చిరి. ఏవిధమైన ఘనకార్యములు చేసి యెరుగని నా వంటి సామాన్యుని చరిత్రము లోకమున కేమి యుపకరించునని, నే నా ప్రయత్నము చేయక చిరకాల

మూరకొంటిని. కాని యైదారు మాసముల క్రిందట నాకు బాల్య మిత్రులైన రాయసము వెంకటశివుడుగారును, చిరకాల మిత్రులైన విస్సా అప్పారావుగారును నడుమనడుమ మా యింటికి వచ్చి నా స్వీయచరిత్ర వ్రాయుమని హెచ్చరించుచు వచ్చిరి. వారుభయులు నన్ను పలుమారులు గ్రంథ మెంతవరకు వ్రాసినారని యడుగుచు వచ్చిరి. నే నారంభించలేదని నాలో నేను సిగ్గుపడుచు పలుమారులు వారికి చెప్పితిని. ఆరంభించకపోవుటకు గారణమేమని వెంకటశివుడు గారు నన్ను నొక్కి యడిగిరి. వెంకటశివుడుగారు నాకు సహాధ్యాయు లును బాల్యమిత్రులు నగుటచే సందేహము విడిచి యిట్లు చెప్పితిని. "అయ్యా నాకు శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారు పరమదయాళులై నెలకు ముప్పదిరూపాయలు జీతమిచ్చుచున్నారు. నా మీద ననేకు లాధారపడి యుండుటచే నా కా సొమ్ము చాలక యెన్నోచిక్కులు పడుచుంటిని. నే నంధుడను, నితర శరీర దౌర్బల్యము గలవాడ నగు టచే నా కన్నపానాదులు సమకూర్చుటకును న న్నావలకు నీవలకు దీసికొని వెళ్లుటకును మనుష్యులు కావలెనుగదా ? వారిని నేను పోషిం పక తప్పదుగదా ? నాకు రాజమహేంద్రవరములో స్వంతయిల్లు లేక పోవుటచే గాపురమున్న యింటికి నద్దె నీయవలెనుగదా ? అందుచేత నాకు సొమ్ము చాలక మనస్థిమితము లేదు. నిర్విచారముగా నిర్మల మైన మనస్సుతో వ్రాయవలసిన గ్రంథము చిక్కులలోబడి మన స్థిమితములేని నే నెట్లు వ్రాయుగలను ? నాకు నెల కరువదిరూపాయ లుండినగాని నెల గడువదు. అందుచేత నే వ్రాయజాలను క్షమిం పుడు." ఆ పలుకులు విని శ్రీ వేంకటశివుడుగారు "తక్కిన ముప్పది రూపాయలు మీకు వచ్చునట్లు మే మేర్పాటు చేసెదము. గ్రంథ మారంభింపుడు" అని చెప్పి వెడలిరి. నేను సంవత్సరాది వెళ్లిన మరునాడనగా చిత్రభాను సంవత్సర చైత్రశుద్ధ విదియనాడు (18–3–1942) ఉదయమున నా స్వీయచరిత్రమును నా గుమాస్తాచేత వ్రాయింప నారంభించితిని. వెంకటశివుడుగారును, అప్పారావుగారును

నా కప్పటినుండియు నెలకు ముప్పది రూపాయలచొప్పున యిచ్చు చున్నారు.

ఆహాహా! వారి దేశాభిమానము నే నేమని వర్ణింతును. నామీదగల దయ యెంతని చెప్పుదును? వారి స్వార్థత్యాగ మేమని కొనియాడుదును? నా వంటివాని స్వీయచరిత్ర లేనిచో లోకమున కేమి లోపమువచ్చును? ఈ యుదారచిత్తు లిరువురుగూడ నంత పట్టు పట్టి కష్టార్జితమైన స్వంతసొమ్ము ఖర్చుపెట్టి, నాకు వ్రాయుటకు గావలసిన కాగితముసైతమునిచ్చి, నాచే నీ గ్రంథమేల వ్రాయింపవలెను? మహారాజుగారిచ్చునట్టి ముప్పదిరూపాయలకు తోడుగ నీ పరమాప్తులు బంపినట్టి ముప్పదిరూపాయలతో మనస్థిమితముగలిగి నీగ్రంథము వ్రాసి పూర్తిచేయగలిగితిని.

నేనయిదవ యేప్రియలువరకు రాజమహేంద్రవరములోనుంటిని. జపానువారిదాడివలన విశాఖపట్టణమునకును కాకినాడకును బట్టినగతియే, రాజమహేంద్రవరమునకును బట్టునను భయమున, 6-4-1942 నాడుదయమున రాజమహేంద్రవరము విడిచి పడమటి గోదావరిజిల్లాలో తణుకు తాలూకాలోని కాకరపఱ్ఱుగ్రామము వెళ్ళితిని. అక్కడ నాముఖ్యబంధువులు నాకుబసయిచ్చి నన్ను నాకుటుంబమును నాదరించుచున్నారు. రాజమహేంద్రవరములోనుండగా నా గుమాస్తాయైన ఐనపర్తి సత్యనారాయణగారిచేత నూటతొంబదియైదు పుటలు వ్రాయించితిని. కాకరపఱ్ఱు వెళ్ళిన తరువాత మిగిలిన గ్రంథమంతయు నా మేనల్లుడైన పురాణపండ వెంకటదీక్షితులు వ్రాసిపెట్టెను. ముద్రితముమీద గ్రంథము వ్రాతప్రతిలో రమారమి యెనిమిది వందల పుటలైనది. నాచరిత్ర యింతపెద్దదిగ నుండునని నే నారంభమున ననుకొనలేదు.

స్వీయచరిత్రలు వ్రాయువారికి వారివారి దినచర్యా గ్రంథములు (Diary) నితర సహాయములు నుండును. నే నంధుడనగుటచే

నట్టి దినచర్యాగ్రంథములు వ్రాయలేకపోతిని. కాబట్టి యీగ్రంథము వ్రాయుటకు పూర్తిగ పరమేశ్వరుడు నాకిచ్చిన జ్ఞాపకశక్తియొక్కటే నాధారముగాని, లిఖితపూర్వకమైన యాధారముగాని మరి యే యితర సహాయముగాని లేదు. జ్ఞాపకశక్తినిబట్టి డెబ్బదిసంవత్సరముల చరిత్ర వ్రాయవలసివచ్చుటచే నచ్చటచ్చట ప్రమాదములుండిన నుండవచ్చును. కొన్ని విషయములు మరచియుండవచ్చును. తేదీలు నెలలు పొరపాటుగ తప్పులుపడియుండవచ్చును. బుద్ధిపూర్వకముగా నేనేమియు నసత్యములు వ్రాయలేదు. పొరపాటులున్న పక్షమున పాఠకమహాశయులు క్షమింతురుగాక!

ఇంతపెద్దగ్రంథమచ్చువేయుదునని ధైర్యము నాకు లేదు. ఈశ్వరునిపై నమ్మి గ్రంథమువ్రాసి పూర్తిచేసితిని. ఈ గ్రంథము 18-3-1942వ తేదీన ప్రారంభించి 12-7-1942 వ తేదీన ముగించితిని. మొత్తము మీద నీ గ్రంథమువ్రాయుటకు రమారమి నాలుగుమాసముల యిరువదినాలుగు దినములుపట్టెను. నాకిపుడు డెబ్బదియైదవసంవత్సరము జరుగుచున్నది. ఇంత వార్ధక్యములో నాకు పూర్తియైన జ్ఞాపకశక్తిని, నోపిక, నారోగ్యము నిచ్చి నాచే నీ గ్రంథము రచియింపజేసిన పరమేశ్వరునకు నేను శతసహస్రవందనము లాచరించుచున్నాను.

నా స్వీయచరిత్రము వ్రాయుమని నన్ను నిర్బంధించిన నేరమునకు నేను (శ్రీ) రాయసము వెంకటశివుడుగారికిని, (శ్రీ) విన్నా అప్పారావుగారికిని ధనదండనము విధించినాను. ఆ జరిమానా వారు నాకు వాయిదాలమీద నెల నెలకు జెల్లించుచున్నారు. గ్రంథమువ్రాయుట ముగిసినను వారు నాకు 1943 వ సం॥ అక్టోబరు వరకు యీ సహాయము జేసిరి. నేరము జేసిన వారికి శిక్ష ననుభవింపక దప్పునా? ఆ యుదార పురుషుల కిరువురకు నా కృతజ్ఞతాపూర్వ కాశీర్వచనములుచేసి గ్రంథము ముగించుచున్నాను. పరమేశ్వరుడు వారికి, వారి కుటుంబములకు దీర్ఘాయురారోగ్యైశ్వర్యముల నిచ్చుగాక

కాకినాడ, 12-7-1942
చిత్రభాను సం॥ నిజజ్యేష్ఠ
బహుళ అమావాస్య ఆదివారం.

ఇట్లు
చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహము

స్వీయచరిత్రము

మొదటి ప్రకరణము

బాల్యదశ

నేను జన్మముచేత వైదిక బ్రాహ్మణుడను. వైదికులలో మా శాఖ యారామ ద్రావిడశాఖ. వైదికులలో ద్రావిడశాఖ లనేకములు గలవు. పేరూరు ద్రావిళ్లు, దివిలి ద్రావిళ్లు, పుదూరు ద్రావిళ్లు, ఇప్ప గుంట ద్రావిళ్లు, ఆరామద్రావిళ్లు. వీరు నివసించు గ్రామమునుబట్టి కొందరి కా పేళ్లు గలిగినవి. పేరూరు ద్రావిళ్లు మొట్టమొదట పేరూరులో నివసించుటచేతను, కొందరు ద్రావిళ్లు దివిలిలో నివసించుటచేతను, కొందరు పుదూరులో నివసించుటచేతను, మరికొందర ఇప్పగుంటలో నివసించుటచేతను, గ్రామముల పేళ్లనుబట్టి వారివారి కాయా గ్రామముల పేళ్లు గలిగినవి. ఈ ద్రావిళ్లందరు పూర్వకాలమున ద్రవిడదేశ నివాసులు. కొన్ని వందల సంవత్సరముల క్రిందట నేదో కారణమున, నేరాజు ప్రోత్సాహముచేతనో, యాంధ్రదేశమునకు వచ్చి యుందురు. ఐనను వారి ద్రావిడ శబ్దము పోలేదు. కాని వారాంధ్రులనియే నేటి కాలమున వ్యవహరింపబడుచున్నారు. అరవ భాష మాని వారు తెలుగే మాటాడుచున్నారు. కాని కొన్ని యరవ యాచారములుమాత్రము నిలుపుకొని యున్నారు. వెలనాటులు, వేగినాటులు, తెలగాణ్యులు, కాసలనాటులు, ములికినాటులు మొదలగు తెలుగుదేశ బ్రాహ్మణుల స్త్రీలవలెగాక, పేరూరు ద్రావిడ స్త్రీలు పుడిసెపెట్టు వేయుదురు. ఇవిగాక మరికొన్ని ద్రావిడాచారము లున్నవని చెప్పుదురు. పేరి నారాయణమూర్తిగారు, గంటి లక్ష్మన్నగారు పేరూరు ద్రావిళ్లు. అల్లాడి కృష్ణస్వామయ్యగారు, వేదము వేంకట్రాయశాస్త్రిగారు, వావిళ్ళ రామస్వామిశాస్త్రిగారు, పుదూరు ద్రావిళ్లు. బ్రహ్మశ్రీ చెళ్లపిళ్ల వేంకటశాస్త్రిగారు, పురాణపండ మల్లయ్యశాస్త్రిగారు, ఆకొండి వ్యాసమూర్తిశాస్త్రిగారు, చర్ల బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారు మొదలగువారు, మా యారామ ద్రావిళ్లు. ఆరామద్రావిళ్లకు కోటయరవలని యింకొక పేరు గలదు. దక్షిణ

దేశమునుండి మొట్టమొదట వీరు వచ్చినప్పుడు తోటలలో నెక్కడనో నివసించియుందురు. ఆకారణముచేతనే తోటపురవలని వారు వ్యవహరింపబడుచుండిరని తోచుచున్నది. ఈ శాఖవారు విశేషముగ నిప్పటి పడమటి గోదావరిమండలములోని కాకరపర్తి గ్రామములో నెక్కువగ నున్నారు. వారిలో ననేకులు గొప్ప పండితులు గలరు. అగ్రహారీకులును గలరు. కూచిమంచి జగ్గకవి వ్రాసిన చంద్రరేఖా విలాపములో, జగ్గకవిచేత నెన్నో తిట్లు దిన్న యానిమళ్ల వెంకట సోమయాజులుగారు, సుప్రసిద్ధ పండితుడై సంస్కృతకవియై ముక్కరాలపాడు, బోడుగల్లునను నగ్రహారములను సంపాదించెను. ఆయన సంతతివా రిప్పటికి నా యగ్రహారముల ననుభవించుచున్నారు.

మా యింటిపేరు చిలకమర్తివారు. చిలకమఱ్ఱను పేరుగల గ్రామము తెలుగుదేశమున నెచ్చటనో యుండి యుండును. ఆ గ్రామమును బట్టి మా పూర్వులకా గ్రామనామ మింటిపేరుగ వచ్చియుండును. ఆ చిలకమఱ్ఱుగ్రామము నిజామురాజ్యములో నున్నదని కొందరు చెప్పుదురు. కాని మా తాతగారి నివాసము ప్రస్తుతము గుంటూరు మండలములో వంగవోలు సమీపమున నున్న మద్దిపాడు. మా తాతగారిపేరు చిలకమర్తి పేరయ్య. ఆయన భార్యపేరు లక్ష్మీదేవమ్మ. ఏ కారణముచేతనో యచ్చమ్మ యని యామెకు రెండవ పేరు గలదు. ఆమె పుట్టిన యూ రద్దంకి. మా నాయనమ్మ మిక్కిలి సాహసురాలు, నల్లగ, పొడవుగ నుండెడిది.

ఆమె చిన్నతనములో ననగ 1816 సంవత్సరప్రాంతమునందు, నుత్తరసర్కారులను దోచుకొనుటకై పిండారిదండు వచ్చియుండెను. అప్పు డద్దంకిలో జనులు దండునకు జడిసి గ్రామము విడిచి, వలస బోయి, జొన్నచేలలో దాగుకొనిరట. మా ముసలమ్మ యున్న చేనులోకి పిండారిదండులో జేరిన యొక సైనికుడు వచ్చెనట. అప్పు డామె రోకలి దీసుకొని యా దురాత్ముని పొడవబోయెనట. అంత వాడు పారిపోయెనట. ఆమె కెన్నో పాటలు వచ్చును. శ్రావ్యముగ పాడుచుండెడిది. నేనామెను బాగుగ నెరుంగుదును. నాకు పండ్రెండు వత్సరములు వచ్చునరకు నామె బ్రతికెను.

ఆ దంపతులకు నిరువురు బిడ్డలు పుట్టిరి. ప్రథమసంతతి కూతురు.

ఆమె పేరు సుబ్బమ్మ. రెండవ సంతతి కుమారుడు. ఆయన పేరు వెంకన్న. చిలకమర్తివారు కాశ్యపసగోత్రులు. ఆశ్వలాయనసూత్రులు. ఋగ్వేదులు. చిలకమర్తివారు వైష్ణవులలోగూడ గలరు. వారు మొట్టమొదట నారాయణద్రావిడశాఖలలో చేరిన వైదికులైయుండిరి. కొంతకాలము క్రిందట విశిష్టాద్వైతమతముమీద వారి కభిమానము గలుగుటచే చిలకమఱ్తివారు శ్రీవైష్ణవులైయుండిరి. వారుగూడా కాశ్యపసగోత్రులే. మాకును వారికిని గల భేద మొకటి గలదు. మా యింటిపేరు చిలకమర్తివారు, వారి యింటిపేరు చిలకమఱ్తివారు.

1832 వ సంవత్సరమున నాంధ్రదేశమున గొప్ప కఱవు సంభవించినది. అది మిక్కిలి భయంకరమైన కాటకము. అదే నందన సంవత్సరపు కఱవని మన పెద్దలు చెప్పుదురు. ఆ కాటకములో వేలకొలది మనుష్యులన్నము లేక మృతి నొందిరి. గుంటూరునుండి రాజమహేంద్రవరమువరకు గలబాటలు శవములతో నిండియుండెనని చరిత్రకారులు వ్రాసిరి. ఆ కాటకమునకు మాడిమాన్యములు లేని పేరయ్యగారు, సకుటుంబముగా గోదావరి మండలమునకు వచ్చిరి. వారు మొట్టమొదట, ప్రస్తుతము పడమటి గోదావరి జిల్లాలో నున్న మొగలితుర్రు గ్రామములో ప్రవేశించిరి. ఆ కాలమున తహసీల్దారు కచేరీ మున్నగునవి, నేటివలె నరసాపురములోగాక మొగలితుర్రు గ్రామములోనే యుండెనట. పేరయ్యగారి కుమార్తెయు నా మేనత్తయు నైన సుబ్బమ్మగారిని, కొందరు బంధువుల కుట్రచేత, మా శాఖలో చేరిన చామర్తివారు దొంగతనముగ నెత్తుకొనిపోయి, తమ కుమారుడైన రాజన్న యనువాని కిచ్చి వివాహము చేసికొనిరట. వెంటనే మహాకోపముచేత మా పితామహి తన కూతురు మంగళసూత్రము త్రెంపివైచినది. కాని హిందూధర్మశాస్త్రప్రకారము వివాహము దొంగతనముగనైనను రద్దుపడగూడదు గావున, వివాహము స్థిరమైనది. ఆకారణముచేత, మా పితామహుడు మొగలితుర్రు గ్రామము విడిచి, యక్కడికి సమీపమున నున్న వీరవాసరము గ్రామము చేరెను. వీరవాసరమునకు వీరాసనమనిగూడా పేరు గలదు. ఆ
మున వీరభద్రస్వామి యాలయము గలదు. అందుచేత నా
నకు వీరవాసరమని పేరు వచ్చియుండునేమో! వీరాస

ముగ వీరాసరమై, తరువాత వీరవాసరమై యుండును.

వీరవాసరము సుప్రసిద్ధమైన గ్రామము. పెద్దాడ నాగరాజు గారను మహాకవీశ్వరుడా గ్రామవాసి. ఈయన శకుంతలా పరిణయ మను ప్రబంధము నాంధ్రమున రచించెను. ఈ కావ్యము ప్రౌఢమై సరసమై యున్నది. ఈ గ్రంథమును నాగరాజుగారి మునిమనుమడును, శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారు నైన, శ్రీ రాజా కొచ్చర్లకోట రామచంద్ర వెంకటకృష్ణారావుగారు అచ్చు వేయించి ప్రచురించిరి. నాగరాజుగారు పూర్వకాలమున మచిలీపట్టణమున (బందరు) నుండిన ప్రొవిన్షియల్ కోర్టులో వకీలుగా నుండి, చాలమంది జమీందారుల పక్షమున న్యాయవాదిగ నుండి చాల ధనము నార్జించిరి. గ్రామమున కొన్ని చెరువులు త్రవ్వించిరి. ఆయన కుమారుడు పెద్దాడ మల్లికార్జునుడుగారు. ఆయన కుమారుడు పెద్దాడ నాగరాజు గారు. ఆ నాగరాజుగారి ప్రథమ భార్యయు, పోలవరము సంస్థానాధిపతియైన జగన్నాథరాయణంగారి భార్య కామాయమ్మగారు, నప్పచెల్లెండ్రు. నాగరాజుగారి ప్రథమ కళత్రము ప్రసవించి యొక కుమారుని గని వెంటనే చనిపోయెను. మాతృహీనుడైన యా బాలకుని పెదతల్లియైన శ్రీ కామాయమ్మగారు, సంతానము లేకపోవుటచే పెంచుకొని, బాలకునికి రామచంద్ర వెంకటకృష్ణారావని పేరు పెట్టెను. పెద్దాడ నాగరాజ కవిగారికిని రామచంద్ర వెంకటకృష్ణారావుగారికిని గల సంబంధ మిది.

వీరవాసరము చారిత్రక గ్రామము. తూర్పు ఇండియా కంపెనీవారు, నరసాపురముదగ్గర మాధవాయిపాలెములో వ్యాపారస్థానము స్థాపించి, బట్టలు మొదలైనవి నేయించి, వాణిజ్యము జరుపుచున్న కాలమున ననగా 18 వ శతాబ్దమున, వీరవాసరము, కంపెనీ వారి వాణిజ్యస్థానమునకు శాఖగా నుండెను. కాలక్రమమున భీమవరము తాలూకాకు వీరవాసరము కొన్ని సంవత్సరములు ముఖ్యస్థానమయ్యెను. భీమవరము తాలూకా కచ్చేరీ, పూర్వము భీమవరమునకు సమీపమున నున్న "ఉండి" గ్రామములో నుండెనట. 1815 సంవత్సరమున రామరాజను నొక క్షత్రియుడు, కొందరు రాజులను వెంటబెట్టుకొని, తహసీల్దారుగారి గృహమునకు బోయి, యతని

మీద నున్న కసి తీర్చుకొనుటకై యతనిని చంపెనట. చంపి యనంతరము బోక, చిన్న సేన చేరదీసి, పాలకొలను మొదలైన కొన్నిగ్రామములను దోచుకొనెనట. తరువాత గవర్నమెంటువారు వారిని బట్టుకొని శిక్షించి, భీమవరము తాలూకాకచ్చేరి వీరవాసరమునకు మార్చిరట. నాడు మొదలుకొని వీరవాసరము తాలూకాకు మధ్యగ లేకపోయినను, 72 సంవత్సరములు ముఖ్యస్థానమై యుండెను. వీరవాసరము తాలూకాకు నడుమ నుండకపోవుటచేతను, భీమవరము తాలూకాకు నడుమనుండుటచేతను, గవర్నమెంటువారు భీమవరములో కచ్చేరీ కట్టించి, 1857 సంవత్సరములో కచ్చేరీ భీమవరము మార్చిరి.

పూర్వము వీరవాసరములో కచ్చేరీ యుండెడి భవనము, తూర్పు ఇండియా కంపెనీవారు సరుకులు నిలువజేయు భవనమేమో యని నా యభిప్రాయము. ఏల యన, నా భవనముయొక్క చుట్టుగోడలకు నాలుగువైపుల నాలుగు బురుజు లుండెడివి. విశేషముగ దొంగ లుండెడి యా కాలమున, కంపెనీవారి సరకులు దొంగలు బందిపోటులు మొదలగువారి పాల బడకుండ, సేవకులు బురుజుల మీద నిలుచుండి కాపాడుట కేర్పడినవేమో యని నా యూహ. ఆ భవన మున్నది గాని యా బురుజు లిప్పుడు లేవు. మట్టిక్రింద త్రవ్వుకొనిపోయి పొలములలో బోసుకొనుటకు సర్కారువా రాజ్ఞయిచ్చిరి. ఆ భవనముయొక్క వీధితలుపులు కోటతలుపులవలె మిక్కిలి పెద్దవి. వీధియరుగులుగూడ చాల విశాలములైనవి. వీరవాసరము గ్రామమే గాని పెద్దగ్రామము. రమారమి పదివేల జనసంఖ్య గలది. ప్రతి సోమవారమునాడు సంత జరుగును. ఇది నివాసయోగ్యమైన గ్రామము. ఎంత వాన కురిసినను బురద యుండదు. నీటివసతి మిక్కిలి యెక్కువగ నున్నది. దక్షిణమున వీర్లకోడని చిన్న కాలువ గలదు. తక్కిన మూడు దిక్కులను చెరువులు గలవు. తృణకాష్ఠజలసమృద్ధిగల గ్రామము. 1855 న సంవత్సరమున దొరతనమువా రొక యింగ్లీషు పాఠశాల స్థాపించిరి.

ఆకాలమున వీరవాసరములో రహిముద్దీన్ సాహెబుగారని మహమ్మదీయు లొకరు తహసీల్దారుగ నుండిరి. ఈయనను గురించి యొక చిత్రకథ కలదు.

వేదవేత్తయైన యొక బ్రాహ్మణుడు శిష్యులకు వేదము జెప్పుచు వీధి వెంట నడిచి పోవుచుండెనట. తహసీలుదారుగారా బ్రాహ్మణుని బిలిచి, యీ వేదము చెప్పుకొని మీ శిష్యు లేమి చేయుదురని యడిగిరట. ఎక్కడనో బిచ్చమెత్తుకొని బ్రతుకుదురని యా బ్రాహ్మణుడుత్తరము చెప్పెనట, "నే మిక్కడ పాఠశాల బెట్టినాముగదా, బాలుర నా పాఠశాలకు బంపక పాడుచేయుచున్నావు. ఇకముందీపని చేయవద్దు. జాగ్రత్త!" యని తహసీల్దారుగారు బెదిరించిరట. నాట నుండియు నా బ్రాహ్మణుడు శిష్యులకు వేద మింటనే జెప్పుచు బైట జెప్పుట మానెనట. ఈ కథ నా చిన్నతనములో గొందరు పెద్దలు జెప్పగ వింటిని. ఆ పాఠశాల బోర్డుపాఠశాలయై నేటికిని వర్ధిల్లుచున్నది. గవర్నమెంటువారు పట్టణమైన నరసాపురములో పెట్టక వీరవాసరములో నేల పాఠశాల పెట్టిరో తెలియదు. దొరతనమువారు 1853 సంవత్సరములో రాజమహేంద్రవరమున కళాశాల స్థాపించి, 1855 సంవత్సరమున వీరవాసరములో పాఠశాల స్థాపించిరి. 1885 వ సంవత్సరమువరకు నీ పాఠశాల గవర్నమెంటు పాఠశాలయై, 1886వ సంవత్సరమున బోర్డు పాఠశాలయయ్యెను. నేను జదువుకొన్నదీ పాఠశాలలోనే.

మాతాతగారు వీరవాసరములో వైదికవృత్తివల్ల జీవించిరట. మాతండ్రి చిన్నవయసులో నుండగనే యాయనతండ్రి చనిపోయెనట. గృహముగాని మడిమాన్యములుగాని లేకపోవుటచే, మా పితామహి యాకాలముననున్న తెలుగు చదువు తనకుమారునకు చెప్పించి యా గ్రామముననున్న నియోగుల నాశ్రయించి, కుమారుని గడు గారాబముగ బెంచి వృద్ధిలోనికి దెచ్చెను. మా తండ్రిగారిదస్తూరి మిక్కిలి చక్కనిది. ముత్యాల కోవవలె నుండునని చెప్పుట యతిశయోక్తిగాదు. చిన్నతనమునుండి నియోగుల సహవాసమగుటచేత, మాతండ్రి వైదికవృత్తిమాని, లౌక్యవృత్తిచే యావజ్జీవము కాలక్షేపము జేసెను. ఆగ్రామములో ద్రోణంరాజువారు పెద్దాడవారు నను నియోగులుగలరు వీరిలో జాలమందిని మాతండ్రి స్నేహముచేత "నేమిరా" యని పిలుచుచుండెను. ఈ నియోగులుతప్ప తక్కినజనులు మమ్ము నియోగులని భావించెడివారుగాని, వైదికులని యెంచెడివారు

గారు. మా తండ్రి వీరవాసరములో గృహము సంపాదించెను.

తణుకు తాలూకాలోని ఖండవల్లి గ్రామములో నాకాలమున నొక పండితుడుండెను. ఆయన పేరు పురాణపండ భద్రయ్యశాస్త్రి గారు. ఆయన సంస్కృతాంధ్రములలో నిరుపమానమైన పాండిత్యముగలిగి, పురాణము చెప్పుటలో మంచి నేర్పుగలిగి, గొప్ప పౌరాణికుడని పేరుగాంచి, పురాణము చెప్పియు, రాజుల గృహములలో పురోహితుడయ్యు, కుటుంబ సంరక్షణము చేసికొనుచుండెను. ఆయన గ్రుడ్డివాడు. జాత్యంధుడుకాడు. కొంతకాలము జరిగిన తరువాత నీ యంధత్వము వచ్చినదట. ఆయన కైదుగురు కూతులు, నొక కుమారుడు గలిగిరి. ఆ కుమారుడే పురాణపండ మల్లయ్యశాస్త్రిగారు. భద్రయ్యశాస్త్రిగారి ప్రథమ పుత్రికను, మా తండ్రికి సన్నిహిత జ్ఞాతియైన చిలకమర్తి వెంకటశాస్త్రిగారు, వివాహమాడిరి. ఆ వెంకటశాస్త్రిగారు గొప్ప సంస్కృత పండితుడు. గొప్ప తర్కవేత్త. తన పాండిత్య ప్రభావముచేత ననేక స్థలములలో సన్మానముపొంది కుండలములు శాలువలు సంపాదించెను. భద్రయ్యశాస్త్రిగారికి రెండవ కుమార్తెయగు వెంకటరత్నమ్మగారి కొరకై, బంధువులు సంబంధముకొరకు వెదకుచుండగ, చిలకమర్తి వెంకటశాస్త్రిగారు మామగారికి నచ్చజెప్పి, తన మరదలైన వెంకటరత్నమ్మగారిని, తనకు దగ్గరదాయాదియైన మా తండ్రిగారి కిప్పించి వివాహము చేయించిరి. గృహము కట్టుటచేత నేగాక వివాహము చేసికొనుటచేతగూడ మా తండ్రిగారు నిజముగ గృహస్థులైరి.

మా తల్లికి మొట్టమొదట నొక కుమార్తెగలిగెను. తరువాత గూడ కుమార్తెయే గలిగెను. పిమ్మట నేను పుట్టితిని. మాతల్లి సంతానములో నేను మూడవబిడ్డను. నాచిన్నతనమందే మా పెద్దప్ప గారైన లచ్చమ్మ మృతినొందెను. నేను ప్రభవ సంవత్సర భాద్రపద బహుళ చతుర్దశినాటి రాత్రి మొదటిభాగమున జన్మించితినని, నా మేనమామగారు చెప్పుచుండెడివారు. ఇంగ్లీషు తారీఖుల ప్రకారము 1867వ సంవత్సరమున సెప్టెంబరునెల 26వ తారీఖున, ఖం గ్రామములో మా మేనమామగారియింట జన్మించితిని. నక్షత్రము. నాకొక మేనత్త చామర్తి సుబ్బమ్మగారనునా

నని చెప్పితిని. ఆమెకొక కుమార్తెయు నొక కుమారుడునుండిరి. భర్తపోయినతరువాత బిడ్డలు నామె యుండగానే మృతినొందిరి. ఆమె కూతురుపేరు పున్నమ్మ. ఆ పున్నమ్మ ప్రసవించి మృతినొందెను. నేను పుట్టినదినములలో నామె మాతల్లికి స్వప్నమందు గనబడి తన పేరుపెట్టుమని కోరెనట. అందుచేత మా మాతామహియు మొదలగు బంధువులు పున్నయ్యయని నాకు నామధేయముజేసిరి. ఊరక యట్లు పిలిచిరిగాని నాకు నామకరణ జాతకర్మోత్సవములు జరుగలేదు. మూడునెలలు వయసు వచ్చినతరువాత నన్ను నా మాతామహి మా తల్లితో వీరవాసరము పంపించెను. మా మేనత్త సంతానము పోయినతరువాత మాయింటనే యుండెను. తనకూతురు స్వప్నములో మా తల్లికి గనపడి పేరుపెట్టుమని కోరినదన్నమాట, మా మేనత్త కిష్టములేకపోయెను. అందుచేత మాతండ్రియు, మా మేనత్తయు మా పితామహియు నాలోచించి, పున్నయ్యయను పేరు దీసివేసి, మాకు సమీపమందున్న యంతర్వేదిలో వేంచేసియున్న శ్రీ లక్ష్మీనరసింహస్వామివారి పేరు నాకుపెట్టిరి. నాటనుండియు నేను కొంతకాలము లక్ష్మీనరసయ్యయనియు, నిటీవల లక్ష్మీనరసింహమనియు, నామధేయములతో వ్యవహరింపబడుచుంటిని. ఇప్పుడు లక్ష్మీనరసింహమనియే నన్ను లోకులుపిలుచుచుందురు. కాని నా చిన్నతనములో మా మాతామహుని బంధువులందరు పున్నయ్యయనియే బిలుచుచువచ్చిరి. మా మాతామహుడైన భద్రయ్యశాస్త్రిగారు, 1866వ సంవత్సరమునకు సరియైన యక్షయ సంవత్సరములో మృతినొందిరి. నేను గర్భములోనున్నప్పుడు మాతల్లి తన తండ్రిని నిరంతరము తలచుకొనుటచేతనో, మరెందుచేతనో నేను మా మాతామహుని యాకారముతోనే పుట్టితినని మా పెద్దలు చెప్పుచువచ్చిరి. నా బక్కపలుచని శరీరము, నా కంఠస్వరము, నా మేనిపొడవు, సరిగ మా మాతామహుని పోలియుండెనని, మాతల్లియు పినతల్లులు చెప్పుచు వచ్చిరి. నాకు నా మాతామహుని పాండిత్యమంత గొప్ప పాండిత్యము లేకపోయినను, రవ్వంత కవిత్వధోరణియు నంధత్వమును సిద్ధించినవి. భద్రయ్యశాస్త్రిగారు చక్కని తెలుగుకవిత్వము చెప్పగలవారు. నా యంధత్వము మిక్కిలి చిన్నతనమందెట్లుండెనో

నేనెఱుగను గాని, నాకు జ్ఞానమువచ్చినతరువాత రాత్రులు స్వయముగ నడచుటకుగాని చదువుటకుగాని వీలులేకపోయినదని యెఱుగుదును. పగలుగూడ చీకటిలోనున్న వస్తువులు చప్పున కనబడెడివి కావు. పాఠశాలలో నల్లబల్లమీద వేసిన యంకెలు సులభముగ కనబడెడివికావు. దేశపటములలో పట్టణములు మొదలైనవి చూపుమని యడిగినప్పుడు, నాకవి సులభముగ గనబడెడివికావు. మిత్రులతో గలిసి బంతియాట యాడుకొన్నపుడు నేను బంతి బట్టుకొనలేకపోయెడివాడను. ఇట్లు నేను నలువదిసంవత్సరములు వచ్చువరకు పగలు స్వేచ్ఛగ సంచారము చేసితిని. పాఠములు పగలే చదువుకొనుచుంటిని. రాత్రులెన్నడు చదువుకొనుట లేదు. పాఠములు చదువవలసినప్పుడు మిత్రులచే జదివించుకొని వినుచుండెడివాడను. పగలు గ్రామంలో సంచరించుటకును, బడికి వెళ్ళుటకును, పగలు వ్రాసుకొనుటకును చదువుకొనుటకును, వీలుండెనుగాని. రాత్రులుమాత్రము పరసహాయము కావలసివచ్చెను. ఈవిధముగ 1909 వ సంవత్సరమువరకు జరిగెను. ఆ సంవత్సరమున నేనొకనాడు నా మనోరమా ముద్రాక్షరశాలకు బోవుచుండగ నొక యావుమీద బడితిని. అప్పటినుండియు నేను స్వయముగ ప్రయాణములు చేయగూడదని నిశ్చయించుకొని, పగలుకూడ పరసహాయముచేతనే తిరుగుచుంటిని. 1909 సంవత్సరము వరకు రాత్రులు దీపము, చంద్రబింబము, పెద్దపెద్ద నక్షత్రములు, పగలు సూర్యబింబము నాకు కనబడెడివి. కొన్నాళ్లు వెన్నెలలో రాత్రులు నడవగలిగి యుంటిని. చీకటిరాత్రులలో ముందు దీపము పోవుచున్నయెడల దానివెనుక నేను వెళ్ళగలిగియుంటిని. 1910 వ సంవత్సరము నుండి యీ లక్షణములు గూడ పోయినవి.

నా చిన్నతనమందు మా యింట, మాతండ్రిగారికి పినతల్లి కుమారుడైన వరదా కుటుంబము గారను నొక యువకుడు వచ్చియుండెను. ఆయన నివాసస్థాన మద్దంకివద్దనున్న కాకానిపాలెము. అది కుగ్రామము. ఆయన కక్కడ మడిమాన్యము లేమియు లేవు. ఆకారణమున దన తల్లిని వెంటబెట్టుకొని యాయన మాయింట జేరెను. మాతండ్రిగారు సంపాదించిన భూముల నతడు సేద్యము చేయించుచుండెను. ఆ కుటుంబముగారి కప్పటికి వివాహముకా

ఆయన ఘోటకబ్రహ్మచారియై యుండుటచేత, నాయన తల్లియు, మా పితామహియు, మా మేనత్తయు నెట్లయిన వివాహము చేయింపుమని మాతండ్రిని ప్రోత్సాహపరచిరి. కుటుంబముగారు నిర్ధనులు. అడిదము సూరకవిగారు చెప్పినట్లు, "మాన్యములు సామాన్యములు, భూములు క్షుద్రభూములు" గల కుటుంబముగారికి. రమ్మని పిలిచి పిల్ల నెవరిత్తురు? ఆయన నల్లగ నుండెడివాడు. శరీరముమీద దట్టమైన తామర యుండెడిది. మా పితామహియు, మా మేనత్తయు, కుటుంబముగారి వివాహము నిమిత్తమై యొక పన్నుగడ పన్నిరి. నాకంటె పెద్ద పిల్ల యొకర్తె యుండెనని చెప్పితిని. ఆమె పేరు సుబ్బమ్మ. ఆమె కప్పుడు రమారమి తొమ్మిది లేక పదిసంవత్సరములు వయసుండెను. ఆమె నెవరికైన నిచ్చి షిరాయింపుమీద కుటుంబముగారికి వివాహము చేయుమని, మాతండ్రిగారిని, మా పితామహియు నా మేనత్తయు బలవంతముజేసి యొడంబరచిరి.

ఆకాలమున తుని తాలూకాలోని పంచిలి గ్రామములో నొక గృహస్థుడుండెను. ఆయన పేరు పొదిలి రామప్పగారు. ఆయనను రామప్పావధానులుగారని లోకులు వ్యవహరించుచుండెడివారు. ఆయన మొదటి భార్య మృతినొందెను. ఆమె మృతినొందునప్పటి కామెకు ముగ్గురు కొమార్తెలు నొక కుమారుడును గలరు. ప్రథమ పుత్రిక కప్పటికే వివాహమయ్యెను. ద్వితీయ పుత్రిక పేరు పల్లాలమ్మ. ఆమెకు వివాహము కాలేదు. ఆ రామప్పావధానులుగారు తన రెండవ వివాహమునకై ప్రయత్నము చేయజొచ్చిరి. మన దేశములో ముఖ్యముగ, కోమటి బ్రాహ్మణులలో మొదటి కళత్రము పోయినప్పుడు, రెండవ పెండ్లి చేసికొనుటకు నెంత వయస్సుగలవారైన సందేహింపరుగదా! పిల్లనిచ్చుటకు గృహస్థుడు గూడ సందేహింపక, సిగ్గుపడక ధనమున కాసపడియో, షిరాయింపు పెండ్లికో, బంధువుల ప్రేరణకో, లొంగి తమకూతును ముసలిదయ్యముల కిచ్చి పెండ్లిచేసి బలియిత్తురుగదా! రామప్పగారప్పటికి నలుబది సంవత్సరములు దాటి యేబదియవ పడిలో ప్రవేశించిరి. ఆయన లావుగనుండెడివారు. శుద్ధవైదికుడు. స్మార్తము బాగుగ జదువుకొని షోడశకర్మలు నసస్గళముగ జేయింపగల ప్రజ్ఞగలవారు. ఆయన పునహా సత్రాలుగూడ

వెళ్ళి ధనమార్జించిరని జెప్పుకొనిరి. మా పెద్దయప్ప లచ్చమ్మ యంతకుముందే మృతినొందుటచేత, మాచిన్నప్ప సుబ్బమ్మను రాజప్పగారి కిచ్చి వివాహముచేయునట్లును, రాజప్పగారి రెండవ కుమార్తెయైన పళ్ళాలమ్మను మా కుటుంబము బాబుగారికిచ్చి వివాహము చేయునట్లును, వివాహము తిరుపతిలో చేయునట్లును మా పెద్దలు నిశ్చయించిరి. కుటుంబముగారి తల్లి మాతండ్రికి పినతల్లి యగుటచే నామె పోరుచేతను, నాపితామహి యొక్కయు నామేనత్తయొక్కయు ప్రోత్సాహముచేతను, నెట్లయిన దిక్కులేనివాని నొకనిని గృహస్థుని జేయుట పుణ్యమని తలంచుట చేతను, మా తండ్రి యీ యనుచిత కార్యమున కొప్పుకొనెను. ఈ విచిత్రవివాహము, వెనుకటి యాంగీరస సంవత్సరములో ననగా 1872 వ సంవత్సరమున జరిగెను. నేనప్పటి కైదుసంవత్సరముల వయస్సువాడను. పనిలో పనియని యీ పెండ్లితోపాటు మా తండ్రి నాకుపనయనమునుకూడ తిరుపతిలో చేయ నిశ్చయించెను. నా తరువాత నాలుగేండ్లకు నాతమ్ముడు కృష్ణమూర్తి జన్మించెను. ఈ వివాహమువిషయమున మా తండ్రి మా మేనమామతోగాని, మా మాతామహితోగాని, తక్కిన బంధువులతోగాని యాలోచింపలేదు. వారికీవివాహమిష్టములేకపోవుటచేతనో, మాతండ్రివారితో నాలోచింపక పోవుటచేతనో, మా తల్లివంక చుట్టములెవ్వరును యీ వివాహమునకు రాలేదు. ఆ వివాహములును నా యుపనయనమును ద్వారకా తిరుమలయను పేరుగల చిన్నతిరుపతిలో జరిగెను. వీరవాసరము నుండి బండ్లమీద తాడేపల్లిగూడెము వెళ్ళి, యక్కడనుండి పెదతాడేపల్లి వెళ్ళి, క్రమముగ భీమడోలు వెళ్ళి, మేము తిరుపతి జేరితిమి. మా తల్లికి మా పెదతల్లికి మా పినతల్లులకు బండియెక్కిన పక్షమున వికారము పుట్టి డోకులు వెళ్ళునట్టి రోగముకలదు. ఆరోగము మా తల్లికి విశేషముగ కలదు. బండెక్కి బాధపడుట కిష్టములేక, పాప మా యిల్లాలు, వీరవాసరము నుండి తిరుపతి వరకు మేమందరము బండ్లెక్కినను, నామె మాత్రము బహుకష్టపడి నడచియే వచ్చెను. ఆ వివాహకాలమున తన కూతురును ముసలివానికి గట్టిపెట్టుటచేతనో, మరెందుచేతనో, మాతల్లి కంటతడిబెట్టెనట. అందుచేత మా మేనత్తయు మాపితామహి

మాతల్లిపైన నలిగిరట. తన చుట్టములెవ్వరు వివాహమునకు రాలే దని విచారపడితినని మాతల్లి వారికి ప్రత్యుత్తరమిచ్చెనట. అప్పుడు నాకేగాక నా యీడువాడైన రాయప్పావధానిగారి కుమారుడు లక్ష్మయ్యకుగూడ నుపనయనమయ్యెను. రాయప్పావధానిగారు మా యిరువురకును సంధ్యావందనము జెప్పిరి. స్మార్తములో రాయప్ప గారు గొప్ప ప్రజ్ఞగల వారగుటచే, మాకు ఋగ్వేద సంధ్యావంద నము గూడ చెప్పగలిగిరి. కాని మా యప్ప సుబ్బమ్మ మిక్కిలి యదృష్టవంతురాలని చెప్పవచ్చును. ముసలి మగనిని గట్టుకొని సవతి బిడ్డలతో గాపురము జేయనక్కర లేకుండ, బాల్యమున వైధవ్యదుఃఖ మనుభవింప నక్కర లేకుండ, నామె త్వరలోనే మృతినొంది సవతిని జేరుకొనెను. వివాహమయిన నెలదినములో, రెండు నెలలో గడచిన తరువాత, యాకస్మికముగ జ్వరము తగిలి, తగిలిన యైదుదినముల లోనే యామె మృతినొందెను.

మా యింటిప్రక్క నొక నియోగి స్త్రీ యుండెను. ఆమెపేరు పెద్దాడ నరసమ్మ. ఆమె బాలవితంతువు. ఆమె దొడ్డిలో నేవియో మొక్కలు వేసి వాటికి నీరుపోయుమని మా యప్పను బలవంత పెట్టెను. మా మేనత్తకునూ, నరసమ్మకును మిక్కిలి స్నేహము. అందుచేత నామెయు మావాండ్రును నొక కుటుంబములోని వారు గనే యుండెడివారు. ఆ గాఢమైత్రిచేతనే, యామె మా యింటి వివాహోపనయనములకు మాతో తిరుపతి గూడ వచ్చెను. ఆమె బొందిలీలనుండి యా యిల్లు క్రయమునకు దీసుకొనెను. ఆమె కొనక ముందా యింటిలో నొక పుణ్య స్త్రీ మృతినొందెను. మా యప్ప మొక్కలకు నీరుబోయుచు నా దొడ్డిలో జడుసుకొనెనట! వెంటనే జ్వరమువచ్చినదట! ఆమెకు జ్వరము తగిలిన మూడవనాడు సంధిం చెను. పేలాపన హెచ్చిపోయెను. ఆసన్నిపాతములో, చనిపోయిన బొందిలీ స్త్రీ స్తంభముమీద గూర్చుండి, నిమ్మపండు చేతపట్టుకొని, తన్ను పిలుచుచున్నదని పలవరించుచుండెడిది. ఐదవనాటి రాత్రి కాబోలు నామె మృతినొందినది. పాపము రాయప్పావధానులుగారికి వివాహ సుఖములేమి సరిగదా, త్వరలోనే ద్వితీయకళత్రమునకు శ్రాద్ధకర్మ చేసుకొన వలసిన యోగముపట్టెను. ఈ వివాహమున

కాబ్దికమే యాయనకు ఫలమయ్యెను. ఆయనకేగాదు, ఆయనకుమారుడు లక్ష్మయ్యకూడ, తనతల్లి యాబ్దికముతో పాటు సవతి తల్లి యాబ్దికముగూడ, ప్రతి సంవత్సరము పెట్టవలసిన వాడయ్యెను. రాయప్పావధానిగారు తరువాత కొన్ని సంవత్సరములకు మృతి నొందిరి.

మా తండ్రి నన్ను గొప్ప కర్మిష్ఠిని చేయవలెనని సంకల్పము కలిగి యుండెను. ఆ కోరికతో నాయన నాకు గట్టిగా సంధ్యావందనము జెప్పింపదలచుకొనిరి. మా తండ్రికి సంధ్యావందనము వచ్చును. కాని నాకు జెప్పుటకాయన కెంతమాత్రము తీరుబడి లేదు. ఆయన సంవత్సరమున కొనుమాసములు తాలూకాకచ్చేరీలో సమీనా యుద్యోగము జేయుచుండెడివారు. తక్కినకాలములో లౌక్యవృత్తి నవలంబించుటచే కవుళ్లు, కదపాలు, దస్తావేజులు, గ్రామవాసులకు వ్రాసిపెట్టుచుండెడివారు. దస్తూరి మంచిదగుటచే తరుచుగా రైతులు మొదలయినవారాయననే వ్రాతకు బిలుచుచుండెడివారు. ఆయన వ్రాసిన కాగితము లిప్పటికిని మా తమ్మునివద్ద గొన్ని కలవు. ఆయన తాటియాకులమీద గూడ బాగుగ వ్రాయగలవారు. నాకు గాని, మా తమ్మునకుగాని, తాటియాకుమీద వ్రాత యలవడినదిగాదు. నేను ప్రతిదినము త్రికాలములయందు యథావిధిగా సంధ్యావందనముచేసి, నిష్ఠతో నుండవలెనని మా తండ్రి యభిప్రాయము. అందుకు సంధ్యావందనము నేర్చుకొనుటకై నన్ను మా మాతామహస్థలమైన ఖండవల్లి గ్రామమునకు మా తండ్రిగారు పంపిరి. అప్పుడు మా మేనమామగారు ఖండవల్లిలో లేరు. ఆ దినములలో నాయన విజయనగరములో సంస్కృత విద్యాభ్యాసము చేయుచుండిరి.

నేను ఖండవల్లిలో గొంతకాలముంటిని. సవితాల సుబ్బారాయుడుగారని యొక బ్రాహ్మణోత్తముడు నాకు సంధ్యావందనము చెప్పెను. చిన్నవాడనగుటచే నేనంత శ్రద్ధగా నేర్చుకొనలేదు. కాని నేనప్పుడొక తప్పు జేసితిని. ఆయూరిలో నే నొక మంగలికుర్రవానితో నాడుకొనుచుంటిని. అప్పుడప్పుడు నే నతనికి గాయత్రిమంత్రము చెప్పుచువచ్చితిని. ఒకనాడు నేను మంగలికుర్రవానికి గాయత్రి

త్రము చెప్పుచుండగా సవితాల సుబ్బారాయుడుగారా దారిని వెళ్లుచు వినిరి. ఆయనకు వెంటనే కోపమువచ్చెను. ఆయన తరువాత మా మాతామహికడకు బోయి జరిగినసంగతి జెప్పి "కొంచెము పెద్దవాడయినప్పుడు గాని మీ పిల్లవానికి సంధ్యావందనము జెప్పగూడదు. ప్రస్తుతము వీరవాసరము పంపించవలసిన"దని చెప్పిరి.

తరువాత నేను ఖండవల్లి గ్రామమువదలి సంధ్యావందనము నేర్చుకొనుటకై మా పెదతల్లిగారి గ్రామమైన వెలగదుఱ్ఱు వెళ్ళితిని. ఆయూరిలోనుండి, యచటికి సమీప గ్రామమైన తాడిపఱ్ఱులో ఋగ్వేద సంధ్యావందనము చెప్పగలవారుండుటచేత ప్రతిదినము నేను తాడిపఱ్ఱు వెళ్లుచుంటిని. ఇది చిరకాలము పొసగినదిగాదు.

పిమ్మట నేను మంచిలి గ్రామము వెళ్ళవలసివచ్చెను. అక్కడ మా పినతల్లియు, నామె పెనిమిటియు నుండిరి. మా పినతండ్రికి యజుర్వేద సంధ్యావందనముగాని, ఋగ్వేద సంధ్యావందనముగాని రాదు. మంచిలిలో నున్నప్పుడు నే నొక వీధిపాఠశాలకు వెళ్లుచుంటిని. ఆ పాఠశాల కరణముగారి సావడిలో నుండెను. సోమంచి సుబ్బరాయుడుగా రని యొక పంతు లుండెను. ఆయన నాకు తాటియాకులమీద వరవడిపెట్టి నాచేత వ్రాయింపప్రయత్నించెను. ఆయన యెంత యత్నము జేసినను, నే నెంత కష్టపడినను, నాకు గంటము పట్టుకొనుటయే చేతనైనది గాదు. అక్కడ నేనుండుట యన్నివిధముల వ్యర్థమయినది. తరువాత నేను వీరవాసరము వెళ్ళితిని. ఆయూరి సమీపమున మత్స్యపురియను నొక గ్రామము కలదు. అది నరసాపురము తాలూకాలోనిది. ఆ యూరిలో చిలకమర్తి కుటుంబములు మూడు గలవు. వారు మువ్వురు మాకు దగ్గరజ్ఞాతులే. అం దొకరు చిలకమర్తి నరసింహశాస్త్రిగారు. ఆయన సంస్కృత కావ్యములు జదువుకొనిరి. ఆయన తెనుగులోను సంస్కృతములోను కవిత్వముగూడ చెప్పగలిగి యుండిరి.

ఆయన స్మార్తకర్మలుగూడ చేయింపగలరు. సంధ్యావందనము నిమిత్తము మా తండ్రి నన్నా గ్రామములో వారి యింట విడిచెను. నేను వారి యింట కొన్ని మాసము లుండి త్రికాల సంధ్యావందనములు క్షుణ్ణముగ నేర్చుకొంటిని. పిమ్మట నేను మరల వీరవాసరము

నేర్పితిని. సంధ్యావందనము చక్కగా వచ్చినందున నేను సంపూర్ణముగ నుత్సాహముగలిగి, యుదయమున మొగముమీదను చేతులమీదను కడుపుమీదను విభూతి పెండెకట్లు పెట్టుకొని, బహుశ్రద్ధతో మూడుపూటల సంధ్యావందనము చేయుచుంటిని. అప్పుడు మా యూరిలోనున్న వెలిచేటివారిబడిలో జదువుకొనుచుంటిని. వెలిచేటి రామప్పగారు, భద్రాచలముగారు నను నిద్దరన్నదమ్ములు బడిపెట్టిరి. ఆబడిలో నేను జేరితిని. వారు నాకు ప్రథమగురువులు. తరువాత నేను సోమంచి నరసయ్యగారి బడిలో జేరితిని. అక్కడ నున్నప్పుడు నేను గిలకలు బట్టితిని. గిలకల పద్యములు గంభీరమైన కంఠముతో శ్రావ్యముగ చదువనేర్చితినని మా పంతులుగారు నన్ను చాల మెచ్చుచుండిరి. ఆకాలమున మా మేనమామగారు మల్లయ్యశాస్త్రిగారు విజయనగరములో విద్యాభ్యాసముచేసి స్వదేశమువచ్చిరి. ఆయన యుద్యోగమునకై ప్రయత్నముచేసి బెజవాడలో నొక బంధువుడుండుటచే వానిని జూడబోయిరి. అప్పుడు బెజవాడలో దేవెండ్ర వెంకటాచలం పంతులుగారు తహసీల్దారుగ నుండిరి. మల్లయ్యశాస్త్రిగారి కాయన పరిచయ మాయెను. వెంకటాచలము పంతులుగారు విద్యాభిమానము గలవారు. పండిత పక్షపాతి. ఆదినములలో బెజవాడలో హారిసన్ గారను క్రైస్తవ మతబోధకుడుండెను. వెంకటాచలము పంతులుగారును క్రైస్తవుడే. ఏదేని యొక యుద్యోగమును శాస్త్రిగారికిప్పించుమని పంతులుగారు, దొరగారికి సిఫారసు జేసిరి.

బెజవాడకు సమీపమందున్న కొండపల్లి గ్రామములో మిషనువారి పాఠశాల యొకటి యుండెను. దానిమీద పెత్తనమంతయు దొరగారిది. దొరగారు శాస్త్రిగారికా పాఠశాలలో తెనుగు పండితుని పనియిచ్చెను. ఆ పాఠశాలలో ముగ్గురే యుపాధ్యాయులు. ఒకరింగ్లీషు చెప్పుటకును, మరియొక ఉర్దూభాష చెప్పుటకును, శాస్త్రిగారు తెనుగు చెప్పుటకును నియమింపబడిరి. శాస్త్రిగారు కొండపల్లి వెళ్ళినప్పుడు ఏడెనిమిది సంవత్సరములు వయస్సుగల నన్నుగూడ వెంట కొనిపోయిరి, కొండపల్లిలో నేను కొంతకాలముంటిని. ఊరి చివర నొక కొండమీద నా పాఠశాలయుండెను. పాఠశాలకు నేనును మా మేనమామగారును నడచి పోవుచుంటిమి. ఆ యూరిలో బ్రహ్మనే

డొంకలు మెండు. అదిగాక పాముల సంచార మెక్కువగ నుండెను. ఒకనాడు మా మాతామహి నిద్రపోవుచుండగ నామె శరీరముమీద నుండి యొక త్రాచుపాము ప్రాకి వెళ్ళెను. మెలకువ వచ్చినను సర్పము కరచునేమో యను భయమున కదలక మెదలక యూర కుండెను. అక్కడ మహమ్మదీయులు మెండుగనుండిరి. పట్టణము నందు వలెనే యచ్చట బజారును కొట్లును గలవు. నేను మొట్ట మొదట నెాటాకు, చటాకు, సవాసేరు మొదలగు శబ్దములచ్చటనే వింటిని. కొండపల్లి వెళ్ళకమునుపు మేము బెజవాడలో కొన్నాళ్లుం టిమి. అప్పుడే నేను మొట్ట మొదట పర్వతములు జూచితిని. కృష్ణానది గూడ నేనప్పుడే మొట్టమొదటిసారి జూచితిని. కొండపల్లినీరు నాకు గాని మా మేనమామగారికి గాని సరిపడలేదు. ఆయన వ్యాధిగ్రస్తు డయ్యెను. నేనును జబ్బుపడితిని. మా మేనమామగారికి విభవ సంవ త్సరమునందు మత్స్యపురిలోనున్న మా చిలకమర్తివారి యాడుపడు చునే యిచ్చి వివాహము జేసిరి. మేము కొండపల్లిలో నుండగా యాయనభార్య కాపురమునకు రాలేదు. కావున మా మేనమామయు మా మాతామహియు నేనును ముగ్గురము మాత్రమే యక్కడ నుం టిమి. మహమ్మదీయుడగు పంతులుగారి సహవాసమున మా మేన మామగారు హిందూస్థానీగూడ మాటాడగలిగిరి. అసమానమైన పాండిత్యము మంచిబోధనశక్తియు నుండుటచే మా మేనమామగారు గ్రామస్థుల యొక్కయు, విద్యార్థులయొక్కయు మెప్పుబడసిరి. అయి నను రోగపీడితులగుటచేత శాస్త్రిగారా యూరు విడువవలసి వచ్చెను. కొండపల్లి లక్కబొమ్మలకు చాల ప్రసిద్ధి. అక్కడనుండి మేము బయలుదేరునప్పుడు కొందరు మెచ్చినవారు శాస్త్రిగారి కొక లక్క పెట్టెయు, లక్క దానిమ్మచెట్టును చేసి బహుమానమిచ్చిరి. శాస్త్రి గారు ఖండవల్లి వెళ్ళిరి. నేను వీరవాసరము వెళ్ళితిని.

జబ్బు నెమ్మదించిన తరువాత శాస్త్రిగారు మరల తణుకు తాలూకాలోని మొయ్యేరు గ్రామములో నుపాధ్యాయపదవి సంపా దించిరి. అక్కడ నాలుగేండ్లుండిరి. ఆకాలమున సంజీవరావు పం తులుగారని యొకమాధ్వుడు పాఠశాలా పరీక్షకుడుగా (Dy. Inspector of Schools) నుండెను. ఆయనకు సంస్కృతములో గొంత

పాండిత్యము గలదు. అందుచేత శాస్త్రిగారిమీద నభిమానము గలిగి యాపదవి నిప్పించిరి.

అప్పటి పాఠశాలా పరీక్షకుల సంగతి కొంచెము వ్రాయుట యవసరము. ఇప్పటివలె జిల్లాకొక యధికారిలేడు. నాలుగుజిల్లాల కొక పరీక్షాధికారి (Inspector of Schools) యుండెడివాడు. ఆయన మకాము విశాఖపట్టణము. ఆయనాంగ్లేయుడు. జిల్లాకు నిద్దరు ముగ్గురు డిప్యూటీ యినస్పెక్టరులు మాత్రముండిరి. తూర్పుగోదావరి జిల్లాయు, పడమటి గోదావరిజిల్లాయు గలసి యప్పుడొకటే జిల్లాగా నుండెను. జిల్లాకంతకు నిద్దరే డిప్యూటీ యినస్పెక్టర్లు. రాజమహేంద్రవరము తాలూకా, అమలాపురము పెద్దాపురము రామచంద్ర పురము కాకినాడ తాలూకాలు, పిఠాపురము తుని డివిజనులు కలసి, యొక డిప్యూటీ యినస్పెక్టరుగారి యధికారమందుండెను. ఆఖండ మునకా కాలమున శ్రీ దక్షిణామూర్తిశాస్త్రిగారు పాఠశాలా పరీక్షాధికారిగ (Dy. Inspector of Schools) నుండిరి. రెండవ ఖండమున కనగా ఏలూరు, ఎర్రగూడెము, తణుకు, నరసాపురము, భీమవరము తాలూకాలకు నొక డిప్యూటీ ఇనస్పెక్టరుగారుండిరి. ఆయనే కళానిధి సంజీవరావు పంతులుగారు. ఆకాలమున పాఠశాలలు విశేషముగ లేకపోవుటచేతను, విద్యావ్యాప్తి తక్కువగ నుండుట చేతను, పరీక్షాధికారులుగూడా తక్కువగ నుండిరి.

1874 వ సంవత్సరములో నసగా శ్రీముఖసంవత్సరమున, మార్గశిర మాసముననో పుష్యమాసముననో, నా మేనత్త చామర్తి సుబ్బమ్మ మృతినొందెను. ఆమెకు కొన్ని యేండ్లక్రిందట నెలుక కఱచినందున నాజంతువు విషము జీర్ణించి చనిపోవువరకు నామెను బాధ పెట్టెను. పున్నమికి నమావాస్యకు బాధకలుగుచుండెను. ఆ కారణమున నామె యకాలముననే తల్లియుండగ మృతినొందెను. ఆమెకు సంతానము లేకపోవుటచే మృతినొందక మునుపు మరణశాసనము వ్రాయించి దన యాస్తినంతయు మాతండ్రిగారి కిచ్చివేసెను. వివాదములు లేకుండుటకై యా మరణశాసనము రిజిష్టరు చేయించెను. అప్పుడు రిజిష్ట్రారులులేరు. తాలూకా తహసీల్దారో సిరస్తదారో కాగితములు రిజిష్టరు చేయుచు వచ్చిరి. మా మేనత్తకు మొగలితు

ఱులో విశాలమైన స్థలము పెంకుటిల్లు నుండెను. అదిగాక యిత్తడి సామానులు కొయ్యసామానులు విశేషముగ నుండెను. ఆయాస్తి మాకు సంక్రమించినందున మా యిల్లు సామానులతో నిండిపోయెను. మా తండ్రిగారు బంధుగులకు మిత్రులకు నెన్నో మంచములు మొదలైన సామానులు ఇచ్చివేసిరి. మా మేనత్తగారియిల్లు మా తండ్రిగారు తరువాత కొంతకాలమునకు విక్రయించిరి.

నేను కొండపల్లినుండి వచ్చినతరువాత సోమంచి సరవయ్యగారి పాఠశాలలోనే మరల జదివితిని. అక్కడ చదువు ముగియగానే 1878 వ సంవత్సరములో నేను వీరవాసరములోని దొరతనమువారి పాఠశాలలో మొదటితరగతిలో జేరితిని. అది యూరిచివర పడమర దిక్కుగ నుండెడిది. అది గడ్డియిల్లు, మట్టిగోడలు. నేనక్కడ జేరు నప్పటికా గృహము శిథిలమై యుండెను. ఆ పాఠశాలకు ప్రధానోపాధ్యాయు లప్పుడు చెన్నాప్రగడ లక్ష్మీనరసయ్యగారు. ఈయన యింగ్లీషులో ప్రవేశపరీక్షయందు కృతార్థులగుటయేగాక సంస్కృతాంధ్రములలో గూడ మంచి పాండిత్యము గలిగియుండిరి. తెనుగులో జక్కని కవిత్వము జెప్పగలరు. గవర్నమెంటువారికి మొన్న మొన్నటి వరకు ట్రాన్స్లేటరుగ నుండిన చెన్నాప్రగడ భానుమూర్తిగారికి ఈయన సాక్షాత్తు పెదతండ్రి కుమారుడు.

లక్ష్మీనరసయ్యగారు చదువుచెప్పించుటకై తనతో గూడ భానుమూర్తిగారిని వీరవాసరము దీసికొనివచ్చిరి. భానుమూర్తిగారును నేనును ఒకపాఠశాలలోనే జదువుకొనుటచేత మా కిరువురకును స్నేహభావ మేర్పడెను. తరువాత నేమిరువురము చెరియొక యూరులో నున్నను భానుమూర్తిగారి కిప్పటికిని నాయెడ నత్యంతస్నేహము, ప్రేమయు గలవు. భానుమూర్తిగా రుభయభాషలయందు ప్రవీణులు. ఇంగ్లీషునందు బి. ఏ. పరీక్షయం దుత్తీర్ణులైనవారు. విశేషించి బ్రహ్మజ్ఞానసంపన్నులు. భూతదయాళువు, నుదారశీలుడు, సుగుణపుంజమై యాంధ్రదేశమున కొక యలంకారమయ్యెనని జెప్పవచ్చును. అదృష్టవశమున నీయ నిప్పటికి నారోగ్యముగ నున్నారు. ఈయన కవిత్వము ధారాళమైనది. ఈయనకుమారుడు సుబ్బారావుగారిప్పుడు రాజమహేంద్రవరములో వైద్యులైయుండి, పితృ మిత్రు

డైన నాకు, నా కుటుంబమునకు, వైద్యసహాయము చేయుచున్నారు.

దొరతనమువారి పాఠశాలలో బాలురు గిలకలుపట్టరు. అక్కడ చదువుచున్నను మా తొల్లిటి యుపాధ్యాయుడైన సోమంచి సరవయ్య గారి ప్రేరణముచేత గిలకలు పట్టవలసినవాడనైతిని. నేను గిలకల పద్యములు శ్రావ్యముగ జదువగలుగుటచే, నన్ను దీసుకొని వెళ్ళిన యెడల నెక్కువ డబ్బు తనకు వచ్చునను నాసచే, మా తండ్రిగారిని బ్రతిమాలి నన్నొడంబరచి, సరవయ్యగారు, దొరతనమువారి పాఠశాలలో విద్యార్థినైన నన్నుగూడ వెంటబెట్టుకొని, భాగ్యవంతులగు గృహస్థుల యిండ్లకు దీసుకొనిపోయి పద్యములు చదివించుచుండిరి.

మా మేనత్త మరణానంతరమున మాకొక చెల్లెలు పుట్టెను. నేను పుట్టినపుడు స్వప్నములో గనబడినట్టే మాతల్లికి పురిటిలో మా మేనత్తకూతురు పున్నమ్మ కలలో కనబడి పేరుపెట్టమని కోరెనట. అప్ప టికి మా మేనత్త లేదుగనుక మా తండ్రిగూడ మాచెల్లెలికి పున్నమ్మ గారిపేరు పెట్టుట కొప్పుకొనెను. అందుచేత నామె యన్నపూర్ణమ్మ యనియు పున్నమ్మయనియు వ్యవహరింపబడుచున్నది. ఈమె వివాహ విషయమై యిచ్చట గొంత చెప్పవలసియున్నది. మా తల్లిదండ్రులకు మొదటిబిడ్డయైన లచ్చమ్మయనుపిల్ల వివాహము కాకుండగనే చనిపో యినది. రెండవ పిల్లయైన సుబ్బమ్మ పొదిలి రాయప్పావధానులుగారిని వివాహమాడి కొలదికాలముననే మృతినొందెనని యీవరకే చెప్పితిని గదా! కాబట్టి యీడుపిల్ల పున్నమ్మయొక్కతెయే యుండెను. రమా రమి పదిసంవత్సరములు పెంచి పెండ్లి చేసినపిల్ల పెండ్లికాగానే పోవుట చేతను, పెద్దపిల్ల పెండ్లికాకుండగనే మృతినొందుటచేతను, పున్న మ్మకు చిన్నతనమందే పెండ్లిచేసిన పక్షమున చిరకాలము జీవించు నని మా పితామహికిని, మా తండ్రికిని నమ్మిక గలిగెను. మొగలి తుఱ్ఱు గ్రామములో మాకు సన్నిహిత జ్ఞాతులైన చిలకమర్తి పుల్ల య్యగా రుండిరి. ఆయన జీవించియుండగనే పెద్దకుమార్తె ప్రసవించి యొక కుమారునిగని మృతినొందెను. ఆ దౌహిత్రుడు పుల్లయ్యగారి యింటనే పెరుగుచుండెను. ఆతనికి రమారమి పదునెనిమిది సంవత్స రములు వచ్చినతరువాత వివాహముచేయ నిశ్చయించిరి. అతని యింటిపేర ద్దంకివారు. అతనిపేరు వేంకట రామయ్యగారు. ఆయన

తండ్రిపేరు కృష్ణమ్మగారు. పుల్లయ్యగారికి నరసాపురము కోర్టులో స్టాంపు వెండరుపని యుండెడిది. తల్లి లేని పిల్లవాడుగదా యని పుల్లయ్యగారు వేంకటరామయ్యగారికి యీపని వేయించిరి. వేంకటరామయ్యగారు నరసాపురములోనుండి యీపని జూచుచుండిరి. పుల్లయ్యగారు మా చెల్లెలు పున్నమ్మను వేంకటరామయ్యగారికిచ్చి వివాహము చేయుమని మా తండ్రిగారికి వర్తమానమంపిరి. బాల్యముననే కూతునకు వివాహము చేయవలెనన్న మా తండ్రిగారికా రాయబారము సంతోషదాయకమయ్యెను. ధాతసంవత్సరములో ననగా 1877వ సంవత్సరములో; మా చెల్లెలు పున్నమ్మకు మూడుసంవత్సరముల వయస్సులో మా స్వగృహమున వివాహము జరిగెను. కాని మిక్కిలి చిన్న పిల్లయగుటచే మా చెల్లెలు పెండ్లిపల్లకిలో గూర్చుండక మారము జేసెను. అందుచేత మాతండ్రిగారు పల్లకిలో పెండ్లికుమారుని కెదురుగ నన్ను గూర్చుండబెట్టి, మా చెల్లెలిని నా యొడిలో గూర్చుండబెట్టుచు వచ్చిరి. మా చెల్లెలితోబాటు నేనుగూడ నైదు దినములు నూరేగితిని. అతి బాల్యవివాహములలో నిటువంటి వైచిత్ర్యములు తరుచుగా జరుగుచుండునుగదా! అప్పటికి నాకు పది సంవత్సరముల వయస్సు. వంకాయలపాటినుండి వేంకటరామయ్యగారి సవతితల్లియు మొదలయినవారనేక బంధువులు మా పున్నమ్మ పెండ్లికి మా యింటికి వచ్చిరి. ఆసంవత్సరము గొప్ప కరవైనను మా పొలములు బాగుగపండుటచే నేకొరతయు లేకుండ వివాహము బాగుగజరిగెను. చిలకమర్తి పుల్లయ్యగారు దౌహిత్రునకు నుద్యోగమిప్పించుటయేగాక మొగలితుర్రు శివారు గ్రామమైన సేరిగపాలెములో గొంతభూమి గూడ నిచ్చిరి. పుల్లయ్యగారు ధనము, భూమియు సంపాదించిరి. పుల్లయ్యగారు జీవించియుండగనే యాయన యేక పుత్రుడు చనిపోయెను. ఆకుమారునకొక కుమారుడుండెను. పుల్లయ్యగారు కొంత భూమి దౌహిత్రునకిచ్చి తక్కిన భూమియు రెండు పెంకుటి యిండ్లను తన పౌత్రుడైన లింగమూర్తిగారి కిచ్చిరి. లింగమూర్తిగారు నాకంటె కొంచము పెద్దవారు. దైవానుగ్రహమున నాతడిప్పటికిని జీవించి యున్నాడు.

పున్నమ్మ వివాహములో బాల్య చాపల్యముచేత నేనును లింగ

మూర్తిగారును, మా జ్ఞాతియైన మరొకపిల్లవాడును, నొక తెలివి తక్కువపని జేసితిమి. మా యూరికి పడమటివైపున ఎల్లమ్మ చెరువని యొక తటాకము గలదు. మేము ముగ్గురము వస్త్రములు విసర్జించి వాటిని గట్టుమీదబెట్టి చెరువులో జలక్రీడ లారంభించితిమి. మేమా గొడవలోనుండగా వస్త్రము లెవ్వరో దొంగిలించుకొనిపోయెను. కట్టుకొనుటకు గుడ్డలులేక దిసమొలలతో సిగ్గుపడుచు సందుల గొందుల దారిబట్టి యింటికివచ్చి పెద్దలచే దిట్టముగ జీవాట్లుదింటిమి.

మా పాఠశాల మట్టిగోడలతో గట్టబడి యావురు గడ్డికప్పు గలిగి కొన్నిచోట్ల పెద్దపెద్ద రంధ్రములుపడి జీర్ణస్థితిలో నుండుటచే, నచ్చట పాఠశాలనుంచుట యుచితముగాదని పైయధికారుల శలవు పొంది, గ్రామమధ్యమున నొకయిల్లు నద్దెకుపుచ్చుకొని, ప్రధానోపాధ్యాయులైన లక్ష్మీనరసయ్యగారు బడి నచ్చోటికి మార్చిరి. బాలు రూరిచివరకు బోనక్కరలేక యూరినడుమనేయున్న పాఠశాలకు బోయి సుఖించిరి. ఆకాలమున మా పాఠశాలలో రెండవ యుపాధ్యాయుడు బ్రహ్మశ్రీ ఆదిభట్ల సాంబమూర్తిగారు. మూడవ ఉపాధ్యాయుడు నేను బడిలో జేరునప్పటికి చిలకలపూడి రామస్వామిగారు. నేను వెళ్ళినకొలదికాలమునకే యాయన మరొకచోటికి మార్చబడిరి. ఆయన స్థానమందు మూడవ యుపాధ్యాయుడుగ ఆచంట వెంకటాచలపతిగారు నియమింపబడిరి. ఈయన డాక్టరు ఆచంట లక్ష్మీపతిగారి పినతండ్రిగారు. ఈయన యొకటిరెండు తరగతులకు బాఠము చెప్పుచుండెడివారు. నేను 1879 వ సంవత్సరములో రెండవతరగతి బదివితిని. నేను పాఠములు జక్కగ చదువుకొని యుపాధ్యాయుల మెప్పుబడయుచుంటినిగాని గణితమునందు నాకభిరుచి లేదు. 1880 వ సంవత్సరమున మూడవతరగతిలో జేరితిని. అది యిప్పటి మొదటి ఫారమునకు సరియైన తరగతి. ఈ తరగతికి మోరల్ క్లాసుబుక్కను పేరుగల నింగ్లీషు పాఠపుస్తకముండెను. అది మిక్కిలి మంచిపుస్తకము. అందులో రమారమి యాబదిపుటలు మూడవ తరగతికిని నూరుపుటలవరకు పై తరగతికిని పాఠ్యములుగ నేర్పరచిరి. అటువంటి పుస్తక మిటీవల క్రిందితరగతులకు నియమింప బడనేలేదు. ఆకాలమున మొదటితరగతికి దొరతనమువా రచ్చువేయించిన తెలుగు

పుస్తకమును, వారిచేతనే ప్రకటింపబడిన "Madras Reader" (మెడ్రాస్ రీడర్) అను నింగ్లీషుపుస్తకమును చెన్నపురిరాజధాని భూగోళమును, శేషయ్య వ్యాకరణమును, హిందూదేశచరిత్రములో నారధ్యాయములును, పఠనీయములై యుండెను. రాజమహేంద్రవరములో కొంతకాలము మండల న్యాయాధిపతిగా (District Judge) నున్న మారిసుదొరగారింగ్లీషులో నొక హిందూదేశచరిత్రము వ్రాసిరి. ఆ చరిత్రమునకు దొరతనమువారు తెలుగు వ్రాయించి పండ్రెండధ్యాయములుగల గ్రంథముగ ప్రకటించిరి. అది నాలుగవ మైసూరు యుద్ధముతో ననగా టిప్పుసుల్తాను మరణముతో సమాప్తమయ్యెను. అందు మొదటి యారధ్యాయములు మొదటితరగతికిని, దక్కిన యారధ్యాయములు, రెండవతరగతికిని బఠనీయములుగ నేర్పడినవి. రెండవ తరగతికిగూడ గవర్నమెంటువారే తెలుగువాచకమును, రెండవ మెడ్రాసు రీడరును ప్రకటించిరి. అవే మేము జదువుచుంటిమి. అప్పుడు జిమ్నాస్టిక్సు, డ్రిల్లు మొదలైనవి లేవు మేము రెండవతరగతి జదువుచుండగనే దొరతనమువారు ప్రయిమరీపరీక్ష స్థాపించిరి. అదే తరువాత అప్పర్‌ప్రైమరీ పరీక్షగ మారెను. అందు కృతార్థులైనవారు నార్మలు స్కూలులో ననగా ట్రయినింగుస్కూలులో జేరుట కధికారముండెను. ఆ కాలమున నరసాపురమున నొక నార్మలు స్కూలును, రాజమహేంద్రవరములో నొక నార్మలుస్కూలు నుండెను. అప్పుడు హయ్యరెలిమెంటరీ గ్రేడనియు, లోయరుగ్రేడనియు భేదములులేవు. తరువాతనే యీ మార్పులు వచ్చెను. రెండవ తరగతి పరీక్షలో నేను కృతార్థుడనై మూడవతరగతిలో 1880 వ సంవత్సరమున జేరితిని. ఈ తరగతిలో మారిసుదొరగారు చేసిన యింగ్లీషు వ్యాకరణముగూడ మేము జదువవలసివచ్చెను.

ఆ 1879 సంవత్సరములోనే మా పితామహి మృతినొందెను. ఆమె మరణమునకు ముందు నాలుగుమాసములో మూడుమాసములో మంచమెక్కెను. మా తండ్రిగారు మొదటినుండియు మాతృభక్తి విశేషముగ గలవారు. ఆమె యేదికోరిన నది చేసెడివారు. వరదాకుటుంబముగారి వివాహముగూడ నామె ప్రోత్సాహముచేతనే జేయబడినది. మా తండ్రిగారామెకు చేసిన యుపచారము వర్ణనా

తీతము. చిన్నతనమున తనతండ్రి మృతినొందిన నాటనుండి బంధు సహాయము లేకపోయినను, నిల్లు వాకిలి మడిమాన్యములు లేకపోయినను, మిక్కిలి శ్రమపడి పెంచి విద్యాబుద్ధులు చెప్పించి తన్నొక యింటివానిని తనతల్లియే జేసినదని, మా తండ్రిగారు మిక్కిలి కృతజ్ఞులై, యామె నఖండగౌరవముతోను ప్రేమతోను జూచి ముప్పు గడపిరి. ఆమె నవసానస్థితిలో క్రిందపడ్వైచిరి. ప్రాణము చాలసేపు వరకు పోలేదు అప్పుడు మా తండ్రిగారు నీళ్ళలో కొన్ని తులసి దళములు వేసి యుద్ధరిణెతో నాతులసితీర్థము నాచేత నామెనోటిలో బోయించిరి. ఆమె బహుధాన్యసంవత్సర కార్తికపూర్ణిమనాటి యుదయమున మృతినొందెను. ఆదినముననే మా గురువైన సోమంచి సరవయ్యగారు కూడ మృతినొందిరి. ఆయన తండ్రికొక్కడే పుత్రుడు. వివాహముకూడ నయ్యెను. మాయూరిలో సోమంచివారి కుటుంబములైదారు గలవు. మాపితామహి శ్రాద్ధమునకు మా తండ్రిగారు సోమంచివారి పిల్లలను భోక్తలుగ బిలిచిరి. "మా సరవయ్యగారి శ్రాద్ధమునకు మీ పెద్దపిల్లవానిని భోక్తగ బంపితివేని మా పిల్లలను మీయింటికి బంపెదమని," సోమంచివారు కొందరు మాతండ్రిగారితో జెప్పిరి. నేను వైదికవృత్తిలో లేకపోయినను, తల్లి శ్రాద్ధమునకు భోక్తలు దొరకరేమో యను భయమున, మా తండ్రిగారు నన్ను బలవంతపెట్టి షోడశ బ్రాహ్మణార్థమునకు బంపిరి. విధిలేక నేను వెళ్ళవలసివచ్చినది.

ధాత సంవత్సరపు క్షామమునకు, నెల్లూరు మండలమునుండి మా బంధువులు రెండు కుటుంబముల వారక్కడ యున్న వస్త్రములు జరుగక వీరవాసరమువచ్చి యచ్చట కాపురముండిరి. అందొక కుటుంబమువారు అక్కాపంతుల నరసయ్యగారు. వారద్దంకి సీమలోని సోమవరప్పాడునుండి వచ్చిరి. ఆయనభార్య మాతండ్రిగారికి పిన తల్లికూతురు. అనగా వరదాకుటుంబముగారి యప్పగారు. రెండవ కుటుంబము వారు మధునాపంతుల కాలభైరవశాస్త్రిగారు. ఆయనయు నద్దంకిసీమలోని మేదరమెట్లనుండివచ్చిరి. ఆయన భార్య, మత్స్యపురి గ్రామములో నుండి నాకు మున్ను సంధ్యావందనం నేర్పిన చిలకమర్తి నరిసింహశాస్త్రిగారి యప్పగారు. నరసయ్య

కాలభైరవశాస్త్రిగారును బహుకుటుంబీకులు. నరసయ్యగారు యాయావరముచేసి కుటుంబపోషణము జేసుకొనుచుండెడివారు. కాలభైరవశాస్త్రిగారు మిక్కిలి వృద్ధులై సంచారము జేయుటకు సమర్థులు గాకపోవుటచే జ్యేష్ఠకుమారుడు చుట్టుప్రక్కల గ్రామములలో యాయావరము చేసి తలిదండ్రులను తమ్ములను చెల్లెండ్రను బోషించుచుండెను, వారి యింట మరణములు వచ్చినప్పుడుగూడ మాతలిదండ్రుల బలవంతము చేత నేను వారి యిండ్లకు శ్రాద్ధభోక్తగా వెళ్ళవలసి వచ్చెడిది.

1860 వ సంవత్సరమున నేను మూడవతరగతిలో (అనగా నిప్పటి ఫస్టుఫారములో) చేరగానే, మా తల్లిదండ్రులు నరసాపురమునకు సమీపమందున్న, యంతర్వేదియాత్రకు బోదలచిరి. మాబడికి ప్రధానోపాధ్యాయులైన చెన్నాప్రగడ లక్ష్మీనరసయ్యగారు, నేను మా జననీ జనకులతో వెళ్లుటకెంత కుతూహలపడినను నాకు శలవిచ్చినారుగారు. అందుచేత మా తలిదండ్రులు, భోజనమునకై నన్నొక పేదబ్రాహ్మణులయింట నప్పగించి కావలసిన సరకులు వారికిచ్చి యాత్రకుబోయిరి. అంతర్వేదిక్షేత్రము నేనంతకు మున్నొకటి రెండుసారులును, తరువాత నొకసారియు జూచితిని. అచ్చట లక్ష్మీనరసింహస్వామివారు ప్రధానదేవత, నీలకంఠేశ్వరస్వామి యను శివుడు క్షేత్రపాలకుడు, గుఱ్ఱాలక్క గ్రామదేవత. నరసాపురమునుండియు, యితరస్థలములనుండియు, వేలకొలది యాత్రికులు మాఘశుద్ధ దశమినాటికచ్చటికి జేరుదురు. ఆరాత్రియే నరసింహస్వామివారి కళ్యాణము. ఆ తిరునాళ్లు నాలుగుదినములు జరుగును. తీర్థవాసులు గోదావరిస్నానము, సాగరసంగస్నానముజేసి, స్వామిని సేవించి పోవుచుందురు. గౌతమి యంతర్వేది దగ్గరనే సముద్రములో గలియును.

నేను మూడవతరగతి జదువుచున్నప్పుడు గణితములో మిక్కిలి వెనుకబడియుంటిని. తెలుగులోను నింగ్లీషులోను దేశచరిత్రములోను భూగోళములోను ప్రజ్ఞావంతుడ నేగాని గణితములో సమర్థత తక్కువ. దీనికి రెండుకారణములు. నాకు గణితములో సహజముగ నభిరుచి లేకపోవుట యొకటి. నా దృష్టిదోషము రెండవ కారణము. ఉపాధ్యాయులు నల్లబల్లమీద వేసెడు యంకెలు నాకు గనబడెడివిగావు.

ఈ రెండు కారణములచేత నేను గణితములో మిక్కిలి వెనకబడియుండెడివాడను. ఆచంట వెంకటాచలపతిగారు మూడవతరగతికి గణితము నేర్పుచుండిరి. ఆయన మిక్కిలి కోపస్వభావులు. లెక్కలు తప్పినప్పుడెల్ల నన్నాయన బెత్తముతో దండించుచుండెను. ఒకసారి యా పంతులుగారు కోపించి, లెక్కతప్పినందుకు రెండు చేతులమీద నన్నుయిరువది దెబ్బలకంటె నెక్కువగా కొట్టిరని, నాకుజ్ఞాపకము. అప్పుడు నాకు పదమూడేండ్ల వయసు. ఎలాగో యొకలాగు సంవత్సరాంతమున మూడవతరగతి పరీక్షయందు కృతార్థుడనై నాలుగవ తరగతికి వెళ్ళితిని. మూడవతరగతివరకు దేశచరిత్రము భూగోళము గణితము తెనుగులో నేర్పుచుండిరిగాని, నాలుగవ తరగతినుండి తెలుగువాచకములుతప్ప తక్కిన వింగ్లీషు భాషలోనే నేర్పుచుండిరి. నాలుగవతరగతి యిప్పటి రెండవ ఫారముకు (II nd form) సమానము. అప్పుడు దానికి (Lower fourth class) లోవరు ఫోర్తు తరగతియని పేరు. దానికి మోరల్సుక్లాసు పుస్తకములో నూరు పుటలును, మాన్యూలు గ్రామరను పేరుగల యింగ్లీషు వ్యాకరణమును, మారిసు దొరగా రింగ్లీషులో వ్రాసిన హిందూదేశ చరిత్రలో కొన్ని యధ్యాయములును, యింగ్లాండు దేశచరిత్రములో కొంతభాగమును, క్లయిడ్ దొరగారుచేసిన ప్రపంచభూగోళములో నాసియాఖండమును, డంకన్ దొరగారు వ్రాసిన హిందూదేశ భూగోళములో గొంతభాగమును, యూక్లిడుచేసిన రేఖాగణితములో పదునారు ప్రాపోజిషనులును, నాలుగవతరగతి బాలురు జదువవలసి యుండెను. అవి యన్నియు నింగ్లీషులోనే జదువవలసి యుండెను. తెలుగులో భారతమందలి నలోపాఖ్యానమున నేబది పద్యములవరకు మూడవ తరగతిలోను, నూరుపద్యములవరకు నాలుగవ తరగతిలోను,జదివి యప్పగింపవలెను.

నేను మూడవతరగతిలో నుండగనే చెన్నాప్రగడ లక్ష్మీనరసయ్యగారికి వీరవాసరమునుండి బదిలీయయ్యెను. ఆయన స్థానమందనకాపల్లినుండి పూడిపెద్ది మహాదేవము పంతులుగారు వచ్చియుండిరి. అయన రమారమి పాతిక సంవత్సరములు వయసుగలవారు. మిక్కిలి చురుకుగలవారు. చెన్నాప్రగడ లక్ష్మీనరసయ్యగారు వీరవాసరమునుండి వెళ్ళిన తరువాత, నమలాపురము హైసూ

సహోపాధ్యాయులుగ నుండి, పెద్ద తరగతులకుగూడ భాషాంతరీకరణము మున్నగునవి నేర్పుచు, విద్యార్థులచేతను పురజనులచేతను గౌరవింపబడుచు, జాలకాలము బనిజేసి యుపకార వేతనము పొంది, పిమ్మట కొంతకాలమునకు మృతినొందిరి. ఈయన నాకు మిక్కిలి పూజ్యులు, చిరస్మరణీయులు. లక్ష్మీనరసయ్యగారి స్థానమున వచ్చిన క్రొత్త ప్రధానోపాధ్యాయులు మహాదేవముగారు మిక్కిలి చాకచక్యముగలవారు, గట్టి బోధనశక్తి గలవారు. లోవరుఫోర్తు తరగతిలో మాకీయన యన్ని పాఠములు జెప్పుచుండెడివారు. ఇంగ్లీషు మిక్కిలి శ్రద్ధతోను నిపుణతతోను జెప్పిరి. ఆయన వేసినపునాది నాకు ప్రవేశ పరీక్షయందు కృతార్థుడనైనదాక నుపకరించెను.

ఆ దినములలో నుత్తరసర్కారులకు పాఠశాలాపరీక్షకులుగా నలెగ్జాండరు మన్రోదొరగారుండిరి. వారేటేట వచ్చి మా పాఠశాలను పరీక్షించుచుండిరి. 1881 వ సంవత్సరమున దొరగారు వచ్చినప్పటికి నేను తరగతిలో మొదటివాడనై మానేటరుగ నుంటిని. ఆయన నన్ను పరీక్షించి నాకొక పుస్తకమును బహుమతిగ నిచ్చిరి. అదియొక యింగ్లీషు నిఘంటువు. పూర్వకాలము పరీక్షాధికారులు బహుమానమిచ్చుటకై దొరతనమువారు ప్రత్యేకముగ గొన్ని పుస్తకముల సిద్ధముచేయుచుండిరి. అవి దట్టమైన కాలికోఅట్టగలిగి, యట్టల మీద బంగారపుటక్షరములు గలిగి, మిక్కిలి మనోహరముగ నుండెడివి. నాకిచ్చిన పుస్తకముగూడ నట్టిదే. ఆ బహుమానముతో నేను మిక్కిలి తెలివిగలవాడనని యూరంత జెప్పుకొన నారంభించిరి. మా తల్లిదండ్రులయానందమునకు మితియే లేదు. మాపాఠశాలలో మూడవ యుపాధ్యాయుడుగ నుండిన యాచంట వేంకటాచలపతిగారి స్థానమున ఉచ్చి శ్రీరాములుగారనువారు వచ్చిరి. ఆయన కొన్నిమాసములుండిరి. ఈ శ్రీరాములుగారు పిమ్మట రాజమహేంద్రవరములో ట్రయినింగుస్కూలులో చిరకాలము పనిచేసి పింఛను పుచ్చుకొని యిటీవలనే మృతినొందిరి. ఆయన స్థానమునందు దువ్వూరి సుబ్బరాయుడుగారు వచ్చిరి. ఈయన కొంతకాలము పనిజేసి, తరువాత కోర్టులో గుమాస్తాగా జేరి యీ పట్టణమందలి కోర్టులోగూడ పనిజేసి, యిటీవలనే మృతినొందిరి. ఇంగ్లీషుపాఠము మొదలైనవి నాకుపాధ్యాయులు

చెప్పగానే వచ్చెడివి. నాకు జ్ఞాపకశక్తి మెండు. ఇప్పుడు నాకు డెబ్బది యేడు సంవత్సరములున్నను శరీరశక్తులు చాల తగ్గినవిగాని జ్ఞాపకశక్తి తగ్గలేదు. ఇది దైవానుగ్రహము. నాకైదవయేడు వచ్చినది మొదలుకొని జరిగిన సంగతులు చాలవరకు నాకిప్పటికిని జ్ఞాపకమున్నవి. ఆ కారణమున నాకన్న మందమతులైన బాలురు నాకడకు వచ్చి యింగ్లీషుపాఠములు మొదలైనవి నేర్చుకొనుచుండిరి. విసుగుకొనక నేను వారికి జెప్పుచుండెడివాడను. అందుకు వారు కృతజ్ఞులై నాకు కానీ, రెండుకానులు బహుమానమిచ్చుచుండిరి. ఆ డబ్బులు నేను సొంతముగ వాడుకొనక నాకు మిక్కిలి ప్రేమాస్పదురాలైన మా తల్లికిచ్చుచుండెడివాడను. మా తండ్రివలెనే నాకును మాతృభక్తి విశేషమని జెప్పుట యతిశయోక్తిగాదు.

ఇచ్చట మాతల్లిని గురించి కొంత చెప్పవలసియున్నది. ఆమె కోడరికపుబాధ మిక్కిలిపడెను. మా పితామహి మిక్కిలి కోపస్వభావురాలు. ఆమెచేత మాయమ్మ పడినబాధలనేకములు. మాతండ్రి గూడ మాయమ్మయెడ కఠినముగనే ప్రవర్తించెను. అప్పుడప్పుడు మాయమ్మను మాతండ్రి గొట్టుటజూచి నే నేడ్చెడివాడను. మా యమ్మ గర్భవతియై చుట్టుప్రక్కల నూతులకుబోయి నీళ్లుదెచ్చి, చెరువునకుబోయి యంట్లుదోముకొని, మంచినీళ్లుదెచ్చి, ధాన్యము గూడ దంపుకొనవలసినదయ్యెను. ఆమె కష్టములు మా తండ్రిగాని, మా పితామహిగాని కనిపెట్టెడివారుగారు. మా మేనత్త మాత్రము మాతల్లియెడ నించుక దయగ నుండెడిది. మా తండ్రి బిడ్డలయెడల మిక్కిలి దయగనుండెడివాడు గాని కఠినముగనుండెడివాడు గాడు. కొందరు తండ్రులవలె జీటికిమాటికి బిడ్డలగొట్టుటలేదు. ఒకటి రెండు సారులు మాత్రము నన్నాయన స్వల్పముగ శిక్షించెను. ఒకసారి పాఠశాలలో నెవడోయొక బాలుడు నా పుస్తక మొకటి దొంగిలించెను. వానిపేరు దెలియలేదు. వాడు పట్టుబడలేదు. కోడిగుడ్డుదెచ్చి భూమిలో పాతిపెట్టిన యెడల దొంగిలించినవాని కడుపుబ్బునని నాకెవరో జెప్పిరి. బాలుడనైన నాకామాటలు నచ్చినందున, నాతరగతిలో చదువుచున్న యొక చాకలి కుర్రవాని యింటికి, నేను గ్రుడ్డు నిమిత్తము వెళ్ళితిని. అది నాకప్పుడు లభింపలేదు గాని, తిరిగి నేనింటికి

వచ్చుచుండగా నాతండ్రిగనపడి చాకలిగూడెములోనికి ఎందుకు వెళ్ళితివని, నన్ను నిర్బంధించి యడిగెను. నేను నిజము చెప్పితిని. వెంటనే యాయన కోపించి "నీవు బ్రాహ్మణుడవు, కోడిగ్రుడ్డు నిమిత్తము చాకలివాని యింటికి వెళ్ళితివా! గాడిదా!" యని చిన్న బెత్తముతో నన్ను దండించెను.

ఇచ్చట మా తండ్రిని గురించి కొన్ని మాటలు చెప్పవలెను. ఆయన మొత్తముమీద సాధుశీలుడు. సంగీతము గూడ పాడగలరు. దేవుడూరేగునప్పుడు పల్లకితో గూడ నడచివెళ్ళి భజనలు చేసెడివారు. ఆయన మావీధి నొక రామమందిరము నెలకొల్పి, చుట్టుప్రక్కల కాపులచేత ప్రతి రాత్రి భజనలు చేయించుచుండెడివారు. వీరవాసరములో నొక సత్రము గట్టించవలెనని యాయన ప్రయత్నించిరిగాని యది సాగలేదు ఆయన యిల్లు వాకిలి సంపాదించుటయే గాక, నాలుగెకరముల ఈనాము భూమియు, నాలుగెకరముల జిరాయితీభూమియు, మా యింటికి రమారమి రెండువందల గజముల దూరమున దక్షిణపువైపున గొంతెస్థలముతో గూడిన యిల్లును, సంపాదించి యా యింటి కాళీస్థలములో నొక గాదెగూడ గట్టిరి. మాపొలములో బండిన ధాన్యమా గాదెలో బోసెడివారు. నా చిన్నతనములో మాకు జాల పశువులుండెడివి. ఆ పశువులన్నియు నా గాదె దొడ్డిలోనే యుండెడివి. ఈ పశువుల పేడయంతయు మా యమ్మయే జేసి పిడకలు తయారుజేయవలెను. మా తండ్రిగారి ప్రయోజకత్వమున మాకు నా చిన్నతనమున కావలసినంత పాడియు, పంటయు గలిగి యుండెడిది.

మా తండ్రికి జాలమంది తహసీల్దారులు స్నేహముగ నుండెడివారు. అందు ముఖ్యులు పత్రి సుబ్బారావు పంతులుగారు. ఆయన మా యింటి యెదుటనే కాపురముండెడివారు. ఆయన చాల మంచివారని ప్రజలు చెప్పుకొనుచుండెడివారు. ఆయన మనుమలిప్పుడు రాజమహేంద్రవరములో నున్నారు. ఆయన న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారి తల్లికి మేనమామ. ఆయనప్రోత్సాహముచేతనే, న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు, రాజమహేంద్రవరములో 1879వ సంవత్సరమున న్యాయవాదిగ ప్రవేశించిరి. మాతండ్రిగారి స్నేహితులలో రెండవ

వారు బెన్నూరి నారాయణరావు పంతులుగారు. ఈయన కరణకమ్మ వ్యాపారులు. మూడవ తహసీల్దారుగారు కొక్కొండ వెంకటనరసన్న పంతులుగారు. వీరిలో శ్రీ పత్రి సుబ్బారావు పంతులుగారు మా తండ్రిని మిక్కిలి యాదరించి పని చెప్పించిరి. వెంకట నారాయణరావు పంతులుగారి దగ్గర మా తండ్రికి మిక్కిలి చనువు. ఆయన తన యింటి పెత్తనమంతయు మా తండ్రిమీదనే వదలిపెట్టెను. శ్రీ గురజాడ పట్టాభిరామయ్యగారుకూడ మా తండ్రికి మిత్రులుగానే యుండిరి. వీరవాసరములో పనిజేసిన తహసీల్దారులలో శ్రీ పట్టాభిరామయ్యగారే కట్టకడపటివారు. ఈయన కాలములోనే తాలూకకచేరీ వీరవాసరమునుండి భీమవరమునకు మార్చబడెను.

మా తండ్రి బంధుప్రియుడు. పరోపకార పరాయణుడు. ఇందు కొక్క యుదాహరణము జెప్పెదను. శ్రీ పత్రి సుబ్బారావు పంతులుగారు పింఛను పుచ్చుకొని వెళ్ళిపోయిన తరువాత, వారి రెండవ యల్లుడు మధ్వాపతి పురుషోత్తము పంతులుగారు, విరూచి జాడ్యము తగిలి మా యింటిప్రక్క నున్న యింటిలో మృతినొందిరి. ఆయన కాపురమున్న యింటివారు మాధ్వులైనను శవదహనము విషయమై వారేమియు ప్రయత్నము చేయలేదు. గ్రామములోని యితర మాధ్వులుగాని, స్మార్తులుగాని, విరూచి యంటురోగమని భయపడి శవము దగ్గరకు రాలేదు. ఆయన మామగారు పత్రి సుబ్బారావుగారా యూరిలోనున్న పక్షమున శవమును మోయుట కెందరో వచ్చియుందురు. పురుషోత్తము పంతులుగారు పోయిన మూడవ రోజున మా తండ్రియు, మా పురోహితులైన చిలుకూరి వెంకయ్యగారును నిర్భయముగ శవమునుమోసి దహనముచేసిరి. ఈ విధముగ మా తండ్రి బంధుమిత్రుల గృహములలో ననేక శవములు మోసెను. అనాథ ప్రేత సంస్కారమాయనకు మిక్కిలి యిష్టమైన కార్యము. నెల్లూరు నుండి వచ్చి మాయూర కాపురమున్న మా చుట్టముల గృహములలో నేకష్టసుఖములు వచ్చినను మా తల్లిదండ్రులు నడుముకట్టుకొని పనిచేసెడివారు.

నేను చదువుచున్న తరగతికి 1880-1881 సంవత్సరములలో సర్కారువారు క్రొత్తగా నొకపరీక్ష పెట్టిరి. దానిపేరు కంపేరిటివ్

ఎగ్జామినేషన్ (Comparative Examination). అది యుపాధ్యాయులు జేయునట్టి పరీక్షకాదు. పెద్దపరీక్షలకువలెనే ప్రశ్న కాగితములు చెన్నపురినుండి, సంచులలోపెట్టి సీళ్ళువేసి ప్రధానోపాధ్యాయుని కడకు వచ్చెడివి. ఆప్రశ్నముల కాగితములు మాకిచ్చెడివారు. వాటికి నేముత్తరములు వ్రాసియిచ్చెడి వారము. అవి పైకి పంపబడుచుండె డివి. ఇది 1881 సంవత్సరమున డిశంబరులో మాపాఠశాలలో జరిగి నది. పరీక్షాఫలితములు 1882 వ సంవత్సరము జనవరిలో వచ్చినవి. ఈ పరీక్షకు మా పాఠశాల నుండి యేడుగురు బాలురము వెళ్ళితిమి. అందారుగురు కృతార్థులైరి. నేనును వేమూరి నాగయ్యయు మొదటి తరగతిలో కృతార్థులమైతిమి. మా యిద్దరిలో వేమూరి నాగయ్య మొదటివాడయ్యెను. ఎక్కువ గౌరవముతో నేను కృతార్థుడనగుట చేత, నరసాపురము హైస్కూలులో నాకు జీతములేకుండ చదువు చెప్పుదురేమోయని యాసగలిగెను, నాకంటె మొదటివాడుగ కృతార్థుడైన వేమూరి నాగయ్య కది లభించెను.

మా పున్నమ్మ జన్మించిన తరువాత మాకు మరియొక తమ్ముడు పుట్టెను. వాని పేరు సుబ్బారాయుడు. మా పినతల్లి ముల్లంగి వెంకయ్యగారి భార్య సూరమ్మగారు, తనకు సంతానము లేనందున యీ పిల్లవానిని పెంచుకొనెను. అతడు మొదటినుండియు జబ్బు వాడు. కాని పెంపకమిచ్చిన తరువాత మంచిలిగ్రామములో కొంత కాలము దేహారోగ్యము గలిగియుండి, మంచిలిలోనే తరువాత మహోచిజాడ్యమువల్ల మరణమొందెను. వాని తరువాత మాకు మరి యొక చెల్లెలు పుట్టెను. ఆబిడ్డ పుట్టిన రెండుమాసములకే మహోచ కమువచ్చి మృతినొందెను. పిమ్మట మరియొక చెల్లెలు పుట్టెను. అచ్చమ్మ యామె పేరు.

వీరవాసరములో నాలుగవ తరగతిలో జదువుచున్నపుడు, నా సహాధ్యాయులలో ముఖ్యులు పెద్దాడ సాంబశివరావుగారు, రెం డవవారు పెమ్మరాజు సీతారామయ్యగారు. సాంబశివరావుగారు దురదృష్టమున బాల్యమునుండియు కుంటివాడయ్యెను. కుంటిదయ్యు నాంగ్లేయ విద్య నభ్యసించి రాజమహేంద్రవరములో జదివి పట్ట పరీక్షా సిద్ధుడై, పిమ్మట చెన్నపురి వెళ్ళి బి. యల్. పరీక్షయందు

గూడ కృతార్థుడై, కొంతకాలము రాజమహేంద్రవరములోను, పిమ్మట గోదావరికావలనున్న ఖండము దొరతనమువారు కృష్ణా జిల్లాలో కలిపినప్పుడు రాజమహేంద్రవరమువిడిచి యేలూరులోను, న్యాయవాదిగనుండి, పేరుప్రతిష్ఠలను ధనమునార్జించి, 1920 సంవత్సరములో మృతినొందిరి. పెమ్మరాజు సీతారామయ్యగారు కూడ రాజమహేంద్రవరమున జదివి బి. ఏ. పరీక్షయందు కృతార్థుడై, కొంతకాలము ఉపాధ్యాయుడుగ పనిచేసి పిమ్మట న్యాయవాదియై తణుకులో నుండి, యిటీవలనే మృతినొందిరి. వీరుగాక మరికొందరు సహాధ్యాయులుండిరి గాని వారు వృద్ధిలోనికి వచ్చినవారుగారు.

నా స్వభావము చిన్ననాటనుండియు గంభీరమైనదని చెప్పుట యాత్మస్తుతిగాదు. ఏకారణముచేతనైన నాకాగ్రహము వచ్చినప్పుడు నేనన్నముదినుట మాని యెవ్వరితో మాటాడక మూకీభావము వహించి యుండుట నా స్వభావము. ఒకప్పుడు జననీజనకులు చీవాట్లు పెట్టినను నేను మారుమాటాడెడువాడనుగాను. ఆ తిట్లు చీవాట్లు మిన్నక పడుటయే నా స్వభావము. బాల్యమున నున్న గుణములు వయస్సు ముదిరిననుపోవు. నా కిప్పటికైనను కోపమువచ్చెనా, యన్నము మానివేయుదును. ఎవరిమీద కోపమువచ్చెనో వారిని దూషించుట మొదలైనవి నా కిష్టము లేదు. చిన్నతనమున నేజేసిన తప్పొకటి యిచ్చట చెప్పవలెను.

పెద్దాడ సాంబశివరావుగారు మొదటినుండియు భాగ్యవంతుడు. ఆయన, తల్లి యెరుగకుండ నాలుగైదురూపాయలామె పెట్టెలోనుండి దీసుకొని, ఒక యంగడికి బోయి, కలములు పెనిసిల్లు నొకరీము కాగితము కొని మిత్రులకు బంచిపెట్టెను. నాకుగూడ గొన్ని కాగితములిచ్చెను. ఆసంగతి బైటపడగ నతనితల్లి చెన్నాప్రగడ లక్ష్మీనరసయ్యగారికి వర్తమానమంపించెను. లక్ష్మీనరసయ్యగారు విచారణజేసి సత్యము గ్రహించి మాదగ్గరనున్న కాగితములు మొదలైనవి వానికి తిరిగి యిప్పించిరి.

చిన్ననాడు నేను చీట్లపేక యాటలో కొంచెము కుతూహలము గలవాడను. ఆ విషయమై చెన్నాప్రగడ లక్ష్మీనరసయ్యగారు విన్నప్పుడు నన్ను నామిత్రులను శిక్షించిరి. చీట్లపేకనుగురించి నాకు

రెండుసార్లు శిక్ష జరిగెను. నేను నామిత్రులు యెంతరహస్యముగ నాడినను నదియెట్లో బైటపడుచువచ్చెను. మా యింటిప్రక్కనే పెద్దాడ నరసమ్మగారని యొక నియోగిస్త్రీ యున్నదని చెప్పితిని. ఆమె బాల వితంతువగుటచే జిన్నతనమం దెన్నోపాటలు నేర్చుకొనెను. ఆమెకు రానిపాటలు లేవని జెప్పవచ్చును. చుట్టుప్రక్కల స్త్రీలందరూ నామె చుట్టునుజేరి పాటలుపాడించి విని సంతోషించుచుండిరి. జ్ఞానము వచ్చినప్పటినుండియు నాకాపాటలు వినుటయందు మిక్కిలి కుతూహలము. ఆమెపాడినపాటలన్నియు నేను మిక్కిలి యాసక్తితో వినుచుండెడివాడను. ఆమెకు గోవిందనామములు, కుశలవకథ, ధర్మరాజుజూదము, లక్ష్మణదేవరనవ్వు, శాంతాకళ్యాణము మొదలయిన పాటలు వచ్చియుండుటచే, నవి నేవిని భారతరామాయణములలోని ముఖ్యవిషయములను నేర్చుకొంటిని. ఆమెకు విచిత్రమైన కథలెన్నో కూడవచ్చును. అందుచేత నేనును నామిత్రుడొకడును నామెను బ్రతిమాలి కథలు చెప్పించుకొని పాటలుగూడ పాడించి వినుచుంటిమి. పాటలనాసక్తిచేత నేనప్పుడప్పుడు బడిగూడ మానుచుంటిని. ఇప్పటికిని నాకాపాటల వరుసలన్నియు దెలియును. ఇప్పటికైన నాకాపాటలు వినుటకు కుతూహలమున్నది. భారతరామాయణములలో లేని కొన్ని క్రొత్త కథలు యీ పాటలలోగలవు. అవి మిక్కిలి మనోహరములుగ నుండును. లక్ష్మణస్వామి నవ్వు రామాయణ మందెచ్చటను లేదు. అది మిక్కిలి విచిత్రమైన కల్పనము. ధర్మరాజులవారి జూదముపాటములో లక్ష్మీదేవికిని, నామెయక్కయైన పెద్దమ్మకును జరిగిన సంభాషణముగూడ మిక్కిలివిచిత్రము. కుశలవపాటలోగూడ నుత్తర రామాయణములో లేని విచిత్ర కల్పనలు గొన్నిగలవు.

ఆ నరసమ్మగారి నెందుచేతనో యూరివారందరు "అప్పాయి" యని పిలుచుచుండెడివారు. నేనును నా మిత్రులును నట్లే పిలుచుచుంటిమి. ఆమె యనుగ్రహము సంపాదించి పాటలు కథలు వినుటకై, యామె యావు నిమిత్తము తుమ్మకాయలుకొట్టి తట్టలకొలది మోసి తెచ్చి యామెకు కానుకగా సమర్పించుచుంటిమి. ఆమె సంతోషించి, విసుగుకొనక బద్ధకింపక మేమడిగినప్పుడు కథలుచెప్పి పాటలు పాడుచుండెడిది. ఆమె దయ సంపాదించుటకై నేను తదాజ్ఞ శిరసా

వహించి యేపని చెప్పిన నాపని జేయుచుండెడివాడను. గ్రామమునసబుగారి యింటిలోని స్త్రీలకు, నామెకు మైత్రి గలదు. అప్పాయి యప్పుడప్పుడు మంచిమంచి కూరలు పచ్చళ్లుజేసి వారి కిచ్చి రమ్మని నాచేత బంపుచుండెడిది. ఆమె పాటలమీద నాసక్తిచేత నేనది నీచమైన పనియని యనుకొనక చెప్పగానే చేసెడివాడను.

మా తమ్మునిగురించి యొకమాట వ్రాయవలెను. మాయింటి ప్రక్కనే దేవరకొండ శేషాచార్యులుగారని యొక మాధ్వ బ్రాహ్మణుడు కాపురము చేయుచుండెను. ఆయనకు ముగ్గురు కొమార్తెలు నిద్దరు కుమాళ్ళు నుండిరి. ఇరుగుపొరుగువార మగుటచే మేమును వారును నొకకుటుంబమువలె నుండెడివారము. ఆయనభార్యను మేము దొడ్డమ్మయనియు, కుమార్తెలను నక్కయ్యలనియు, కుమాళ్ళ నన్నయ్యలనియు బిలుచుచుంటిమి. ఆయన పెద్దకుమార్తె పాపమ్మగారు లింగంపర్రు గ్రామ నివాసియైన జమ్మి హనుమంతాచార్యులుగారి భార్య. లింగంపర్రు పెద్దాపురం తాలూకాలో ఏలేశ్వరం వద్దనున్నది. పాపమ్మగారికి మాతమ్ముడు కృష్ణమూర్తిమీద నెంతో ప్రేమకుదిరినది. తరుచుగ నతడు శేషాచార్యులుగారి యింటనేయుండి యక్కడనే భోజనముచేయుచుండెడివాడు. పాపమ్మగారొకసారి పుట్టినింటికివచ్చి, కొంతకాలముండి మాతమ్ముని మిక్కిలి చనువుజేసుకొని, తనతోగూడ వానిని లింగంపర్రు దీసికొనిపోవుటకై సెలవిమ్మని మా తల్లిదండ్రుల నడిగిరి. మా తమ్ముడుగూడ వారితో వెళ్ళుటకు గుతూహలపడెను. మొగమోటమిచేత మా తల్లిదండ్రు లొప్పుకొనిరి. పాపమ్మగారు మా తమ్ముని వెంటబెట్టుకొని భర్తతో గలిసి లింగంపర్రు వెళ్లెను. అక్కడ మావాడు రమారమి మూడు సంవత్సరములుండెను. వీరవాసరమునుండి వెళ్లినప్పుడు వానికేడెనిమిది సంవత్సరముల వయస్సు. అతడు నేను నరసాపురములో జదువుకొనుచున్నప్పుడు తిరిగి మాయొద్దకువచ్చెను. లింగంపర్రు మన్యప్రదేశమగుటచే వాని దేహారోగ్యము కొంతచెడెను.

—

స్వీయచరిత్రము

రెండవ ప్రకరణము

నరసాపురములోని విద్యాభ్యాసము

1881 సంవత్సరం డిశంబరుతో వీరవాసరములో నా చదువు ముగిసెను. వీరవాసరములో, లోవరుఫోర్తుకంటె నెక్కువతరగతి లేదు. పై తరగతి జదువుటకై నరసాపురము వెళ్ళవలసి వచ్చెను. నరసాపురము మా యూరికి నడ్డదారిని తొమ్మిదిమైళ్లు. రోడ్డుదారిని వెళ్ళిన పక్షమున పండ్రెండు మైళ్ళుండును. నరసాపురమునకు పాలకొల్లు మూడు కోసులు. పాలకొల్లునుండి వీరవాసరమున కెనిమిదిమైళ్లు. మా తండ్రిగారు నాచదువు నిమిత్తమై నన్ను నరసాపురము తీసికొని వెళ్ళిరి. తటవర్తి శేషమ్మగారి పూటకూళ్ళ యింట ప్రవేశపెట్టిరి. నాకు రోజుకు మూడుపూటలు భోజనము పెట్టుటకు మూడు రూపాయలు నెలకు పుచ్చుకొనుట కామె సమ్మతించెను. నాకేగాదు, నా యీడువారి కందరకు నట్లే. నార్మల్ స్కూలులోను, పై తరగతులలోను జదువు విద్యార్థులకు నామె నెలకు మూడు రూపాయలకే, దినమునకు రెండుసారులు భోజనము పెట్టుచుండెను. అంత చౌక భోజనము పెట్టుచున్నదన్న నీనాటివారు నమ్మకపోవచ్చును. ఆనాడు రూపాయకు నారుకుంచముల బియ్యము నిచ్చెడివారు. నేయి వీశె మూడు పావులాలు. అన్ని వస్తువులు మిక్కిలిచౌక. ఆ కారణముననే పూటకూళ్లు పెట్టువారికి మూడు రూపాయవల్లనే కొంత లాభము వచ్చుచుండెను.

అప్పుడు నరసాపురములో రెండు పాఠశాలలు గలవు. సెంట్రల్ స్కూలను నామాంతరముగల టెయిలరు హైస్కూలొకటి, మిషనువారి యున్నతపాఠశాల యొకటి. టెయిలరు దొరగారు నరసాపురములో సబ్ కలెక్టరు పనిజేసినందున వారి పేర టెయిలరుపేట కట్టబడెను. అక్కడ నొక పాఠశాలగూడ వారిపేరనే స్థాపింపబడెను. నేను వెళ్లినప్పటికా పాఠశాలకు మహారాజశ్రీ "అఃఖచ్చిదంబర ప్రభు

శాస్త్రి హరయ్యగారు" ప్రధానోపాధ్యాయులు. ఈయన పట్టపరీక్షాసిద్ధులు, చాల గొప్పయుపాధ్యాయులు. వరదరాజులు మొదలియారుగారు రెండవ యుపాధ్యాయులు. టెయిలరు హైస్కూలులో విద్యార్థులిచ్చుకొనవలసిన జీతములెక్కువ. నేను జేరవలసిన తరగతి యప్పుడు ఫోర్తుతరగతి. ఈ తరగతిలో జేరినవారందరు సంవత్సరాంతమున మిడిలుస్కూలు పరీక్షకు వెళ్ళవలెను. పూర్వము దొరతనమువారి యుద్యోగములకు బోవదలచువారికి జనరలు టెస్టని (General test) యొక పరీక్ష యుండెడిది. దాని స్థానమందు మిడిలుస్కూలు పరీక్షను దొరతనమువారు స్థాపించిరి. టెయిలరు హైస్కూలులో నీతరగతిలో జదువు బాలుడు నెలకొక రూపాయి జీతము నియ్యవలెను. మిషను వారి పాఠశాలలో జీతములు తక్కువ. ఆకాలమున మిషనువారి పాఠశాలకు రివరెండు జాను విలియము బీకుగారనువారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండిరి. ఆయన తమ్ముడు ఛార్లెసు బీకుగారు రెండవ యుపాధ్యాయులుగ నుండిరి. వలివేటి భాస్కర లక్ష్మీనరసింహశాస్త్రిగారు మూడవ యుపాధ్యాయులుగ నుండిరి. వెలివెల నరసరాజుగారును, జంప వేంకటాచలముగారను క్రైస్తవుడును దక్కిన యుపాధ్యాయులు. ఏలేశ్వరపు వెంకటప్పయ్యశాస్త్రిగారు తెలుగు పండితులు. ఏలేశ్వరపు వారి వంశము పండితవంశము. వీరి యన్నగారైన ఏలేశ్వరపు లక్ష్మణశాస్త్రిగారు మొగలితుర్రు సంస్థానములో విద్వాంసులుగ నుండిరి. మత్స్యపురిలో నాకు సంధ్యావందనము నేర్పిన చిలకమర్తి నరసింహశాస్త్రిగారు, లక్ష్మణశాస్త్రిగారి వద్దనే కావ్యములు జదువుకొనిరి. ఏలేశ్వరమువారి వంశము మా చిలకమర్తివారి వంశమునకు గురువంశమని చెప్పవచ్చును. ఈ వెంకటప్పయ్యశాస్త్రిగారు నా మిత్రుడు బ్రహ్మసమాజ దీక్షాపరుడునైన పాలావర్తుల లక్ష్మీనారాయణగారికి మామగారు. పాండిత్యము గొప్ప పాండిత్యము. బోధనాశక్తిగూడ మంచిది.

నేను భాగ్యవంతుడను గాకపోవుటచే మిషనువారి పాఠశాలలో జేరితిని. అక్కడ మా తరగతికి జీతము నెలకు పదియణాలే, కాని చదువులో తక్కువలేదు. 1882 వ సంవత్సరమున జనవరిలో నేనా పాఠశాలలో జేరితిని. కొంతకాలము పూటకూటియింట దిని కాలక్షే

పము జేసితిని. తరువాత మా తల్లియు, మా పెదచెల్లెలైన పున్న మ్మయు, చిన్న చెల్లెలైన యచ్చమ్మయు నచ్చటికి వచ్చిరి. పోగాకు వేంకురావుపంతులుగారని పూర్వ మొక గొప్పవారు నరసాపురములో నుండెడివారు. ఆయన కిద్దరు కుమాళ్లు. మొదటివారు శివరావుపంతులుగారు. రెండవవారు రామారావుపంతులుగారు. వేంకురావుపంతులు గారు నెలకు రు. 300 లు జీతముగల యుద్యోగము సెటల్‌మెంటు డిపార్టుమెంటులో జేసి, రు. 150 లు నెలకు పింఛను పుచ్చుకొని చిర కాలము జీవించి మృతినొందిరి. వారు కరణకమ్మ వ్యాపారులు. పీలు కానావారు, సబ్బునీసువారు, బెన్నూరువారు, మద్దిరాలవారు, గజవల్లి వారు మొదలగువారు వీరి చుట్టములు. కరణకమ్మవ్యాపారులు మత మునందద్వైతులేగాని బొట్టుకట్టు మొదలైన విషయములలో మాధ్వు లను బోలియుందురు. మగవారి పేళ్ళకు పంతులనియు, నాడువారి పేళ్ళకు బాయమ్మయనియు మాధ్వులకు వలెనే నామాంతరముల యందు వీరికుండును. వీరి గురువులు స్మార్తగురువులైన శంకరాచా ర్యులవారే. వీరిలోగూడ వైదికులు నియోగులు గలరు. లౌక్యులు పంతులవారనబడుదురు. మంతెపూడివారు మొదలైనవారు కరణ కమ్మ వైదికులు. వీరు శ్రాద్ధాదులయందు భోక్తలుగ వైదికులనే పిలు తురు. ఈ పోగాకువారికి మాతండ్రిగారికి మొదటినుండియు స్నేహము. వేంకురావుపంతులుగారి యన్నగారైన బుచ్చికృష్ణమ్మ పంతులుగారు మొగలితుర్రులో సిరస్తదారు పనిజేసిరి. అప్పటినుండియు మా తండ్రి గారికి వారి కుటుంబముతో పరిచయముగలదు. అందుచేతనే శివరావు పంతులుగారికిని రామారావు పంతులుగారికిని మా తండ్రిగారి యెడ నభిమానము గలదు.

నా సంరక్షణమునకై మాతల్లి నరసాపురము వచ్చినప్పుడు కాపురమునకు మాకిల్లు కావలసివచ్చెను. పోగాకువారి యిల్లు మిక్కిలి పెద్దది. ముందరను వెనుకను ప్రక్కలను విశాలమగు దొడ్లుగలవు. 1885 వ సంవత్సరములో నరసాపురమువచ్చి నాటకములాడిన ధార వాడ నాటకసమాజమువారు, వేంకురావు పంతులుగారి ముందరవాకి టనే నాటకశాల నిర్మించి నాటకములాడిరని జెప్పిన పక్షమున, వారి స్థలమెంత విశాలమైనదో చెప్పనక్కరలేదు.

శివరావుపంతులుగారు వారియింటిలో నొకగది మాకాపురము నిమిత్త మద్దెలేకుండ నిచ్చిరి. ఆగదిలో మేము వంటజేసుకొని, విశాలమైన సావడిలో బండుకొనుచుంటిమి. నేనును మా చెల్లెండ్రిద్దరును మాతల్లియు మాత్రమే యచ్చటనుంటిమి. మాతండ్రిగారు వీరవాసరములోనే యుండిరిగాని, మాతో రాలేదు. మాతండ్రిగారి కప్పటికి ఉద్యోగములేదు. తాలూకకచ్చేరిలో నుండెడి యమీనాపనులు తగ్గిపోయెను. భూములు ఋణగ్రస్తములయ్యెను. ఆబుకారీయిజారాదారుల వద్ద గుమాస్తాగనుండియు, రైతులు మొదలయినవారికి కవుళ్లు, కదపాలు, దస్తావేజులు వ్రాసియు, గొంత ధనమార్జించి మా తండ్రిగారు తనపొట్టపోసుకొని, కొంతసొమ్ము మాకు నరసాపురము పంపెడివారు. మా మేనమామగారప్పుడు తణుకులో స్థాపింపబడిన పాఠశాలకు నాంగ్లోపాధ్యాయునిగ మొయ్యేరునుండివచ్చి చేరిరి. ఆయనకు మొదటనుండియు మాకుటుంబముమీద మిక్కిలిప్రేమ. ఏలయన, యాయన సోదరీజనములో పుత్రసంతానముగలది మాతల్లి యొకర్తె యే. మల్లయ్యశాస్త్రిగారి పెద్ద యప్పగారైన చిలకమర్తి వెంకటశాస్త్రిగారి భార్యకు నొకకుమార్తె మాత్రమే యుండెను. మల్లయ్యశాస్త్రిగారికి చెల్లెండ్రిద్దరుండిరిగాని వారికి సంతానములేదు. మాతల్లి మల్లయ్యశాస్త్రిగారికి రెండవయప్పగారు. అదిగాక కోడరికపు బాధ మాతల్లి మిక్కిలి పడినదని, మా మేనమామగారికి నెక్కువ జాలియుండెడిది. ఆయన నాజీతమునిమిత్తము, పుస్తకములనిమిత్తము నరసాపురములో నేనున్నప్పుడు, నెలకు నాకు రెండురూపాయిలు పంపుచుండెడివారు. నేను నరసాపురములో జదివిన రెండు సంవత్సరములు యీ విధముగనే సాయముజేసెడివారు. మల్లయ్యశాస్త్రిగారి కప్పచెల్లెండ్రమీద మిక్కిలి ప్రేమ. ఏటేట వారిని దీసుకొనిపోయి వారికి చీరలుసారెలు పెట్టి పంపుచుండెడివారు.

నరసాపురములో స్టాంపువెండరుగ మా బావమరది యద్దంకి వేంకటరామయ్యగారుండిరి. ఆయన భార్య మాచెల్లెలు పున్నమ్మ చిన్నదగుటచే, నతడు సంసారమేమియులేక యొక్కడే వంటపూటింట దిని, యుద్యోగము జేసికొనుచుండెను. కాని యాయనవల్ల మాకే సాయమును లేదు. పిలిచినను మాయింటి కతడేపండుగకును భోజనము

నకేని వచ్చెడివాడుగాడు. మామీఁద నతనికా దినములలో నభిమానములేదు. దానికొక కారణముగలదు. మా తండ్రిగారు వేంకటరామయ్యగారివద్ద రెండువందల రూపాయిలు ఋణముచేసిరి. అదిగాక మరియొకరివద్ద మరి రెండువందల రూపాయలు ఋణముచేసిరి. వేంకటరామయ్యగారు తన సొమ్ము నిమిత్తము మాతండ్రిగారిమీఁద నరసాపురము కోర్టులో వ్యాజ్యము వేసి, డిక్రీపొంది, స్థిరాస్తివేలము నిమిత్తము దరఖాస్తుపెట్టి, మా గాడెదొడ్డి రు. 75/-ల కమ్మించి తన బాకీ క్రింద జమకట్టుకొనెను. అంతతో నాతని ఋణమంతయు దీరలేదు. ఆకారణమున మా తండ్రిగారికిని నాతనికిని మనస్పర్థలు గలిగెను. వారు రాకపోకలు, మాటలు మానుకొనిరి. ఇదిగాక మరియొకరికి గూడ మాతండ్రిగారు 200 రూపాయిలు నీయవలసియున్నదని వ్రాసితినిగదా! అతనుగూడ సొమ్ముకై మాతండ్రిని తొందరపెట్టజొచ్చెను. అప్పుడు మా మేనమామగారు తణుకునుండివచ్చి, వేంకటరామయ్యగారిని మాయింటికి దీసికొనివచ్చి, మా తండ్రికిని మా బావకును రాజీజేసిరి. మా తండ్రిగారు మఱొకరి కియ్యవలసిన రెండువందల రూపాయిలుగూడ వేంకటరామయ్యగారే తీర్చునట్లును, వేంకటరామయ్యగారి కియ్యవలసిన మిగతాబాకీని, యీపై వారికి తీర్చిన సొమ్మునకును, మా తండ్రిగారు తన స్వార్జితమైన యీనాముభూమి నాలుగెకరములును, దానిప్రక్క జిరాయితీభూమి యొక యెకరమును, వెరసి యైదెకరములు వేంకటరామయ్యగారికి స్వాధీనపు తణఖా యిచ్చునట్లును, భూమిమీఁదవచ్చు ఫలసాయము వేంకటరామయ్యగారు వడ్డీక్రింద ననుభవించునట్లును, నిర్ణయింపబడి, యట్లు పత్రములు వ్రాసుకొనబడెను. వేంకటరామయ్యగారు మా తండ్రికొక యుత్తరము వ్రాసియిచ్చి యణాబిళ్ళ యంటించి సంతకముజేసి యిచ్చిరి. ఆయుత్తరములో నేమున్నదనగా! "చిలకమర్తి వేంకన్నగారుగాని, యాయన కుమాళ్ళుమైన మీముగాని, యెప్పుడు వెంకట్రామయ్యగారికి నాలుగు వందల రూపాయిలు నిచ్చివేయుదుమో యప్పుడు మా భూమి మాకతడుగాని యతని వారసులుగాని వదలివేయవలయును" అని యున్నది.

ఈవిధముగ రాజీపడినను మాతండ్రిగారియొక్కయు, వెంకటరామయ్యగారియొక్కయు మనసులు చక్కబడలేదు. మాతండ్రిగారి

యొద్ద వేంకటరామయ్యగారు స్వాధీనపుతనఖా పుచ్చుకొన్న భూమికి సర్కారు పన్ను చెల్లించుటకై యేటేట వీరవాసరము వచ్చుచుండిరి గాని, మా యింట నెన్నడు బసచేయలేదు. నరసాపురములో నే మున్నను మాకు రాకపోకలులేవు; భోజనాదులులేవు. నేనుమాత్ర మాయనకడకప్పుడప్పుడు బోవుచుండెడివాడను. మిడిలుస్కూలు పరీక్షకు మూడు రూపాయిలు దరఖాస్తుసొమ్ము కట్టవలెను. దానికి సొమ్ము నావద్ద లేకపోయెను. మా తండ్రిగారు సమయమునకు బంప లేకపోయిరి. నా మేనమామగారివద్దనుండి సొమ్ముతెప్పించి మరల నిచ్చెదనని నేను గట్టిగచెప్పి యడిగినమీదట, నా బావగారు నాకు మూడు రూపాయిలప్పునిచ్చిరి. దానితో నేను పరీక్షకు దరకాస్తుకట్టి శ్రద్ధగ చదివితిని. మిడిలుస్కూలు తరగతనగ నిప్పటి మూడవ ఫారముకు సమానము. అప్పుడునేను చదువవలసెన పాఠములివి. ఇంగ్లిషులో బ్రాడ్ షాదొరగారి యైదవవాచకము, మాన్యుయలు గ్రామరను నింగ్లీషు వ్యాకరణము, లెత్బ్రిడ్జిగా రింగ్లీషులో వ్రాసిన హిందూదేశచరిత్ర, కాలియరుసు వ్రాసిన యింగ్లాండుదేశచరిత్ర. మాన్యుయలు భూగోళము, అంకగణితము (Arithmetic) బీజగణితము (Algebra), రేఖాగణితము (Geometry) మొదటిపుస్తకము, పఠనీయ గ్రంథములు కఠినముగను, మెండుగను నుండెను. మాతరగతి రెండు భాగములుగనుండెను. ఎ. డివిజను, బి. డివిజను. నేను ఎ. డివిజనులోనే యుంటిని. మాడివిజనుకు భాస్కరశాస్త్రిగారింగ్లీషు చెప్పుచుండిరి. వెలినెల నరసరాజుగారు గణితము మొదలయినవి చెప్పుచుండిరి. దేశచరిత్రము, భూగోళము చిన్నదొరగారైన ఛార్లెసుబీరు దొరగారు చెప్పుచుండిరి. వెంకటప్పయ్యశాస్త్రిగారు తెలుగు బోధించుచుండిరని వేరెచెప్పనక్కరలేదు. జంప వెంకటచలముగా రింగ్లీషులో గొప్పసమర్థులని వాడుక. వారు బి. డివిజనుకు నింగ్లీషు చెప్పుచుండిరి.

ప్రతిదినము పదిగంటలకా పాఠశాలలోనున్న బాలకులందరు భవనముయొక్క మధ్యభాగమున బల్లలమీద కూర్చుండవలెను. అప్పుడు, చిన్నదొరగారో, పెద్దదొరగారో, వారికి వీలులేనపుడు జంప వెంకటచలముగారో వచ్చి, బైబిలుగ్రంథము తెచ్చి, యేదో

భాగముచదివి, దానికి వారు వ్యాఖ్యానముచేసి, క్రైస్తవమతము బోధించుట యాచారమైయుండెను. ఇదిగాక, వారమునకొకసారి ప్రతితరగతిలోను బైబిలు పాఠముండెడిది. ఆదినమున పెద్దతరగతుల లోని, బాలకులింగ్లీషు బైబిలులో నుండియు, చిన్నతరగతులలోని బాలురు తెనుగుబైబిలులోనుండియు, కొన్నిపంక్తులు దొరగారికప్ప గించవలెను. మిడిల్‌స్కూలుపరీక్ష సాధారణముగ డిశంబరు నెల మొదటివారములో జరిగెడిది. చెన్నపురినుండి యచ్చువేసిన ప్రశ్న పత్రములువచ్చెడివి. నరసాపురములో టెయిలరు హైస్కూలు బాల కులకును, మిషనుపాఠశాల బాలకులకును, మిడిలుస్కూలుపరీక్ష టయిలరుహైస్కూలులోనే జరిగెడిది. ఆపరీక్షకు సూపరింటెండెంటుగ ప్రముతాత్రిహరయ్యరుగారే యుండెడివారు.

ఆ సంవత్సరము (1882) మిడిలుస్కూలు పరీక్షలో నొక చిత్రము జరిగినది. పగలు పదిగంటలు మొదలొంటిగంటవరకు యివ్వ వలసిన ప్రశ్న పత్రములు సకాలముననే వచ్చినవి. ఆపూట యింగ్లీ షుభాషా విషయము. మధ్యాహ్నము గణితము. ఆ ప్రశ్న పత్రములు సకాలమునకు రాలేదు. అవి మధ్యాహ్న మెప్పుడో వచ్చినవి. పరీక్ష నిలుపుచేయుటకు వీలులేకయ్యరుగారు గణిత పరీక్ష రాత్రి పెట్టిరి. సాయంకాలమారు గంటలకు ప్రశ్న పత్రములు బాలురకియ్యబడెను. "అసలేకోతి, యామీద దయ్యము పట్టెను. అదిగాక యీతకల్లు త్రాగెను, యామీద తేలుకుట్టెను" అన్న సామెతగా నాకసలే గణిత మంటేభయము తక్కువ. అందులో రాత్రి కన్నులు కనబడనివాడను. అప్పుడు నాయవస్థ యెట్లుండెనో మీరే యూహించుకొనుడు. అప్ప డప్పుడు రాత్రులు నేను దీపముముందర తలపెట్టుకొని, కన్నులకు పుస్తకము మిక్కిలి దగ్గరగపెట్టుకొని యైదారుపంక్తులు చదువ ప్రయ త్నించుచుండెడివాడను. అప్పుడు చదువుటకంతగ వీలులేకపోవుటయే గాక దీపపువేడితగిలి తలమీద ముందరి వెంట్రుకలు కాలిపోవుచుండె డివి. ఒక్కొక్క పిల్లవాని కొకొక్క కొవ్వువత్తిముక్కనిచ్చి యా వెలుతురున ప్రశ్నపత్రములకు ఉత్తరములు వ్రాయుమనిరి. నేనెట్లో కచ్చాపచ్చాగా వ్రాసితిని. పరీక్షలో నేను కృతార్థుడనౌదునని నాకు ధైర్యము లేకపోయెను. తెలుగుదేశచరిత్రములు మొదలైనవాటిలో

నిచ్చిన ప్రశ్నపత్రములన్నింటికి సరిగనే యుత్తరముల వ్రాసితిని. మిడిలుస్కూలు పరీక్ష మూడుదినములు జరిగెడిది. పరీక్ష ముగిసిన తరువాత రమారమి రెండుమాసములు లోపుగ దాని ఫలితములు తెలిసెడివి.

నా మేనమామగారు సీతకాలపు శలవులకు తణుకు రమ్మని నాకు జాబువ్రాసిరి. అందుచేత నేను తణుకు వెళ్ళితిని. అక్కడ నుండగానే పరీక్షాఫలితములు తెలిసెను. అక్కడ జిల్లా మునసబుగనున్న నల్లమురెడ్డి రాఘవులు నాయుడుగారి యింటికిబోయి, ఫోర్టుసెంటు జార్జి గెజిటు తెచ్చుకొని చూచుకొనగ, నాపేరు కృతార్థులైన బాలకులలో మూడవ తరగతి జాబితాలో నుండెను. ఆ పరీక్ష మొదటి తరగతిలో కృతార్థులైనవారికి గవర్నమెంటువారి కొలువులో నేదైన నుద్యోగ మీయవచ్చుననియు, రెండవతరగతిలో కృతార్థులైనవారికి బోర్డులో నుద్యోగ మీయవచ్చుననియు, మూడవ తరగతిలో కృతార్థులైనవారిని పై తరగతిలో వేయవచ్చుననియు, నప్పటి నిబంధనలుండెను. ఈ మూడు రకములు గాక పై తరగతిలో వేయుటకు తగినవాడని (Fit for promotion) యింకొక రకముగూడ నుండెడిది. ఈపరీక్ష 1878 మొదలుకొని 1890 వరకు నుండెడిది. 1891 వ సంవత్సరము నుండి దాని స్థానమందు లోవరుసెకండరీ పరీక్ష నెలకొల్పబడినది. ఇందు కృతార్థులైనవారు మీది తరగతికి బోవుటయేగాని యుద్యోగములులేవు. నేను గణితములో నసమర్థుడనగుటచేతను, పరీక్ష రాత్రి జరుగుటచేతను, గణితములో నాకు మిక్కిలి తక్కువమార్కులు వచ్చియుండును. ఆకారణమున నేను మూడవతరగతివాడుగ కృతార్థుడనైతినిగాని, లేనిచో నధమపక్షము రెండవతరగతి వాడుగనైన వచ్చియుండును.

1883 వ సంవత్సరము జనవరిలో తణుకునుండి మరల నరసాపురమువచ్చి పై తరగతియైన యైదవతరగతిలో జేరితిని. అది మెట్రిక్యులేషను తరగతికంటె క్రిందిది. దానికి మెట్రిక్యులేషను పరీక్షకు జెప్పునట్టి పాఠములన్నియు జెప్పుచుండిరి. ఆప్రవేశపరీక్షకు నిర్ణయింపబడిన యింగ్లీషు పాఠపుస్తకమే యీ తరగతిలోగూడ జెప్పెడివారు. నేను మిడిలుస్కూలు క్లాసులో జదువుచుండగ వేసవికాలపు శలవుల

యనంతరమున భాస్కరశాస్త్రిగారు పని మానుకొని న్యాయవాది వృత్తిలో జేరిరి. ఆయన స్థానమందు పూర్వము మా వీరవాసర గ్రామ వాసియు, పిమ్మట రాజమహేంద్రవరములో బి. యే. తరగతిలో జేరి నట్టియు, ప్రగళ్ళపాటి జోగిలింగముగారను లింగధారి కోమటి మా కుపాధ్యాయుడుగ వచ్చెను. భాస్కరశాస్త్రిగారు తక్కువ పరీక్ష యందు కృతార్థులైనను జోగిలింగముగారి కంటె నింగ్లీషు పాఠములు బాగుగ చెప్పుచుండెడివారు. భాస్కరశాస్త్రిగారు సంస్కృతముగూడ జదివినవారు. బ్రహ్మజ్ఞాన సంపన్నులు. అందుచేత న్యాయవాది వృత్తిలో నధర్మముజేయక, ధనమే ప్రధానముగ జేసుకొనక, న్యాయముగ కాలక్షేపము చేయుటచే న్యాయవాదిగ గొప్ప పేరు సంపాదింపలేదు.

నేను నరసాపురములో నున్నప్పుడు పారుపల్లి పుండరీకాక్షుడుగారు డిప్యూటీకలెక్టరుగాను, కుడుముద్దాలి వేంకటచలముగారు జిల్లా మునసబుగాను, నాథముని మొదలియారుగారు తహసీలుదారుగను నుండిరి. ప్రజలకు తెలియక యీయన పేరు నారదముని మొదలియారుగారని బిలిచెడివారు. ఇంగ్లీషుపాఠములు మాకు పెద్దదొరగారు చెప్పుచుండెడివారు. ఆయన పాఠబోధయు మతబోధయుగూడ మిక్కిలి తృప్తికరముగ నుండెడివి. ఆయన కాంధ్రభాషలోగూడ గొంత ప్రవేశము గలదు. చిన్నయసూరి నీతిచంద్రికకర్థము చెప్పెడివారని ప్రతీతి గలదు. పై తరగతులకుగూడ చిన్నదొరగారు దేశచరిత్రము, భూగోళము, ప్రకృతిశాస్త్రము చెప్పుచుండెడివారు. కాని పరీక్షాఫలితములు మిషను పాఠశాలలో కంటె, కొయిలరు హైస్కూలులోనే బాగుండెడివి.

1883 వ సంవత్సరముస రెండవ భాగమున నాకు గొన్ని చిక్కులు సంభవించినవి. మాతల్లికి మొదటినుండియు గుండెలలో నొప్పి వచ్చుచుండెడిది. ఆమె యందువల్ల మిక్కిలి బాధపడుచుండెడిది. ఆబాధ నేను చూడలేక నామెకు నొప్పి వచ్చినప్పుడు వీధిలో గూర్చుండెడివాడను. ఇప్పటికీ నా స్వభావమదే. ఎవరైన బాధపడుచున్న నే చూడజాలను. మందులు తెచ్చియు, తెప్పించియు చికిత్సలు చేయింపగలనుగాని బాధమాత్రము చూడజాలను. మాయమ్మను

జబ్బుగనున్నదని మా మేనమామగారికి తెలిసి మాయమ్మను తమకు పంపించవలెనని వారు నాకు వ్రాసిరి. నే నామెను, మా చెల్లెం డ్రను నచటికి బంపితిని.

అప్పుడు నా కన్నము దొరుకుటయే కష్టమయ్యెను. నేనొక నాల్గురుస్కూలు విద్యార్థులతో గలిసి వంటబెట్టితిని. పాకములో నక్కర తపరిచయుడ నగుటచేత గొన్నినాళ్ళయిన పిమ్మట నది మానవలసి వచ్చెను. అప్పుడు నేను పూటకూళ్ళ యింటికి బోవలసి వచ్చెను. దానికి నెలకు మూడు రూపాయలేఖర్చు. కాని నా దగ్గర రూపాయి న్నరకంటె నెక్కువ యుండెడిదిగాదు. అందుచే నేను పూటకూళ్ళ యింటివానితో బేరమాడి, నేనిచ్చెడు రూపాయిన్నరకు నా కొక్క పూట మాత్రమే యన్నముపెట్టవలసినదని కోరితిని. ఆ పూటకూళ్ళ యింటి యజమాని నవుడూరి కామయ్య యను బ్రాహ్మణుడు. అతడు నా కోరిక నంగీకరించెను. దినమున కొక్కపూట మాత్రమే తిని పాఠశాలకుబోయి చదువుకొనుచుంటిని. రెండవపూట తరుచుగా నొక డబ్బుపెట్టి, యొక కోమటి దుకాణముమీద రెండు మినుపగారెలు కొని, యవితిని, కాలువకుబోయి మంచినీళ్లుత్రాగి, రాత్రి పొగాకు వారి యిల్లుజేరి యచ్చట బండుకొనుచుంటిని. ఇట్లు సరియైన భోజనము లేకపోవుటచే శరీరము శుష్కించెను. అప్పుడప్పుడు కొంచెము జ్వరముగూడ తగులుచుండెను. అయినను నేను బడి మానలేదు. ఆ సంవత్సరాంతమున సాంవత్సరిక పరీక్ష జరిగెను. ఆ పరీక్షలో నన్ని పాఠములలోను నాకు మార్కులు వచ్చెను. కాని గణితము, బీజగణితము వాటిలో మాత్రము మిక్కిలి తక్కువ మార్కులు వచ్చెను. ఆ కారణమున నన్ను పెద్దదొరగారు మెట్రిక్యులేషను తరగతిలో వేయ లేదు.

ఆ సంవత్సరమే రిప్లయికార్డులను జంటకార్డులు క్రొత్తగ వచ్చెను. జంటకార్డువెల యర్ధణా. ఆకార్డు తీసుకొని ప్రధానోపాధ్యాయులైన పెద్ద బీయు దొరగారికి, నన్ను పైతరగతిలో వేయుమని వేడు కొనుచు నొకజాబు వ్రాసితిని. ఆజాబునకు రెండవ కార్డుమీద నాకు వారుత్తరము వ్రాసిరి. నీవు తగని తరగతిలో నిన్ను వేయుమని వేడుకొనుటకంటె చదువు మానుకొనుటయే యుత్తమమని వారు కఠిన

ముగ వ్రాసిరి. ఇది 1884 వ సంవత్సర ప్రారంభమున జరిగెను. ఈ సంగతి నేను తణుకు వెళ్ళి మా మేనమామగారితో జెప్పితిని. ఆకాలమున తణుకు గ్రామములో నాలమూరు రామచంద్రరావుగారు సబు రిజిష్ట్రారుగ నుండిరి. మల్లయ్యశాస్త్రిగారు పనిచేయుచున్న పాఠశాలా పరిపాలక సంఘములో రామచంద్రరావుగారొక సభ్యులై యుండుట యేగాక, మల్లయ్యశాస్త్రిగారికి మిక్కిలి ముఖ్యమిత్రులు. రామచంద్రరావుగారు పారుపల్లి పుండరీకాక్షుడుగారికి మేనకోడలు పెనిమిటి. పుండరీకాక్షుడుగారు ఏయిలరు హైస్కూలు పరిపాలక సంఘమున కధ్యక్షులు. నేను నెల జీతమిచ్చి తిరిగి మిషను పాఠశాలలోగాని, ఏయిలరు హైస్కూలులోగాని, నెనుకటి తరగతిలో మరల జదువ జాలనంమన, నాకు ఏయిలరు హైస్కూలులో జీతము లేకుండ చదువు చెప్పింపుమని, మా మామగారి ప్రోత్సాహముచేత రామచంద్రరావుగారు పుండరీకాక్షుడుగారి కొకజాబు వ్రాసియిచ్చిరి. ఆజాబు తీసుకొనిపోయి నేను పుండరీకాక్షుడుగారికి జూపితిని. పుండరీకాక్షుడుగారు దానిపై నేదో వ్రాసి ప్రస్తుతాధికారి హరయ్యరుగారికి జూపుమనిరి. నేనట్లు జేసితిని. అయ్యరుగారు నన్ను పాఠశాలకు రమ్మనిరి. కాని నాకు నాకోరిక ప్రకారము ఏయిలరు హైస్కూలులో జీతము లేకుండ జదువుకొను నదృష్టము లేకపోయెను. నాలుగైదు దినములా పాఠశాలకు బోయితిని. అయ్యరుగారుగాని పుండరీకాక్షుడుగారుగాని నా కుపకారము జేయ లేకపోయిరి. ఆకారణమున నేను 1884 వ సంవత్సరమున జదువుమానుకొని కొన్నాళ్ళు వీరవాసరములో నుంటిని.

ఆకాలమున పుప్పాల (శ్రీ)రాములు నాయుడుగారని యొక డాక్టరుగారు తణుకులోనుండిరి. అప్పుడు డాక్టరును "ఆస్పటల్ అసిస్టెంటు" అని పిలిచెడివారు. ఇప్పుడు సబ్ అసిస్టెంటు సర్జన్ (Sub Assistant surgeon) అని పిలుచుచున్నారు. వీరవాసరములో నంతకు ముందు పుప్పాల (శ్రీ)రాములు నాయుడుగారా పనిలోనే యుండిరి. తరువాత వారు తణుకు గ్రామమునకు బదిలీచేయబడిరి. మా మేనమామగా రాయనవద్దకు బోయి మందుదెచ్చి మాయమ్మ కిచ్చిరి. మాయమ్మ గుండెలలో నొప్పితగ్గెను. ఆదినములలోనే మాతమ్ముడు గూడ జబ్బుపడెను. మన్యప్రదేశమైన లింగంపర్రులో చాల కాలమ్ముం

కుటచే కాబోలు నతనిశరీరమిక్కడకు వచ్చిన తరువాత నీరుపట్టెను. అతనికిగూడ మా మేనమామగారు మందిప్పించి బాగుచేయించిరి. ఇచ్చట మాతమ్మునిగురించి యొక్కమాట చెప్పవలెను. అతనికి చిన్నప్పటినుండియు దేహారోగ్యము సరిగలేదు. తరుచుగ జబ్బు పడుచుండెడువాడు. 1884 వ సంవత్సర ప్రాంతమున, వానికొక మూర్ఛ రోగము బయలుదేరెను. మిక్కిలి శ్రమపడి మాతండ్రిగారు చికిత్సలు చేయింపగా నది యెట్టకేలకు నివారణమయ్యెను. అందుచేత వానికి సరిగ జదువంటలేదు. మా మేనమామగారు తెలుగు కమిటీస్కూలులో రమారమి నాలుగు సంవత్సరములు పనిచేసిరి. ఆయన మొట్టమొదట అచ్చట జేరినప్పుడు గోటేటి వెంకటశివరావుగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండిరి. తరువాత వారు న్యాయవాది పరీక్షకుచదివి న్యాయవాదియై ఏలూరులో చాలకాలము పనిచేసిరి. మల్లయ్యశాస్త్రిగారికిని వారికిని యావజ్జీవము స్నేహముండెను. అట్లే తెలుగు పాఠశాల పరిపాలకసంఘములో ముఖ్యసభ్యులైన దొడ్డిపట్ల వెంకటరత్నముగారికి గూడ నత్యంత స్నేహము మల్లయ్యశాస్త్రిగారికి గలదు.

చదువు మానుకొని నేనా సంవత్సరమున గోటేటి సోమరాజుగారను వారి కుమారుని కింటివద్ద పాఠములు చెప్ప నారంభించితిని. ఆయన నరసాపురము తాలూకా కచ్చేరిలో గుమాస్తాగ నుండిరి. ఆయనకుమారు డేదో చిన్నతరగతిలో చదువుచుండెడివాడు. చదువు చెప్పినందుకు నా కాయన భోజనము పెట్టుట నిర్ణయము. 1884 వ సంవత్సరము మార్చి, ఏప్రియల్ నెలలలో, నరసాపురములో వారి యింటనుండగ సోమరాజుగారు తన కుమారుని, నన్నును శివకోడు బంపిరి. శివకోడులో సోమరాజుగారి తమ్ముడు బాపిరాజుగారుండిరి. సోమరాజుగారి కుమారునకును, బాపిరాజుగారి కుమారునకును నేను శివకోడులోనుండి, బాపిరాజుగారింటనే భోజనముచేయుచు, బాలుర కిద్దరకు జదువు చెప్పునట్లేర్పాటుచేసిరి. ఆ పని జేయుచు నేను శివకోడులో కొన్ని దినములుంటిని.

ఇప్పటివలె నప్పుడు రాజవోలు తాలూకాలేదు. శివకోడు నరసాపురము తాలూకాలో నొకభాగము. అచ్చట డిప్యూటీతహసీలుదారు కచేరీయు, సబురిజిస్ట్రారు కచేరీయు మరికొన్ని కచేరీలునుండెను.

అక్కడకు రాజవోలు మిక్కిలి సమీపమున నుండెను. రాజవోలులో నొక గొప్ప కొబ్బరితోట యుండెను. అందులో వేలకొలది చెట్లు గలవు. అది రండలుదొరగారిది. పూర్వము వేణురావుపంతులుగారి రెండవ కుమారుడైన రామారావుపంతులుగారికిని, రండలుదొరగారికిని, వేణురావుపంతులుగారి నాటనుండియు పరిచయము గలదు. ఆ తోట వ్యవహారములు సరిగ లేనందున చెట్లకు మరమ్మతు చేయించుటకు, శిస్తువసూలుచేసి పంపుటకు దగిన మనుష్యుడుగావలసి యుండుటచే రండలుదొరగారు తమతోటమీద రామారావుపంతులుగారిని గుమాస్తాగా నియమించిరి. రామారావుగారు భార్యాసమేతులై నరసాపురమునుండి రాజవోలు వెళ్ళి, తోటలో నొక బంగాళాలో బసచేసియుండిరి. పూర్వము వారింట నేను కాపురముండుటచేతను, వారికి నామీద మిక్కిలి దయయుండుటచేతను, నేను వారినొకసారి జూచుటకై శివకోడునుండి రాజవోలు వెళ్ళితిని. అక్కడ కొన్ని దినములుండమని రామారావుపంతులుగారు నన్ను బలవంతపెట్టుటచేత రాజవోలులో కొన్నిదినములుంటిని. వేసవికాలపు సెలవులు ముగిసిన తరువాత, నేను శివకోడునుండి వీరవాసరము వెళ్ళి, యచటనుండి తణుకు వెళ్ళితిని.

ఆ దినములలో రాజమహేంద్రవరములో "ఆర్టుమను" దొరగారు మిషను పాఠశాల నొకదానిని స్థాపించిరి. దానికి నిడమర్తి దుర్గయ్యగారను వాడుకపేరుగల జలదుర్గ ప్రసాదరాయుడుగారు ప్రధానోపాధ్యాయులైరి. అంతకుముందు ఇన్నీసుపేట స్కూలులో చిరకాలమునుండి తెలుగు పండితులుగనున్న, బ్రహ్మశ్రీ వడ్డాది సుబ్బరాయుడుగారుకూడ, మిషనువారి పాఠశాలకు నాంధ్రోపాధ్యాయులుగ వెళ్ళిరి. అందుచేత నిన్నీసుపేట స్కూలులో నా పదవి ఖాళీయయ్యెను. బ్రహ్మశ్రీ ఆకొండి వ్యాసమూర్తిశాస్త్రిగారు చిరకాలమునుండి ఇన్నీసుపేట స్కూలులో సంస్కృత పండితులుగనుండిరి. వ్యాసమూర్తిశాస్త్రిగారును, మల్లయ్యశాస్త్రిగారును మిత్రులై, బంధువులైయుండిరి. అందుచేత మల్లయ్యశాస్త్రిగారు వ్యాసమూర్తిశాస్త్రిగారిద్వారా యీపనికి ప్రయత్నముచేసిరి. రాజమహేంద్రవరములో కళాశాలకు ప్రిన్సిపాలుగనున్న మెట్కాఫ్‌దొరగారి అధ్యక్షత క్రింద నొక పాఠ

శాలా పరిపాలక సంఘమేర్పడెను. ఆ సంఘము పరిపాలన క్రింద రెండు పాఠశాలలుండెడివి. ఒకటి యిన్నీసుపేట స్కూలు; రెండు టవునుస్కూలు. టవునుస్కూలు పాతయూరిలో మొరకవీధి నుండెడిది. ఇప్పుడు టవునుహాలుకు నెదురుగనున్న స్కూలు మందిరమదే. అది సంఘమువారి సొంతభవనము. ఇన్నీసుపేట స్కూలు ప్రస్తుతము వరదరావుగారు మేడ గట్టినచోట నుండెడిది. ఆ పరిపాలక సంఘములో పట్టణములోని పెద్దమనుష్యులు కొందరు కళాశాలలోని యుపాధ్యాయులు కొందరు సభ్యులుగ నుండిరి. ఆ పరిపాలక సంఘమునకు కార్యదర్శిగ నప్పుడు శ్రీ పార్థి శ్రీనివాసరావు పంతులుగా రుండిరి. ఆయనప్పుడు కళాశాలలో నొక యుపాధ్యాయుడుగ నుండిరి. ఆ పంతులుగారు మల్లయ్యశాస్త్రిగారికి నిన్నీసుపేట స్కూలులోని ఆంధ్రోపాధ్యాయ పదవినిచ్చిరి. అందుచేత మల్లయ్యశాస్త్రిగారు సకుటుంబముగ రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. ఆయనయు, తల్లియు, భార్యయు, నేనును, శాస్త్రిగారి పెద్దకుమారుడైన భద్రయ్యశాస్త్రి మూడు సంవత్సరములవాడును, రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిమి. నేను ధనహీనతచే మరల జదువుకొనక యుండుటచేత, శాస్త్రిగారు మా కుటుంబమువిూదను, నావిూదనుగల యభిమానముచే, నాకు రాజమహేంద్రవరములో జదువు చెప్పించవలెనని వెంటబెట్టుకొని పోయిరి.

స్వీయ చరిత్రము

మూఁడవ ప్రకరణము

రాజమహేంద్రవరములోని విద్యాభ్యాసము

నే నదివరకెన్నఁడును రాజమహేంద్రవరము జూచినవాఁడను గాను. చూడవలెనని మాత్రము కుతూహలముండెడిది. అది యీ రూపమున సిద్ధించినది. రాజమహేంద్రవరమునం దానాఁడు గల పాఠశాలల గురించి కొంత చెప్పుట యనవసరముగాదు. ఇన్నీసుపేట స్కూలు, ఔనుస్కూలు, ఈ రెంఁడును పురపాలకసంఘమువారి పరిపాలనక్రింద నుండెడివి. మూఁడవది మిషనువారి పాఠశాల. ఇది స్థాపించిన "ఆల్టుమను" దొరగారు, 1884 వ సంవత్సర మాగస్టులోనో సెప్టెంబరులోనో మృతినొందిరి. కాని యాయన మరణముతో నా పాఠశాల నిలుపుచేయఁబడలేదు. అంవలి ప్రధానోపాధ్యాయులైన నిడమర్తి దుర్గయ్యగారును, సహాయోపాధ్యాయులును, నేదోవిధముగ పాఠశాల నిర్వహింపజొచ్చిరి. అందు దుర్గయ్యగారు గాక, కృష్ణస్వామినాయుఁడుగారు, జిన్నెళ్ళ కృష్ణారావుపంతులుగారు, ప్రగళ్ళపాటి జోగిలింగముగారు, వడ్డాది సుబ్బారాయుఁడుగారు, చావలి సోమనాథశాస్త్రి గారు మొదలగువా రుపాధ్యాయులుగ నుండిరి. నాలుగవది యాస్తిక పాఠశాల (Theistic School). 1881 వ సంవత్సరమున కలకత్తానగరము నుండి పండిత శివనాథశాస్త్రిగారిక్కడకు వచ్చి, యేకేశ్వరారాధనమునుగూర్చి మహోపన్యాసములు జేసిరి. ఆ యుద్రేకములో ననేకుల కేకేశ్వరోపాసనము మీఁదను, బ్రహ్మసమాజము మీఁదను, నభిమానము గలిగెను. అట్లు కలిగినవారిలో మహారాజశ్రీ యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగా రొకరు. వారు కులమున సృష్టికరణములు, పట్టపరీక్షయందు కృతార్థులైనవారు. ఆంగ్లేయభాషలో మంచి పండితులు. మంచి స్ఫురద్రూపి, యువకుఁడు. ఆయన యాస్తికపాఠశాల స్థాపించెను. అప్పటి కాయన కళాశాలలో నొక యుపాధ్యాయుఁడుగ నుండెను. ఐనను నేకేశ్వరారాధనము బాలురకు బోధించుటకై యీ పాఠశాల స్థాపించి నడపిరి. నేను రాజమహేంద్రవరము వచ్చునప్పటి

కాపాఠశాలకు, టి. శివకుమారశాస్త్రిగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండిరి. ఆయనగాక వైద్యనాథయ్యగారు, ముత్తుస్వామిశాస్త్రిగారు గూడ నుపాధ్యాయులుగ నుండిరి. దుర్భా లక్ష్మీనరసింహశాస్త్రిగారు తెలుగు పండితులుగను, మల్లంపల్లి వేరయ్యశాస్త్రిగారు సంస్కృత పండితులుగను నుండిరి. ఐదవది "పేట్రియాటిక్" స్కూలు. దేశాభిమాన పాఠశాలయని దీనియర్థము. ఈ పాఠశాలను ద్రోణంరాజు కృష్ణారావుగారు స్థాపించిరి. ఇది ప్రస్తుతము విఘ్నేశ్వర దేవాలయమున్న ప్రాతయూర నొక వీధిలో నద్దెయింటనుండెను. ద్రోణంరాజు కృష్ణారావుగారు గోలకొండ వ్యాపారులు. ఆయన శ్రీ గుమ్మలూరి వెంకటరంగారావుగారి బావమరిది. ఈ పాఠశాల లన్నింటిలో మెట్రిక్యులేషను తరగతి యుండెను. ఇప్పటివలె పాఠశాలా సంస్థాపనమునకుగాని, నిర్వహణమునకుగాని, కఠినమైన నిబంధనలప్పుడు లేవు. సర్టిఫికెట్టులులేకుండ విద్యార్థులొక పాఠశాలనుండి మరియొకపాఠశాలకు, యథేచ్ఛముగ మారవచ్చును. విద్యార్థులిచ్చుకొనవలసిన జీతములు గూడ నంతకఠినముగ లేవు. నేనిక్కడకువచ్చినది తారణసంవత్సరము, అనగా 1884 వ సంవత్సరము. ఆసంవత్సరము గోదావరిపుష్కరము. మేము రాజమహేంద్రవరము రాగానే చెరుకువాడ లక్ష్మీనరసయ్యగారి యింటిలో బసచేసితిమి. ఆయింటిలో నొక భాగమున వ్యాసమూర్తిశాస్త్రిగారుకూడ బసచేసియుండిరి. అక్కడ రమారమి యొక నెలదినములుండి మేము బసమార్చితిమి. అప్పుడు పుష్కరము సంపూర్ణముగ జరుగుచుండెను. ఉత్కలదేశమునుండియు, నిజామురాజ్యమునుండియు, దక్కన యాంధ్ర మండలములనుండియు, వేనవేలు యాత్రికులువచ్చిరి. నేను పుష్కరము జూచుటకదే ప్రారంభము. అప్పటికి నాకు పదునేడు సంవత్సరముల వయస్సు. ఆంగీరస సంవత్సరములో (1872) నొకపుష్కరము జరిగినదిగాని నేనప్పుడు చిన్నవాడ నగుటచే, నాకాగొడవ దెలియదు. మాతండ్రి మొదలగు పెద్దలు, చేరువనున్న నరసాపురము వెళ్ళి, గోదావరిస్నానముచేసిరని మాత్రము తరువాత వింటిని.

ఇన్నీసుపేటస్కూలుకు శ్రీ దామరాజు బసవరాజుగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగను, సోమంచి భీమశంకరముగారు రెండవ యుపా

ధ్యాయులుగను, శ్రీ సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు మూడవ యుపాధ్యాయులుగను నుండిరి. టవునుస్కూలుకు యేలేశ్వరపు పేరయ్యశాస్త్రిగారు ప్రధానోపాధ్యాయులు, బ్రహ్మశ్రీ కల్లూరి వెంకటరామశాస్త్రిగారు సంస్కృతపండితులు, మండవల్లి కనకయ్యశాస్త్రిగారు తెలుగు పండితులు, వీరు ముఖ్యులు. పూర్వకాలమున రాజమహేంద్రవరము నందలి గవర్నమెంటువారి కళాశాలలో యిఫ్. ఎ., బి. ఎ. తరగతులే గాక, మిడిలుస్కూలు మెట్రిక్యులేషను మొదలగు క్రింది తరగతులు కూడ నుండెడివి. ఆ తరగతులకు బసవరాజు గవరరాజుగారు, బుర్రా రాజలింగశాస్త్రిగారు, ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారు మొదలగువారుపాధ్యాయులుగ నుండెడివారు. క్రమక్రమముగ, గవర్నమెంటువారు చిన్నతరగతులను తీసివేయుచువచ్చిరి. 1885 వ సంవత్సరమువరకు నిట్లు జరిగెను. ఆ సంవత్సమున కాలేజీ తరగతులతోపాటు మెట్రికు్యలేషను తరగతికూడ నుండెను. ఆ సంవత్సరాంతమున నాతరగతిగూడ దీసివేసిరి. 1886 వ సంవత్సరము జనవరి మొదలుకొని యిఫ్. ఏ., బి. ఏ తరగతులు మాత్రమే కళాశాలలో నుండెడివి.

1884 వ సంవత్సరము డిశంబరులో మేము చల్లపల్లివారి చిన్న యింట నివసింపబోయితిమి. అది యిప్పుడు హిందూసమాజ మున్న వీధిలో నుండెడిది. ఆ యిల్లిప్పుడు లేదు. అందొక భాగములో గడ్డము శంభుశాస్త్రిగారను నొక కాలేజీవిద్యార్థి సకుటుంబముగ నుండెను. రెండవ భాగములో మల్లయ్యశాస్త్రిగారు ప్రవేశించిరి. 1885 వ సంవత్సరమున నన్ను మెట్రికు్యలేషను తరగతిలో ప్రవేశపెట్టుటకు మా మేనమామగారు ప్రయత్నించిరి. 1885 వ సంవత్సరమున కాలేజీలో మెట్రికు్యలేషను తరగతి యుండినది. కాలేజీలోనే చదువుట నాకు మిక్కిలి కుతూహలముగ నుండెను. విద్యార్థులను జేర్చుకొనుటకు మెట్కాఫ్ దొరగారొక ప్రవేశపరీక్ష పెట్టిరి. ఇంగ్లీషులోను, గణితములోను మాత్రమే పరీక్ష జరిగెను. గణితములో నాకు మార్కులు తక్కువ వచ్చియుండునుగాని, యింగ్లీషులో మార్కులు బాగుగవచ్చియుండును. పరీక్షించిన యుపాధ్యాయులు నా గణితపు మార్కుల సరకుగొనక, యింగ్లీషు మార్కులతో మాత్రమే సంతసించి, నన్ను మెట్రికు్యలేషను తరగతిలో జేర్చుకొనిరి. ఆ తరగతి కాకాలమున

సంవత్సరమునకు రు 36/-లు మాత్రమే జీతముక్రింద విద్యార్థి కట్టవలెను. ఏ చిక్కులుపడియో మాతండ్రిగారా జీతము నిచ్చిరి. అప్పుడు కళాశాలలో మా తరగతికి పాఠములు చెప్పువారెవరనిన, బ్రహ్మశ్రీ వావిలాల వాసుదేవశాస్త్రిగారు. వీరు పట్టపరీక్షాసిద్ధులు. ఈయన గణితమును, భూగోళశాస్త్రమును బోధించుచుండెడివారు. విశ్వనాథయ్యరుగారని మరొక ద్రావిడి యుండెను. ఆయన మా కింగ్లీషును, హిందూదేశ చరిత్రమును, నింగ్లాండుదేశ చరిత్రమును జెప్పుచు వచ్చిరి. కందుకూరి వీరేశలింగము పంతులుగారప్పుడు సహాయాంధ్రోపాధ్యాయుడుగ నుండి, మాకు తెలుగు జెప్పుచుండిరి. విశేషకాలము వారి వద్ద సంఘ సంస్కరణము మొదలయిన విషయములే యెక్కువగ వచ్చుచుండెను. దీనినిబట్టి పాఠములు చెప్పుచుండుట లేదని యభిప్రాయపడగూడదు. ఆయన పాఠములు సరిగ చెప్పుచుండెడివారు. ఆ సంవత్సరము, మాకు భారతములోని సభాపర్వమందలి ద్వితీయాశ్వాసము, పద్యకావ్యముగ నియమింపబడెను. శ్రీమాన్ కోమాండూరి యనంతాచార్యులుగారు రచియించిన యుత్తర హరిశ్చంద్ర చరిత్రమును, బ్రహ్మశ్రీ కొక్కొండ వెంకటరత్నము పంతులుగారు రచించిన యువరాజ హిందూస్థాన సందర్శన మను వచనకావ్యమును, పాఠ్యగ్రంథములుగ నిర్ణయింపబడెను. ఈ కడపటి గ్రంథమును గురించి కొంత చెప్పవలెను. శ్రీవిక్టోరియారాజ్ఞీగారి జ్యేష్ఠపుత్రుడైన యెడ్వర్డుప్రభువుగారు యువరాజుగ (Prince of Wales) నున్నప్పుడు, 1875 వ సంవత్సరమున హిందూదేశమును సందర్శింప వచ్చిరి. ఆ సందర్శనమును గూర్చి, యన్ని భాషలలోను గ్రంథములు రచియింపబడెను. చెన్నపురివాసు లాసందర్శనమును గూర్చి, తెలుగులో నొక గ్రంథమును వ్రాయుమని, శ్రీ కొక్కొండ వెంకటరత్నముపంతులుగారిని కోరినందున వారా గ్రంథమును రచించిరి. అందులో కొంత భాగము మాకు పఠనీయ గ్రంథముగ నియమింపబడెను. అప్పుడు కళాశాలలో నలుగురు పండితులుండిరి. కాలేజీ తరగతులకు తెలుగు చెప్పుటకు, లొల్ల రామశాస్త్రిగారుండిరి. ఈయన మిక్కిలి గట్టివారని వారి శిష్యులిప్పటికి చెప్పుచుందురు.

కాలేజీ తరగతులకు సంస్కృతము చెప్పుటకు, వేదం వెంకటరమణశాస్త్రిగా రుండిరి. ఈయన వేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారి తండ్రిగారు, ఈయన మిక్కిలి సమర్థులు. క్రింది తరగతులకు సంస్కృతము చెప్పుటకు కస్తూరి శివశంకరశాస్త్రిగారును, తెలుగు చెప్పుటకు కందుకూరి వీరేశలింగముగారు నుండిరి. ఆసంవత్సరమే రాజమహేంద్రవరము కళాశాలలో ప్రకృతిశాస్త్ర శాఖగూడ క్రొత్తగ బెట్టిరి. ఆశాస్త్రము బోధించుటకై, చెన్నపురినుండి మాలూరి రంగాచార్యులుగారు, కళాశాలకువచ్చిరి. శాస్త్రపాఠముల నాసంవత్సర మాయనే చెప్పిరి. ఆయన నామీద చాల దయగలవారై నా కన్నులకు సులోచనముల జోడు చెన్నపురినుండి దెప్పించుకొమ్మని, చాలసార్లు సలహా నిచ్చిరి. అప్పుడు తాయి సూర్యప్రకాశరావు నాయుడుగారు బి. ఏ. తరగతిలో చదువుచుండిరి. ఆయనకుగూడ నేత్రములలో గొంత లోపముండెను. ఆయన నిరంతరము కండ్లజోడు ధరించుచుండిరి. ఆయన నాకు మిత్రులై చెన్నపురికి వ్రాసి కొన్ని సులోచనపు జోళ్లు తెప్పించిరి. అవి యేవియు నాకంటికి సరిపడలేదు. కావున జోళ్లు వెంటనే పంపించివేసిరి. ఇంగ్లీషులోను, దేశచరిత్రములలోను, నాంధ్రభాషలోను, నేను తరగతిలో నగ్రగణ్యుడనై యుంటిని. కాని, గణితములో మాత్రము లోపమెప్పటివలెనే యుండెను.

అప్పుడు కాలేజిలో ప్రధాన సహాయోపాధ్యాయులుగ (First Assistant) సి. నాగోజీరావు పంతులుగా రుండిరి. అంతకుముందే కొన్నాళ్ళ క్రిందట, గవర్నరుజనరలుగానుండిన "రిప్పను" దొరగారివల్ల, స్థానిక స్వపరిపాలనము మనకు వచ్చినది. పూర్వము సబ్ కలెక్టరే మునిసిపలు ఛైరుమనుగ నుండెను. 1884 వ సంవత్సరము మొదలు కొని మునిసిపలు కౌన్సిలరులను, నధ్యక్షుని, ప్రజలే యెన్నుకొనుట కధికారము వచ్చెను. అప్పటి నిబంధనల ప్రకారము గవర్నమెంటు వారి యుద్యోగస్థులుగూడ, మునిసిపలు ఛైరుమనుగను, కౌన్సిలరుగను యుండవచ్చును. అందుచేత నాగోజీరావు పంతులుగారు, రాజమహేంద్రవరమునకు మొట్టమొదట ప్రజలచే నెన్నుకొబడిన మునిసిపలు సంఘాధ్యక్షులైరి, వీరేశలింగముగారుకూడ మునిసిపలు సభ్యులుగ నుండిరి. మెట్రిక్యులేషను పరీక్షకు విద్యార్థులను బంపుటకు ముందుగ

నుపాధ్యాయులొక చిన్న పరీక్ష చేసిరి. అందు కృతార్థులైనవారినే పరీక్షకు పంపవలెనని వారు నిశ్చయించుకొనిరి. ఆ పరీక్షలో గణితమున నాకు తక్కువ మార్కులు వచ్చెను. మొదటవారు నన్ను పరీక్షకు బంపదలుచుకోలేదు గాని, ఇంగ్లీషులోను, దేశచరిత్రములోను, మార్కులు బాగుగ వచ్చియుండుటచే గాబోలు, వారు నన్ను పరీక్షకు పంపిరి. పంపినను నేను గణితములో నంతగ కృషి చేయలేదు.

ఆ తరగతిలో ప్రవేశించినది మొదలుకొని, నాకు తల్లాప్రగడ చలపతిరావుగారు మిత్రులైరి. మా మైత్రియంతకంతకు హెచ్చెను. చలపతిరావుగారు శ్రీ పాటుపల్లి పుండరీకాక్షుడుగారి యల్లుడు. ఆ సంవత్సరము నరసాపురమునుండి, పుండరీకాక్షుడుగారి కుమారుడు అచ్యుతరామయ్యయు, వారి యింటనేయుండి చదువుకొనుచున్న వారి మేనమామ కుమారుడు చిలకలపూడి సీతారామయ్యయు, వారియింటనే భోజనముచేసి చదువుకొనుచున్న ద్విభాష్యం కనకమను వతను, వీరు మువ్వురు, టయిలరు హైస్కూలు విద్యార్థులై చదివి, మెట్రిక్యులేషను పరీక్ష నిమిత్తమై రాజమహేంద్రవర మొక నెల ముందుగవచ్చి, చలపతిరావుగారి యింట బసచేసిరి. ఆ కాలమున మెట్రిక్యులేషను పరీక్ష ప్రాతగోదావరి జిల్లాకంతకుగూడ నొక్క రాజమహేంద్రవరములోనే జరుగుచుండెను. కాకినాడ, అమలాపురము, నరసాపురము, యేలూరు ననుచోట్లనే యున్నతపాఠశాల లుండెను. మెట్రిక్యులేషను పరీక్ష ప్రతి సంవత్సరము డిశంబరు పదునైదవ తేదీ మొదలుకొని యైదుదినములు జరుగుచుండెను. ఇతర స్థలములనుండి వచ్చిన విద్యార్థులతోను రాజమహేంద్రవరపు విద్యార్థులతోను పట్టణము నిండియుండెడిది. పరీక్షకు కూర్చుండెడి విద్యార్థులు రమారమి యైదారు వందలమంది యుండెడివారు. ప్రథమశాస్త్ర (యఫ్. ఏ.) పరీక్షగూడ నా దినములలోనే, కళాశాలలో జరిగెడిది. స్థలము చాలనందున కళాశాలా భవనముచుట్టును తాటియాకులపందిళ్ళు వేయబడుచుండెడివి.

పుండరీకాక్షుడుగారి కుమారుడును, వారి బంధుమిత్రులును, తెనుగు పాఠములు చక్కగ చదువుకొనందునను, నేను తెనుగులో మిక్కిలి యభిరుచిగలవాడ నగుటచేతను, అచ్యుతరామయ్యయు

వాని బంధుమిత్రులును ముందుగవచ్చి, నాచేత తెలుగు చెప్పించుకొనిరి. మెట్రిక్యులేషను తరగతిలో మేము నలుబది మంది చదువుకొంటిమి. అందరిపేళ్లు నాకిప్పుడించుమించుగ జ్ఞాపక మున్నది. వారిలో యిప్పుడు బ్రతికియున్నవారము దువ్వూరి వీరద్రయ్యగారును, మగ్గిరాల దేవళరాజుగారును, నేనును. మరియెవరైన బ్రతికియున్నారేమో నాకు దెలియదు. అప్పటి నా సహాధ్యాయులలో గొప్ప యుద్యోగముచేసిన వారొక్కరు మాత్రమే యుండిరి. ఈపట్టణమందు గొప్ప వైద్యుడని ప్రసిద్ధికెక్కిన, యేలూరి సాహేబుగారి తమ్ముని కుమారుడు సయ్యద్ ఉద్దీన్ సాహేబుగారు, కాకినాడలో జిల్లా రిజిస్ట్రారుపనిచేసి యీమధ్యనే కీర్తిశేషులైరి. నా సహాధ్యాయులలో తల్లాప్రగడ చలపతిరావుగారు, సూరి సుందరరామశాస్త్రిగారు, న్యాయవాదులై కొన్నాళ్ళ క్రిందట కీర్తిశేషులైరి. పరీక్షకు నన్ను బంపిరేగాని గణితవిద్యలో, నేను మిక్కిలి పేదవాడనగుటచే నాసంవత్సరము నేను పరీక్షలో దప్పితిని. ఆ పరీక్ష యిప్పటి స్కూలుఫయినలు పరీక్షకు సమానమందురుగాని, కొంత భేదము గలదు. ఇంగ్లీషులో నూటికి ముప్పదిమూడు మార్కులు, తెలుగులో నూటికి ముప్పదిమూడు మార్కులు రావలెను. గణితము, బీజగణిత, రేఖాగణితమునను, మూడు విషయములలో వచ్చు మార్కులు కలుపుదురు. అందులో నాలుగవవంతు మార్కులు రావలెను. దేశచరిత్రములోను భూగోళములోను ప్రకృతిశాస్త్రములోను వచ్చుమార్కులు కలిపివేయుదురు. అందులోగూడ నాలుగవవంతుమార్కులు రావలెను. కాని మొత్తము మీద నన్నిమార్కులలోను మూడవవంతు రావలెను.

18౬౫ న సంవత్సరము జనవరి నెలలో, ననగా తారణ సంవత్సర పుష్యమాసములో, నాకు మూడవచెల్లెలు పుట్టినది. ఆమె పేరు వెంకటరమణమ్మ. ఈమె పుట్టినదిమొదలు నాలుగు సంవత్సరముల వరకు రోగపీడితయై, తలమీద కురుపులు మొదలగువాటితో బాధపడుచుండెను. ఈమె జీవించునని మా తలిదండ్రులుగాని, బంధువులుగాని, యెంచుకొనలేదు. ఈమె బ్రతికినచో, నీమెపెండ్లి చిన్న తిరుపతిలో చేయుదుమని, మా తలిదండ్రులు మ్రొక్కుకొనిరి. అదృష్టవశమున నెట్లో గండములుగడచి మా చెల్లెలు బ్రతికెను. మా తండ్రి

గారికి నాడుపిల్లలమీద మిక్కిలి ప్రేమ. రమణమ్మ పుట్టినవెంటనే మాతల్లికి గుండెలలో నొప్పి మరల బయలుపడెను. వీరవాసరములో మంచి వైద్యులు లేరు, అందుచేత మా తల్లి రాజమహేంద్రవరములో నున్న మా మేనమామకడకు వచ్చెను. అదృష్టవశమున నాదినములలో, వెనుక మందిచ్చిన పుష్పాల శ్రీరాములునాయుడుగారు, కార్యాంతరముమీద రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. నేను వారిబసకు వెళ్ళి మా తల్లి రోగమునకు మందిమ్మని యడిగితిని. ఆయన కాగితముమీద మందులపేర్లు వ్రాసియిచ్చి, యవికొని నేలవేము కషాయముతో పుచ్చుకొనుమని చెప్పెను. ఆ దినములలో మందుల విక్రయించెడి యంగళ్లులేవు. ఆల్కాటుతోటలో డాక్టరు సేండెనను నొక దొరగారుండిరి. ఆయన వైద్యులు. వారమునకు మూడు రూపాయలు పుచ్చుకొని టంజాముమీద నెక్కివెళ్ళి, గృహస్థుల యిండ్లలో వైద్యము చేయుచుండెడివారు. ఆయనవద్ద మందులు విక్రయమునకు గూడ దొరుకుచుండెడివి. మా మేనమామగారు దొరగారియింటికి వెళ్ళి, యా మందులుకొని, యేమందు నెన్నిపాళ్ళు కలుపవలెనో దొరగారి వలన తెలిసికొని, యా ప్రకారము మందివ్వజొచ్చిరి. ఆ మందుతో మాతల్లికి నొప్పి నివారణమయ్యెను. ఆరోగ్యము సంపూర్ణముగ గలిగిన పిదప, మాతల్లి నన్ను దక్కినబిడ్డలను దీసికొని, వీరవాసరము వెడలిపోయెను.

1885 సంవత్సరము వేసవిసెలవుల యనంతరము కాలేజీలో నొక మార్పు జరిగెను. వేసవికాలపుశలవులలో, లొల్ల రామశాస్త్రిగారు స్వర్గస్థులైనందున, శ్రీ వీరేశలింగం పంతులుగారిని వారి స్థానమందు ప్రధానాంధ్రోపాధ్యాయులుగ దొరతనమువారు నియమించిరి. రెండవ తెలుగుపండితపదవి తీసివేయబడెను. ఆ సంవత్సరము నేను పరీక్షలో తప్పిపోతిని గావున, మఱుసటిసంవత్సరము మరల చదువవలసివచ్చెను. 1886 సంవత్సరమునుండి కాలేజీలో మెట్రిక్యులేషను తరగతి తీసివేసిరి. కాబట్టి నేను మరియొక పాఠశాలలో చదువవలసి వచ్చెను. అంతలో మరియొకమార్పు జరిగెను. ఇన్నీసుపేటస్కూలు, టవునుస్కూలు నను రెండు పాఠశాలలు మెట్కాఫ్ దొరగారి యధ్యక్షతక్రింద నేర్పడిన యొక పరిపాలకసంఘముక్రింద యుండెనని

యిదివరకే చెప్పితిని. ఆ రెండుపాఠశాలలలోనున్న హైస్కూలు తరగతులు తీసివైచి, పరిపాలకసంఘమువారు టౌన్ అండ్ ఇన్నీస్‌పేట్ హైస్కూల్ (Town and Innispet Highschool) అను నొక క్రొత్త యున్నతపాఠశాలను పెట్టిరి. తగిన చోటు లేనందున, కాలేజీ యావరణమున దక్షిణపువైపున నొక తాటియాకులపాక వైచి, దానిలో నా పాఠశాలను నెలకొల్పిరి. దానికి వేదం వెంకటరమణశాస్త్రిగారి రెండవ కుమారుడును, మునుపు రాజమహేంద్రవర కళాశాల విద్యార్థియు పట్టపరీక్షాసిద్ధుడు నైన, శ్రీ వేదము వేంకటాచలముగారిని, ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నేర్పరచిరి. ఏలేశ్వరపు పేరయ్యశాస్త్రిగారను వారిని, ద్వితీయోపాధ్యాయులుగ నేర్పరచిరి. ఇందు మెట్రిక్యులేషను తరగతియు, దానిక్రింది తరగతియు మాత్రమే యుండెను. తక్కిన తరగతులు లేవు. రెండే తరగతులు. ఆకొండి వ్యాసమూర్తిశాస్త్రిగారును, పురాణపండ మల్లయ్యశాస్త్రిగారును, నుదయమున నిన్నీసుపేట స్కూలులో సంస్కృతాంధ్రములు జెప్పునట్లును, మధ్యాహ్నమీ క్రొత్తపాఠశాలలో పనిచేయునట్లును, నధికారులు నిర్ణయించిరి. మొత్తముమీద నీ పాఠశాలలో తరగతులు రెండు. పనిచేయునట్టి యుపాధ్యాయులు నలుగురు. వేదము వేంకటాచలముగారు మిక్కిలి సమర్థులు. ఆ పాఠశాలాపరిపాలకసంఘమున కప్పుడు కళాశాలలో ప్రకృతిశాస్త్ర పండితుడుగ నుండిన యమ్. రంగాచార్యులుగారు, కార్యదర్శిగ నుండిరి.

1886 వ సంవత్సరమున మొదటగాక జూలై నెలలో నేనీ క్రొత్త పాఠశాలలో జేరితిని. అప్పటి నిబంధనలప్రకారమాలాగున చేరవచ్చును. ఆసంవత్సరము మాతరగతిలో గొంచెమించుమించుగ నరువది డెబ్బదిమంది విద్యార్థులుండిరి. అప్పటి నాసహాధ్యాయులలో శ్రీ రాయసం వెంకటశివుడుగారు, శ్రీ చెదలవాడ గోపీనాథముగారు, శ్రీ ధరణీప్రగడ శివరావుగారు. శ్రీ సారంగ భీమశంకరముగారు మాత్రము దైవానుగ్రహమున నిప్పటికి జీవించియుండబట్టి కలుసుకొనెడిభాగ్య మప్పుడప్పుడు నాకుకలుగుచున్నది. ఆకెళ్ళ ప్రకాశముగారిటీవల స్వర్గస్థులైరి. ఆ సంవత్సరమైనను నేను గణితములో గట్టి కృషి చేయలేదు. ఆ యేడుగూడ నేను పరీక్షకు దరఖాస్తు చేసితిని.

గణితమున మంచి ప్రజ్ఞ లేనందున నేనా యేటగూడ తప్పిపోతిని. ఆ సంవత్సరము పరీక్షముందర నాకొక చిక్కుగూడ సంభవించెను.

పరీక్షముందర నా కజీర్ణమువల్ల భేదిగలిగినది. నేను ధర్మాసుపత్రికిబోయి మందు తెచ్చుకొంటిని. ఆ వైద్యుడు నా తత్వమెరుగక మందులో నల్లమందుకూడ కొంతగలిపెను. చిన్ననాటనుండియు నాకు నల్లమందు బొత్తిగపడదు. అది వాసనజూచినంతమాత్రముననే నాకు వమనములు వెళ్ళును. ఈ వైద్యముచేత నాకు డోకులు వెళ్ళనారంభించెను. ఇంటినట్టనుండి పరీక్షకు కాలేజీకి వెళ్ళుచుండగా త్రోవలో నెన్నో వమనములు వెళ్లెను. పరీక్షకు గూర్చుంటినిగాని వికారముచేత నాతల దిరుగజొచ్చెను. అక్కడగూడ రెండు మూడు డోకులు వెళ్లెను. ఈ విధముగ ప్రథమదిన మెట్లెట్లో గడిచెను. మరునాడు వికారము, వమనములు లేవు. ఏ కారణముచేతనైన నేమి నేను పరీక్షలో దప్పిపోతిని. ఆ సంవత్సరమున నాకు (శ్రీ) పారుపల్లి పుండరీకాక్షుడు గారి కుమారు డచ్యుతరామయ్య, తనకు గత సంవత్సరమున నేను తెనుగు చెప్పినందుకు కృతజ్ఞుడై పదిరూపాయలు నాకు బహుమాన మిచ్చెను. నేను పరీక్షలో దప్పిపోతినని తెలియగానే, రెండు సార్లు దప్పిపోతినని విచారించి, కొంచెము విరక్తి గలిగి, నావద్ద నున్న పది రూపాయలు చేతబుచ్చుకొని, కాకినాడకో మరెక్కడికో బోవలెనని, ధవళేశ్వరముదాక నడచి వెళ్ళితిని. 1886 వ సంవత్సరమున గోదావరికి గొప్ప వరదలువచ్చుటచే, ధవళేశ్వరపులాకు బద్దలై కొట్టుకొనిపోయెను. అందుచేత గవర్నమెంటువారు దాని దగ్గరనే మరియొక క్రొత్త లాకు కట్టింప నారంభించిరి. నేను ధవళేశ్వరము వెళ్లినప్పటి కది తయారగుచుండెను. నాకప్పుడు దారి తెలియక కంగారుపడి ప్రయాణముమాని, యింటికివచ్చితిని. నా మేనమామగారు నేను పరీక్షలో దప్పిపోతినని విని, కొంచము విచారించి, "మరల చదువుకొందువుగాని విచారింపకుమని" నాకు ధైర్యముచెప్పి, చీవాట్లుపెట్టి తిట్టక యూరకుండిరి.

1837 వ సంవత్సరమున యేప్రియలు నెలలో నా రెండవ చెల్లెలైన యచ్చమ్మకు వివాహమయ్యెను. వరుడు మధునాపంతుల కాలభైరవశాస్త్రిగారి మూడవ కుమారుడైన రామస్వామి. అతడు

వీరవాసరము స్కూలులో మిడిలుస్కూలు పరీక్షయందు కృతార్థుడై
నవాడు. అతడు నాకంటె రెండు సంవత్సరములు చిన్నవాడు. ఈ
పిల్ల నతనికిచ్చి వివాహముచేయుట మా బంధువులలో చాల మంది
కిష్టముతేదు. ఏలయన మధునాపంతులవారు, ధాత సంవత్సరము కరు
వునకు నిలువలేక యుద్ధంకి సీమనుండి వచ్చి యేలాగో కాలక్షేపము
చేయుచున్నవారు. వారి కిల్లువాకిలిగాని, మడిమాన్యములుగాని లేవు.
చదువు చిన్నచదువు. కాని వరుడు రూపసి. తెలివిగలవాడు. విన
యము, వివేకముగలవాడు. అందుచేత మాతండ్రిగారు పిల్లను వానికే
యిచ్చుటకు నిశ్చయించిరి. అతనికిచ్చుట నాకు నిష్టమే. ఆ వివాహ
ములో నా తమ్మునకు కృష్ణమూర్తి కుపనయనముజేసిరి. అతని కప్ప
టికి పదియారేండ్ల వయస్సు. అతడు మొదటినుండియు జబ్బువాడగు
టచే నంత యాలస్యముగ నుపనయనమయినది. ఆ వివాహదినముల
లోనే నా పెద్దచెల్లెలయిన పున్నమ్మకు పునస్సంధానముజేసి యత్త
వారింటికి బంపిరి. ఈ వివాహమైన రెండునెలలకు మాకొక తమ్ముడు
పుట్టెను. ఆ శిశువు పురిటిలోనే సంధిగొట్టి మృతినొందెను. మొత్తము
మీద మా తలిదండ్రులకు పదిమంది పుట్టితిమి. మా జననీజనకులు
మృతినొందునప్పటికి నేమయిదుగురము మాత్రము బ్రతికియుంటిమి.
నేనును, మా తమ్ముడు కృష్ణమూర్తియు, మా పెద్దచెల్లెలు పున్న
మ్మయు, మా రెండవ చెల్లెలయిన యచ్చమ్మయు, మూడవ చెల్లెల
యిన రమణమ్మయు మా మాతాపితల కంత్యమువరకు సేవ చేయ
గలిగితిమి.

1887 వ సంవత్సరమున శ్రీ విక్టోరియారాణిగారప్పటి కేబది
యేండ్లు పరిపాలనము చేసినందున సువర్ణోత్సవము (Golden Jubilee)
జరిగెను. అది సామ్రాజ్య మందంతట జరిగెను. హిందూదేశమందలి
పట్టణములయందేగాక పల్లెలయందుగూడ నీ యుత్సవము వైభవ
ముగ జరిగెను. మెట్కాఫ్ దొరగారు, కళాశాలా విద్యార్థులను నుపా
ధ్యాయులను వెంటబెట్టుకొని; జయపతాకములతోను మంగళవాయి
ద్యములతోను నూరేగుచు, మ్యూజియముచేరిరి. పురప్రముఖు లనేకు
లాయుత్సవములో పాల్గొనిరి. రాజమహేంద్రవరమందలి కవులు కం
దుకూరి వీరేశలింగముగారు, వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారు, వావిలాల

వాసుదేవశాస్త్రిగారు, సుసర్ల అనంతరావుగారు, చిళంబి యాదినారాయణప్పనాయుడుగారు మున్నగువారు పద్యములు చెప్పిరి. రాజమహేంద్రవరమున నీయుత్సవము రెండుసారులు జరిగెను. రెండుసారులు పద్యములు జదువబడెను. నేను మొదటిసారి కొన్ని పద్యములు రచియించితినిగాని యవి నా మిత్రులు విని సంతోషించిరేగాని సభలో చదువబడలేదు. రెండవసారి యుత్సవము జరుగునప్పటికొక చిత్రకథ జరిగెను. నా పరిచితుడొకడు రాణిగారి మీద పద్యములు చెప్పవలెనని గుతూహలపడెను. కాని యతనికి లక్షణజ్ఞానములేదు. ఐనను తనకుతూహలము నెరవేర్చుకొనుటకై, యెవరిచేతనైన పద్యములు చెప్పించి తనకిప్పింపుమని, తనకును నాకును మిత్రుడైన డా మెర్ల వెంకటరమణారావుగారి నడిగెను. ఆయన వానిని గురించి నాకు సిఫారసుచేసిరి. నేను వారి మాటనుబట్టి తొమ్మిది పద్యములు వ్రాసి వానికిచ్చితిని. ఆయన యాపద్యములక్రింద తన పేరు వేసుకొని, యచ్చువేయించి, సభలో దక్కినవారి పద్యములతో పాటు శ్రీ వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారిచే చదివించుకొనెను. పేరు లేకపోయినను యవి నాపద్యములేగదాయని నేను సభలోగూర్చుండి, విని సంతోషించితిని. తాను వ్రాయక పోయినను తన పేరు పదిమందిలోను వెల్లడియయ్యెనని యతడు సంతోషించెను. సభాసదులాపద్యములాలకించి, రచియించిన వారెవరో దెలిసికొనలేకపోయిరిగాని, పేరు వేసికొనిన నా మిత్రుడు మాత్రము రచియించలేదని నిశ్చయించిరి.

1887 వ సంవత్సరములోనే, మెట్కాఫ్‌దొరగారు సెలవు దీసికొని సీమకేగిరి. వారి స్థానమందు దొరతనమువారు మాసుదొరగారని యేర్పరచిరి. నాగోజీరావుపంతులుగా రంతకుముందే కళాశాలలోని ప్రథమ సహాయోపాధ్యాయత్వమువాని, యుత్తరమండలముల పాఠశాలా పరీక్షాధికారిగ వెళ్ళిపోవుటచే, వారి స్థానమున ప్రధాన సహాయోపాధ్యాయుడుగ వచ్చిన క్షీరసాగరము సుందరరావుపంతులుగారు, మెట్కాఫ్‌గారి సెలవుదినములలో తన కాపదవి నిత్తురని యాసపడి, యది యన్యథాజరుగుటచే బెంగగొనియో, మరియేకారణమువననో, పక్షవాతము జబ్బుతగిలి యేప్రియల్ నెలలో నకస్మాత్తుగ మృతినొందిరి. ఈయన నాగోజీరావు పంతులుగారి తరువాత మ్యూనిసి

పలు సంఘాధ్యక్షుడుగూడ నయ్యెను. మాసుదొరగారు ప్రథమశాస్త్ర పరీక్షకు చదువు విద్యార్థులచే, నా సంవత్సరము పాఠ్యపుస్తకమయిన "వెనీసు వర్తకుడు" (Merchant of Venice) అను నింగ్లీషు నాటకము నాడించిరి. అది షేక్సుపియరు మహాకవిచేసిన నాటకము. దొరగారు విద్యార్థులకు రెండు మూడు మాసము లుచ్చారణమును, నభినయనమును నేర్పి యాడించిరి. నాటక పాత్రధారులలో నా ప్రియమిత్రులయిన పారుపల్లి యచ్యుతరామయ్య, చిలకలపూడి సీతారామయ్య, తల్లాప్రగడ చలపతిరావు, సత్యరాజు మృత్యుంజయరావు మొదలగు వారుండుటచే, నేనా నాటకమునకు పోయి చూచి మహానందమును పొందితిని. అందు షయిలాకు వేషము వేసిన వానిని సభాసదులు మెచ్చుకొనిరి. ఆనాడు నాటకశాలలు గాని పురమందిరములు గాని లేకపోవుటచే, నాటకము నవాబుదేవిడీలో నాడబడెను. ఇది సెప్టెంబరులో జరిగెను. రాజమహేంద్రవరములో నింగ్లీషు నాటకమాడుట కదియే మొదలు.

ఈ 1887 వ సంవత్సరమున కడపటిభాగమున, నాకు గొప్ప మనస్తాపము కలిగెను. పారుపల్లి పుండరీకాక్షుడుగారి కుమారుడైన యచ్యుతరామయ్యకును, నాకును దృఢమైన స్నేహబంధ మేర్పడెను. అతనికి మిత్రుడును, నాకు బంధువును నైన ద్విభాష్యం కనకము చనిపోయెను. అచ్యుతరామయ్యకు నక్టోబరు నెల 26 వ తేదిని జ్వరము తగిలెను. అది క్రమక్రమముగ హెచ్చెను. సెట్రలుజెయిలులో డాక్టరయిన తటవర్తి రంగనాయకులు నాయుడుగారు వైద్యముచేసిరి. కాని జ్వరము తగ్గలేదు. రోగికి రెండవవారము సంధించెను. చివరవారములో పుండరీకాక్షుడుగారు కూడ నరసాపురమునుండి వచ్చిరి. కళాశాలా విద్యార్థులైన చెన్నాప్రగడ భానుమూర్తిగారు, వెన్నేటి రామచంద్రరావుగారు మున్నగువారును మరికొందరు దగ్గరబంధువులును, రోగి కెన్నో మందులిచ్చి యుపచారములుచేసిరి. అయినను రోగము తగ్గలేదు. కాలేజిలో ప్రకృతిశాస్త్ర పండితులైన రంగాచార్యులుగారు కూడ వచ్చి రోగిని పలుమారులు చూచి పెదవి విరచిరి. కాని మూడువారములు మంచముమీద నుండి, బాధపడి, యచ్యుతరామయ్య 1887 వ సంవత్సరము నవంబరు నెల 18 వ తారీకున శుక్ర

వారమునాడుదయమున, మృతినొందెను. అతని కంతకుముందే వివాహమయ్యెను. పుండరీకాక్షుడుగారి కంతకుముందు పదమూడేండ్లక్రిందట భార్యావియోగమయ్యెను. ఆయనకీ బాలుడొక్కడే కుమారుడు. ఈ పుత్రుని నమ్ముకొని యాయన మరల వివాహము మానుకొనెను. బాలుడు బుద్ధిమంతుడు, రూపవంతుడు, దృఢశరీరము గలవాడు. అట్టి వారేగదా మృత్యుదేవతకు గావలసివారు! అతని మరణము నాకు మిక్కిలి దుఃఖమును గలిగించెను. అతడు నాయెడల మిక్కిలి ప్రేమ గలిగి యుండెడివాడు. ఏకపుత్రుడగుటచే (శ్రీ) పుండరీకాక్షుడుగారు మిక్కిలి గారాబముతో పెంచి యాతడేమి గోరిన నది యిచ్చెడివారు. కుమారుడు ఇంగ్లీషు కవుల గ్రంథములన్నియు తెప్పింపుమని కోరగ, తండ్రిగారు దెబ్బదియైదురూపాయ లందునిమిత్త మిచ్చిరి. అన్యూత్త రామయ్య యాసొమ్ముతో నాంగ్లేయకవుల గ్రంథములు తెప్పించెనే గాని, యవి చదువుకొను భాగ్యమాతనికి పట్టలేదు. అతని కప్పటికి పదునెనిమిది సంవత్సరములు వయస్సు. తండ్రి వృద్ధుడు. భార్య పండ్రెండు సంవత్సరముల వయస్సుగల బాలిక. అతని మరణముచే బంధువర్గమును మిత్రమండలియును, దుఃఖసముద్రమున మునిగిరి. పుండరీకాక్షుడుగారే స్వహస్తములతో నగ్నిహోత్రము పుచ్చుకొని కుమారుని దహనము చేయవలసివచ్చెను. కుమారుడు చనిపోయిన మూడవ దినమున పుండరీకాక్షుడుగారు, శ్రమపడి మందిచ్చిన రంగనాయకులు నాయుడుగారికి డెబ్బదిరూపాయ లిచ్చి, కుమారుని గ్రంథభాండారములో నున్న యింగ్లీషు గ్రంథములను వాని మిత్రులకు పంచిపెట్టిరి. థామ్సనుమహాకవి యింగ్లీషులో వ్రాసిన పద్యకావ్యము గల యొక చిన్న సంపుటమును నాకుగూడ వా రిచ్చిరి.

మా పెదచెల్లెలు కాపురమునకు వెళ్ళినతరువాత, మాతండ్రిగారు పుత్రికనుజూచుట కప్పుడప్పుడు నరసాపురము వెళ్ళుటచేత, మామగారికి నల్లునకు మునుపటి స్పర్థలుబోయి మాటలు వచ్చెను. రాకపోకలుకూడ కలిగెను. మా తండ్రిగారు జామాతృగృహమున భోజనముగూడ చేయ నారంభించిరి.

శీతకాలపు సెలవులకు, నేను స్థిరవాసరము వెళ్ళి, యొకనాడు మా చెల్లెలిని జూచుటకు నరసాపురము నడచి వెళ్ళితిని. భోజనము

చేయుచుండఁగ మా బావగారు, మా తండ్రిగారిపై నేవో లోపముల నెంచి, నిరసనగ మాటలాడెను. నాకు వెంటనే కోపమువచ్చెను. భోజనము చేయఁగానే నేను వీరవాసరమునకు బయనమైతిని. బావగారు వన్నాపూట వెళ్ళవద్దని నొక్కి చెప్పెను. కోపావేశమున నేనాయనమాట వినకబయలుదేరి తిరిగినడచియే వీరవాసరము వెళ్ళితిని. రాను పదమూఁడుమైళ్ళు, పోను పదమూఁడుమైళ్ళు నడచుటచే పాదములు పొక్కులెక్కి నెత్తురుగ్రమ్మెను. నా సాహసమునకు మా తండ్రిగారు నన్ను చీవాట్లుపెట్టిరి. మాతల్లి మిక్కిలి విచారించి వేడినీళ్ళతో పాదములు గడిగించి బాధతగ్గించెను. అభిమానగ్రస్థుడనై నేనట్లు చేసితిని. మాటపడుట నాకెంతమాత్రమిష్టములేకపోయెను.

1887 వ సంవత్సరములో నేను గణితములో ముఖ్యముగ నంకగణితములో గొంత పరిశ్రమజేసితిని. రేఖాగణితములోనున్న పాఠములన్నియు కంఠపాఠముగ వల్లించితిని. బీజగణితములో మాత్రము నాకెంతమాత్రము పాండిత్యము కుదరలేదు. ఆసంవత్సరమున మెట్రిక్యులేషను పరీక్షకు ప్రథమశాస్త్ర పరీక్షకును విద్యార్థులెక్కువగ వచ్చిరి. అందుచేత మెట్కాఫ్ దొరగారు ప్రథమశాస్త్ర పరీక్షను మ్యూజియములోపెట్టి, యచట ప్రధాన సహోపాధ్యాయుడైన హెన్సుమనుగారి నుపద్రష్టగ నియమించెను. మెట్రిక్యులేషను విద్యార్థులకు కొందరికి పరీక్ష యిన్నీసుపేట పాఠశాలాభవనములోపెట్టి, యచట పార్థి శ్రీనివాసరావుపంతులుగారి నుపద్రష్టగ నియమించి, దామరాజు బసవరాజుగారిని మరియొకరిని వారికి సహాయులుగ నిచ్చిరి. ఇన్నీసుపేట పాఠశాలలోనే, నా స్థానముపడెను. అన్ని పాఠములలోని ప్రశ్నములకు నేను త్తరములు సరిగ వ్రాసితినిగాని, యాల్జీబ్రా నాకు రాదుగనుక నేనో కొన్ని కొంకిరి గీతలు గీసి జవాబుల కాగితములు బసవరాజు గవరరాజుగారికందించితిని. అందులో నాకు సున్న వచ్చియుండును. అంకగణితమున రేఖాగణితమున నాకు మార్కులా సంవత్సర మెక్కువగ వచ్చియుండును. అందుచే నేనా సంవత్సరము పరీక్షలో కృతార్థుడనైతిని. ఆ సంవత్సరము నా తరగతిలో చదివినవారిప్పుడు కొంతమంది నాకు జ్ఞప్తిలోనున్నారు. పోలవరము జమీందారుగారైన శ్రీ కొచ్చర్లకోట రామచంద్ర వెంకటకృష్ణారావుగారు, అచంట సూర్య

నారాయణరాజుగారు, బుద్ధిరాజు వీరభద్రరావుగారు, ప్రక్కి జగ్గయ్యగారు, గుడిపాటి లక్ష్మీనరసింహముగారు, మున్నగువారు, ఆసంవత్సరము మేము పండ్రెండుగురము పరీక్షలో కృతార్థులమైతిమి. ఈపైన పేర్కొనినవారును నేనును నా యేడుపరీక్షలో కృతార్థులైనవారిలోనివారమే. నేను వీరవాసరములో నుండగ పరీక్షలో దేలినట్లు నాకు పోలవరము జమీందారుగారు జాబును వ్రాసిరి. పిమ్మట నేను రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళి ప్రథమశాస్త్ర తరగతిలో చేర యత్నించితిని గాని, గణితశాస్త్రములో గట్టి ప్రజ్ఞ లేకపోవుటచేతను, దృష్టిదోషమెక్కువగునను భయముచేతను, తగినధనము లేకపోవుటచేతను, నేను చదువు మానుకొని రాజమహేంద్రవరములోనే యుంటిని.

నా స్నేహితుడైన తల్లాప్రగడ చలపతిరావుగారు, 1885 వ సంవత్సరములోనే మెట్రిక్యులేషను పరీక్షయందు కృతార్థుడై, 1886, 1887 సంవత్సరములలో ప్రథమశాస్త్ర (F. A) పరీక్షకు చదువుచుండెను. 1887 వ సంవత్సరాంతము వరకు నత డిన్నీసుపేటలో నొక యద్దె యింటిలో గాపుర ముండెను. ఆ సంవత్సరాంతమున నతడు పేటలో బసమాని, ప్రాతయూరిలో నతని బావమరదియైన రాయవరపు శ్రీరామ అప్పారావుగారి యింట నివసింపబోయెను. ఇన్నీసుపేటలో నున్నప్పుడు వారియిల్లు మా బసకు దగ్గరగ నుండెను. అందుచేత నేను ప్రతిదినము భోజనము జేసి చలపతిరావుగారి యింటనే చదువుకొనుచు, నచ్చటనే పండుకొనుచుంటిని. మా మేనమామగారిబస చల్లపల్లి వారివీధిని దామరాజు బసవరాజుగారి యింటి యెదుటనున్న పోతరాజువారి యింటిలో, ఆగృహమిప్పుడు దేవరాజువారు కొన్నారు. చలపతిరావుగారి యింట నేను నిరంతరముండుటచే వారికి నాకు మైత్రి యధికమయ్యెను. ఆకారణమున నేను ప్రతిదినము రెండుసాళ్లు భోజనము జేసి, చలపతిరావుగారి సహవాసము కొరకు పేట నుండి నడచి ప్రాతయూరికి బోవుచుంటిని. మధ్యాహ్నము వండిన యన్నము సాయంకాలము తిని చీకటి పడకుండగనే, నేను ప్రాతయూరికి బోవుచుండెడివాడను. వేయేల, నేను చలపతిరావుగారి యింటను రాయవరపువారి యింటను మిక్కిలి చనువుగలిగి వారి యింటి మనుష్యులవలె నుంటిని. చలపతిరావుగారికి మేనల్లుడును శ్రీ రాయవరపు అప్పారావు

గారి కుమారుడైన రామమూర్తి మిడిలుస్కూలు తరగతిలో చదువు చుండెను. నేనా సంవత్సరము పనిలేనివాడను గనుక, తెలుగు, నింగ్లీషు, దేశచరిత్రము మొదలయిన పాఠములు చెప్పుచుంటిని. గణితము నేనవమామయైన చలపతిరావుగారు చెప్పుచుండిరి. రామమూర్తితో గూడ కొచ్చెర్లకోట నరసింహారావు నాదగ్గర చదువుచుండెను.

రాయవరపు (శ్రీ)రామఅప్పారావుగారిని గురించి కొన్ని పంక్తులు వ్రాయుట యనవసరముగాదు. ఆయన తండ్రిగారి పేరు రామన్నగారు, ఆయన జిల్లాకోర్టులో న్యాయవాదిగనుండి కొంతకాలము గవర్నమెంటు న్యాయవాదిగగూడ నుండెను. ఆ రామన్నగారన్న ప్రిదాతయని ప్రజలు చెప్పుచుండెడివారు. అప్పారావుగారు మెట్రిక్యులేషను వరకు జదువుకొని, రాజమహేంద్రవరము సెంట్రలుజెయిలులో నొక గుమాస్తాగ నుండెడివారు. ఆయుద్యోగము 1886 వ సంవత్సరమున పోయెను. పిమ్మట కొంతకాలమాయన యుద్యోగములేక యుండి, మనదేశమున కాదినములలో నూతనముగ వచ్చిన రైలు సంబంధములో కంట్రాక్టరుగ పనిజేసిరి. ఆయన భార్య చిన్నతనమునందే చనిపోయెను. ఒక కుమారుడు, నిద్దరు కుమార్తెలు నుండిరి. ఆయన మరల వివాహముజేసికొనక యొక వేశ్యాంగనను భార్యగా స్వీకరించి, విషుధకుడై జీవితముగడపిరి. ఆయన మిక్కిలి మంచివారు. ఆసంవత్సరమున (1888) మేనెలలో చలపతిరావుగారు "పెద్దదేవము" అనుగ్రామమున వారి బంధువులయింట జరుగు వివాహమునకు వెళ్ళవలసివచ్చి, బలవంతపెట్టి నన్నుగూడ వారి వెంట దీసికొనిపోయిరి. పెద్దదేవమను గ్రామము కొవ్వూరుతాలూకాలోనున్నది. జనసామాన్యము "పెద్దేవము" అని వాడుదురు. మరల మేము రాజమహేంద్రవరము వచ్చుసరికి వారముపోజులయినది.

ఆదినములలోనే, రాజమహేంద్రవరమున తహసీలుదారుగనుండిన నందివాడ పెరాజుగారు, మృతినొందిరి. ఆసంవత్సరము జూలై 16 వ తేదీని (శ్రీ) బసవరాజు గవరరాజుగారు మృతినొందిరి. వీరు వీరేశలింగముగారికి ప్రాణమిత్రులు, వీరేశలింగముగారు చేయు సమస్త కార్యములకు గవరరాజుగారు సాయపడుచుండిరి. గవరరాజుగారు వీరేశలింగముగారితో పాటు జైలిలో నుండుటచేత వారి దహనమునకు

సభాపతులు కొన్ని చిక్కులుపెట్టిరి. నాకప్పటికి గవరరాజుగారిపరిచయము లేకపోయినను, వారియందలి గౌరవముచేత, జూలై 17వ తారీఖున, వారిశవముతో గూడ శ్మశానమునకు బోతిని. శవమును గరికపాటి సుబ్బారాయుడుగారు, దామెర్ల రమణరావుగారు, గాడేపల్లి సుబ్బయ్యగారు మరియొకరు మోసిరి. గవరరాజుగారి జ్ఞాతియైన బసవరాజు సేతూరావుగారగ్నిహోత్రము పట్టుకొనిరి. మంత్రపుబ్రాహ్మణుడు దొరకకపోవుటచే, కందుకూరి వీరేశలింగముపంతులుగారు, పుస్తకముజూచి మంత్రముచదివి, కర్మజేయించిరి. శవము వెంట శ్రీ నాగోజీరావుపంతులుగారు, న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు, మొదలగు పురప్రముఖులందరు వచ్చిరి. ఆ సంవత్సరమే యనగా సర్వధారి సంవత్సరమందు భాద్రపద బహుళామావాస్యనాడు, పోలవరము జమీందారిణీగారైన శ్రీ కొచ్చెర్లకోట కామాయమ్మగారు, మృతినొందిరి. ఈమె మహాపతివ్రత. మిక్కిలి ధర్మాత్మురాలు. ఇంటనన్నము బెట్టి జీతములిచ్చి చాలమంది విద్యార్థులకు జదువుజెప్పించెను. ఆమె దత్తపుత్రుడైన శ్రీరామచంద్ర వెంకటకృష్ణారావుపంతులుగారు నాకు మిత్రుడును సహాధ్యాయుడును నగుటచేత, నేనాశవముతో గూడ వెళ్ళితిని. ఆసంవత్సరమే రాజమహేంద్రవరము సబుకలెక్టరుగారి కచేరీలో సిరస్తదారుగనుండిన తాయి శేషగిరిరావు నాయుడుగారు మృతినొందిరి.

ఆ సంవత్సరమే (1888) రాజమహేంద్రవరమున సేలూరు కంపెనీ యని యొక నాటకసమాజము వచ్చెను. ధారవాడ నాటకసమాజమువారు మొట్టమొదట తెనుగుదేశమునకు 1881 సంవత్సరమున వచ్చి, 1885 వ సంవత్సరమున మరల వచ్చిరి. ఆ సమాజమునకు నాయకుడైన వామనభట్ట జోషికిని, దక్కన సభ్యులకును మనస్పర్థలు గలిగినందున, సేలూరుపట్టణమున నతడు తన సమాజమునుండి విడిపోయి, సమాజముమీద కోపముచేత మరియొక సమాజము దానికి పోటీగా లేవదీయదలచి, మన యాంధ్ర యువకుల కొందరను జేర్చుకొని, యొక నాటకసమాజమును లేవదీసెను. దానికే యేలూరు కంపెనీయని పేరు. ధారవాడ నాటకసమాజమువారివలెనే వీరును హిందీలో నాటకము లాడెడువారు. వీరి నాటకములు రమ్యముగ నుండె

డివిగాని, సామాజికుల నడతలు మంచివికావని జనులు చెప్పుకొనుచుండెడివారు. వీరి నాటకశాల రాజమహేంద్రివరములో కౌనుహాలు ప్రక్క, తూర్పుగ నప్పుడు కాళీగానున్న దొడ్డిలో వేసిరి. ధారవాడ వారు గూడ 1881వ సంవత్సరమున రాజమహేంద్రవరము వచ్చినప్పు డక్కడనే నాటకశాల నిర్మించిరి. ఆ నాటకసమాజములో నామిత్రులైన తల్లాప్రగడ చలపతిరావుగారికి బంధువులు కొందరుండినందున, నాటకములకు సాధారణముగ మా చలపతిరావుగారు వెళ్లుచు, నన్నుగూడ దీసికొనిపోవుచుండిరి. చలపతిరావుగారు టిక్కెట్టు కొననక్కరలేదు. ఆయనతోటిపాటు నేను గొననక్కరలేకపోయెను. కాని పలుమారులు సొమ్ము చెల్లించకుండ నాటకమునకు వెళ్లుట నా కిష్టము లేక, చలపతిరావుగారు పిలిచినను నేనొకనాడు రానని చెప్పితిని. రాయవరపువారి సావడిలో వెదురుపేళ్ళ చాపయొకటి యుండెను. రానని నేనా చాపమీద పండుకొంటిని. చలపతిరావుగారు నన్ను పిలిచిపిలిచి విసిగి, యెట్టకేలకు నాపై నలిగి, నా రెండుకాళ్లు పట్టుకొని యెందుకు రావనినన్ను బరబర యీడ్చెను. నా వీపు కొట్టుకొనిపోయినను నా మొండిపట్టు విడువక నేను పండుకొంటిని. అతడు ప్రాణము విసిగి తానొక్కడే నాటకమునకు వెళ్లెను.

నా పట్టుదల విషయమై రెండు మూడు చిన్న విషయములు వ్రాసెదను. పెద్దేవము పెండ్లికి నేను వెళ్ళినప్పుడొకనాడు నాకు మంచి నీళ్లు త్రాగుటకు చలపతిరావుగారి యప్పగారు వెండిపాత్రయిచ్చెను. నాకు వెండిపాత్ర వద్దని రెండు మూడుసారులామెతో జెప్పితిని. కాని యామె యీ పాత్రయిచ్చి వెళ్ళిపోయెను. వెండిపాత్రి వద్దన్నను యిచ్చినదన్న కోపముచేత దాహ మెంతో యైనను మంచినీళ్లు త్రాగకయే, భోజనము జేసితిని. మరియొక సంగతికూడ చెప్పెదను. పొగచుట్ట నాకలవాటు లేదు. నా మిత్రులందరు చుట్టకాల్చెడివారే, "నేమందరము కాల్చుచుండగ నీవేల కాల్చకపోవలెను? నీకుకూడ చుట్టయలవాటుచేసెదమని" నా మిత్రులు పారుపల్లి యచ్యుతరామయ్య, చిలకలపూడి సీతారామయ్య, ద్విభాష్యము కనకము, తల్లాప్రగడ చలపతిరావు నా చుట్టును గూర్చుండి, చుట్ట నా కలవాటు చేయవలెనని చుట్టలుకాల్చి యీ పొగ నా ముక్కులలోను నోటిలోను నూదిరి. నే

నుక్కిరిబిక్కిరియై చుట్టయలవాటు జేసుకొనననిగట్టిగ జెప్పితిని. నానడతను గురించి కొన్నిమాటలు యిక్కడ చెప్పవలెను. చలపతిరావుగారును నేనును జదువుకొనుచున్న కాలమున నొకనాటి సాయంకాలము మేమిరువురము షికారు వెళ్ళితిమి. అతడు చుట్టలు దిట్టముగ కాల్చెను. రమారమి యేడుగంటల కిద్దరము చలపతిరావుగారింటికి వెళ్ళితిమి. అతని తల్లియు నప్పగార్లు నతనిని బలుకరింపగా నతడేదో జవాబు చెప్పెను. చుట్టకంపు గుప్పున వారికి గొట్టెను. అప్పుడు వారుమువ్వురు వానిని దూషించి "నీ సహవాసములు మండిపోను, దుస్సహవాసములుచేసి చెడిపోవుచున్నావు." అని వానిని మందలించి నన్నుగూడ తూలనాడిరి. అది వెన్నెలరాత్రి యగుటచే నేను మిక్కిలి దగ్గరగా నున్న మాయింటికి నడచిపోయితిని. ఆ మఱునాటినుండి చలపతిరావుగారింటికి వెళ్లుట మానితిని. చలపతిరావు తల్లి నన్నుగురించి కొందరు స్నేహితుల నడిగెను. వారామెతో "లక్ష్మీనరసింహము చాల మంచివాడు, చుట్ట త్రాగడు, వాని సహవాసముచేత మీ పిల్లవాడు బాగుపడునుగాని చెడిపోడు. వానిని రావద్దనుట పొరపాటు" అని చెప్పిరట. నేను పదునైదు దినములవరకు చలపతిరావుగారింటికి వెళ్ళలేదు. అప్పుడు చలపతిరావు తల్లియు నప్పగారును తమ యింటికి రమ్మని నాకు వర్తమానమంపిరి. రమారమి మాసముదినములకు నేను వారి యింటికి వెళ్ళ నారంభించితిని. ఒకప్పుడు మధ్యాహ్నము వండిన యన్నము మాయింట లేనియెడల, సాయంకాలపు వంటయైనతరువాత వేడియన్నము దిని జీకటిలో నేను బ్రాతయూరికి బోవుట కష్టమని, భోజనము చేయకయే చలపతిరావుగారింటికి బోవుచుండెడివాడను. అతడును వాని యింటిలోనివారును భోజనముచేసితివా యని నన్నడిగినప్పుడు, చేయలేదని చెప్పినపక్షమున వారియింట భుజియింపమందురేమో యని, మొగమోటముపడి, భోజనము చేసితినని యబద్ధము పలుమారు చెప్పుచు వచ్చితిని.

ఆ సంవత్సరమున మా మేనమామగారికి శరీరములో నజీర్ణవ్యాధి గలిగినందున, వారికి బదిలీగా నేను వారిపాఠశాలలో తెనుగు పాఠములు జెప్పుచువచ్చితిని. వ్యాధి రాజమహేంద్రవరములో నివారణగానందున, నేనును వారును గలసి మా వీరవాసరగ్రామము

వెళ్ళితిమి. అక్కడ నీళ్లు మంచివగుటచేతను, తగినమందుతీసుకొనుట చేతను, వారివ్యాధి నివారణమై మరల బదిలో జేరిరి. ఆ సంవత్సరమున నవంబరు డిశంబరు నెలలలో నేను హిందూస్తానీభాష నేర్చుకొనవలెనని యభిలాషగలిగి, నాకాభాష నేర్పుమని నవాబు ఖాజా అహమ్మదుల్లాఖాన్ సాహెబుగారినడిగితిని. వారు నామీద దయగలిగి గొంచెము నేర్పనారంభించిరి. అక్షరములువ్రాయుట జదువుట వచ్చినవిగాని గుణితములు నేర్చుకొనుచుండగా నశ్రద్ధచే మానితిని.

మా గురువుగారైన వేదము వెంకటాచలముగారు, రాజమహేంద్రవరమునుండి, బి. యల్. పరీక్షకు జదువుకొనుటకు నిశ్చయించుకొని, చెన్నపురి వెళ్ళ బయలుదేరిరి. ఆ వార్త పాతవిద్యార్థులమైన మేమెరిగి యొక సన్మానముగావించి వారిని గౌరవించితిమి. శ్రీ పోలవరముజమీందారుగారు వారి శిష్యులేయగుటచే, వారొక జేబుగడియారము గురువుగారికి బహుమానము జేసిరి. ధనములేని వాడనగుటచే నేను భక్తితో నైదుపద్యములు రచించి వారికర్పించితిని. పూర్వకాలము పురమందిరములేదుగనుక సభలన్నియు సాధారణముగ శ్రీ విజయనగరము మహారాజావారి బాలికాపాఠశాలలో జరుగుచుండెను. మా సభగూడ నచ్చటనే జరిగెను. ఆ సభకు శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగా రధ్యక్షతవహించిరి. పద్యములువ్రాసి సభలో జదువుటకు నా కదియే ప్రారంభము. సభాసదులలో ననేకులు నా పద్యములు బాగున్నవని చాల మెచ్చుకొనిరి.

నా కవిత్వమునుగూర్చి యొక్కమాట నిచ్చట జెప్పవలెను. చిన్ననాడు నేను వీరవాసరములో జదువుకొనుచున్నప్పుడు, నా మిత్రుడు చెన్నాప్రగడ భానుమూర్తిగారు నాకంటె పైతరగతిలో జదువుచు, నప్పుడే కవిత్వము చెప్పనారంభించెను. పులినిజూచి నక్కవాతబెట్టుకొన్నదన్న సామెతగ, శబ్దజ్ఞానము లేకపోయినను, లక్షణము రాకపోయినను, నేనుగూడ పద్యములు చెప్పవలెనని కుతూహలపడి, గణములు లేకుండ యతిప్రాసలు లేకుండ నేనో వెఱ్ఱిమొఱ్ఱి పద్యములు కొన్ని యల్లుచుండెడివాడను. నేను నరసాపురములో మిషనుస్కూలులో జదువుచున్న కాలమున, నేలేశ్వరపు వెంకటప్పయ్య శాస్త్రిగారివద్ద, ఛందోవిషయసారసంగ్రహమను లక్షణ

గ్రంథమును జదివితిని. అందుచేత నేను గొంత లక్షణమును నేర్చితిని. రాజమహేంద్రవరము వచ్చినతరువాత, దానిని కొంత వృద్ధిచేసుకొంటిని. 1887 వ సంవత్సరమున జరిగిన విక్టోరియా జూబిలీ సందర్భమున నాపేర గొన్నిపద్యములు రచియించి, వానిని మిత్రులకు వినిపించి, నాపేరు లేకుండ గొన్నిపద్యము లొకమిత్రునిపేర రచియించితినని యీవరకే చెప్పితినిగదా! ఈవిధముగ నేను గవిత్వములో వేలుబెట్టితిని. మా గురువుగారిమీద నేను రచియించిన పద్యములలో నాపేరు బైటపడెను. నేను కవిననియు నాంధ్రభాషా పరిచితుడననియు గొందరి కప్పుడు తెలిసెను.

స్వీయ చరిత్రము

నాలుగవ ప్రకరణము

ఉద్యోగము - గ్రంథరచనము

1889 వ సంవత్సరము జనవరినెలలో నొకనాడు శ్రీ యుమా నేని హనుమంతరావు నాయుడుగారు నానిమిత్తమువచ్చి, "మేమొక నాటకసమాజమును స్థాపించినాము. శ్రీ కోలేటి వెంకటసుబ్బారావుగారు హరిశ్చంద్ర నాటకమును ఆడుకొనుటకై మాకు వ్రాసియిచ్చిరి. మీరు కీచకవధ నాటకముగ వ్రాసి మాకియ్యవలెను." అని కోరిరి. నేను వెంటనే "శ్రీ సుసర్ల అనంతరావుగారు పాండవాజ్ఞాత వాసమను నాటకమువ్రాసిరి. అది మిక్కిలి బాగున్నది. దానిలో కీచకవధయున్నది. అదియుండగ నేను వ్రాయుట యెందుకు? దానిని మీరు ప్రయోగింపవచ్చునని" బదులు చెప్పితిని. అది విని నాయుడు గారిట్లనిరి. "అజ్ఞాతవాస చరిత్రమున్నదిగాని యందులో నెన్నో పద్యము లున్నవి. మా సమాజ సభ్యులు పద్యములు చదువలేరు. మాకు వచన నాటకమే కావలెను. కోలేటి సుబ్బారావుగారు వచనముగనే మాకు హరిశ్చంద్రనాటకము వ్రాసియిచ్చిరి. కావున మీరు కూడ నట్లే వచనముగ నాటకము వ్రాసియిండ"ని యడిగిరి. నేను వేదము వేంకటాచలముగారి మీద వ్రాసిన పద్యములు బాగున్నవని నాయుడుగారభిప్రాయపడి, నేను తెనుగులో గ్రంథములు రచింపగలనని భావించి, వారు నాకడకువచ్చిరి. నేను కొంచెమాలోచించి "సరే యట్లేచేయుదు"నని చెప్పి వారిని బంపితిని. వారు వెళ్ళిన తరువాత, భారతములోని విరాటపర్వమును కీచకవధవరకు నేను జదివించుకొనివిని, యజ్ఞాతవాసచరిత్రగూడ కొంత జదివించుకొనివిని, నాటకము వ్రాయనారంభించితిని. అప్పుడు నాదృష్టి బాగుండుటచే నాటకము నా స్వహస్తమున వ్రాసితిని. నాదస్తూరిమట్టుకు బాగుండెడిది గాదు. ఐనను గ్రంథమంతయు నేనే వ్రాసితిని.

ఇంతలో నాజీవితములో గొంతమార్పు వచ్చినది. రాజమహేంద్రవరములో నామిత్రులు గొందరు పాఠశాల నొకటి స్థాపించ

వలెనని సంకల్పించిరి. అందు ముఖ్యులు, దువ్వూరి వీరభద్రయ్య గారు, వక్కలంక కామేశ్వరరావుగారు, నందివాడ సుబ్రహ్మణ్యము గారు, ఓరుగంటి కాంతయ్యగారు, కుందూరి వేంకటరత్నముగారు మున్నగువారు. ఆ సంకల్పము కార్యరూపము వహించినది. ఆర్యన్ హైస్కూలని యొకయున్నతపాఠశాల స్థాపింపబడెను. ప్రాతయూరిలో ఉప్పలూరి గంగరాజుగారి మేడలో నది నెలకొలుపబడెను. దానికి యువకుడు,పట్టపరీక్షాసిద్ధుడునైన, ఓరుగంటి కాంతయ్యగారు,ప్రధానోపాధ్యాయుడుగనియమింపబడిరి. కొల్లా నరసయ్యగారు బి.ఏ.,గణితము నేర్పుచుండిరి. ద్రోణంరాజు రామకృష్ణారావుగారు, బి. ఎ. ప్రకృతి శాస్త్రము నేర్పుచుండిరి. వక్కలంక కామేశ్వరరావుగారు, దువ్వూరి వీరభద్రయ్యగారు, కుందూరి వేంకటరత్నముగారు, క్రింది తరగతులకు నుపాధ్యాయులుగ నేర్పడిరి. తెలుగుపండితునిగ, నన్నేర్పరచిరి. నేనును కొల్లా నరసయ్యగారును తప్ప తక్కిన వారందరు జీతములు తీసుకొనకుండ పని జేయసాగిరి. ఆపాఠశాలలో, మెట్రిక్యులేషనుతరగతి మొదలుకొని, ప్రస్తుతపు మొదటిఫారమునకు సరియైన మూడవతరగతి వరకు, నన్ని తరగతులు నేర్పడినవి. పిల్లలు చాలమంది చేరిరి. సర్కారు వారి యంగీకారము (Recognition) మాత్రము దొరకలేదు. కారణమేమన, రాజమహేంద్రవరములో పాఠశాలలు పెక్కులుగ నుండుటచే, విద్య కట్టుదిట్టముగ విద్యార్థులకు వచ్చుటలేదని తలంచి, కాలేజి ప్రిన్సిపాలుగానైన మెట్కాఫ్‌దొరగారును, పాఠశాలాపరీక్షాధికారియైన నాగోజీరావు పంతులుగారును, మరికొందరు పురప్రముఖులును, సమావేశమై యాలోచించి, పట్టణములోనున్న పాఠశాలలన్నియు గలిపి యొకమహాపాఠశాలగ జేయుట మంచిదని యాలోచించిరి.

అనేక పాఠశాలలుండుటచే, బాలకులు నీతిలేక కట్టుబాటులేక యొకనాడొక పాఠశాలలోను, మరియొకనాడు మరియొక పాఠశాలలోను, జదువుచు, యిక్కడ జీతము లెగబెట్టి యక్కడికి, యక్కడ జీతము లెగబెట్టి యిక్కడికి పోవుచుండిరి. ఇది బాలకులకు మిక్కిలి యనర్థకముగనుండెను. అది కనిపెట్టి విద్యార్థుల క్షేమముగోరిన మెట్కాఫ్‌దొరగారు మొదలైనవారు, సకలపాఠశాలాసమ్మేళనము ప్రారంభించిరి. అప్పుడు పట్టణములోనున్న పాఠశాలలివి. నేను

వేంకటాచలముగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగనున్న పాఠశాలయొకటి. మిషనుస్కూలొకటి. యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారి యాస్తిక పాఠశాల యొకటి. దేశీయాభిమాన పాఠశాల యంతకుముందే యంతరించినది. అందుచేత మెట్కాఫ్ దొరగారును, నాగోజీరావు పంతులుగారును, మిషను పాఠశాల ప్రధానోపాధ్యాయులైన దుర్గయ్యగారిని, యాస్తిక పాఠశాలాధికారియైన యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారిని గలసి, మాటలాడి, సమ్మేళనము గురించి వారి నొడంబరచి, యూరిలోనున్న పాఠశాలలన్నియు గలిపి యొక పాఠశాలజేసిరి. ఆ మహాపాఠశాలకొక పరిపాలకసంఘ మేర్పడెను. ఆ సంఘమునకు మెట్కాఫ్‌గారే యధ్యక్షులుగ నుండిరి. కళాశాలలోని యుపాధ్యాయులు గొందరు, పురప్రముఖులు గొందరు దానిలో సభ్యులుగ నుండిరి. ఆ పాఠశాలపేరు రాజమహేంద్రవరోన్నత పాఠశాల. (Rajahmundry High school) ఆ పాఠశాలలో మెట్రిక్యులేషను తరగతియు, దాని క్రింది తరగతియు మాత్రమే యుండెను. ఆ పాఠశాలకు ప్రధానోపాధ్యాయులుగ శ్రీ యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారి నేర్పరచిరి. చరిత్రము చెప్పుటకు శ్రీ వేదము వేంకటాచలముగారిని, గణితము చెప్పుటకు శ్రీ యేలేశ్వరపు పేరయ్యశాస్త్రిగారిని, ప్రకృతిశాస్త్రము నేర్పుటకు ముష్టుంబై రామానుజాచార్యులవారిని, సంస్కృతము నేర్పుట కాకొండి వ్యాసమూర్తిశాస్త్రిగారిని, నాంధ్రోపాధ్యాయులుగ వజ్ఝాది సుబ్బరాయుడు గారిని నియమించిరి. ఈ పాఠశాల చిత్రపు నరసింహారావుగారి గృహమున స్థాపింపబడెను. దీనికి మూడు శాఖాపాఠశాల లుండెను. ఒకటి మునుపటి టవునుస్కూలు, రెండవది మునుపటి యిన్నీసుపేటస్కూలు, మూడవది యాస్తికమధ్యమపాఠశాల. ఈ మూడు పాఠశాలలలోను మిడిలు స్కూలు పరీక్షవరకు మాత్రమే చదువు చెప్పబడుచుండెను. అక్కడ చదువు ముగిసిన తరువాతి బాలకులు, పై చదువుకొరకు నూతనముగ స్థాపింపబడిన హైస్కూలునకు, బోవుచుండిరి. పాఠశాలలలో తమలో తమకు పోటీ లేకుండ నిట్టియేర్పాటు చేయబడినందున, మరియొక క్రొత్తపాఠశాల యేదైన స్థాపింపబడినయెడల, నదే దొరతనమువారి చేత నంగీకరింపబడకుండునట్లు మెట్కాఫ్ దొరగారును, నాగోజీరావుపంతులుగారును దగిన యేర్పాటులు జేసిరి.

ఈ క్రొత్తపాఠశాల 1888 వ సంవత్సరమున స్థాపింపబడినది. దీనితో వెనుకటి పాఠశాలలన్నియు విరమించినవి. పోటీలేకుండ విద్యార్థులకు విద్య కట్టుదిట్టముగ నేర్పబడుచుండెను. మరియొక పాఠశాల యేగియు దొరతనమువారి యంగీకారము బడయకుండునట్లధికారులు నిశ్చయించుకొన్నందున, 1889 వ సంవత్సరములో స్థాపింపబడిన మా పాఠశాల పైయధికారుల యంగీకారము బడయుటకు వీలు లేకపోయెను. ఆసంగతి తెలిసియే, యీ పాఠశాలాస్థాపకులు గూడ దొరతనమువారి యంగీకారముకొరకు ప్రయత్నము చేయలేదు. అట్టి యంగీకారమును బడయని స్కూలులో జదివిన పిల్లలు మెట్రిక్యులేషను పరీక్షకు దరఖాస్తు చేయవచ్చును. కాని, మిడిలుస్కూలు పరీక్షకు దరఖాస్తు చేయగూడదు. మా పాఠశాలలో మెట్రిక్యులేషను తరగతిలో నిద్దరుబాలురు మాత్రమే యుండిరి. దొరతనమువారి యంగీకారము బడయని పాఠశాలలో బాలురు చదువరు. అందుచేత నేప్రియలు మాసాంతమునకు, బాలకులు చాలమంది మా పాఠశాలను విడిచిపెట్టిరి. పాఠశాలలో పండితులెక్కువగ నుండుటచే పరిపాలకసంఘమువారు సభచేసి యొక పండితుని దీసివేయ నిశ్చయించిరి. ఆ పండితుడెవ్వరాయని మీమాంస వచ్చెను. రాజమహేంద్రవరములోనున్న పాఠశాలలన్నిటిలో పనిచేయుచున్న పండితులలో, శ్రీ పురాణపండ మల్లయ్యశాస్త్రిగారి సర్వీసు తక్కువగ నున్నదని నిశ్చయించి, సంఘమువారాయనను దీసివేసిరి. కాబట్టి మల్లయ్యశాస్త్రి గారికి రాజమహేంద్రవరములో నుద్యోగము పోయెను. ఆకాలమున నమలాపురము బోర్డుహైస్కూలులో నొక పండితపదవి కాళీవచ్చెను. అప్పుడు బోర్డుకు, రాజమహేంద్రవరములో సబుకలెక్టరుగ నున్న మోబర్లెదొరగారధ్యక్షులుగా నుండిరి. ఎఱ్ఱమిల్లి వెంకట్రావుగారు సిరస్తదారుగారు. ఆయన మల్లయ్యశాస్త్రిగారి పాండిత్యము ప్రజ్ఞ మొదలైనవి బాగుగ నెరుగుదురు. శాస్త్రిగారి ప్రజ్ఞావిషయమై స్తుతి జేయుచు, నమలాపురములోని పదవి శాస్త్రిగారి కిప్పింపవలసినదని, మెట్కాఫ్‌దొరగారు మోబర్లిగారికి జాబువ్రాసిరి. ఇదిగాక శ్రీ కందుకూరి వీరేశలింగముగారును, మల్లయ్యశాస్త్రిగారి నుగ్గడించుచు యోగ్యతాపత్రముల నిచ్చిరి. ఆపని మల్లయ్యశాస్త్రిగారి కయ్యెను.

మల్లయ్యశాస్త్రిగారు సకుటుంబముగ బ్రయాణమై యమలాపురము వెళ్ళిరి.

నేను వారితో వెళ్ళలేదు. కారణమేమన నాకీ క్రొత్త పాఠశాలలో నొక చిన్నయుద్యోగము దొరకినదిగదా! అదిగాక రాజమహేంద్రవరము విడిచిపెట్టుట నాకిష్టములేదు. మరియును మా మేనమామగారు ప్రయాణమైన దినములలో, శ్రీ రాజవరపు అప్పారావుగారి రెండవ కుమార్తెకు వివాహము నిశ్చయింపబడినది. ఆమెను వక్కలంక కామరాజుగారి రెండవ కుమారుడును, కామేశ్వరరావుగారి తమ్ముడునైన గవరరాజుగారి కిచ్చి పెండ్లిచేయుటకు నిశ్చయించిరి. ఈ సంబంధము నాచేత కుదుర్చబడినది. వక్కలంక కామేశ్వరరావుగారి యింటికి నేను పలుమారులు పోయి యీ సంబంధము విషయమై మిక్కిలి ప్రయత్నము జేసితిని. నా ప్రయత్నము సఫలమైనది. ఆబాలిక నా ప్రియమిత్రుడైన తెల్లాప్రగడ చలపతిరావునకు మేనగోడలు. నా శిష్యుడైన రామమూర్తికి జెల్లెలు. ఆ వివాహామునకు నన్నక్కడ నుండవలసినదని చలపతిరావు బలవంతపెట్టెను. ఈసంగతి మా మేనమామగారితో జెప్పి, యంగీకారముబడసి, నే నమలాపురము వెళ్ళక యుండిపోతిని. మా మేనమామగారు వెళ్ళినది మొదలుకొని నాకు భోజనసౌఖ్యము తగ్గెను. పాఠశాలలో నేదో కొంచెము జీతము వచ్చుచున్నదిగనుక, నేను పూటకూళ్ళయింట ప్రవేశించి యొకపూటదిని యొకపూట దినక కాలక్షేపము జేయ జొచ్చితిని. తిన్నగ తినకపోవుటకు కారణమిది. పగలు నేను స్వయముగబోయి భోజనముచేయగలిగి యుంటిని, గాని రాత్రులు పరసహాయము లేక వెళ్ళజాలను. అందుచేత గొన్ని రాత్రులు మానియు, గొన్ని రాత్రులు రామమూర్తిని సాయము తీసుకొని వెళ్ళియు నెట్టెటో కాలము గడపుచుంటిని.

1839 వ సంవత్సర మేప్రియలులో, నామిత్రుడైన తెల్లాప్రగడ చలపతిరావునకు గొప్ప కష్టము సంభవించెను. 1883 వ సంవత్సరము చివరభాగము మొదలుకొని, చలపతిరావుభార్య యనగా పాముపల్లి పుండరీకాక్షుడుగారి మూడవ కుమార్తె, జబ్బుగనుండెను. ఆమె క్రమక్రమముగ శుష్కించుచుండెను. చలపతిరావు జిల్లా సర్జనుగానైన

డాక్టరు కరూథర్సుగారిని వైద్యమునకై పెట్టెను. నేను తరుచుగ మందులకై పోవుచుంటిని. ఎంత శ్రమపడినను వ్యాధి కుదరలేదు. ఆమె మేప్రియలు 30 తారీఖున రాత్రి మృతినొందెను. ఆమె కప్పటికి మూడుసంవత్సరముల వయసుగల కుమారుడుండెను. అతడే తల్లాప్రగడ నరసింహారావు. పిమ్మట నతడు పెద్దవాడై చదివి, బి.యల్, లో తేరి, కొన్నాళ్లు రాజమహేంద్రవరములోను, కొన్నాళ్ళేలూరు లోను న్యాయవాదిగనుండి, 1936 వ సంవత్సరమున నేలూరులో మృతినొందెను. ఆ కష్టదినములలో చలపతిరావు నోదార్చుచు కొన్ని దినములు కాలము గడపితిని.

ఆసంవత్సరము ఫిబ్రవరి నెలనాటికి, నేను కీచకవధా నాటకములో రెండంకములు వ్రాసి హనుమంతరావునాయుడుగారి కిచ్చితిని. తక్కినభాగ మేప్రియలునాటి కిచ్చితిని. గ్రంథరచనకారంభము గనుక మొదటి యంకములలో కఠినపదములు కఠిన సమాసములు ప్రయోగించితిని. ద్రౌపదీ కీచకుల సంభాషణములు వచ్చినపు డాభాగము శృంగారరస ప్రధానమైనది గనుక, సమాసములు మొదలయినవి ప్రయోగింపక సులభశైలిలో వ్రాసితిని. ఇది నాటకసమాజము వేఱుగ భావించిరి. కఠినసమాసమున్న భాగము నేను మా మేనమామగారి చేత వ్రాయించితిననియు, వారమలాపురము వెళ్ళిన తరువాత నీచివరి భాగము నేను స్వయముగ వ్రాసితిననియు, నందుచేత నీ సులభశైలిని బడినదనియు, నాటక సమాజమువారు తప్పుగ నభిప్రాయ పడిరి. ఆ లేటి సుబ్బారావుగారు వ్రాసియిచ్చిన హరిశ్చంద్ర నాటకమును నా నాటకమును వారు జదివి, హనుమంతరావునాయుడుగారు, వారి బంధువులైన స్త్రీలు ముందుగ జూచుటకై యీ రెండు నాటకములును, సామినేని బుచ్చిఅబ్బాయి నాయుడుగారను రెండవ పేరుగల "యహాళసింగరరావునాయుడుగారి" విశాలమైన సావడిలో, మొట్ట మొదట ప్రయోగించిరి. ఇది వేసవికాలపు శలవులలో జరిగెను. తరువాత టౌనుహాలు ప్రక్కనున్న యొకదొడ్డిలో గట్టి తాటియాకులపాక వైచి నాటకములాడ జొచ్చిరి. ఈ సమాజముపేరు "రాజమహేంద్రవర హిందూ నాటకసమాజము."

హనుమంతరావునాయుడుగారాది వెలమకులస్థులు, మాదిరెడ్డి వేంకటరత్నమునాయుడుగారు మొదలగువారికి బంధువులు. ఈయన స్వగ్రామము గుంటూరుజిల్లాలోని క్రొత్తపట్టణము, ఆయన పూర్వము మెట్రిక్యులేషను స్కూలులో జాలకాలము పనిజేసి, యక్కడ నొక నాటకసమాజము స్థాపించెను. ఆ మిషనుపాఠశాలలోనే, టంగుటూరి ప్రకాశముగారుకూడ జదువుకొనుచుండిరి. నాయుడుగారు స్థాపించిన నాటకసమాజములో వంగవోలుపురమున ప్రకాశముగారుకూడ పాత్ర ధరించుచుండిరి. రాజమహేంద్రవరములో మాకర్ల సుబ్బారావునాయుడుగారని యొక గొప్ప న్యాయవాదియుండెను. ఆయన శ్రీ మాదిరెడ్డి వెంకటరత్నమునాయుడుగారి తోడియల్లుడు. సుబ్బారావునాయుడుగారును, హనుమంతరావునాయుడుగారును బంధువులగుటయేగాక, మిత్రులు, సహాధ్యాయులును. ఆకారణమున సుబ్బారావునాయుడుగారి యొక్కయు, దక్కిన బంధువులయొక్కయు, ప్రేరణముచేత, హనుమంతరావునాయుడుగారు 1887వ సంవత్సరమున కుటుంబముతో రాజమహేంద్రవరమువచ్చిరి. ఆయనకు రాగానే యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారు తమ యాస్తికపాఠశాలలో నొక యుపాధ్యాయపదవినిచ్చిరి. నాయుడుగారు వచ్చినప్పుడు, తమకు ప్రియశిష్యుడును దమ నాటకసమాజములో సభ్యుడునైన ప్రకాశముగారిని, రాజమహేంద్రవరము దీసుకొనివచ్చి, పాఠశాలలో జేర్పించిరి. ప్రకాశముగారు పూటకూళ్ళయింట కొన్నాళ్లుదిని, కొంతకాలము మాతామహిని దీసుకొనివచ్చి, వేరే కాపురముండి చదువుకొనుచువచ్చిరి. హనుమంతరావునాయుడుగారే ప్రకాశముగారికి చదువు చెప్పించుచువచ్చిరి. నాయుడుగారి కతనిమీద పుత్రప్రేమయని చెప్పుటతిశయోక్తిగాదు. ప్రకాశముగారు బాలుడు, తెలివిగలవాడు. స్ఫురద్రూపి, హనుమంతరావునాయుడుగారికి నాటకములమీద కుతూహలము వంగవోలుతో నాగిపోక, రాజమహేంద్రవరమునకుగూడ వచ్చెను. హనుమంతరావునాయుడుగారికి రాజమహేంద్రవరములో స్థిరమైన యుపాధ్యాయ పదవి లభించెను.

అప్పుడాయన నాటకసమాజము స్థాపించెను. తానే యీనాటకసమాజమునకు మేనేజరుగ నుండుటవలన గొన్ని బాధలున్నవని, రాజమహేంద్రవరము సెంట్రలుజెయిలులో నొక గుమాస్తాగనున్న పిళ్ళా

రిసెట్టి త్రియంబకరావు నాయుడుగారిని, మేనేజరుగ నేర్పరచెను. ఆ సంవత్సరము జూనునెలలో 8 వ తారీకున, నూతనముగ నిర్మించిన తాటియాకులపాకలో, మొట్టమొదట, సమాజమువారు శ్రీ వేటి సుబ్బారావుగారు వ్రాసియిచ్చిన "హరిశ్చంద్ర" నాటకమును ప్రయోగించిరి. మఱుసటి శనివారమునాడనగా జూను నెల 15 వ తేదీని నేను వ్రాసియిచ్చిన "కీచకవధా" నాటకమును ప్రయోగించిరి. నన్నుగూడ నాహ్వానించిరి. నేనా నాటకమునకు బోయి జూచితిని. ప్రేక్షకులు నాటకము బాగున్నదని సంతోషించిరి. హనుమంతరావు నాయుడు గారు భీమపాత్ర ధరించిరి. ప్రకాశముగారు ద్రౌపదీపాత్ర ధరించిరి. ఈ నాటకసమాజములో గొందరు ప్రసిద్ధులు పాత్రలు ధరించిరి. వారె వరనిన; హనుమంతరావు నాయుడుగారు, ప్రకాశముగారు, జిల్లాజడ్జి పనిజేసి పింఛను పుచ్చుకొని, 1939 వ సంవత్సరములో చెన్నపురిలో మృతినొందిన పిళ్ళారిసెట్టి నారాయణరావు నాయుడుగారు, సబుజెడ్జి పనిజేసి పింఛను పుచ్చుకొని ప్రస్తుతము చెన్నపురిలో సుఖముగనున్న కోకా సాంబశివరావు నాయుడుగారు, పోస్టలు డిపార్టుమెంటులో పని జేసి పింఛను పుచ్చుకొని సుఖముగనున్న కోకా వెంకటరెడ్డినాయుడు గారు. ప్రకాశముగారు నాటకములో నేరసము నభినయించినను మిక్కిలి సొగసుగ నభినయించెడివారు. కరుణరసమునకును వీరరసమునకును వీరు పెట్టినదిపేరు. అ సమాజమునకు దక్షిణదేశస్థుడు నాతానిద్వైన రామానుజయ్యయను నతడు సూత్రధారిగ వచ్చెను. ఇతడు చక్కగ గానము చేసెడివాడు. అతని గానము వినుటకే కొందరు వచ్చెడివారనిన నతిశయోక్తిగాదు. కొంతకాలము బందరులో పోలీసు యినస్పెక్టరు పనిజేసి తరువాత మృతినొందిన న్యాపారి సూర్య ప్రకాశరావుగారు తత్కాలమున రాజమహేంద్రవరములో ప్రథమ శాస్త్ర పరీక్షకు జదువుకొనుచుండి యీసమాజములో జేరి హాస్యము జెప్పుచుండెను. ఇతను హాస్యములో మిగుల గట్టివాడు. ఇతని హాస్యము జనరంజకముగ నుండెను. ఈ యిద్దరు ప్రకాశములవల్ల నాటకసమాజము ప్రకాశించెను. నేను రచించిన కీచకవధా నాటకము మొదటి సారి ప్రయోగింపబడినప్పుడు న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు, నేదునూరి వేంకట్రావు పంతులుగారు మొదలగు పురప్రముఖులు చాల

మంది విచ్చేసి సంతోషించిరి.

ఈ నాటకము రెండవనారి మరికొన్ని దినములకు ప్రయోగించిరి. అప్పుడు ప్రేక్షకులతోడిపాటు నేనుగూడ నొక కుర్చీలో గూర్చుంటిని. బయ్యపునీడి జోగయ్యగారు మొదలగు పురప్రముఖులా నాటకమునకు వచ్చిరి. జోగయ్యగారు మెరకవీధి తెలగాలు. తెలుగులో నభిరుచిగలవారు. కొంతకాలము రాజమహేంద్రవరములోను, పిమ్మట విశాఖపట్టణములోను జిల్లాకోర్టులో సిరస్థదారుగనుండినవారు. ఆనాటకమున కాంచనవచ్చి హనుమంతరావునాయుడుగారు భీమ పాత్రనభినయించుచున్నప్పుడు సంతోషించి చప్పట్లుగొట్టిరి. సభాసదులుగూడ సంతోషముచే చప్పట్లుకొట్టిరి. జోగయ్యగారు కొన్ని పుష్పములు నా తలమీద జల్లిరి. ఈ గౌరవముచేత నేను మిక్కిలి సంతసించితిని. హనుమంతరావునాయుడుగారుకూడ మిక్కిలి సంతోషించి, మరియొక నాటకము వ్రాయుటకు నన్ను ప్రోత్సాహపరచిరి. నేనప్పుడు ద్రౌపదీ పరిణయ నాటకమును వ్రాయనారంభించితిని. అది ఐదంకముల నాటకము. అక్కడక్కడ కొన్ని పద్యములున్నను మొత్తముమీద నదిగూడ వచన నాటకమే. ముఖ్యపాత్రలు ధరించునట్టి హనుమంతరావునాయుడుగారుగాని, ప్రకాశముగారుగాని, పద్యములు జదువలేరు. ఒకరిద్దరు పద్యములు జదువగలవారుండిరి. వారు ధరించుపాత్రలకే పద్యములం పెట్టుచూవచ్చితిని. ఈ నాటకముగూడ జాలవరకు స్వహస్తమున వ్రాసితిని. నాటకరచనము త్వరగ ముగింపవలెనను కుతూహలముతో హనుమంతరావునాయుడుగా రొకప్పుడును దుర్గి గోపాలకృష్ణారావను సామాజికుడొకప్పుడును రాత్రులువచ్చి నేజెప్పగా నాటకము వ్రాయుచుండిరి.

1889 వ సంవత్సరము జూలై నెలలో మామిత్రులు స్థాపించిన యూర్యను హైస్కూలు క్రమక్రమముగ క్షీణించిపోయినందున, యిప్పటి మొదటిఫారమునకు రెండవఫారమునకు సరియైన నాలుగవ తరగతియు, మూడవతరగతియు మాత్రమే నిలిచియుండెను. తక్కిన యుపాధ్యాయులందరు పాఠశాలనుండి మానివేసిరి. కుందూరు వేంకటరత్నముగారు, నేను మాత్రమే పాఠశాలను బట్టుకొని వ్రేలాడితిమి. మేమిద్దరము పాఠశాల నుప్పులూరివారి మేడలోనుండి దీసివేసి,

ధర్మాసుపత్రి వెనుక నుండిన తవ్వాలవారి బంగాళాలో బెట్టితిమి. పాఠశాలవల్ల వచ్చు నాదాయము నుండి కొంతభాగము వెంకటరత్నముగారును, కొంతభాగము నేనును బుచ్చుకొని కాలక్షేపము చేయుచుంటిమి. అప్పుడు నేను తవ్వాలవారి యింట బాలురకు నెలకు రు 6/- లు చొప్పున జీతముమీద నింటివద్ద పాఠములు చెప్పుచుంటిని. వీరవాసరములో మా తండ్రిగారి సంపాదనము తగ్గిపోయినందున కుటుంబభారము నాపై నప్పగించిరి. కుటుంబమనగా మా తల్లి, మా తమ్ముడు, చిన్న చెల్లెండ్రయిన యచ్చమ్మ, రమణమ్మ, నేను. మే మిన్నీసుపేటలో నాళమువారి కొట్లలో నెలకు మూడు రూపాయలు బాడుగనిచ్చి కాపురముంటిమి. సాయంకాలము పాఠశాల వదలిపెట్టినతరువాత మేము, నాయుడుగారు మొదలగువారు గలసి నాటకశాలలో నిష్ఠాగోష్ఠి జెప్పుకొనుచు రాత్రి యెనిమిదిగంటలవరకు కాలక్షేపము జేసి యింటికి బోవుచుండెడివారము. నా సంపాదన జాలక, నాకు గొంతఋణమయ్యెను. ద్రౌపదీపరిణయ నాటక మా సంవత్సరము సెప్టెంబరు నెలలోనో, యక్టోబరు నెలలోనో, మొదటిసారి ప్రయోగింపబడెను. హనుమంతరావు నాయుడుగారు భీమపాత్ర ధరించిరి. ప్రకాశముగారర్జునపాత్ర ధరించిరి. వీరరస మభినయించుటలో ప్రకాశముగారద్వితీయులు. ఆ నాటకమున నాలుగవ యంకములో వీరరసమభినయించుటకు మిక్కిలి యవకాశముండెను. అది ప్రకాశముగారు మిక్కిలి యద్భుతముగ బ్రదర్శించిరి.

మస్తూరి నాగభూషణముగా రప్పుడు విద్యార్థిగనుండి నాటకసమాజములో జేరి ద్రౌపదీ పరిణయములో ద్రుపదపాత్ర ధరించిరి. ఈయన పద్యములు మిక్కిలి శ్రావ్యముగ జదువగలవాడు. ఈయన పద్యములువిని ప్రేక్షకులు మిక్కిలి యానందించుచుండెడివారు. దుగ్గి గోపాలకృష్ణరావు దుర్యోధనపాత్ర ధరించెడివారు. ద్రౌపదీపాత్ర నెప్పల్లి బుల్లికృష్ణయ్య యను నొక యువకుడు ధరించెడివాడు. హిడింబాసుర, బకాసురపాత్రలు శ్రీ మాద్దిరెడ్డి వెంకటరత్నమునాయుడుగారి తమ్ముడు చలపతిరావు ధరించుచుండెడివాడు. అతడు మిక్కిలి దృఢకాయుడు. హనుమంతరావు నాయుడుగారు మొదలగువారు నన్ను సామాజిక గ్రంథకర్తగ నెంచుకొని, నే నేపాత్ర ధరింపకపోయినను

నన్ను గూడ నొక సామాజికునిగ భావించెడివారు. "ద్రౌపదీ పరిణయ" నాటకముగూడ ప్రేక్షకుల నానందింపజేసినది.

తరువాత హనుమంతరావు నాయుడుగారు నన్ను "గయోపాఖ్యాన" నాటకము వ్రాయుమని పురిగొల్పిరి. అందుకు నేనిష్టపడి, "గయోపాఖ్యాన" నాటకమును 1889 వ సంవత్సర మక్టోబరులో రచియింప నారంభించితిని. రామకవి యనునతడు "గయోపాఖ్యాన" కథను తెనుగులో బద్య కావ్యముగ రచియించెను. అది యచ్చుపడి బజారులో విక్రయింపబడుచుండెను. ఆపుస్తకమును నేను సంపాదించి, చదివించుకొని విని, యాకథనుబట్టియే నేను "గయోపాఖ్యాన" నాటకమును రచించితిని. "చిత్రభారత"మను తెనుగు ప్రబంధములోగూడ నిటువంటి కథ యొకటి యున్నది. ఈ కథలో జెప్పబడినట్లు గయుడు శ్రీకృష్ణుని చేతిలోగాక, గాలవఋషి యర్ఘ్యమిచ్చుచుండగ నతని చేతిలో నుమిసినట్లు, నతడు తన పరాభవమును శ్రీకృష్ణున కెరింగింపగ, మహర్షిని పరాభవించినందుకు శ్రీకృష్ణుడు గయుని దండింప నెంచినట్లును, నందువలన శ్రీకృష్ణార్జునులకు యుద్ధము జరిగినట్లును, నున్నది. అయినను నేను కథాసంవిధానములో రామకవి పుస్తకమునే యనుసరించితిని. శ్రీకృష్ణుని పాత్రము ధరించుటకై యుద్దేశింపబడిన వారు పద్యములు జదువగలవారగుటచే నేనా పాత్రమునకు బద్యములు వ్రాసితిని.

1889 వ సంవత్సరము డిశంబరు 20 వ తేదీనాటికి నేను "గయోపాఖ్యానము"లో నాలుగంకములు వ్రాసి, నాటకసమాజము వారి కిచ్చితిని. అప్పుడొక యంతరాయము గలిగెను. నాటకసమాజమువారికి "శ్రీరామజనన"మను నాటకము మొదట నెవరో వ్రాసి యిచ్చిరి. అది చాలసారులు ప్రయోగించిరి. అది యెక్కువ రసవంతముగ నుండకపోవుటచే "శ్రీరామజనన" నాటకము మరియొకటి క్రొత్తగ వ్రాసియిమ్మని హనుమంతరావునాయుడుగారు నన్ను గోరిరి. ఆ కోరిక ననుసరించి సంపూర్ణ దీక్ష వహించి యహోరాత్రములు కష్టపడి వ్రాసి, డిశంబరు ముప్పదియొకటవ తారీకునాటికి "రామజనన" నాటకమును బూర్తిచేసి యిచ్చితిని. పగలు నేను వ్రాయుచుంటిని, రాత్రులు హనుమంతరావు నాయుడుగారు మొదలగు సామాజికులే

నేను చెప్పగ వ్రాయుచుండిరి. "శ్రీరామజనన" మైదంకముల నాటకము ఇందు నాలుగవయంకములో నచ్చరలు ఋశ్యశృంగ మహామునిని దమవలలో వైచుకొని, యాశ్రమమునుండి దీసుకొనివచ్చిన కథలో వారి సంభాషణలు చమత్కారముగను, రసవంతముగను, వ్రాయబడినవని ప్రేక్షకులును, సామాజికులును నన్ను బ్రశంసించిరి. ఈ "రామజననము"గూడ వచన నాటకమే. ఈ నాటకము ముగించిన తరువాత నేను 1890 వ సంవత్సరము జనవరి నెలలో నా స్వగ్రామమైన వీరవాసరము వెళ్ళి, "గయోపాఖ్యానము"లోని మైదవయంకము వచనవ్రాసి, టపాలో దానిని హనుమంతరావునాయుడుగారికి రాజమహేంద్రవరము బంపితిని.

"శ్రీరామజనన" నాటకమును సామాజికులు జనవరి నెలలో కడపటి భాగమున బ్రయోగించిరి. అందు దశరథపాత్రి టంగుటూరి ప్రకాశముగారు ధరించిరి. రావణాసురపాత్రను హనుమంతరావునాయుడుగారు ధరించిరి. పది తలలుగల లక్కకిరీటము చేయించి, రెండు ప్రక్కల పలుచని యినుపబద్దెలు దానికమర్చి, నాయుడుగారు ధరించెడివారు. ఆ కిరీటమును ధరించి నాయుడుగారు రంగస్థలముమీదికి వచ్చినప్పుడు విగ్రహమతి భయంకరముగ నుండెడిది. అవి చూచి కొందరు పిల్లలు "బాబో" యని "యమ్మో" యని జడుసుకొనెడివారు. "రామజనన" నాటకములో గర్భవతియైన కౌసల్య యావేశమని యొక భాగముకలదు. గర్భములోనున్న శ్రీరాముడు రావణుని దుర్నయములు రోసి, తన యాగ్రహమును కౌసల్య నోటనుండి వెడల గ్రక్కినట్లు కథలో నుండును. అది కొంత భయంకరముగ నుండును. ప్రేక్షకులా రంగమునుగూడ మిక్కిలి మెచ్చుచుండెడివారు. ప్రకాశముగారు మొదటిసారి "రామజననము" ప్రయోగించినపుడు దశరథపాత్రి ధరించినను, రెండవసారి కౌసల్యపాత్రి ధరించి యావేశ రంగమును మిక్కిలి మెప్పించిరి.

"గయోపాఖ్యాన" రచన మారంభించునప్పటికి నా కిరువది రెండు సంవత్సరములు వయస్సు. నేను నాటక రచయితనని రాజమహేంద్రవరములో నాకు కొంతపేరు వచ్చినది. వల్లూరి సూర్యప్రకాశముగారు హాస్యముచెప్పుచు నాటక మెవరు రచియించిరని సూత్రి

ధారుని చేత నడిగించుకొని, చమత్కారముగ దాని నింగ్లీషులో నిట్లు చెప్పుచుండెడివాడు. "Parrot Baniyan Tree Riches Manly Lion" ఈ మాటలకు మొత్తముమీద నర్థము "చిలమర్తి లక్ష్మీనరసింహ"మని. "గయోపాఖ్యాన" నాటకమును మా నాటకసమాజమువారు మొట్ట మొదట 1890 వ సంవత్సర మేప్రిలు నెలలో ప్రయోగించిరి. గయుని పాత్రను నాయుడుగారే ధరించిరి. చిత్రరేఖ పాత్రను టంగుటూరి ప్రకాశముగారు ధరించిరి. రెండవ యంకములో స్త్రీపాత్రను ధరించి మిక్కిలి మెప్పించి, మూడవ యంకమున, నయిదవ యంక మున ప్రకాశముగా రర్జునపాత్రను ధరించి కన్నుల పైకుంఠముగ ప్రద ర్శించెడివారు. కౌశికపాత్రను ఐనవోలు తాతయ్యనాయుడు ధరించెడి వాడు. అతనికి హాస్యరస మొప్పించుటలో మిక్కిలి ప్రజ్ఞగలదు. ప్రకాశముగారు రంగస్థలముమీద మూర్తీభవించిన వీరరసమువలె నుండెడివాడు.

"గయోపాఖ్యానము"లో నిప్పటి యైదవయంకములోని వచన భాగము దాదాపుగ మునుపటిదేగాని, పద్యభాగమంతయు నూతన ముగ జేర్పబడినదే. సమాజములోని సభ్యులనుబట్టియే నాచేత నాటక ములు వ్రాయబడుచుండెడివి. ఈ నాటకముతో మునుపటి కంటెనా పేరు యెక్కువ ప్రసిద్ధికెక్కినది. "గయోపాఖ్యాన"మైన తరువాత నాయుడుగారు "పారిజాతపహరణ" నాటకము వ్రాయుమని నన్ను గోరిరి. 1890 వ సంవత్సరమున వేసవికాలములో నేను వీరవాసరము వెళ్ళక, "పారిజాతాపహరణ" నాటకము వ్రాసితిని. ఇదియు నైదం కముల నాటకమే. దీనిలో సత్యభామ పాత్ర ప్రకాశముగారే ధరించె డివారు. ఆయా రసమునుబట్టి యాయన ముఖవైఖరి, కంఠస్వరము మార్చుటజూచి, ప్రేక్షకులు మహానందమును బొంది చప్పట్లు గొట్టు చుండెడివారు. అందులోని కైరవపాత్ర తాతయ్యనాయుడు ధరించెడి వాడు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణపాత్ర ధరిచినట్టి పిళ్ళారిసెట్టి రామకృష్ణమ్మ నాయుడుగారు పద్యములు చదువలేనివారు గనుక శ్రీకృష్ణునకు నేను మొదట పద్యములు పెట్టలేదు. ఇప్పుడచ్చుపడియున్న నా "పారిజా తాపహరణ" నాటకములో జాల పద్యములు పెట్టితిని. నెప్పలి బుల్లి కృష్ణయ్య యనునతడు చిన్న చిన్న స్త్రీపాత్రలను ధరించుటయేగాక,

మనోహరముగ నాట్యముగూడ జేసెడివాడు. ఈ సమాజమువారికి వచన నాటకములే యాడవలెనను సంకల్పము గలుగుటకు నొకటి రెండు కారణములు గలవు. సంగీతజ్ఞానము లేకపోవుట యొకటి. చక్కగా భాగములు చదివి ప్రయోగించిన పక్షమున పద్యనాటకములకంటె వచననాటకములే యెక్కువ మనోహరముగ నుండునను నభిప్రాయ మొకటి.

ఈ యభిప్రాయము గలుగుటకు గుంటూరు మొదటి నాటక సమాజము కారణము. చెన్నపట్టణమందలి పచ్చయప్ప కళాశాలలో నాంధ్రోపాధ్యాయులై బ్రహ్మశ్రీ కొండుభట్ల సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి గారు, గుంటూరు నాటకసమాజమునకెన్నో వచననాటకములు వ్రాసి యిచ్చిరి. ఆ సమాజమువారు గుంటూరునందును, మరి యితరస్థలములందును వాటిని మిక్కిలి నేర్పుతో ప్రయోగించి పెద్దపేరును గాంచిరి. ఆ సమాజమువారు 1884 వ సంవత్సరమున డిశంబరు సెలవులలో రాజమహేంద్రవరమువచ్చి, వారు నాటకములను ప్రయోగించిరి. వచననాటకములైనను, నవి యెంతో మనోహరములుగ నుండెను. ఆ నాటకసమాజ సభ్యులలో మహారాజశ్రీ దేశభక్త కొండా వెంకటప్పయ్యగారుకూడ నుండిరి. వారి నాటకములలో "యుగంధర విజయ" మనునది మిక్కిలి చక్కగనుండెను. వారి "హరిశ్చంద్ర" నాటకముగూడ మిక్కిలి రసవంతముగనుండెను. పలుమాటలేల, వారి నాటకములన్నియు జనాకర్షకముగనే యుండెను. నాటకముల శైలిగూడ సులభమై, ప్రేక్షకులకు సుబోధకముగనుండెను. ఆ కారణమున రాజమహేంద్రవరపు "హిందూనాటక సమాజము" వారుగూడ మొదట వచననాటకములే ప్రయోగింపదలచి, యట్టివే వ్రాయించిరి. హనుమంతరావునాయుడుగారు, ప్రకాశముగారు మొదలగు నటుల కౌశలముచేత నాటకములలో పద్యములు లేవన్న వెలితి కనబడలేదు.

ఈ 1890 వ సంవత్సరము మే నెలలో సమాజమునకొకనష్టము సంభవించినది. సమాజములో సూత్రధారుడై యుండిన రామానుజయ్య యను సాతాని వైష్ణవుడు తాగుచుచుండెడివాడు. ఆతడింటి దగ్గరనే యాపని జేయుచుండెనుగాని రంగస్థలములో నట్టి పని జేసెడివాడుగాడు. హనుమంతరావు నాయుడుగారు రంగస్థలమును మిక్కిలి

పవిత్రముగ నుంచవలెనను తలంపుగలవారు. రామానుజయ్య యొక నాఁడు, నాయుడుగారి స్వభావ మెఱుగక, త్రాగి రంగస్థలమునకు వచ్చెను. అది చూచి హనుమంతరావునాయుఁడుగారు కోపించి, చీవాట్లుపెట్టి, రామానుజయ్యను రంగస్థలమునుండి యాపూట వెడలగొట్టిరి. రామానుజయ్య పశ్చాత్తాపమునొంది, సమాజములో నున్నంతకాలము నట్టి పని మరియెన్నఁడు జేయలేదు. నాయుడుగారు జేసిన పనికి నేను మిక్కిలి సంతసించితిని. నాయుడుగారి యెడల సామాజికులకు మిక్కిలి భయభక్తులుండెడివి. ఈ రామానుజయ్య వేసవికాలపు సెలవులలో నేదో పనిమీద కిర్లంపూడి వెళ్లెను. అక్కడ కొన్నాళ్లుండి పిమ్మట పిఠాపురము వెళ్ళదలచి, దిట్టముగ త్రాగి, పిఠాపురమునకు బండి మాట్లాడుకొని, యాబండిలో నెక్కి తన వెంట మరి రెండు సారాబుడ్లు తెచ్చుకొని, రాత్రియంతయు మిక్కిలి త్రాగిత్రాగి పండుకొనెను. తెల్లవారునప్పటికి బండి పిఠాపురము వెళ్లెను. బండివాడు తన బాడుగనిమ్మని రామానుజయ్యను లేపబోగా, నతఁడు నిద్రనుండి మేలుకొనలేదు. ఆ నిద్దుర పెద్ద నిద్దురయ్యెను.

రామానుజయ్య చనిపోయిన వార్త మాకు దెలిసెను. అతఁడు పోయిన తరువాత నంతచక్కగా గానముచేసెడు సూత్రధారుఁడు చిరకాలమువరకు దొరకలేదు. నల్లూరి సూర్యప్రకాశముగారికి తోడుగ హాస్యమునకు రాయవరపు హనుమంతరావుగారనియొకరుగూడ వచ్చుచుండెడివారు. వీరుగాక కంచి యానందరావుగారని యొక పురుషుడొకసారి కాకినాడనుండి వచ్చి మా సమాజమున నొకనాటకములో హాస్యముజెప్పిరి. ఆయన నివాసస్థానము కాకినాడ. కాకినాడలో 1885 వ సంవత్సరమునందే దినవహి హనుమంతరావుగారను సంపన్న గృహస్థులొకరు, మిత్రుల ప్రోత్సాహముచేత నొక నాటకసమాజము స్థాపించిరి. దాని తెరలకు నలంకారములకు నైదువేల రూపాయలు వ్యయపరచిరి. ఆ సమాజములో నైజస్సు అప్పారావుగారని యొక పట్టపరీక్షాసిద్ధుఁడు, జయంతి భావనారాయణగారను నొక యాంధ్ర కవియు మరియు ననేకులు పాత్రలను ధరించుచుండెడివారు. దానికి సింగితపు అబ్బాయిగారను మాధ్వబ్రాహ్మణుఁడు మేనేజరుగ నుండెడివాఁడు. ఆ సమాజములో ఆనేసాలు భీమసేనరావుగారు కంచి యానం

దరావుగారు వల్లూరి సూర్యప్రకాశముగారు కోపల్లె రమణారావుగారు రాచవరపు హనుమంతరావుగారు మొదలగువారుగూడ పాత్రలు ధరించియు, హాస్యములు జెప్పియు ప్రేక్షకులను రంజింపజేసెడివారు. ఆ కారణముననే మా సామాజికులు కంచి యానందరావుగారు మొదలగువారిని బ్రతిమాలి తమ నాటకములలోగూడ హాస్యము జెప్పించిరి.

"పారిజాతాపహరణ" నాటకమును 1890వ సంవత్సరము రెండవ భాగములో మా సామాజికులాడిరి. అదియు జనరంజకముగ నున్నదనియే చెప్పుకొనిరి. ఆయేడు జూలై, యాగస్టు నెలలలో నేను "నల" నాటకమును వ్రాసితిని. అది వ్రాయుచుండగా, సమాజములో రాజు వేషము తరుచుగా ధరించుచుండెడు సిళ్ళారిసెట్టి రామకృష్ణమ్మ నాయుడుగారు నాయొద్దకువచ్చి, నలునిపాత్ర తనకిమ్మని యడిగి, పద్యములు పెట్టవద్దనియు, నొకవేళ పెట్టినను వాటికి సరియైనవచనము, క్రిందవ్రాయుమనియు నన్ను గోరుచుండెను. అందుకు నాకు పట్ట రాని యాగ్రహముగలిగి, నాటకమువ్రాసిన పుస్తకమును చింపితిని. చింపుట యనగా ముక్కలు ముక్కలు జేయలేదు. వ్రాసిన కాగితముల పుస్తకము నిలువుగ జింపితిని. అక్షరములు మాత్రము జెడిపోలేదు. తరువాత సామాజికులా పుస్తకమును జూచి, మరియొక ప్రతి వ్రాసుకొని దగ్గర నుంచుకొని పలుమారు ప్రయోగించిరి.

ఇందు నలపాత్ర నాకొకవిధముగ శిష్యుడు, మిత్రుడునైన దుగ్గి గోపాలకృష్ణారావు ధరించెడివాడు. అతడు బద్యములు జక్కగా చదివెడివాడు. దమయంతిపాత్ర ప్రకాశముగారు ధరించెడివారు. ఈనాటక మచ్చుపడలేదు. కారణ మేమన, బళ్ళారిలోనుండిన బ్రహ్మశ్రీ ధర్మవరము కృష్ణమాచార్యులవారు "చిత్రనళీయ" మనుపేర "నల" నాటక మొకటి వ్రాసిరి. ఆయన "సరసవినోదినీ" యను నొక నాటక సమాజము స్థాపించి యా సమాజము నప్పుడప్పుడు చెన్నపురి దీసికొనిపోయి, తానే నలునిపాత్ర ధరించి, దానిని, మరికొన్ని నాటకములను చెన్నపురిలో నాడి యా నగరమందలి యాంధ్రమహాజనుల నమ్ఖతానంద రసములలో దేల్చెడివారు. వారి "చిత్రనళీయ" నాటకమును నేను జదివించుకొని, విని, యది యన్నివిధముల నా "నల"

నాటకముకంటె మిన్నగ నుండుటచేత నా నాటకము దానిముందర బనికిరాదని భావించి, యచ్చువేయలేదు. వ్రాతప్రతిగూడ నాకిప్పుడు దొరకుట దుర్లభముగనున్నది. నాదగ్గర నేను వ్రాసిన నాటకములకు రెండవప్రతి నుంచుకొనకయే, సమాజమువారి కిచ్చుచుండెడి వాడను. 1890 వ సంవత్సరము మార్చి నెలలో నేను "సీతాకల్యాణ" మను నాటకము వ్రాసితిని. అది యాసంవత్సరము శ్రీరామనవమి దినములలో నాడవలెనని నాయుడుగారు నిశ్చయించి, నన్ను త్వర పెట్టినందున దానిని మిక్కిలి వేగముగ వ్రాసితిని. అది శ్రీరామ నవమి రోజులలోనే యాడబడెను.

1890 వ సంవత్సరము జూలై నెలలో మా కుటుంబము మరల రాజమహేంద్రవరము వచ్చెను. మాతల్లియు, నిద్దరు చెల్లెండ్రును, మా తమ్ముడు నుంటిమి. చిత్రపు నరసింహారావుగారి యిన్నీసుపేట యింటిలో నప్పుడు కాపురముంటిమి.

ఆర్యను పాఠశాలను గురించి యొకమాట జెప్పవలెను. పాఠశాలయంతయు క్షీణింపగ, మూడు నాలుగు తరగతులను దీసికొని పోయి నేనును కుందూరు వెంకటరత్నముగారును తవ్వాలవారి బంగాళాలో బెట్టి జరుపుచుంటిమని చెప్పితినిగదా! 1890 వ సంవత్సర ప్రారంభమున నా పాఠశాల నక్కడనుండి మార్చి పెద్దబజారులో శ్రీ వాడ్రేవువారి "గాడేఖానా" యను పేరుగల యింట నెలకొల్పి, జరుపుచుంటిమి. క్రిందితరగతులుగూడ బెట్టి మానాప్రగడ పార్వతీశముగారిని మూడవ యుపాధ్యాయునిగ దీసికొని, నడపుచుంటిమి. పిల్లలసంఖ్య యధికమగుటచే శ్రీపాద మందయ్యశాస్త్రిగారి నాంధ్రోపాధ్యాయులుగ నియమించితిమి. ఆ సంవత్సరము జూలైలో పైతరగతిలలో బాలకులసంఖ్య యెక్కువగుటచే, వెంపరాల భీమశంకరం గారనువారిని గూడ మరియొక యుపాధ్యాయునిగ నియమించితిమి. ఈ భీమశంకరముగారు మెట్రికుృలేషను తరగతియందు కృతార్థుడైన వాడు. నాకు సహాధ్యాయుడు. చక్కని తెలుగు కవిత్వముగూడ జెప్పగలవాడు. పాప మితడు తరువాత స్వల్పకాలముననే మృతి నొందెను.

1890 వ సంవత్సరమున నవంబరు నెలలో కలకత్తానగరము నుండి సాధారణ బ్రహ్మసమాజ మతబోధకుడైన. శ్రీ పండిత శివనాథశాస్త్రిగారు రాజమహేంద్రవరమువచ్చి, యింగ్లీషు భాషలో నమృతప్రవాహమువంటి గంభీరోపన్యాసములిచ్చిరి. ఆయుపన్యాసములు సభాసదులను సమ్మోహనాస్త్రములవలె బరవశముజేసెను. ఆయనమీద నే నప్పుడైదుపద్యములు జెప్పితిని. నాపద్యములువిని సభాసదులు సంతోషించిరి. అనేకులు నన్ను మెచ్చి, కొనియాడిరి. శివనాథశాస్త్రిగారు మొట్టమొదటిసారి రాజమహేంద్రవరమునకు 1881 వ సంవత్సరమున వచ్చిరని నేనిదివరకే జెప్పియుంటిని. వారు వచ్చుటకిది రెండవసారి. వారువచ్చి వీరేశలింగముగారియింటనే బస చేసిరి. నేను వీరేశలింగముగారి మేడమీదికిబోయి, వారిని సందర్శించి, మాటలాడితిని. వారు దయాపూర్వకముగ నన్నాదరించి మాటలాడి, నాసంగతివిని Local Shakespere (స్థానిక షేక్స్పియర్) అని నన్ను ప్రశంసించిరి. ఆబిరుదునకు తగినవాడనుగానని నేనెరుగుదును. నేను బహునాటకములు రచియించితినన్నమాటవిని, వారా విధముగ ప్రశంశించిరి. శివనాథశాస్త్రిగారిమీద నేనువ్రాసిన పద్యములు ''సునీతి'' యను తెలుగుపత్రికలో ప్రకటింపబడెను. ఇప్పుడవి నాదగ్గర లేవు.

నేను రచియించిననాటకములేగాక, ముడుంబై రామానుజాచార్యులుగారిచే రచింపబడిన ''సిరియాళరాజుచరిత్ర''మను నాటకమును, ''పాండవాశ్వమేధ''మను నాటకమును మరియెవ్వరో రచియించిన "సారంగధర" నాటకమును, వీరేశలింగముగారిచే రచియింపబడిన "చమత్కారరత్నావళి"యును నీ సమాజమువారు ప్రయోగించుచుండెడివారు. స్త్రీ పాత్రను ధరించుటకు టంగుటూరి ప్రకాశముగారేగాక, యరగర్ల సత్యరాజుగారని యొకరుగూడ నుండెడివారు. అప్పుడాయన విద్యార్థిగనుండెడివారు. ఆయన విగ్రహము గూడ సుందరముగనుండెడిది. ఆయన యాకారముగూడ స్త్రీ వేషమునకు మిక్కిలి యొప్పియుండెడిది. ''సారంగధర'' నాటకములో ప్రకాశముగారు రత్నాంగి పాత్రయు, సత్యరాజుగారు చిత్రాంగి పాత్రయు ధరించెడివారు. ఇతరులు ధరించిన నాటకములు మా

సామాజికులాడినప్పుడు వానిలోని లోపములు పూర్తిచేయుమని నాయకుగారు నన్ను ప్రోత్సాహపరచుచుండెడివారు. అవి నేను పూర్తిజేసియిచ్చుచుంటిని. ఈవిధముగ "నశ్వమేధ" నాటకములోను, "సారంగధర" నాటకములోను కొన్నిభాగములు క్రొత్తగ వ్రాసియిచ్చితిని.

ఆ సంవత్సరమున ప్రకాశముగారు ప్రథమశాస్త్ర పరీక్ష తరగతిలో జేరి చదువుచుండిరి. 1889 వ సంవత్సరము డిశంబరులో జరిగిన మెట్రిక్యులేషను పరీక్షలో ప్రకాశముగారు కృతార్థులైరి. అప్పటి కాయనకు రమారమి పదియారో, పదియేడో సంవత్సరముల వయస్సుండవచ్చును. ఆ సంవత్సరము వేసవికాలపు సెలవులలో ప్రకాశముగారికి వివాహమయ్యెను. ఆ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో రాజమహేంద్రవర హిందూనాటకసమాజము పైగ్రామములలో తమ నాటకముల ప్రదర్శింపదలచి, యమలాపురము వెళ్ళిరి. హనుమంతరావునాయుడుగారి బలవంతముమీద యమలాపురము నేను గూడ వెళ్ళితిని. కాని యమలాపురములో మా నాయుడుగారనుకొన్నట్లు ధనలాభము విశేషముగ గలుగలేదు. నాటకములకు గావలసిన తాటియాకులపాకలు మాచిరాజు నరసింహముగారు గుత్తకు దీసుకొని వేయించిరి. అప్పుడు హనుమంతరావునాయుడుగారిన్నీసుపేట మిడిలు స్కూలులో ప్రథమసహాయోపాధ్యాయుడుగనుండిరి. అప్పుడు మిడిలు స్కూళ్ళు శనివారముదయముగూడ బనిచేయుచుండెడివి. ఒక శనివారమునాడమలాపురములో "గయోపాఖ్యానము" ప్రయోగించుటకు నిర్ణయింపబడినది. హనుమంతరావునాయుడుగారు గయునిపాత్ర ధరింపవలసినవారుగనుక వారు శనివారమునాడు ప్రాతఃకాలమున బడికిపోయి పనిజేసి, బడికట్టివేసినతరువాత బయలుదేరి రాజమహేంద్రవరమునుండి యమలాపురము నలుబదిమైళ్ళు నడచివచ్చి, యా రాత్రి యాపాత్రధరించి, యభినయించి, మరునాడు బయలుదేరి వెళ్ళిరి. హనుమంతరావునాయుడుగారికి నాటకములయందుగల కుతూహలమునుగూర్చి యింతకంటె నెక్కువ జెప్పనక్కరలేదు. ఎక్కడనున్నను నాటకశాలయే వారిగృహము. సామాజికులే వారికాప్తులు. అదియే వారికానందప్రదము.

ఉపాధ్యాయులుగ గూడ హనుమంతరావు నాయుడుగారు మిక్కిలి ప్రతిష్ఠవహించినవారే. ఇంగ్లీషు గణితశాస్త్రముగూడ వారు మిక్కిలి సమర్థతతో బోధించెడివారు. ఆయన మెట్రిక్యులేషను పరీక్షయందే కృతార్థులైనను, హైస్కూలు తరగతులకు గూడ నవలీలగ, గణితము నింగ్లీషు చెప్పగలవారు. బాలకులుగాక యుపాధ్యాయులు గూడ వారిబోధనమునుండి గొన్ని సంగతులు నేర్చుకొనవలసి యుండెడివి. ఆయనబుగ్గమీసములతో భయంకరాకారము గలిగియుండెడి వాడు. కాని హృదయము చాలమంచిది. హైస్కూలులోని యుపాధ్యాయులు సెలవు దీసికొన్నప్పుడు వారి స్థానములందు మెట్కాఫ్ దొరగారు నాయుడుగారినే పంపుచుండెడివారు. ఈయన చేతిక్రింద నే నైదుసంవత్సరములు పనిజేసితిని. అందుచేత వారిసామర్థ్యము నేనెరుగుదును. నాటకపాత్రలు ధరించినప్పుడు వీరి యభినయము, వీరి యుచ్చారణము, శ్లాఘాపాత్రములుగ నుండెడివి. ఈయనది మిక్కిలి జాలిగుండె. ఎప్పుడైన కోపమువచ్చి కుమారుని కొట్టినప్పుడు తానుగూడ కన్నీరుపెట్టుకొని యేడ్చుచుండెడివాడు. నాటకసమాజము అమలాపురములో నున్నప్పుడు నేము చిలుకూరి లక్ష్మీనరసింహా లావుగారి యింటనుంటిమి. వీరు మాధ్వులు. చిలుకూరి లక్ష్మీనరసింహారావుగారు రాజమహేంద్రవరములో బ్రిధమశాస్త్రపరీక్షకు చదువుచున్నప్పుడే మానాటకసమాజములో జేరిరి. ఈయన రాజమహేంద్రవరము సమాజములోని సభ్యులకు పదిరూపాయలు ఖర్చుపెట్టి బొబ్బట్లతో విందుచేసెను. అప్పటినుండియు సామాజికులు వీరిని వినోదార్థమై "బొబ్బట్లమేనేజ"రని పిలుచుచుండెడివారు. ఆయన కవిత్వముకూడ జెప్పగలరు. "ద్రౌపదీవస్త్రాపహరణ"మను నాటకమును, "సౌగంధికాహరణ"మను నాటకమును వీరు రచించిరి. అందు మొదటిది మా సమాజమువారు ప్రయోగించిరి. ఆయన సామాజికుల యెడల స్నేహముచేత సమాజమువారి కమలాపురములో దనయింటిలోని వెనుకభాగము బసగ నిచ్చెను. అదియొక సందులోనున్నది. కాని మాకు సౌఖ్యముగానే యుండెను. అప్పుడొక విపరీత బ్రాహ్మణుడు మాకు వంటకు గుదిరెను. వాడు కోపస్వభావుడు. పైగా నల్లమందు వేసెడివాడు. పెద్దవాడు. వానిగోళ్లు పుప్పిగోళ్లు. వాడు ప్రతి

దినము ప్రాతఃకాలమున మజ్జిగలో నటుకులు నానవేసుకొని, యుపాహారము దినుచుండెడివాడు. ఏది కొరతయైనను సహింపక కోపించుచుండెడివాడు. "నాపుప్పిగోళ్లు మంటబెట్టును. నేను పచ్చడిచేయలేను మహాప్రభో.!" యని యరచుచుండెడివాడు. "పుల్లలు తడిగానున్నవి, మండుటలేదు" అని కేకలువేయుచుండెడివాడు. "అటుకులలో వేసుకొనుటకు పెరుగులేదు. వెళ్ళిపోయెదను. మహాప్రభో!" యని మాటమాటకు బెదరించుచుండెడివాడు. సామాజికులతో తరుచుగా జగడమాడుచుండెడివాడు. ఎట్టెటో మేము కాలక్షేపముచేయుచుండగా, 1891 వ సంవత్సరము సంక్రాంతినాడా దురహంకారుడు మిక్కిలి కోపపడి యేదో వంకబెట్టి వంటచేయకుండ లేచిపోయెను. ఆదినము పండుగ యయ్యెను, పిండివంటలు లేవు సరిగదా, పట్టెడన్నమైనను దొరకుట దుర్లభమయ్యెను. సామాజికులలో నొకరిద్దరు మడికట్టుకొని, పగలు మూడుగంటలగునప్పటికి మాకింత చారుంగూడు పెట్టిరి.

అమలాపురములో మంత్రిప్రగడ కవులట్లయ్యగారను యొక యువకు డుండెను. ఆయన మా నాటకములుజూచి, నాలుగైదు సారులు మాబసకు వచ్చెను. వారికీ, నాకూ కొంత మైత్రియయ్యెను. ఆయన యష్టావధానము చేయుమని నన్ను గోరగా, నేను మాబసలోనే యొకనాటిరాత్రి మా సామాజికులయెదుట నొక యష్టావధానము జేసితిని. అప్పుడు నే నెనమండుగురికి వారుకోరిన విషయములమీద వారుకోరిన వృత్తములతో కవిత్వము జెప్పితిని. పుష్పగణనము, పురాణముచెప్పుట, చీట్లపేక, మొదలైన యంగములు లేవు. 1891 వ సంవత్సరమున మా సామాజికులు "హరిశ్చంద్ర" నాటకము ప్రయోగించిరి. ఆనాటకమున కారాత్రి ధవళేశ్వరములో నింజనీయర్లుగనున్న ముగ్గురు దొరలు వచ్చిరి. హకాలీ, రాములీసు మరియొకరును. హిందువుల నాటకము లెట్లుండునో చూడవలెనను కుతూహలముతో వచ్చిరి. నాటకమైనతరువాత మరునాటి యుదయమున వారు హనుమంతరావు నాయుడుగారిని గలుసుకొని "మీసామాజికులు రాత్రివేసిన వేషములు మరల నీపూట వేసి కూర్చుండవలెనని మా కోరిక. ఎందుకనగా మేము ఫొటోగ్రాపులు తీసుకొని వాటిని

సీమకు బంపెదము, హిందువుల వేషము లెట్లుండునో చూడవలెనని మా దేశస్థులకు మిక్కిలి కుతూహలముండును" అని కోరిరి. తన మాట కడ్డుచెప్పువారెవరు లేరనుకొని, నాయుడుగారు సమ్మతించిరి. కాని యొక యాటంకమువచ్చెను. తనకు మిక్కిలి ప్రియశిష్యుడును, ప్రేమాస్పదుడును, దనకు పుత్రప్రాయుడునునైన ప్రకాశముగారే దాని కంగీకరింపరైరి "పీర్లపండుగలో వచ్చెడి నాడవేషములవలె నేను పట్టపగలు వేషము వేయుదునా? నేనొప్పుకొన"నని తిరస్కరించిరి. తనమాట బోటుపోవునని ప్రకాశముగారిని నాయుడుగారు మిక్కిలి బ్రతిమాలిరి. కాని ప్రయోజనము లేకపోయెను. ప్రకాశముగారు చిన్ననాటనుండియు నన్నివిషయములలోను స్వతంత్రుడు. తనకు యుక్తమని తోచినపనినేగాని చేయరు. ఆయన యిట్లు ప్రవర్తింతురని యెవ్వరనుకొనలేదు. నాయుడుగారు కొంచెము విచారించిరి. సామాజికు లాశ్చర్యపడిరి. నాయుడుగారికి దొరలదగ్గర పరాభవము జరుగునేమోయని యెరగర్ల సత్యారాజుగారును, నెప్పలి బుల్లికృష్ణయ్యయు స్త్రీ వేషములు ధరించివచ్చిరి. నాయుడుగారును వారి సన్నిహిత జ్ఞాతియైన యిమానేని కాంతారావునాయుడుగారును, అయినవోలు తాతయ్యనాయుడును పురుషవేషములు ధరించివచ్చి కూర్చుండిరి. దొరలు ఫొటోగ్రాపులు తీసుకొని నాటకము బాగున్నదని యోగ్యతాపత్రిక నిచ్చిపోయిరి. అమలాపురములో నుండగ సామాజికులలో గొందరు స్వల్పకారణమున గోపించి, నాటకములో వేషము వేయమని బెట్టుసరిజేసిరి. ఆనాడు వేయవలసిన నాటకము "గయోపాఖ్యానము." అందులో శ్రీకృష్ణపాత్ర ధరించునతడును బలరామపాత్ర ధరించునతడును కోపించిరి. వెంటనే శ్రీకృష్ణపాత్ర చదివి దుర్గి గోపాలకృష్ణారావు నటించెను. తరువాత నతడు శ్రీకృష్ణ పాత్రధారణములో మిక్కిలి పేరు సంపాదించెను. బలరామపాత్ర ధరించుటకు మరియెవ్వరు లేకపోయిరి. అందుచేత నాటకము జెడిపోవునేమోయని నేనాపాత్ర ధరించుటకు సిద్ధమైతిని. కాని సాయంకాలమగునప్పటికె బలరామపాత్ర ధరించునతడే స్వయముగవచ్చి, తానే యావేషము వేసెను. నాకు దృష్టిలేకపోయినను యెట్లో కాలక్షేపము జేయగలనని ధైర్యము గలిగి, నేనట్టిపని కొప్పుకొంటిని.

అమలాపురములోనుండగ నాయూరి పెద్దకోమటియింట వివాహము జరిగెను. నాలుగవనాడు మిక్కిలి వైభవముతో నూరేగింపు జరిగెను. హనుమంతరావునాయుడుగారును, మరికొందరు సామాజికులు నూరేగింపు జూచుటకై వెళ్ళిరి. నిద్రాభంగమగునని, నేను మాత్రము వెళ్ళలేదు. ఆయూరేగింపులో పెండ్లివారిపక్షమువారికిని, మరియొకపక్షమువారికిని వివాదము జరిగెను. ఆవివాదము క్రమముగ ముదిరి కొట్లాటలోనికిదిగెను. ఆవివాదమునెట్లో పరిష్కరింపదలచి, హనుమంతరావునాయుడుగారు వారిమధ్యకు వెళ్ళినిలిచిరి. కలహకారులు కర్రలతో కొట్టుకొనిరి. అందులో నొకదెబ్బ నిరపరాధియైన నాయుడుగారి నెత్తిపైదగిలెను. తలపగిలి, కొన్నినెత్తురు బొటబొట గారదొడగెను. నాయుడుగారు వెంటనే యింటికివచ్చి కట్టుగట్టించుకొని పండుకొనిరి. మానాటకసమాజమునకు "నాయుడుల కంపెనీ"యని పేరు. రాజమహేంద్రవరములో నెలమనాయుడులు మిక్కిలి పలుకుబడిగలవారని లోకములో నొకవాడుకయుండెను. అందుకు దోడుగ మాసామాజికులలో నొకడైన యిమ్మానేని కాంతారావునాయుడుగారు, లక్ష్మీనారాయణనాయుడుగారును రాజమహేంద్రవరములో జిల్లా మునసబులుగనుండిరి. తనయింటి వివాహములో హనుమంతరావునాయుడుగారికి దెబ్బతగులుటచే నాయుడులవల్ల తనకేదో యపకారముజరుగునని భయపడి, సంపన్నుడైన యావైశ్యశిఖామణి మాసామాజికుల కొకనాడు తనతోటలో విందుచేసెను. ఈవిందువలన తనమీదికోపము సామాజికులకు పోవునని తలచెను. సామాజికుల కాతనిమీద నాక్షేపములేదు. ఆవిందులో నా వైశ్యశిఖామణి నన్ను మిక్కిలి గౌరవించెను. అమలాపురమునుండి నేను నడుమనడుమ రాజమహేంద్రవరము వచ్చుచుంటిని. 1891 వ సంవత్సరము జనవరి నెలలోనో, ఫిబ్రవరి నెలలోనో, పూర్వము నాసహాధ్యాయుడు నాకు మిత్రుడు సజ్జనుడునైన బంధకవి వేంకటరావను వాడు మిక్కిలి జబ్బుగనున్నాడని తెలిసి, నే నమలాపురమునుండి రాజమహేంద్రవరము వానిని జూడవెళ్ళితిని. అతడు మాటలాడలేక యుండెను. తరువాత రెండు దినములకతడు మృతినొందెను. అతని మృతి నాకు కొంతమనస్తాపము కలిగించెను. అప్పటి కతని తండ్రి

జీవించియుండెను. అతడు మెట్రిక్యులేషను పరీక్షయందు కృతార్థుడు. అంతకుముందే యతనికి వివాహమయ్యెను. నేను నాటకములమీద సరదాచేతను, వారము వారము నమలాపురము వెళ్ళి సోమవారము నాటికి బడికి రాలేకపోవుచుంటిని. కుందూరి వేంకటరత్నముగారును, నామిత్రులైన చెరుకుమిల్లి వేంకటరామయ్యగారును, నేనును గలసి మా యార్యను పాఠశాలనే "న్యూమిడిల్ స్కూలు" అను పేరుతో నడుప నిశ్చయించుకొంటిమి. నేను సరిగ బడికి పోలేకపోవుటచేత బడిలో పనిజేయుట కశ్రద్ధచేయుచున్నానని పాఠశాలయొక్క కాల పట్టిక (Time Table) లో నుండి నాపేరు దొలగించిరి. దీనియర్థము వారిద్దరు నాయుద్యోగమును దీసివేసినట్లేగద? నేనమలాపురమునుండి వచ్చిన తరువాత నాకావార్త వెంకటరత్నముగారు తెలియజేసిరి. అంతట నేనాబడినుండి తప్పుకొంటిని. ఇందువలన నేను 1891వ సంవత్సరమున నుద్యోగములేకయుంటిని. డి. జగన్నాథరావుగారియింటను, నాదినములలో రాజమహేంద్రవరము తహాసీలుదారుగనుండిన శ్రీ వాడ్రేవు విజయరామయ్యగారియింటను, నేను బాలురకు పాఠములు చెప్పుచు స్వల్పధనమార్జించి కాలక్షేపముచేయుచుంటిని. అదిగాక, రాజమహేంద్రవరము కళాశాలలో, సాము కసరతుల యుపాధ్యాయుడైన యేలూరి రామచంద్రరావుగారు, సాము కసరతులమీద నొక పుస్తకము వ్రాయబూని, శరీరపరిశ్రమయావసరమనియు నారోగ్యము ముఖ్యమనియు బోధించునట్టి పద్యములు గొన్ని యాగ్రంథములో వేసుకొనుటకు, వ్రాయుమని నన్ను గోరిరి. నేను చాల పద్యములు వ్రాసియిచ్చితిని. అందుకు ప్రతిఫలముగ, నాకు వారు నెలకు నాలుగైదు రూపాయలు యిచ్చుచుండిరి. ఈవిధముగ నేను చిక్కుపడుచు నెట్లో కాలక్షేపము చేయుచుంటిని.

స్వీయ చరిత్రము

ఐదవ ప్రకరణము

నాటక సమాజము

ఇట్లుండగ నాకు శరీరారోగ్యము చెడెను. జ్వరము తగుల జొచ్చెను. రాజమహేంద్రవరములో నా బంధుగులెవ్వరును లేరు. పూటకూళ్ళయింట భోజనము చేయుచుంటిని. పూటకూళ్ళమ్మకు కొంత డబ్బిచ్చి కొంత యుగువు పెట్టుచుంటిని. నాకు దామెర్ల రమణ రావుగారు మందిచ్చి కుదిర్చిరి. నామిత్రుడు, శిష్యుడునైన రాయ వరపు రామమూర్తి నామీద దయాభిమానములు గలిగి, నన్ను దన యింటికి దీసికొనిపోయి నాకు సకలోపచారములు జేసెను. క్రమ క్రమముగ నాజబ్బు తగ్గెను. నా జబ్బుసంగతి మా తండ్రిగారికి తెలిసి రాజమహేంద్రవరమువచ్చి, నెమ్మదించినతరువాత నన్ను వీరవాస రము దీసికొనిపోయిరి. అచ్చట కొన్నిదినములుండి, యక్టోబరు నెలలో రాజమహేంద్రవరమువచ్చితిని. అప్పుడు రాయవరపు రామ మూర్తి మెట్రిక్యులేషను తరగతిలో చదువుచుండెను. అతనికి గణి తము నేను చెప్పలేకపోయినను, దేశచరిత్రము, తెలుగు చెప్పగలిగి నందున నన్ను రామమూర్తియు, నతని తండ్రిగారును పూటకూళ్ళ యింటికి వెళ్ళవద్దనియు తమయింటనే యుండవలసినదనియు, బల వంతపెట్టి నన్ను నిలిపిరి. నేనందు కంగీకరించి వారియింటనుంటిని.

ఆ సంవత్సరమున, మా సమాజ నాటకమొకటి చూడవలె నని, కిర్లంపూడి జమీందారులైన యినుగంటి బుచ్చితమ్మయ్య గారును, వారితమ్ములైన చిన్నారాయణంగారును, రాజమహేంద్రవర మేదో పనిమీదవచ్చి, తమమిత్రులైన చెరుకుమిల్లి వెంకట్రామయ్య గారిద్వారా తమ కుతూహలము మాకు తెలియజేసిరి. పూర్వముం డిన తాటాకు నాటకశాల తీసివేయబడెను. మునుపటివలె వారము వారము సమాజమువారు నాటకములాడుట మానిరి. అప్పుడు పట్ట ణములో నాటకశాలలు లేనందున వీరేశలింగముపంతులుగారు గట్టిం చిన టౌనుహాలులోనే నాటకములు జరుగుచుండెడివి. కిర్లంపూడి జమీందారుల నిమిత్తము మా సమాజమువారు నేను రచియించిన

"ద్రౌపదీపరిణయ నాటకమును" కౌనుహాలులో ప్రయోగించిరి. జమీందారు లిద్దరును నాటకముజూచి సంతోషించిరి. సామాజికులు చక్కగ నటనము జేసిరి.

ఆ సంవత్సరము సమాజమును కాకినాడ తీసికొనిపోవలెనని నాయుడుగారు సంకల్పించి, యాయన కాకినాడ నెళ్ళి, యప్పాపేటి యొద్దను నొకపాక వేయించిరి. ఇందుకు "సింగితపు అబ్బాయి"గారు సాయము జేసిరి. ఇచ్చట సింగితపు అబ్బాయిగారిని గురించి కొన్ని మాటలు వ్రాయవలెను. అబ్బాయిగారు మాధ్వులు. బ్రాహ్మణులు. గొప్పవస్తాదు. అప్పటికి యేబది సంవత్సరములు వయసుదాటియుండును. వస్తాదగుటచేత పట్టణములోనున్న యువకులు, స్వేచ్ఛావిహారులు, పెంకివాండ్రు మొదలగువారు వీరిచుట్టూ జేరుచుండిరి. ఇందన్ని వర్ణములవారు నుండిరి. ఈయన వైద్యముగూడ జేయుచుండెడివాడు. అందుచేత పట్టణములో మిక్కిలి పలుకుబడి యుండెను, వైద్యమువల్ల కొంతధనముగూడ వచ్చుచుండెను. ఎవరిమీదనైన నాగ్రహము వచ్చినప్పుడు, తన శిష్యులను వెంటబెట్టుకొని యబ్బాయిగారు, విరోధుల బుర్రలు కఱ్ఱలతో బగులగొట్టి, తనకోపము దీర్చుకొనుచుండెడివాడు. మేజస్ట్రీటులు, పోలీసువారు, వైశ్యశిఖామణులు వీరిచే వైద్యము చేయించుకొనుచుండుటచే, నబ్బాయిగారికి వారివలన నేవిధమైన భయము లేదు. ఈ బాహుబలశాలి యొకసారి యొకదొరనుగూడ గొట్టెనని వాడుకగలదు. అప్పుడుగూడ వారికేవిధమైన నష్టము గలుగలేదు. కాకినాడలో స్థాపింపబడిన నాటకసమాజమునకీయన మేనేజరుగ నుండిరి. వీరును, వీరి శిష్యులును పగులగొట్టిన బుర్రలు లెక్కలేదని చెప్పుదురు. వీరి శిష్యులలో బ్రాహ్మణులుగూడ పెక్కండ్రు గలరు. వారి పేరుజెప్పిన కాకినాడలో నెల్లవారికి భయము కలిగెడిది. వారు బహిరంగముగ రాచబాటలలో తలలు పగులగొట్టినను, వారికి వ్యతిరేకముగ నొక్కడైనను సాక్ష్యము నచ్చెడివాడుగాడు. తమ నాటకములు నిరాటంకముగ జరుగుటకు హనుమంతరావు నాయుడుగారు కాకినాడ వెళ్ళి యబ్బాయిగారి దర్శనముచేసి, వారిదయ సంపాదించి, పాకవేయించిరి. పాక సిద్ధమైనను నాటకములు 1892 వ సంవత్సరము జనవరిలోగాని ప్రారంభము

గా ప్రేమ. మొట్టమొదట సామాజికులు పారిజాతాపహరణ నాటకము ప్రయోగించిరి. కాకినాడకు నేనుగూడ వెళ్ళితిని. ప్రకాశముగారి యభినయ కౌశలముచేత పారిజాతాపహరణ నాటకము మిక్కిలి రక్తికట్టెను. పట్టణములో సామాజికులకు మంచిపేరు వచ్చెను. ప్రకాశముగారెక్కడ నాటకము ప్రదర్శించినను వారికి మంచిపేరు వచ్చుచుండెను. రాజమహేంద్రవరములో నాటకము ప్రయోగించినప్పుడు పర్లాకిమిడి నివాసియైన శ్యామసుందర రాజగురువను నొక యోగ్యయువకుడు తత్కాలమున బి. ఏ. తరగతి జదువుచుండెను. ఆయన పలుమారు మా నాటకములకు వచ్చి చూచి మెచ్చి ప్రకాశమునకు "రంగనక్షత్ర" మని (Star of the Stage) బిరుదు నిచ్చెను. రాజగురువుగారు మిక్కిలి తెలివిగలవారు. సజ్జనుడు. విద్య ముగించిన తరువాత నతడు స్వస్థలమునకు వెళ్ళి యచట మునిసిపలుసభ కధ్యక్షుడయ్యెను. విద్యార్థిగనున్నప్పుడే యాత డింగ్లీషులో జక్కగ మాట్లాడుచు వ్యాసములు వ్రాయుచు వచ్చెను. దేశస్థుల దురదృష్టముచేత నితడు వయసు ముదరకముందే మృత్యుదేవత నోటబడెను.

ఇంక మా సమాజమువారు కాకినాడలో నెట్లు మెలగిరో చెప్పవలయు. సింగితపు అబ్బాయిగారికిని, నాయుడుగారికిని, జరిగిన స్నేహము చిరకాలము నడచినదిగాదు. అబ్బాయిగారు మిక్కిలి యమాయకులేగాని, శిష్యులు చెప్పెడి కొండెములవల్ల, నాయన మనస్సు జెడిపోవుచుండెడిది. మా సామాజికులు నాటకములు ప్రయోగించినప్పుడు అబ్బాయిగారి శిష్యులు గొందరువచ్చి యుచితముగ టిక్కెట్లనిమ్మని బాధించుచుండెడివారు. అట్లు ప్రతి నాటకమునకు యిచ్చుటకు వీలులేకపోయినది. ఆ శిష్యులలో గొందరు దుండగులు, పాక కడపకుబోయి యొకరాత్రి కావలియున్నవానిని బెదరించి, మా సామాజికులలో నొప్పిల్లె శేషగిరిరావను నాతనిని గట్టిగ కర్రతో శిరస్సుపై గొట్టిరి. అతడు పడిపోయెను. నెత్తురు గారజొచ్చెను. వెంటనే యతనిని బసలోనికి దీసికొనివచ్చి కట్టుగట్టజొచ్చిరి. ఆరాత్రి అబ్బాయిగారును, వారి శిష్యులును మా బసముందు జేసిన యల్లరి వర్ణింపనలవిగాదు. తలుపులుమూసుకొని మా సామాజికులు లోపల గూర్చుండగ, అబ్బాయిగారు పెద్దపెద్ద కేకలు వేయుచుండిరి. శిష్యులు

తలుపులమీద రాళ్లు విసరుచుండిరి. ఆరాత్రి నేను పాసుపల్లి లక్ష్మీ
నారాయణగారి యింట నుంటిని. బసలోనున్న సామాజికులకును,
మాకును, సంబంధము లేకపోయినది. అంతగొడవ జరుగుచున్నను
నిరుగు పొరుగుననున్న పెద్దమనుష్యులు, వీధిలో వెళ్ళెడి పెద్దమను
ష్యులుగాని, యిది యేమని వారిని మందలింపలేకపోయిరి. అబ్బాయి
గారి పేరు చెప్పిన జనులకంతభయము. ఆరాత్రి యెట్లెటో తెల్లవా
రెను. మా సామాజికులు తరువాత జాగ్రత్తగనే యుండిరి. అంతట
నుండి అబ్బాయిగారిశిష్యులు నాటకమున కుచితముగ టిక్కెట్లనిమ్మని
యడుగుట మానిరి.

రామానుజయ్య చనిపోయినతరువాత, మాసమాజమునకు,
బందరునుండి, రాజగోపాలమని యొక గాయకుడు, సూత్రధారిగ
వచ్చెను. ఇతనిపాట జనరంజకముగ నుండినందున, సమాజమునకు
రామానుజయ్య లేని వెలితి దీరెను. అంత హనుమంతరావునాయుడు
గారు, పాఠశాలలో నుపాధ్యాయుడగుటచే, రాజమహేంద్రవరము
వెళ్ళిరి. మానాటకములు బాగున్నవని పేరువచ్చుటచే డబ్బు బాగుగ
వచ్చుచుండెను. గతసంవత్సరము మా కమలాపురములో, వచ్చిన
నష్టము దీనిలో గూడివచ్చునని మాకు ధైర్యము గలిగెను. అంతట
సంక్రాంతిపండగ వచ్చెను. ఆ పండుగలో నానగరమున రాత్రులు
గొప్ప యుత్సవములు జరుగును. ఆ యుత్సవములను జూడవలెనని
సామాజికులలో గొందరికి కుతూహలముదయించెను. అబ్బాయిగారి
పక్షమువారేమైన హానిజేయుదు రేమోయని సందేహముగలిగెను.
పెత్తనమంతయు నామీదవిడచి నాయుడుగారు వెళ్ళినందున, యా
రాత్రి యుత్సవముజూచుటకు వెళ్ళవద్దని, నేను మా సామాజికులతో
జెప్పితిని. పట్టణములో నబ్బాయిగారికి విరోధులైన గొందరు మనుష్యు
లుండిరి. వారుగూడ సమయమువచ్చినప్పుడు బుర్రలుపగులగొట్ట
గలవారే. అప్పుడప్పు డబ్బాయిగారికిని వారికిని యుద్ధములు జరుగు
చుండెడివి. తలలు పగులుచుండెడివి. అబ్బాయిగారి విరోధులలో
నొకడు మాకడకువచ్చి, యుత్సవము జూడదలచినపక్షమున, మేము
మిమ్ము వెంటబెట్టుకొనిపోయి, సురక్షితముగ దీసుకొనివత్తుమని జెప్పిరి.
అయినను వారిసలహానే నంగీకరింపలేదు. కాని మా సామాజికులు

పడుచుదనపు గర్వముచేతను, వారి సహాయముగలదను ధైర్యము చేతను నుత్సవముచూడవలెనను కుతూహలముచేతను, రాత్రి భోజ నానంతరమున వెళ్ళదలచిరి. పిళ్ళారిసెట్టి రామకృష్ణమ్మనాయుడుగారు తాతయ్యనాయుడు, గోపాలకృష్ణరావు, టంగుటూరి ప్రకాశము నను వారు నలుగురును, అబ్బాయిగారి విరోధులతోఁగలసి యుత్సవము లోనికి వెళ్ళిరి. తమకు వ్యతిరేకముగనున్న వారు గట్టిగ సభయిచ్చి మావాండ్రనుత్సవమునకు దీసికొనిపోవుచున్న సంగతి యబ్బాయి గారికి దెలిసెను. రాత్రి రమారమి పదిగంటల కబ్బాయిగారు వారి శిష్యులును, దుష్టకర్ములను బుచ్చుకొని, తమకు వ్యతిరేకముగనున్న ప్రతివిరోధులను, నాటకసామాజికులనుగూడ శిక్షింపదలచి, బయ లుదేరిరి. మా సామాజికులు దేవాలయమువద్ద నున్న మా బస నుండి మసీదువద్దకు వెళ్లినప్పటికే, యబ్బాయిగారి మూక వారి వెనుకవచ్చి వారిం దాకిరి. గోపాలకృష్ణారావునకు వెంటనే బుర్ర పగిలిపోయెను. ఇల్లు వెడలిన యరగంటలోనే, యతడు రక్తధారతో నింటికి మరలివచ్చెను. నాగుండె జెదరిపోయెను. ప్రకాశము, రామ కృష్ణమ్మ, తాతయ్యనాయుడు, నేమైరో తెలియలేదు. నేను పోలీసు వారికి వర్తమానము జేసితిని. ఒకరిద్దరు పోలీసు జవానులు వచ్చిరి. అందులో నొకడు యూరపియను సార్జెంటు. ఆయన నావలన వాఙ్మూ లముతీసికొని వెళ్ళిరి. మా తక్కిన సామాజికులను కొట్టిచంపిరో, యేమైరోయని, నాకు బెంగగలిగెను. ఇంటనున్న సామాజికులు ఖిన్నులై యుండిరి. రాత్రియంతయు మాకు నిద్రలేదు. ఆ రాత్రి నేనును, నాచుట్టునున్న వారును, పడిన చిత్తక్షోభమింతయని చెప్ప వీలులేదు. నాలుగు గంటలైన తరువాత, ప్రకాశము, తాతయ్య నాయుడు, రామకృష్ణమ్మవచ్చి వారివారి కథలు చెప్పిరి. తాతయ్య నాయుడు తలకొక కుచ్చు పాగజుట్టుకొని, యబ్బాయిగారి గుంపులో గలసిపోయెనట. అతడు తమవాడేయనుకొని వారాతనిజోలికిపోలేదట. రామకృష్ణమ్మ యెట్లెటో దెబ్బలుతినకుండ నిల్లుజేరెను. ప్రకాశమును దుండగీడైన యనమండ్ర కొండయ్యయను నతడు తరుముకొని వెళ్లెను. ప్రకాశమొక మార్వాడీకొట్టులో దూరబోయెనట. అర్ధ రాత్రివేళ వీడెవడో దొంగవాడు, కొట్టులో దూరుచున్నాడనుకొని,

కొట్టులోనికి రానీయకపోవుటకు మార్వాడీ ప్రయత్నముజేసెనట. ప్రకాశ మతి సాహసుడగుటచే, తలుపుగెంటుకొని లోపలికిపోయి తలుపుబిగించి కిటికీదగ్గర నిలిచియుండెనట. కొండయ్య పొడుగుపాటి కర్రదీసికొని, కిటికీలోనుండి పొడిచెనట. అందుచేత ప్రకాశమునకు కొండయ్యమొగము పరిచితమయ్యెను. ఈ ఘోరకృత్యమైన తరువాత గూడ మేము నాటకములు వేసితిమి. పొద్దుపోయి నాటకశాలకు పోయినపక్షమున శత్రుభయముండునని దీపాలుపెట్టగనే భోజనములు పెట్టించి నాటకమున్ననాడు సామాజికులను నాటకశాలకు నేను పంపు చుంటిని. వారిని సాయంకాలము షికారుకు వెళ్ళనీయకుంటిని. మును పటివలె నాటకములకు మాకు సొమ్ము వచ్చుట మానెను. అబ్బాయి గారిజట్టు నాటకసామాజికులను కొట్టవచ్చెరనియు, నాసమయమున ప్రేక్షకులకుగూడ దెబ్బలు తగులవచ్చుననియు, నూరిలో నొకచెడ్డ వాడుకపడెను. అందుచేత జనులు విశేషముగ నాటకముజూచుటకు మునుపటివలె వచ్చుటమానిరి. దానితో రాబడితగ్గెను. రాబడి మందగించగానే, యుత్సాహము మందగించెను. ఎట్లైటో కొన్ని నాటకములు 1892 వ సంవత్సరము ఫిబ్రవరి మొదటివారమువరకు ప్రయోగించి, మరల రాజమహేంద్రవరము ప్రయాణముగట్టితిమి.

ఫిబ్రవరి 15 వ తారీకున మేము రాజమహేంద్రవరము జేరి తిమి. నాకప్పు డుద్యోగములేదు గనుక, నేను తీరికగలిగి కాకినాడలో నుండగలిగితిని. నాయుడుగా రుద్యోగములో నుండుటచే, వారక్కడ నుండక నడుమనడుమ నాటకములకు కాకినాడ వచ్చుచుండిరి. నాటక సమాజమునకు మేనేజరుగార్త్రైన త్రియంబకరావు నాయుడు గారు గత సంవత్సరమం దమలాపురముగాని, యీయేడు కాకినాడ గాని, రాలేదు. ఈవిధముగ నెన్నో చిక్కులు పడినను, కాకినాడలో మొత్తమువిూద సమాజమునకు నష్టము రాలేదు.

కాకినాడలోజరిగిన యీయల్లరియొక్క ప్రతిఫలము రాజ మహేంద్రవరములో కనబడెను. ప్రకాశమునకు కాకినాడలో జరిగిన చిక్కులు త్వరగ మరపురాలేదు. సమయము వచ్చినప్పుడు కాకి నాడవారివిూద పగదీర్చుకొనవలెనని యతని మనసులో నుండెను. మానాటకసమాజమువారు తీరికయున్నపుడు కంభమువారి వీధి

నొక యరుగుమీద కలసికొని మాటలాడుకొనుచుండెడివారు. 1892 సంవత్సరము జూను నెలలో నొకనాడు మేమందరము నాయరుగుమీద గూరుచుండి మాటలాడుచుంటిమి. కాకినాడనుండి కొండయ్య యేదో పనిమీద రాజమహేంద్రవరమువచ్చి పెద్దబజారువీధికి వెళ్ళుచుండెను. అరుగుమీదనున్న ప్రకాశమున కతడు కనబడెను. వెంటనే ప్రకాశము "కొండయ్య వచ్చినాడు, కొండయ్య వచ్చినాడ"ని కేకవేసి కఱ్ఱదీసికొని బయలుదేరెను. అరుగుమీదనున్న మిత్రులు కొందరు ప్రకాశము వెంట వెళ్ళిరి. కొండయ్య, వీరు వెళ్ళునప్పటికిన్నీసుపేట వెళ్ళి వీరిని జూచి యొక యింటిలో దాగుకొనెను. అతని చేష్టలు గనిపెట్టుట కొకకుఱ్ఱవాని నచట ప్రకాశము నియమించెను. ప్రకాశము వెంట మాదిరెడ్డి చలపతిరావుండెను. మా యార్యను పాఠశాలలో చలపతిరావు గొంతకాలము చదువుకొనెను. చదువుకొనునప్పు డుపాధ్యాయుల యెడ దుర్వినయ మెన్నడు జూపలేదు. తోడిబాలురతో వివాదములును లేవు, మిక్కిలి యణుకువ గలిగి యుండెడివాడు.

ఆనాడుసాయంకాల మారుగంటలకు కాకినాడ నివాసియైన బోడా రాజుగారను, వైశ్యశిఖామణియు, నాతని గుమాస్తాయైన యనమండ్ర కొండయ్యయు, కాకినాడ బోవుటకై యొక యొంటెద్దు బండి నెక్కి ధవళేశ్వరము వెళ్ళుచుండిరి. అప్పుడు రైలుదారి లేదు. గనుక కాకినాడ వెళ్ళువారు ధవళేశ్వరము బోయి, యక్కడ పడవ నెక్కవలెను. అట్లు వారు వెళ్ళుదురను సంగతి ప్రకాశమునకు తనచే నియమింపబడిన బాలుడు చెప్పెను. వెంటనే యతడు చలపతిరావును వెంటబెట్టుకొని యిన్నీసుపేట బోయెను. వీరు వెళ్ళునప్పటికి వారిబండి కాలేజివద్ద కరిగెను. ప్రకాశము, చలపతిరావు బండి యొద్దకుబోయిరి. చలపతిరావు బండికడ్డముగ నిలచి, బండియెద్దును విప్పి, బండివానిని దింపి, బండి వెనుకప్రక్కకు నెత్తివేసెను. ముందుగ రాజుగారిపెట్టెయు, పెట్టెమీద రాజుగారును, రాజుగారిమీద కొండయ్యయు, బడిరటి. ప్రకాశమేమిసాహసము జేయునోయని వానిని వారించుటకు నొకవైపునుండి హనుమంతురావునాయుడుగారును, మరియొకవైపునుండి నేనును వెళ్ళితిమి. అప్పటికి చీకటి

పడినందున నావెంట న్యాపతి బిందుమాధవరావను నామిత్రుని దీసి కొనిపోతిని. మేము పోతగట్టుమీదుగ కాలేజివెనుకకు బోవునప్పటికి "చచ్చిపోయినానుబాబో!" యని కొండయ్య కేకలు వినబడెను క్రిందబడిన కొండయ్యజుట్టుబట్టుకొని చలపతిరావో, ప్రకాశమో, కర్రతో బుర్ర పగులగొట్టిరి. నెత్తురు గారుచుండెను. ఆనాడు శని వారము. ఇన్నీసుపేటలో సంత. చుట్టుప్రక్కల గ్రామములనుండి సంతకువచ్చిన జనులు వేలకొలది మరల వారివారి గ్రామములకు బోవుచుండిరి. కాకినాడ యేదోపనిమీదవచ్చిన కొరళ్ళ సుబ్బారాయుడుగారును, నరసాపురమునుండి వచ్చిన యాత్మూరి రామయ్య గారను వైశ్యశిఖామణియు, కాకినాడ వెళ్లుచుండిరి. రాజమహేంద్ర వర నివాసియైన దుగ్గిరాల కాశీవిశ్వనాధముగారను వైశ్యశిఖామణి యాలకట్టుకోటలో నున్న తన యాముదాలఫాక్టరీనుండి వచ్చుచు, గుర్రపుబండి దిగి యీగొడవజూచుట కాగెను. ఈ గొడవ యొక్క క్షణములో జరిగిపోయెను. ప్రకాశము బోడారాజుగారిజోలికి బోలేదు.

వేలకొలది జనులున్నను, ప్రకాశముగారి నెవ్వరు నాప సాహసింపరైరి. వెంటనే ప్రకాశము, చలపతిరావు కాలేజికడనున్న తీగలు దాటి, కాలేజి యావరణమునబడి, తరువాత రెండవవైపుననున్న తీగలుదాటి, గోదావరికి బోయి, కాలుచేతులు గడుగుకొని, యింటికి బోయిరి. నా ప్రయత్న మేమియు సాగుటకు వీలులేకపోవుటచే, నేను నామిత్రుని వెంటబెట్టుకొని జరిగినపనికి విచారించుచు రాయవరపు వారియింటికి వచ్చితిని. కొండయ్య మృతినొందినాడని గ్రామములో వాడుకలుపడెను. మా నాటకశామాజిక శత్రువులు గోరంతలు కొండంతలుజేసి చెప్పకొన నారంభించిరి. హనుమంతరావునాయుడుగారా వార్తవిని, పుత్రప్రాయుడైన ప్రకాశమున కేమికీడు మూడునో యని భీతిల్లి, బెంగగొని పరుగుపరుగున మాయింటికివచ్చి "కొండయ్య చనిపోయినాడట, ప్రకాశమున కేమి ప్రమాదమువచ్చునో!" యని పలికి, కన్నుల నీరుపెట్టుకొనిరి. ప్రకాశమునకు విరోధులైన కొందరు రాజమహేంద్రవర వాసులు గొండయ్య మొగమెన్న డెరుగకపోయినను, వానియెడల నత్యంతాభిమానము గలిగి యాసుపత్రిలో జేర్చిరి. డాక్టరులు వానికి మరణభయము లేదని జెప్పి, చికిత్స జేయనారంభిం

చిరి. పదియేను దినములనాటికి కొండయ్యగాయము మానగా నారోగ్యవంతుడై, కొందరి సలహామీద మేజస్ట్రీటుకచేరీలో, నున్నవారిని లేనివారిని గలపి చార్జియిచ్చెను. ఎనమండుగురిని ముద్దాయిలుగ చేర్చెను. 1. ప్రకాశము, 2. చలపతిరావు, 3. హనుమంతరావు. నాయుడుగారు, 4. తాతయ్యనాయుడు, 5. ఉదయ నారాయణరావు. నాయుడు, 6. వాలి వేంకటరత్నము, 7. దుర్గి గోపాలకృష్ణారావు, 8. న్యాపతి బిందుమాధవరావు. ఇందులో మొదటి యిద్దరుతప్ప. తక్కినవారెవ్వరు నాటిగొడవలో జోక్యము గలుగజేసుకొన్నవారు కారు. వాలి వెంకటరత్నము మా సామాజికుడైనగాడు. అతడు రాజమహేంద్రవరము పోలీసుస్టేషనులో కానిస్టేబులు. ఆతడు నాటక సామాజికులలో గొందరికి మిత్రుడు. కొండయ్య తన ఛార్జీ దాఖలు చేయుటకు, నడుపుటకు, వాడ్డదొరగారిని డెబ్బదిరూపాయలిచ్చి. న్యాయవాదిగ బెట్టుకొనెను. వాడ్డుదొరగారాంగ్లేయుడు. రాజమహేంద్రవరములో ప్లీడరుగ నుండెడివాడు. అప్పుడు తహసీలుదారుగారికి మేజస్ట్రీటుయొక్క యధికారముండెను. కాని యాయన గ్రామాంతరము వెళ్ళుటచే కొండయ్య తన ఛార్జీని సిరస్తాదారు మేజస్ట్రీటయిన తాడూరి లక్ష్మీనరసింహరావుగారివద్ద దాఖలుచేసెను. మా నాటక సమాజములో దుండగులు, పోగరుబోతులు నున్నారని కొందరి కభిప్రాయముండెను. ఆ వాడుక నిజమని నమ్మి సిరస్తదారుగారికి ముద్దాయిలకు శిక్ష వేయవలెనని యుండెనని వాడుక పుట్టెను. కొండయ్య తనకు సాక్షులుగ నాత్మూరి రామయ్యగారిని, కొరళ్ళ సుబ్బారాయుడుగారిని, దుగ్గిరాల కాశీవిశ్వనాథముగారిని, కాకినాడ వాసులైన మరియిద్దరు విశ్వబ్రాహ్మణులను వేసెను. ఆత్మూరి రామయ్యగారు వైశ్యశిఖామణులు, లక్షాధిపతులు, నరసాపురవాసులు కొరళ్ళ సుబ్బారాయుడుగారు వైశ్యులే; ఆయన చిరకాలము డెప్యూటికలెక్టరుగ నిజేసి యంతకుముందే పనిచాలించుకొన్నవారు. దుగ్గిరాల కాశీవిశ్వనాథముగారు రాజమహేంద్రవరవాసులైన గొప్ప గృహస్థులు, వర్తకులు.

ఒకనాడా యభియోగము విచారణకు వచ్చెను. విచారణము ప్రారంభముగాకమునుపు, కొందరు పెద్దమనుష్యులు కొండయ్య

కును ముద్దాయిలకును రాజీనామా మాట్లాడిరి. షరతులేమనగ, కాకినాడనుండి సుబ్బాయిగారి శిష్యులెవరు రాజమహేంద్రవరము వచ్చినను రాజమహేంద్రవర హిందూనాటక సమాజమువారు వారి జోలికి పోగూడదు - రాజమహేంద్రవరపు వారెవరు కాకినాడ వెళ్ళినను వారు వీరిజోలికి రాగూడదు. ఈషరతులు కొండయ్య కిష్టము లేకపోయెను. కాని ముద్దాయిపక్షమువా రచ్చటజేరి కొంతసాక్ష్యము దిగవేసిరి. మేజస్ట్రీటుగారు విచారణకు గూర్చుండిరి. ఆదినమున (శ్రీ) కొరశ్ళ సుబ్బరాయుడుగారు రాలేదు. ఆత్మూరి రామయ్యగారు రాలేదు. కాకినాడనుండి సమనులు పుచ్చుకొని విశ్వబ్రాహ్మణులు యిరువురు వచ్చిరి. ఈ పట్టణమువారే యగుటచే (శ్రీ) కాశీ విశ్వనాథముగారు వచ్చిరి. ముందుగ మేజస్ట్రీటుగారు కొండయ్య వాఙ్మూలము పుచ్చుకొనిరి. అతడు తన ఫిర్యాదు స్థిరపరచుకొనుటకు తన్ను కొట్టినవారిని, కొట్టనివారినిగూడ కలిపి చెప్పెను. కాశీ విశ్వనాథముగారిని బోనెక్కింపగ, నాయన చెప్పినమాటల సారాంశమిది: "నేను నా యాముదాల ఫ్యాక్టరీనుండి వచ్చుచుంటిని. కాలేజివద్ద గొడవ జరుగుచుండెను. చాల జనులుండిరి. ఎవరో యెవరినో కొట్టుచుండిరి." "ప్రకాశముగారు, చలపతిరావుగారు కొట్టిరా?" యని యడుగగ, "చీకటిపడినది నేను పెద్దవాడను. కన్నులు గనబడలేదు. ఎవరు కొట్టినారో చెప్పలేను." అని చెప్పెను. కాకినాడనుండి వచ్చిన విశ్వబ్రాహ్మణులుగూడ, "చీకటిపడినది గనుక కొట్టినవారెవరో గురుతుపట్టలేను." అని చెప్పిరి. అంతట కొండయ్య సాక్ష్యము పోవుచున్నదని భయపడి నా ఫిర్యాదును వదలుకొనుచున్నానని మేజస్ట్రీటువద్ద శలవుపొంది తాను దాఖలుచేసిన యభియోగమును వదలుకొనెను. అంతట మేజస్ట్రీటుగారు ముద్దాయిలను విడుదలజేసిరి. ప్రకాశముగారి నాటకకళాకౌశలము, పట్టుదల, బుద్ధివిశేషము, సాహసము మొదలైన లక్షణములు వెనుకనే వివరింపబడినవి.

ఇటీవల మంత్రిగ నున్నప్పుడుగూడ వారి పట్టుదల యసాధారణముగ నుండెను. పువ్వుపుట్టగనే వాసన తెలియునన్నమాట నిజముగదా! 1891 వ సంవత్సరము డిశంబరులో జరిగిన ప్రథమశాస్త్ర పరీక్షలో మన ప్రకాశముగారు కృతార్థులైరి. ఈ క్రిందివారు, వారి

సహాధ్యాయులు. ఈ నడుమ గవర్నరుపనిజేసిన, సర్ కూర్మా వెంకటరెడ్డినాయుడుగారు, చెన్నపురి హైకోర్టులో గొప్ప న్యాయవాదిగ పనిజేసి మంచిపేరు గణించి కీర్తిశేషులైన పేరి నారాయణమూర్తిగారు, కొంతకాలము జిల్లాకలెక్టరు జేసిన బజరుల్లా సాహేబుగారు, చాలకాలము డెప్యూటి కలెక్టరుగ పనిజేసి ప్రస్తుతము పింఛను పుచ్చుకొనుచున్న వింజమూరి వెంకన్నపంతులుగారు యింక ననేకులు గలరు. ప్రకాశముగారు బి. యె. తరగతిలో జేరలేదు.

మెట్రిక్యులేషను పరీక్షయందు కృతార్థుడ్నైనదిమొదలుకొని ప్రథమశాస్త్రపరీక్షకు ప్రయివేటుగ జదువవలెనని నాకు సంకల్పము గలిగినది. ప్రవేశపరీక్షయందు కృతార్థుడనైన నాలుగేళ్ళకు, విద్యార్థి ప్రథమ శాస్త్రపరీక్షకు ప్రయివేటుగ రావచ్చునని యప్పటి నిబంధనలలోనుండెను. అందుచేత నేను 1891 వ సంవత్సరమున ప్రథమ శాస్త్రపరీక్షకు జదువవలెనని ప్రకాశముగారితోగలసి కొన్నిపాఠములు జదివితిని. కాని ఆసంవత్సరమున సెప్టెంబరు నెలలో నన్ను పరీక్షకు రానిమ్మని నేను దరఖాస్తుపెట్టగా, చెన్నపురి విశ్వవిద్యాలయాధికారులు "నీ వీసంవత్సరమురాగూడదు. కావలసిన పక్షమున ముందు సంవత్సరము రావచ్చు" నని నాకు లేఖపంపిరి. అప్పటికి నేనూరకుండి, మరుసటిసంవత్సరము వెళ్ళవచ్చునని యువ్విళ్ళూరుచుంటిని.

1892 వ సంవత్సరప్రారంభమున నా "నలచరిత్ర" నాటకమున నైదవయంకమువ్రాసి పూర్తిజేసితిని. అంతకుముందు నాలుగంకములుమాత్రమే వ్రాసితిని. ఆసంవత్సరము రెండవభాగమున, "నల" నాటకము టౌనుహాలులో ప్రయోగింపబడెను. దుర్గి గోపాలకృష్ణారావుగారు నలపాత్రము, ప్రకాశము దమయంతి పాత్రము ధరించిరి. ఆసంవత్సరము ప్రకాశము మొదటితరగతి (Ist Grade) న్యాయవాది పరీక్షకు దరఖాస్తు చేసెను. కాని వయసు తక్కువగనున్నదని దరఖాస్తు నిరాకరింపబడెను. నేనుద్యోగములేకయే 1892 వ సంవత్సరము జూనువరకు నుంటిని. ఆసంవత్సర మిస్సీనుపేట మిడిలుస్కూలుకు ప్రధానోపాధ్యాయులైన శ్రీ సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు పని మానుకొనిరి. ఆపని శ్రీ హనుమంతరావునాయుడుగారి కీయబడెను.

అందుచేత, నిన్నిసుపేట మిడిలుస్కూలులో నొక పని ఖాళీయయ్యెను. పాఠశాలా పరిపాలకసంఘమునకప్పుడు కాలేజీలో నుపాధ్యాయులైన (శ్రీ) స్కాటుదొరగారు కార్యదర్శిగనుండిరి. హనుమంతరావునాయుడుగారి ప్రేరణముచేత నేనాపనికి దరఖాస్తుపెట్టి స్కాటుదొరగారిని దర్శించితిని. ఆయన కూరగాయలబేరమువలె బేరమాడి, నెలకు పండ్రెండురూపాయలు జీతమేర్పరచి, నన్నాపాఠశాలలో మూడవయుపాధ్యాయుడుగ నియమించిరి. మరేదియు గతిలేదుగనుక మిక్కిలి తక్కువజీతమైనను నేను దానికొడంబడి పనిచేయసాగితిని. ప్రధానోపాధ్యాయులైన నాయుడుగారు నాకు మిత్రులేగనుక నాకు దినములు సుఖముగనే వెళ్ళినవి. కాని నాకు ప్రథమ శాస్త్రపరీక్షకు జదువవలెనన్నపిచ్చి పోలేదు. తలలో నాకేదైన తలంపుపుట్టినపక్షమున నది నెరవేరినదాక తోచదు. నాసామర్థ్యమేమో నేనెరుగక, నేనాపరీక్షకు జదువనారంభించితిని. గణితభాగములో ట్రిగ్నామెటరీ గాని, ఆల్జిబ్రాగాని నాకురాదు. రేఖాగణితములో గొంతజదివితినని మొండిధైర్యముతో దరఖాస్తుచేసితిని. ఇంగ్లీషు, తెలుగు, గ్రీకు దేశచరిత్రము, రోముచరిత్రము, నింగ్లాండు దేశచరిత్రము, శరీరశాస్త్రము, తర్కము, (Logic) గణితశాస్త్రమునప్పుడు చదువవలసిన పాఠములు. గణితశాస్త్రములోదప్ప తక్కినవాటిలో కొంతప్రజ్ఞ సంపాదించితిని. కాని నాపరీక్ష బ్రహ్మాండముగ భగ్నమయిపోయెను. ఆసంవత్సరము (శ్రీ) న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు తెలుగులో పరీక్షాధికారులైరి. తెలుగులో నాకు చాల మార్కులు వచ్చెనని తరువాత వారు నాతో చెప్పిరి. ప్రయోజనమేమి? దరఖాస్తుపెట్టిన సొమ్ముదండుగ. నాశ్రమవ్యర్థము. కాని మరల జదువవలెనని కోరిక మాత్రము నాకు గలుగలేదు. అది నాకు తగదని నేనప్పుడు తెలిసికొంటిని.

1891 సంవత్సరమున నేనొకసారి నా మిత్రుడైన నెప్పలి శేషగిరిరావుగారి కోరికమీద ధవళేశ్వరములో నతనిబసలో నష్టావధానముజేసితిని. ఆసభకు ధవళేశ్వర పురప్రముఖులలో ననేకులు వచ్చిరి. ఆకాలమున ధవళేశ్వరములో నొక సంస్కృతపాఠశాలబెట్టి విద్యార్థులకు నన్నదానము, విద్యాదానముగూడ జేయుచున్న

శ్రీచర్ల బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారివద్ద విద్యార్థులైయుండిన తిరుపతి వేంకటేశ్వర కవులుగూడ నాసభకువచ్చిరి. గంటలు లెక్కపెట్టుట, పుష్పగణనము, మొదలైనవిగూడ జరిగెను. అష్టావధానము జయప్రదముగ జరిగినదని చెప్పవచ్చును. ఆసంవత్సరమే రాజమహేంద్రవరము కాలేజీలో నా మిత్రులైన కొందరు విద్యార్థుల ప్రేరణముచేత నొక యష్టావధానము జేసితిని. ఎనమండుగురికి గవిత్వముమాత్రమే జెప్పితిని. తక్కినపనులు జరుగలేదు. నా మిత్రుడైన వక్కలంక కామేశ్వరరావుగారి మేడమీఁద మరియొకమారష్టావధానము జేసితిని. ఇది యైనతరువాత నేనట్లు చేయుచున్నానని విని, నామిత్రులైన యాచంట సుందరరామయ్యగారు నన్ను బిలిచి, యష్టావధానము జేయుటవలన మెదడు పాడవునసియు, దానివలన దేహారోగ్యముగూడ చెడుననియు, నంతకంటె గ్రంథరచనము మేలనియు చెప్పి యష్టావధానములు విరమింపుమని సలహానిచ్చిరి. ఆసలహా నామనస్సునకు నచ్చుటచేత నాటనుండి యష్టావధాన ప్రయత్నము మానుకొంటిని.

నా శిష్యుడైన రాయవరపు రామమూర్తియొక్క మామగారు పాటుపల్లి లక్ష్మీనారాయణగారు తన రెండవయల్లుడైన నిమిషకవి భాస్కరరావు మరణముచేత దుఃఖసాగర నిమగ్నులైరి. కాబట్టి యాయనకు నేను యిరువదియైదు పద్యములుగల యొక పరామర్శలేఖ వ్రాసి పంపితిని. ఆ పద్యములిప్పుడు దొరకవు.

నాటకసమాజము రాజమహేంద్రవరమునుండి యమలాపురము వెళ్ళువరకు, నేనును, ప్రకాశముగారును "ఏమండి?" యనుకొనుచుంటిమి. ప్రకాశముగారి రూప, బుద్ధి విశేషము మొదలయినవి నాకు మిక్కిలి సంతోషప్రదముగ నుండినందున నాతనియెడల నాకు మిక్కిలి యిష్టము గుదిరెను. ఆయన మెట్రిక్యులేషను పరీక్షలో కృతార్థుడైన దినమున నేను రెండు రూపాయిలు ఖర్చుపెట్టి చీనా మితాయి దెప్పించి, మిత్రులకు పంచిపెట్టించితిని. మేమిరువురము నమలాపురము వెళ్ళినతరువాత స్నేహమధికమగుటచే "ఏమండి?" యని పిలుచుకొనుటమాని, "ఏమిరా?" యని పిలుచుకొనుట ప్రారంభించితిమి. ఒకనాఁడు హనుమంతరావు నాయుఁడుగారు, ప్రకాశము

గారు తక్కిన సామాజికులందరు కలసి జనార్ధనస్వామి తిరునాళ్ళకు నడచి, ధవళేశ్వరము వెళ్ళితిమి. ఆనాడు ప్రకాశముమీద నేనొక పద్యము జెప్పితిని. ఆనాటి నా కవిత్వ మెట్లుండెనో చదువరులు గ్రహింపుటకై యాపద్యము నిందుదహరించుచున్నాను.

సీ॥ ఈగవ్రాలినగాని జారెడునట్లు
మవ్వంపు కురులను దువ్వినాడు
వరలలాటమునందు తిరుచూర్ణ రేఖను
ముద్దుగారెడుభంగి దిద్దినాడు
అరుణపల్లవమట్లు కరముగంజిల్లు చెం
గావి వస్త్రంబును గట్టినాడు
చార లంగరఖాను జక్కగా ధరియించి
వలెవాటు కండువ వైచినాడు
గీ॥ చెవులసందున గిరిజాలు చిందులాడ
మొగముమీదను జిరునవ్వు మొలకలెత్త
టంగుటూరి ప్రకాశము రంగుమెరయ
ధవళగిరి తీర్థమునకును దరలివచ్చె.

ప్రకాశమునకును, నాకును మైత్రి క్రమక్రమముగ హెచ్చెను. ఇప్పటికిని మేము మిత్రులమే. అతడు చెన్నపురిలోనున్నను, నేను రాజమహేంద్రవరములోనున్నను మాహృదయములు సమీపముననే యున్నవి. ఆయన మంత్రిగానుండి రాజమహేంద్రవరము వచ్చినప్పుడు నన్ను జూచుట కాయన మాబసకు వచ్చిరి. అప్పుడు వారిని గౌరవించుటకు జరిగిన మహాసభకు పౌరులు నన్నధ్యక్షునిగ నేర్పరచిరి.

పూర్వము 1890వ సంవత్సరప్రాంతమున మానాటక సమాజ సభ్యులందరము జేరి యొకనాడు సాయంకాలము ముచ్చటలాడుచుంటిమి. అప్పుడు హనుమంతరావునాయుడుగారు పకోడీలు తెప్పించి మాకందరకు పంచిపెట్టిరి. అవి తినుచుండగ ప్రకాశమో, మరి యెవ్వరో నన్నుజూచి "మీరు పకోడీలమీద పద్యములు చెప్పండి. పద్యమున కొక పకోడి బహుమాన మిచ్చెదము" అనిబలికిరి. ఆమాటలువిని నేను "కవులకక్షర లక్షలిచ్చెడి కాలము గతించినది!

పద్యమునకు పకోడీ నిచ్చెదు దుర్దినములు వచ్చిన"వని ప్రత్యుత్తర మిచ్చి, వెంటనే యాశు కవిత్వముగ గొన్ని పద్యములు జెప్పితిని. జ్ఞాపకమున్నంతవరకు వాని నిచట వ్రాసెదను.

క॥ వనితల పలుకులయందున
ననిమిషలోకమున నున్న దమృత మటంచున్
జనులనుటెగాని లేదట
కనుగొన నీయం దమృతము గలదు పకోడీ! 1

క॥ ఆ కమ్మదనము నాకుచి
యా కరకర యా ఘుమఘుమ యా హోంకములా
రాకలు పోకలు వడుపులు
నీకే దగు నెందు లేవు నిజము పకోడీ! 2

క॥ నీకరకర నాదంబులు
మాకర్ణామృతములు నీదు మహాతాకృతియే
మాకనుల చందమామగ
నే కొనియాడెదను సుమ్మి నిన్ను పకోడీ! 3

క॥ ఎందుకు పరమాన్నంబులు
ఎందుకు పలుపిండివంట లెల్లను హా! నీ
ముందర దిగదుడుపున కని
యందును సందియము గలుగదరయ పకోడీ! 4

క॥ ఆరామానుజు డాగతి
పోరున మూర్ఛిల్ల దెచ్చెమును సంజీవిన్
మారుతి యెరుగడు గాక య
య్యారె నిను గొనిన బ్రతుకడటవె పకోడీ! 5

క॥ పురహరుడు నిన్ను దినునెడ
గరుగడె యొక వన్నె నలుపు గళమున మరిచం
దురుడున్ దినిన కళంకము
గరుగక యున్నాళ్ళు నుండగలదె పకోడీ!

క॥ కోడిని దినుటకు సెలవున్
వేడిరె మున్ను బ్రాహ్మణులు వేధ నతండున్

కోడి వలదా బదులు ప
కోడిం దిను మనునుచు జెప్పె కూర్మి పకోడీ! 7

మరియుం గొన్ని గలవు గాని, యవిజ్ఞాపకములేవు. ఈవిధముగ సామాజికులు నాచుట్టుజేరి వినోదించుచుండెడివారు.

1893 సంవత్సర ప్రారంభమున మా గురుపాదులగు వీరేశలింగముగారికి దొరతనమువారు, వారు చేసిన ఘనకార్యములకు వారికి రావుబహదూర్ బిరుదము నిచ్చిరి. శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు మున్నగు ప్రముఖులు దొరతనమువారిచే బిరుదు పొందినందులకు వీరేశలింగముగారిని జనవరి నెలలోనే సన్మానింపదలచి, మహాసభ టౌనుహాలులో జేసిరి. ఆ సభలో ననేకులు వీరేశలింగముగారిని గురించి ప్రశంసించుచు నాంగ్లేయ భాషలోను, తెలుగు భాషలోను నుపన్యసించిరి. వీరేశలింగముగారియెడ నాకు మొదటినుండియు మిక్కిలి భక్తిగలదు. అందుచేత నే నా సమయమున "నవరత్నము" లని పేరుబెట్టి తొమ్మిది పద్యములు రచించి సభలో జదివితిని. సభాసదులు మిక్కిలి సంతసించిరి. ఆ పద్యములు "చింతామణి"పత్రికలో ప్రకటింపబడినవి. కాని నా దగ్గర లేవు. 1893 వ సంవత్సరముననే వీరేశలింగము పంతులుగారికిని, యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారికిని జరుగుచుండిన యభియోగములు తుదముట్టినవి. ఏలూరు లక్ష్మీనరసింహముగారు "వివేకవర్ధని" పత్రికలో వీరేశలింగముగారు దనమీద నేదో నిందాస్పదముగ వ్రాసిరని జాయింటు మేజస్ట్రీటువద్ద నొక ఛార్జి యిచ్చి, తమకు పరువునష్టము జరిగినదని మూడు వేల రూపాయలు పరిహారముగ యిప్పింపుమని జిల్లాకోర్టులో లక్ష్మీనరసింహముగారు వ్యాజ్యము గూడ వేసిరి. జాయింటు మేజస్ట్రీటుగారు విచారణచేసి, యీ రెండు క్రిమినలు ఛార్జీలు కొట్టివేసిరి. వాటివిచారణ కాలమున నే నుత్సాహ పూరితుడనై మేజస్ట్రీటుగారి కచేరీకి నెళ్లుచుండెడివాడను. అప్పటి జిల్లాజడ్జిగారైన రాసుదొరగారు విచారణజేసి పరువునష్టముక్రింద యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారికి నొక యణా నిప్పించిరి. ఈ తీర్పు 1893 వ సంవత్సరములో జరిగెను. ఆ తీర్పు జరిగిననాడు నేను జిల్లాకోర్టుకు నెళ్ళి స్వయముగ తీర్పుమాట కనుగొని వచ్చితిని. ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారి పక్షమున మహా

రాజశ్రీ నిడమర్తి జలదుర్గప్రసాదరాయుడుగారు వాదించిరి. వీరేశలింగముగారి పక్షమున మహారాజశ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు గట్టిగపట్టుబట్టి పనిజేసిరి. రాజమహేంద్రవరములో నున్నవారే గాక, జిల్లాలోనున్న పెద్దమనుష్యులనేకులు వచ్చి యా పక్షముననో, యీ పక్షముననో, సాక్ష్యములిచ్చిరి.

ఆ దినములలో మా పట్టణమున రెండుపక్షము లేర్పడినవి. వీరేశలింగముగారి పక్షము కొందరు, లక్ష్మీనరసింహముగారిపక్షము కొందరు. మా నాటకసమాజములోనున్న యనేకులు లక్ష్మీనరసింహముగారి పక్షమే. నేనే వీరేశలింగపక్షమున నుండెడివాడను. కాని మాలోమాకు వివాదములులేవు. హనుమంతరావునాయుడుగారు వీరేశలింగముగారికి వ్యతిరేకముగ లక్ష్మీనరసింహముగారి పక్షమున సాక్ష్యమిచ్చిరి. నేను మనసులో నిరంతరము వీరేశలింగముగారికే విజయమును కోరుచుంటిని. కాని నాకు లక్ష్మీనరసింహముగారితోను పరిచయముగలదు. అప్పుడప్పుడు నేను వారి యింటికిగూడ హనుమంతరావునాయుడుగారితో కలసి పోవుచుండెడివాడను. లక్ష్మీనరసింహముగారియందును గొన్ని ప్రశంసనీయమైన గుణములుండెడివి. ఆయన యాపద్బాంధవుడనియు, సర్వజనమిత్రుడనియు, సులభుడనియు చెప్పుకొనుచుండెడివారు.

ఆ సంవత్సరమున చెన్నపుర శాసన నిర్మాణసభ విపులము చేయబడెను. పూర్వము శాసన నిర్మాణసభలో దొరతనమువారిచేత బేర్కొనబడినవారే సభ్యులుగ నుండెడివారు. శాసన నిర్మాణసభలలో జనులచేత నెన్నుకొనబడిన సభ్యులే యెక్కువగ నుండవలెనని పార్లమెంటు మహాసభలో క్రాసు ప్రభువుగారు (Lord Cross) బిల్లు ప్రవేశపెట్టి పార్లమెంటువారి యంగీకారము బడసిరి. హిందూదేశములోనున్న శాసన నిర్మాణసభ లన్నియు దానింబట్టి పెద్దవి చేయబడెను. చెన్నపురి శాసన నిర్మాణసభగూడ యట్లే పెద్దదిచేయబడెను. దక్షిణమండలముల పక్షమున నేడుగురు సభ్యులు, నుత్తరమండలముల పక్షమున నేడుగురును, నెన్నుకొనబడవలయునని శాసన మేర్పడెను. ఉత్తరమండలములపక్షమున మహారాజశ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు సభ్యులుగ నిలువబడిరి. ఎవరిని

సభకు నెన్నుకొనదగునని రాజమహేంద్రపురవాసు లొక సభచేసిరి. ఆ విషయమై చర్చించుటకు టౌనుహాలులో నొక సభజరిగెను. మా యూరిలో గొప్ప గృహస్థులై డిస్ట్రిక్టుమునసబు పనిజేసి పింఛను పుచ్చుకొనియున్న "బుచ్చి అబ్బాయినాయుడు" అను నామాంతరముగల సామినేని అళహసింగరరావు నాయుడుగారిని శాసనసభకు బంపదగునని కొందరు వాదించిరి. న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారిని పంపవలెనని కొందరు వాదించిరి. న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారి పక్షమున నున్న వారందరు నొక కాగితముమీద వ్రాల్లుచేసి యీయ వలసినదని జెప్పిరి. ఆలాగుననే బుచ్చబ్బాయినాయుడుగారి విషయమునగూడ వ్రాల్లుజేసిరి. సభాసదులలో నూరుమందికంటె యధికము నాయుడుగారికి వోట్లు వేసిరి. సుబ్బారావుపంతులుగారి కిరువది యొకరు వోట్లు వేసిరి. మా నాటకసామాజికులందరు సుబ్బారావు పంతులుగారికి వ్యతిరేకమైనను, నేనుమట్టుకు నిర్భయముగ వెళ్ళి పంతులుగారికి వోటు చేసితిని. సుబ్బారావుపంతులుగారే సర్వవిధముల చేత శాసన నిర్మాణసభకు తగిన సభ్యులని నాయభిప్రాయము. ఉత్తరమండలములలోనున్న మ్యునిసిపాలిటీలపక్షమున నొక సభ్యుడును డిస్ట్రిక్టుబోర్డుల పక్షమున నొక సభ్యుడును, శాసన నిర్మాణసభకు నెన్నుకొనబడవలెనని దొరతనమువారి శాసనము. ఆఎన్నికలు కృష్ణా జిల్లా కలెక్టరు వారి యాధిపత్యమున బెజవాడలో 1893 సంవత్సర మాగష్టులో జరిగెను. ఉత్తరమండలముల మ్యునిసిపాలిటీల పక్షమున శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారును, డిస్ట్రిక్టుబోర్డుల పక్షమున బళ్ళారి నివాసులైన శ్రీ సభాపతి మొదలియారుగారు నెన్నుకొనబడిరి. శ్రీ పంతులుగారు రాజమహేంద్రవర నివాసులగుటచే మొట్ట మొదట శాసన నిర్మాణసభ కెన్నుకొనబడినవారు మా పురవాసులే గదా యని పుర ప్రముఖులందరు పంతులుగారిని సన్మానించుటకై టౌనుహాలులో నొక మహాసభ జేసిరి. చాలమంది పెద్దలు పంతులుగారు దేశమునకు జేసిన సేవను, వారి గుణములను మెచ్చుచు నాంగ్లేయమునను, నాంధ్రమునను, నుపన్యసించిరి. అప్పుడు నేను కొన్ని పద్యములు వారిమీద వ్రాసి సభలో చదివితిని. అవి "చింతామణి" యను మాసపత్రికలో ప్రచురింపబడినవిగాని, యిప్పుడు నాకడ లేవు.

శ్రీ పంతులుగారియెడ నాకు మిక్కిలి గౌరవము గలదు. కారణ మేమన, వారి దేశసేవయు వారి సుగుణసంపదయు నామనస్సు నాకర్షించినవి. వారి యాంధ్రభాషాభిమానము ప్రశంసనీయము. 1891వ సంవత్సరమున వారు "చింతామణి" యను తెలుగు మాసపత్రికను దాని వ్యయమంతయు వారే భరించి, దానిలో నెన్నో ప్రాచీన కవులు వ్రాసిన ప్రబంధములు ప్రచురించుటయేగాక, నవీన కవుల గ్రంథములు గూడ ప్రకటించుచు వచ్చిరి. అపూర్వమై యమూల్యమై యతిమనోహరమై, చిరకాలమునుండి గుప్తమైయున్న "ప్రభావతీప్రద్యుమ్న"మను పింగళి సూరకవి విరచిత మహాప్రబంధము మొట్టమొదట "చింతామణి" లోనే ప్రచురింపబడినది. ఇదిగాక మొల్లరామాయణము" "పాంచాలీ పరిణయము" విజ్ఞానేశ్వరము" "చిత్రభారతము" "నారాయణకవి పంచతంత్రము" "రామాభ్యుదయము" మొదలగు ప్రశస్తకావ్యములు గూడ నీ "చింతామణి" మాసపత్రికలోనే మొట్టమొదట ప్రకటింపబడినవి. ఇవిగాక నవీన కవులు రచించినవిగూడ నిందే ప్రచురింపబడినవి. 1893 సంవత్సరమున సుబ్బారావు పంతులుగారు పాశ్చాత్య దేశపద్ధతిని మన భాషలో గూడ నాఖ్యాయికలను (నవలలు) వ్రాయింపదలచి, పోటీపరీక్షలు బెట్టి, వారి స్వధనములోనుండి బహుమానములనీయనారంభించిరి. ఈయుత్కృష్టకార్యము వలననే మన దేశములో క్రొత్తనవలలెన్నో తలయెత్తినవి. 1893వ సంవత్సరమున మూడునవలలు మాత్రమే పోటీపరీక్షకు వచ్చెను. అందులో రెండింటికి మాత్రము బహుమానములీయబడెను. మొదట నవల వ్రాసినవారికి డెబ్బదియైదు రూపాయలను, రెండవ నవల వ్రాసినవారి కేబది రూపాయలును, పంతులుగారు బహుమానమిచ్చిరి. బహుమానధనము స్వల్పముగనుండుట చేత మంచి నవలలురాలేదని యభిప్రాయపడి పంతులుగారు మరుసటి సంవత్సరమునుండి ప్రథమ గణ్యమైన నవలకు నూటయిరువదియైదు రూపాయలును, ద్వితీయముగ గణింపబడిన దానికి డెబ్బదియైదు రూపాయలు బహుమానముగ నిచ్చునట్లు ప్రకటించిరి. అందుచేత నేను 1894వ సంవత్సరమున నవలల పోటీపరీక్షకు నిలిచితిని. ఆ సంవత్సరమున నేను "రామచంద్రవిజయ" మను నవలను వ్రాసి

పంపితిని, ఆసంవత్సరమున నవలల గుణగణముల పరీక్షించుటకు శ్రీ వావిలాల వాసుదేవ శాస్త్రిగారిని, శ్రీ కందుకూరి వీరేశలింగము పంతులు గారిని, జిల్లాకోర్టున్యాయవాదియైన యాచంట సుందర రామయ్యగారిని, నియమించిరి. ఆసంవత్సరమున పోటీపరీక్షకు పదునాలుగునవలలు వచ్చినవి. వాటి నెల్ల శ్రమపడి చదివి పరీక్షకులు తమనిర్ణయములనిచ్చిరి. గోటేటి కనకరాజుగారు "వివేకవిజయ" మని యొక నవలను వ్రాసి పంపిరి. మరియు ననేకులు బంపిరి. శ్రీ వావిల వాసుదేవశాస్త్రి గారును, యాచంట సుందరరామయ్యగారును, నేను వ్రాసిన "రామచంద్ర విజయము" ప్రథమగణ్యమని యభిప్రాయపడిరి. కనకరాజుగారు వ్రాసిపంపిన "వివేకవిజయము" ప్రథమగణ్యమని వీరేశలింగము గారభిప్రాయపడిరి. ఎవరి అభిప్రాయము త్రోసివేయుటకు వీలులేక సుబ్బారావు పంతులుగారు మొదటి నవల కేర్పడిన 125/- రూపాయలును రెండవదాని కేర్పడిన 75 రూపాయలును కలిపి మొత్తము రెండువందలరూపాయలు మొదటినవల రెండవనవలయును రెంటిని సమానముజేసి కనకరాజుగారికి నూరు రూపాయలును, నాకు నూరు రూపాయలను యిచ్చి "తుని తగవు" మాదిరిగ చేసిరి.

"రామచంద్ర విజయ" మే నా నవలలలో మొట్టమొదటిది. అంతకు ముందు నాటకములేగాని నేను నవలలు రచియింపలేదు. సుబ్బారావుపంతులుగారి ప్రోత్సాహముచేత నేను క్రొత్తపుంతత్రొక్కితిని. హనుమంతురావు నాయుడుగారి ప్రోత్సాహము లేకపోయిన యెడల నేను త్వరగనాటకములు వ్రాయలేకపోదును. సుబ్బారావు పంతులుగారి ప్రోత్సాహము లేకపోయిన యెడల నేను నవలలప్పుడు వ్రాయలేకపోదును. నవలలు వ్రాయుటకు మాకప్పుడు వీరేశలింగము గారు వ్రాసిన "రాజశేఖరచరిత్ర" మను నవలయే యాదర్శకము. ఆనవలను నేనామూలాగ్రముగజదివి, నవలలు రచియించు పద్ధతి తెలిసికొని, "రామచంద్రవిజయము" వ్రాసితిని. పోటీపరీక్షలో నెగ్గిననవలలు "చింతామణి" పత్రికలోనే ప్రతి మాసము ప్రకటింపబడుచు వచ్చెను. ముద్రణము పూర్తియైన తరువాత నవలలు వ్రాసినవారికి 500 ప్రతులు సుబ్బారావు పంతులు గా రుచితముగ నిచ్చుచుండిరి. ఈవిధముగ సుబ్బారావు పంతులుగారు భాషాసేవ విశేషము జేసిరి.

ఆంధ్రదేశమున హరికథా చక్రవర్తియని చెప్పదగిన సంగీతసాహిత్య విశారదులగు ఆదిభట్ల నారాయణదాసుగారు రాజమహేంద్రవరము వచ్చినప్పుడు, వారిచేత హరికథలు చెప్పించుచువచ్చిరి. సంగీత శాస్త్రవేత్తలగు పండితులెవరు వచ్చినను శ్రీ పంతులుగారే సభలు గావించి సన్మానించి వారి నాదరించుచు వచ్చిరి. మహావక్త లెవరు వచ్చినను వారిచేత నానావిషయముల గురించి యుపన్యాసము లిప్పించి, పురవాసుల నానందింపజేయుటలో, సుబ్బారావు పంతులు గారు మొట్టమొదటివారని జెప్పవచ్చును.

ఈవిధముగ భాషాసేవ జేయుటగాక పంతులుగారు రాజకీయముగ గూడ విశేషదేశసేవ జేసిరి. శాసననిర్మాణసభలో జేరి వారుజేసిన దేశసేవను గురించి యప్పటి చెన్నపురి గవర్నరుగారైన వెన్‌లక్ ప్రభువుగారు పర్లాకిమిడిలో నొకసభలో మన పంతులుగారిని మిక్కిలి కొనియాడిరని చెప్పుటకంటె మరియేమియు నే వ్రాయనక్కర లేదు. ఉత్తరమండలమున పదునొకండు జిల్లాలు గలవు. ఆజిల్లాల కష్టనిష్ఠురములన్నియు దెలుసుకొని దొరతనమువారికి విన్నవింప వలసినభారము పంతులుగారిపై బడెను. కావున దేహశ్రమను నాలోచింపక, ధనవ్యయము గణింపక, పంతులుగారన్ని మండలముల యందు ప్రయాణము జేసిరి. సుబ్బారావుపంతులుగారు పండిత పక్షపాతి. పత్రికా ప్రకటనాదుల యందభిరుచియెక్కువ. ఇంగ్లాండు దేశమున గొన్నిచోట్ల, మహాకవులయొక్కయు నాటక ప్రణేతల యొక్కయు గ్రంథములనుండి రసవంతములయిన భాగములను, సమర్థులైనవారు సభలలో జదివి, జనులను రంజింప జేసెడు నాచార మొకటి గలదట. అట్టివాని పేరు "పెన్నీరీడింగ్సు"(Penny Readings) పెన్నీ యనగ అణా. అందువల్ల స్వల్పముగ పోగుచేసి సత్కార్య ములకై వినియోగింతురట. ఆంధ్రమహాకవుల గ్రంథములనుండి, రసవంతమైన భాగములను పఠించి, జనులను రంజింపచేయవలెనని, పంతులుగారు మనదేశమున గూడనట్టివి, టిక్కెట్టు లేకుండ బెట్టించిరి. కానియవి చిరకాలము నడచినవిగావు. నేను భాగవతములోని వామన ఘట్టమునుండి కొన్ని పద్యములు యీసభలో జదివి పాలుగొంటిని.

స్వీయచరిత్రము

ఆరవ ప్రకరణము

వివాహము

1893 సంవత్సరమనగ విజయసంవత్సరమున నాకు వివాహమయ్యెను. అప్పటికి నాకిరువదియారవయేడు. మన దేశములో జదువుకొన్న బాలురకు సాధారణముగ నిరువదియేండ్ల లోపుగనే వివాహములగుట యాచారము. నేనిఁగ్లీషులో మెట్రిక్యులేషన్ పరీక్షయందు గృతార్థుడనై యాంధ్రమున గొంత పరిశ్రమజేసి, కవిత్వము చెప్పుచుండినను, నాకిరువదియేండ్లలోపుగ వివాహముగాలేదు. కారణమేమన, నాకు కొంచెముగనో గొప్పగనో దృష్టిదోషముండుటచేత, నేనంధుడనని నాబంధువర్గములో నొకప్రవాదము పుట్టెను! అది కేవల మబద్ధముగాదు. పగలు చదువుటకు వ్రాయుటకు సంచరించుటకు నాకాటంకము లేకపోయినను, రాత్రులు నాకు చిన్ననాటనుండియు కన్నులు కనబడకుండెనన్నమాట నిజము. ఇది యెరిగియే, నాబంధువులుగూడ, నావివాహము విషయమై గట్టిప్రయత్నముజేయలేదు. ఎట్టకేలకు, నేను వివాహములేక ఘోటకబ్రహ్మచారినై యుండుట యిష్టములేక, మాతల్లిదండ్రులు శ్లాఘాపాత్రముగాని యొక వివాహమునాకు జేసిరి.

తణుకు తాలూకా కాకరపఱ్ఱు గ్రామములో, మా మేనమామగారికి సన్నిహితజ్ఞాతియైన యొక గృహస్థుడుండెను. ఆయన పేరు పురాణపండ వెంకటదీక్షితులుగారు, ఆయన వైదికవృత్తిచే జీవించుచుండిరి. ఆయన గట్టి స్వాధ్యాయవేత్త. షోడశకర్మలు సనగ్గళముగ జేయింపగల సమర్థుడు. గొప్ప కుటుంబములలో మెప్పు పొందిన పురోహితుడు. ఆయన మూడవ కుమార్తె కప్పటికి వివాహము కావలసియుండెను. ఆయన కొక్కడే కుమారుడు. అతనికి గూడ వివాహము గాలేదు. అతని వివాహ విషయమునగూడ వాని తలిదండ్రులును, మా తలిదండ్రులవలెనే, బెంగగొనియుండిరి. మా యింట మా మూడవ చెల్లెలైన రమణమ్మకు వివాహము కాలేదు. కాబట్టి మా బంధువులలో కొందరు, నా వివాహవిషయమున ప్రాను

కొని, నా చెల్లెలైన రమణమ్మకు పురాణపండ వెంకటదీక్షితులుగారి కుమారుడైన వెంకన్నకును, వెంకన్న చెల్లెలైన వెంకాయమ్మను నాకును యిచ్చి వివాహముచేయుటకు నిశ్చయించిరి. ఇటువంటి షిరాయింపు వివాహము చేసికొనుట నా కిష్టములేదు. వీటికే "కుండ మార్పుల పెండ్లిండ్లు"ని లోకులందురు. ఇవి మనదేశములో జనులచే నంత గౌరవముగ జూడబడవు. ఏలయన, యుభయపక్షములవారు గతిలేక చేసికొను వివాహములగుటచే శ్లాఘాపాత్రములుగావు. ఈ వివాహము నా కిష్టములేదని నేను మావాండ్రకు పలుమారు నొక్కి చెప్పితిని. కాని మా తలిదండ్రులు దుఃఖపడినందున నా పట్టుదల నేనువదలి, యొడంబడవలసివచ్చెను. ఇందులో నొక షరతుగూడ గలదు. మా చెల్లెలి వివాహము చిన్నతిరుపతిలో జేయుటకు, మా తలిదండ్రులు చిన్ననాడామెకు జబ్బుజేసినప్పుడు మ్రొక్కుకొనినందున వివాహములు రెండును తిరుపతిలోనే జరుగవలసివచ్చెను. ఖర్చుపెట్టి తిరుపతి వెళ్ళుటకు మా మామగా రొప్పుకొనరైరి. కాబట్టి యుభయుల ఖర్చులు నేనే భరింపవలసివచ్చెను. నా శిష్యుడైన రాయవరపు రామమూర్తి తండ్రియైన యప్పారావుగారు నేనడుగకయే నా వివాహమునకై రు. 200/-లు ఇచ్చిరి. నేను మరొకచోట నూరురూపాయ లప్పుచేసి, మొత్తము మూడువందల రూపాయలు మా తండ్రిగారికి బంపితిని.

మేము వీరవాసరమునుండి పాలకొలనువచ్చి, తిరుపతివరకు నొక నావ గుత్తజేసికొని బయలుదేరి, కాకరపఱ్ఱు గ్రామమువచ్చి మా యత్తవారి నందర్శించుకొని నడుమనడుమ గ్రామములలో దిగి వంటలుజేసి భోజనములు జేయుచు, మెలమెల్లగ భీమవోలు జేరితిమి. మా మేనమామగారైన మల్లయ్యశాస్త్రిగారు, తమ జ్యేష్ఠ కుమారుడైన భద్రయ్యశాస్త్రికి, ద్వారకా తిరుమలలో నుపనయనము జేయదలచి, సకుటుంబముగ వచ్చిరి. మేము చేబ్రోలువరకు నావమీద వెళ్ళి, యచ్చట రైలెక్కి భీమవోలు వెళ్ళితిమి. మొట్టమొదట మన జిల్లాలలో 1893 సంవత్సర మాగస్టులోనే రైలుబండి నడచెను. నేను రైలుబండి యెక్కుట కదియే మొదటిసారి. ఈ యినుపదారి 1890 లో ప్రారంభింపబడి 1893 లో ముగింపబడెను.

దీనికి మొట్టమొదట తూర్పు తీరపుటినుపదారి (East coost Railway) యని పేరు పెట్టబడెను. తరువాత దీనిపేరు మారెను. మొదట దొరతనమువారే దీనిని నిర్మించిరిగాని, పిదప గొన్ని కంపెనీలకు దీని నిచ్చివేసిరి.

మేము తిరుపతి వెళ్ళినతరువాత, నైదురోజుల వివాహము వచ్చు, నాకు శలవు దొరక లేదని, మాయత్తవారితో జెప్పితిని. ఒక్కనాటి వివాహము వారి కిష్టములేక "సెలవు దొరకినప్పుడే మరల వివాహము జేసికొనవచ్చును పోదము పదండి" యని వారుత్తరము జెప్పిరి. ఆ పరిస్థితులలో నది యసాధ్యమగుటచే, నైదురోజుల వివాహమునకే, మాతండ్రిగారొడంబడిరి. పదవఖర్చులేగాక భోజనాదులకైన ఖర్చులు గూడ మావే. ఏదోవిధముగ నైదుదినములు వివాహము లయ్యెను. నాభార్య కప్పటికి పదిసంవత్సరముల వయస్సు. నా వివాహమునకు ముందు నా కొక చిత్రపరీక్ష జరిగెను. నాయత్తమామ లోకనాథు, రాయవరపువారి వీధి గుమ్మములో నిలిచియుండి, లోపలనుండి నన్ను రమ్మని వర్తమానమంపిరి. ఎందుకని నేను వీధిలోనికివచ్చి యడుగగా, మేము కార్యాంతరము మీద నీ యూరు వచ్చితిమి. మాకు జాబు వ్రాసిపెట్టవలెనని, వారు నన్నడిగిరి. నేను లోపలకుబోయి, కాగితము కలము సిరాబుడ్డి తెచ్చి, వారు చెప్పినట్లు జాబువ్రాసి వారికిచ్చితిని. పగతైనను, నేను స్వేచ్ఛగాసంచరింపగలనో లేనో, వ్రాయగలనో లేనో యని పరీక్షించుటకు, వారు వచ్చిరని నేనభిప్రాయపడితిని. నా వ్రాతతో వారు పరితుష్టులై వెడలిపోయి, ముహూర్తము పెట్టించిరి. తిరుపతినుండియే నేను మా పాఠశాలాధికారులకు సెలవు నిమిత్తము వ్రాసికొంటిని. అప్పుడు నేను తిరుపతి క్షేత్రమును గూర్చియు, వెంకటేశ్వరస్వామిని గూర్చియు, గొన్ని పద్యములు రచించితిని. జ్ఞాపకమున్న వాని నిచట నుదహరించెదను.

సీ॥ ఆలబోతులదెచ్చి యచ్చుబోసెడివారు
నిలువుదోపుల నిచ్చి నిలుచువారు
డిబ్బీలయందున డబ్బువేసెడువారు
సాష్టాంగదండముల్ సలుపువారు

వడుగులు బెండ్లిండ్లు వరుస జేసెడివారు
చెలువుగా భజనలు చేయువారు
వెంకటేశ్వర! యంచు వినుతి జేసెడివారు
తివిరి ప్రదక్షిణల్ తిరుగువారు
గీ॥ ముడుపుల సమర్పణముజేసి మ్రొక్కువారు
కొండపై నెక్కజాలక కుందువారు
ఈశ్వరప్రసాదమును భక్షించువారు
కలిగి కలకలలాడె దేవళము నేడు.

చం. పురములు మంచిగ్రామములు పుణ్యనదుల్ గలుగంగ సింహసూ
కరముఖదుష్టజంతువులు గల్గి భయంకర ఘోరపన్నగో
త్కరయుతమైన యీ విపుల కాననమందున నిల్వ నేలనీ
చరణము లాశ్రయించు జనసంఘము కష్టమునొందదే యిలన్.

చం. చెలగి వరాహరూపమును సింగపురూపునుదాల్చి తొల్లి కా
నల జరియించి యుండుట వనంబులపై గడుబ్రీతి నీమదిన్
గలుగగబోలు నయ్యదియె కారణమే మొ మహావనంబులన్
మలలను నుండువాంఛ యతిమాత్రముగా నుదయించి యుంటకున్

చం. ముడుపుల నీయకున్న యతిమూర్ఖుల బెత్తముతో డగొట్టి నీ
ముడుపుల దెచ్చికొందువని భూజనులాడెదరట్టి నీవు నీ
గుడి నడిరేయి జొచ్చి ధనకోశము ముచ్చిలు దొంగవాండ్రనీ
వడపకపోతివయ్య మహత్వమె? చెప్పుము వెంకటేశ్వరా!

తే. గీ. తొల్లి బీబినాంచారియున్ తురకపడతి
బెండ్లియాడితివని బుధుల్ జెప్పవిందు
వర్ణసంకరుడగు నీకు వందనంబు
బ్రాహ్మణాదులు చేయుట పాడియగునె.

నా వివాహము గాకమునుపు, 1893 వ సంవత్సరము జూను నెలలో, నా శిష్యుడైన రాయవరపు రామమూర్తికి బునస్సంధాన మగుటచే, నేనుగూడ వారితో కాకినాడ పట్టణము బోయి పదునైదు దినములుంటిని. ఆ సమయమున, రామమూర్తి మామగారైన పారుపల్లి లక్ష్మీనారాయణగారితోనే గాక, వారి చెలియలి భర్తయైన శ్రీ గురజాడ శ్రీరామమూర్తి పంతులుగారితో గూడ నాకు విశేషపరి

చయభాగ్యము గలిగెను. శ్రీరామమూర్తిపంతులుగారు మనయాంధ్రులకు చిరపరిచితులు. ఆంధ్రభాషాసేవ విశేషముగ జేసిన వారు. కవి జీవితములను పేర నాంధ్రమహాకవుల జీవితములు తెలుగున మొట్టమొదట వ్రాసిన మహనీయులు వీరే! వీరి తరువాతనే కందుకూరి వీరేశలింగం పంతులుగారు సేకృతో నాంధ్రకవుల చరిత్రము వ్రాసిరి. శ్రీరామమూర్తిపంతులుగారు గూడ కవిజీవితములను విశేషవిషయములను జేర్చి తిరిగి విపులముగ నిటీవలవ్రాసిరి. ఈయన మిక్కిలి శాంతిమూర్తి. వీరును, వీరిబావగారైన పారుపల్లి లక్ష్మీనారాయణగారును గలసి తెలుగులో "రాజయోగి" యను నొక వారపత్రిక నడిపిరి. వారి యిరువురి పరిచయము గలిగినందుకు నేను మిక్కిలి సంతసించితిని. నాటనుండి నేను, శ్రీరామమూర్తిగారి కుటుంబమునకును, పారుపల్లివారి కుటుంబమునకును, మిక్కిలి యాప్తమిత్రుడనైతిని.

1893వ సంవత్సరముననే శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నమునాయుడుగారు, రాజమహేంద్రవరము దయచేసి, సంఘ పారిశుధ్యమును గూర్చి యాంగ్లేయభాషలో నొక మహోపన్యాస వర్షము గురిపించిరి. వేశ్యాంగనలను, మనవారు కులటలుగజేసి సంఘము నపవిత్రము జేసిరనియు, వారికి గూడ వివాహములుజేసి, సంసారులను జేయుట యుక్తమనియు, వివాహమహోత్సవములయందును, దేవతోత్సవముల యందును, వేశ్యలను బిలిచినృత్యగానములు జేయించుట యనుచితమనియు, వారి యుపన్యాసములలో నొక్కిచెప్పిరి. ఆభావగాంభీర్యమేమని కొనియాడుదును! ఆశబ్దసౌష్ఠవ మేమని వర్ణింతును! ఆవాగ్వైగమేమని సన్నుతింతును. ఆయుపన్యాసము విను నప్పుడు సభాసదులు సమ్మోహితులవలె బరవశులైరి. నే నానందసముద్రమున నోలలాడితిని. రాజమహేంద్రవర కళాశాలా ప్రధానాచార్యులును గురువులకు గురువునైన పూజ్యపాదులు మెట్కాఫ్ దొరగారు, నాడాసభ కధ్యక్షతవహించి, నాయుడుగారి యుపన్యాసమును మిక్కిలి మెచ్చుకొనిరి.

ఆసంవత్సరాంతమున నాయుద్యోగము పోయెను. ఏమన, రాజమహేంద్రవరములో నదివరకున్న పాఠశాలలన్నియు గలిపి, యేక పాఠశాలగ 1888వ సంవత్సరమున చేసియుండిరని నేనిదివరకు

వ్రాసియుంటిని. అయినను, నవాబు దేవిడీలో మహారాష్ట్రోన్నత పాఠశాలయని యొకబడి బయలుదేరెను. పూర్వము శ్రీ యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారిచేత స్థాపింపబడిన యాస్తికపాఠశాలలో, గొంత కాలము సహాయోపాధ్యాయుడుగ పనిజేసిన, ముత్తుస్వామిశాస్త్రి గారు మహారాష్ట్ర పాఠశాల స్థాపించిరి. అదిగాక బి. యే. పరీక్షలో గృతార్థుడైన ద్రోణంరాజు రామకృష్ణా రావను నొకయువకుడు, మరియొక పాఠశాలను స్థాపించెను. మహారాష్ట్ర పాఠశాల యొకటి యున్నది గనుక, జనులు పరిహాసమునకు దీనిని పిండారి పాఠశాల యనుచు వచ్చిరి. ఈపాఠశాలలు విద్యాశాఖవారి యనుమతిని బొందినవిగావు. ఐనను గొందరు బాలకులీ పాఠశాలకు బోవుచుండిరి. పోటీ పాఠశాలలు రాజమహేంద్రవరములో లేకుండ జేయవలెనని, మెట్కాఫ్ దొరగారు చేసిన ప్రయత్నము విఫలమగుచుండెను. ఈస్థితిని గనిపెట్టి మెట్కాఫ్ గారొక క్రొత్తపుంత త్రొక్కిరి. చెన్నపురి రాజధానిలోనున్న యిరువదిరెండు జిల్లాలకు, బోధ నాభ్యసన కళాశాల, చెన్నపురి దగ్గరనున్న సైదాపేటలో మాత్రమే యుండెను. దానిపే రుపాధ్యాయకళాశాల (Teacher'sCollege) బోధ నాభ్యసనము చేయదలచు వారుత్తరమున గంజాము నుండియైన, సైదాపేటబోవలసినదే. రాజమహేంద్రవరమునుండి రాయసం వెంకట శివుడుగారును, సత్యరాజు మృత్యుంజయరావుగారును, బి. యే. పరీక్షయందుదేరి, బోధనాభ్యసనము కొరకు సైదాపేటబోయిరి. వీరిద్దరు నాసహాధ్యాయులే. గంజాము విశాఖపట్టణ జిల్లాలనుండి సైదాపేటకు బోవుట మిక్కిలి కష్టసాధ్యమయినపని. విశేషించి యాకాలమున రైలుబండిసౌకర్యములు లేవు. ఈకష్టముల నివారించుట కును, నున్నతపాఠశాల విద్య సరిగ జరుపుటకును, దొరతనమువారే సమస్తులని యాలోచించి, మెట్కాఫ్ దొరగారు రాజమహేంద్రవర ములో నొకట్రెయినింగు కళాశాల స్థాపింపవలసినదనియు, నందులో నొక నున్నత పాఠశాల గూడ స్థాపింపవలసిన దనియు, నాకాలపు విద్యాశాఖాధికారియైన "డంకన్" దొరగారికి వ్రాసిరి. ఆసలహా బాగున్నదని డంకన్‌దొరగారు దొరతనమువారికి వ్రాసిరి. ఆసలహా నొప్పినను వారంగీకరించి 1894 సంవత్సరము జనవరిలో రాజ

మహేంద్రవరమున దొరతనము వారొక ట్రెయినింగు కళాశాలను స్థాపించిరి. బి. యే. లకు యల్. టి. తరగతియు ప్రథమ శాస్త్ర పరీక్షయందు తేరినవారికొక తరగతియు మెట్రిక్యులేషన్ యందు తేరినవారికొక తరగతియు, బోధనాభ్యసన కళాశాలలో నెలకొల్పబడెను. అంతకుమున్ను చిరకాలమునుండి పనిచేయుచున్న నార్మల్ స్కూలుగూడ, నీకళాశాలలో చేర్పబడెను. ఇంక ప్రైమరీ పరీక్షయందు దేరిన వారికిని. లోవర్ సెకండరీలో దేరిన వారికిని, బోధనాభ్యసనము నేర్పబడు చుండెను. మొత్తముమీద నీ క్రొత్త కళాశాలలో, యల్. టి. మొదలుకొని ప్రైమరీవరకు, బోధనాభ్యసనము నిమిత్తమై యైదుతరగతు లేర్పరుపబడినవి. అదివరకు రాజమహేంద్రవరములో బనిచేయుచున్న రాజమహేంద్ర పురోన్నత పాఠశాలయు, దానిశాఖలుగనున్న యిన్నీసుపేట మధ్యమ పాఠశాలయు, నగరమధ్యమ పాఠశాలయు (Town Middle School) పరిపాలక సంఘమువారు తీసివేసి బోధనాభ్యసన కళాశాలకిచ్చివేసిరి. రాజమహేంద్రవర పాఠశాలా పరిపాలక సంఘమువారు కష్టపడి సంపాదించి యారువేల రూపాయలు రొఖ్ఖమును, నగర మధ్యమ పాఠశాలాభవనమును, (Town Middle School Building) నగరమధ్యమున నున్నతపాఠశాల కట్టుటకై సంపాదించిన విశాలస్థలమునుగూడ దొరతనము వారికిచ్చివేసిరి.

నేను పనిచేయుచున్న యిన్నీసుపేట పాఠశాల దొరతనము వారికిచ్చివేసినందున నాయుద్యోగముపోయెను. కాబట్టి 1894వ సంవత్సరము జనవరి మొదలుకొని నేనుద్యోగములేక నిరర్థకముగ కాలము జరుపవలసివచ్చెను. అట్లు జూన్ నెలవరకు ధనసంపాదనము లేక నిరుద్యోగినై నేనుంటిని. 1893 వ సంవత్సరము డిశంబరులో జరిగిన మెట్రిక్యులేషను పరీక్షలో రాయపరపు రామమూర్తి కృతార్థుడై 1894 వ సంవత్సము జనవరిలో ప్రథమశాస్త్ర పరీక్ష తరగతిలో జేరెను. తెలుగు, దేశచరిత్రము మొదలయిన పాఠములలో నేను వారియింటనుండి, యతనికి సాయముజేయుటచే, నతడు నా యెడల మిక్కిలి భక్తిగలవాడై నాకుద్యోగ మున్నప్పుడు లేనప్పుడు గూడ నన్ను వేరొకచోటికి బోనీయక, మిక్కిలి

దయతో నాదరించుచుండెను. నిరుద్యోగినై యుండుట నాకిష్టము లేక నేనా సంవత్సరమున బోధనాభ్యసనము బొందుట యుచితమని తలంచితిని. బోధనాభ్యసన కళాశాలలో, నా మిత్రుడైన మరంగంటి కృష్ణమాచార్యులుగారు లేఖకుడుగా నుండి, నాకు తగినసహాయ్యము జేసెను. ఏదో విధముగ నేను సెకండరీ ట్రెయినింగు తరగతిలో జేరితిని. ఇప్పుడున్న ట్రయినింగు కళాశాలాభవన మప్పటికి నిర్మింపబడలేదు. కాబట్టి యల్. టి. తరగతియు దాని తరువాత తరగతియు, దొరతనమువారి కళాశాలలోనే పెట్టిరి. అవిగాక యున్నత పాఠశాల తరగతులుగూడ కొన్ని యచ్చటనే యుండెను. ప్రస్తుతము న్యాపతి సుబ్బారావుగారి భవనమున్నచోట, గొన్ని తరగతులుండెను. కొన్ని తరగతు లద్దె యింటిలో నుండెను. మెట్కాఫ్ దొరగారే మునుపటి కళాశాలకును, యీ బోధనాభ్యసన కళాశాలకును గూడ, ప్రధానాచార్యులైరి. విద్యాశాఖలో చిరకాల ముపాధ్యాయులై యెంతో యనుభవము గలిగి, "నడచుచున్న నిఘంటువు" (walking Encyclopaedia) యను బిరుదము నొందిన శ్రీ తంజావూరు సుబ్బారావు పంతులుగారు, వైస్‌ప్రిన్సిపాలుగ నియమింపబడిరి. మొదటి సంవత్సరము యల్. టి. తరగతిలో శ్రీ నల్లూరి నరసింహరాయుడుగారు చేరిరి. ఈ క్రొత్త కళాశాల నిర్మింపబడిన తరువాత సెకండరీగ్రేడ్ తరగతిలో పదిమంది చేరిరి. అందు నేనొకడను, మా తరగతులపై బూర్వము నాసహాధ్యాయుడు నామిత్రుడునైన సత్యరాజు మృత్యుంజయరావుగా రధికారిగ నుండుటచే నేను కొంత సుఖపడితిని.

ఇన్నీసుపేటపాఠశాలలో నే నుపాధ్యాయుడుగ నున్నకాలమున, నా యొద్ద జదువుకున్న శిష్యులలో కొందరి పేళ్లుచెప్పెదను. నిడమర్తి వెంకటాద్రియయ్యగారు, పెద్దాడ సుందరశివరావుగారు, ఓరుగంటి సుబ్బారావుగారు, వీరు న్యాయవాదులై సుప్రసిద్ధులైరి. నేను బోధనాభ్యసన కళాశాలలో నున్నప్పుడు న్యాపతి కామేశ్వరరావుగారు నా యొద్ద జదివిరి. ఆ సంవత్సరమున జిల్లాకోర్టులో శ్రీ పిఠాపుర సంస్థానపు టభియోగము విచారణచేయబడుచుండెను. పిఠాపురపు రాజుగారి దత్తుడుగాను, శ్రీ గంగాధరరామారావుగారి యౌరసపుత్రులైన యిప్పటి పిఠాపురము మహారాజాగారు బాలురైయుండగ

సంస్థానము తనకే రావలయునని యభియోగము దెచ్చిరి. దత్తుడు గారి పక్షమున రాయబహుదూర్ పునప్పాక మానందా చార్యుల వారు, చెన్నపురినుండి న్యాయవాదిగ వచ్చిరి. మహారాజావారి తరఫున సుబ్రహ్మణ్యమయ్యరుగారును, భాష్యమయ్యంగారును వకీళ్లుగ వచ్చిరి.

మా నాటకసమాజమువారు మ॥రా॥రా॥శ్రీ అనందాచార్యుల వారి గౌరవార్థ మొకనాటకము ప్రదర్శింపదలచి, వారి నాహ్వానము జేసిరి. ఆహ్వానము నిరాకరింపక యానందాచార్యులవారు మా సమాజమువారి కోరెక దీర్చిరి. అప్పుడు నా గయోపాఖ్యాననాటక మే పురమందిరమున (Town Hall) ప్రదర్శింపబడెను. దుర్గి గోపాలకృష్ణా రావు కృష్ణపాత్రియు, హనుమంతరావు నాయుడుగారు గయుని పాత్రియు, ప్రకాశముగారు చిత్రిరేఖార్జునపాత్రిలు, ధరించి చక్కగ నభినయించిరి. ఆనందాచార్యులవారును సభాసదులును మిక్కిలి సంతసించిరి. ఆచార్యులవారు నాటకాంతమున నటుల యభినయ మును మెచ్చుకొనుచు, నింగ్లీషులో చిన్నయుపన్యాసము జేసిరి. ఆనందాచార్యులవారు సరసులు, ఆంధ్ర గీర్వాణ భాషాభిమానులు. నవద్వీప పండితులు. వీరికి "విద్యా వినోది" యని బిరుద మిచ్చిరి. "వైజయంతి"యను తెలుగుమాసపత్రికను వీరు ప్రకటించుచుండిరి. ఈయన మిక్కిలి బండితపక్షపాతి. బళ్ళారిలో ధర్మవరము కృష్ణమా చార్యులవారు స్థాపించిన నాటకసమాజము వారు చెన్నపురి వెళ్ళి నాటకము లాడినప్పు డాచార్యుల వారు బహు విధముల వారికి ప్రోత్సాహము గలిగించిరి. వచననాటకములే యెక్కువగ ప్రయో గించెడు మా సమాజము చెన్నపురి వచ్చిన జనులు మెచ్చుకొం దురా యని మా నాయుడుగా రాచార్యులవారి నడిగిరి. నాటకమున కభినయము హావభావములు ప్రధానములుగాని, సంగీతము కాదని వారు స్పష్టముగ జెప్పిరి. నాటకసమాజమున కాచార్యులుగా రప్పుడు రు 116 లు బహుమానమిచ్చిరి. నాటకమైన నరువాత నే నానందా చార్యులవారి దర్శనముజేసి, వారిపరిచయభాగ్యము సంపాదించితిని. నా నాటకరచనము వారు మెచ్చుకొనిరి. వారి కుమారుడైన శ్రీని వాసాచార్యులవారు గూడ మా నాటక సమాజ ప్రదర్శన మొకటి

చూడఁగోరఁగా, సామాజికులు, నవాబుదేవిడీలో నేను రచియించిన "నల" నాటకము ప్రదర్శించిరి. శ్రీనివాసాచార్యులుగారు కూడ నాంధ్ర భాషాభిమానులే. తెలుఁగున వారు రెండో మూడో గ్రంథములుగూడ రచించిరి. వారు కూడ నాటకమును మెచ్చుకొనిరి. అప్పుడు మద్దిగోపాలకృష్ణారావు "నల" పాత్రమును, ప్రకాశముగారు "దమయంతి" పాత్రమును ధరించిరి.

ఆ సంవత్సరము శ్రావణమాసములో వీరవాసరములోనున్న మా యిల్లు పరశురామప్రీతి యయ్యెను. మా తల్లిదండ్రులు పక్కనున్న మరియొకరి యింటికి చేరిరి. మాయిల్లు మా తండ్రిగారు కట్టి యప్పటికి నలువది సంవత్సరము లయినవి. ఈ గృహదహనము చేత మా తండ్రిగారు బెంగపెట్టుకొనిరి. ఆ సమయముననే, మా రెండవ బావమరిదియైన రామస్వామిగారి యన్నగారు వెంకటప్పయ్యగారు కాలధర్మమొందిరి. వారిని పరామర్శ చేయుటకును, మా తల్లిదండ్రుల చూచివచ్చుటకును నేను వీరవాసరము పోయితిని. అక్కడనుండి నరసాపురము పోయి మా చెలియలు పున్నమ్మను, బావగారిని జూచి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని.

ఆ సంవత్సరమున జాతీయమహాసభ (All India National Congress) చెన్నపట్టణములో జరుప నిశ్చయింపఁబడెను. నా కన్నులొకసారి చెన్నపురిలోని నేత్రవైద్యులచేత పరీక్ష జేయించుకొనవలెనని, చిరకాలమునుండి నాకొక కోరిక యుండెను. "ఏకక్రియాద్వ్యర్థకరీ" యను సామెతనుబట్టి నేనా సంవత్సరమున చెన్నపురి పోయిన పక్షమున, నేత్రపరీక్ష జేయించుకొనుటయే గాక, కాంగ్రెసు మహాసభ గూడ జూడవచ్చునని, నేను చెన్నపురి పోవ నిశ్చయించుకొంటిని. నా మిత్రులైన తల్లాప్రగడ చలపతిరావుగారును, చెబియ్యపు వేంకట్రామయ్యగారును, బి. ఏ. పరీక్ష నిమిత్తమై చెన్నపురి పోవుచుండఁగా వారిని గలసి 1894 వ సంవత్సరము డిశంబరులో నేను గూడ చెన్నపురి పోయితిని. అప్పుడచ్చట నామిత్రులైన శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారు కొచ్చెర్లకోట రామచంద్ర వెంకటకృష్ణారావుగారు, పరశువాకమను పేటలో కాపురముండిరి. నేను వారిని జూడఁబోవఁగా, వారు దయతో నన్ను వారి యింటనే యుండుమని

బలవంతపెట్టి, నా నేత్ర పరీక్ష గూడ జేయింతుమని సెలవిచ్చిరి. అందుచేత నేను వారియింటనే బసచేసి యుంటిని. ఆ దినములలో నా మిత్రుడైన రెబ్బాప్రగడ పాపయ్యగారు కూడ నచ్చటనే యుండి, నాకు సహాయ్యము జేయుచుండిరి. జమీందారుగారు నన్ను మిక్కిలి దయతో నాదరించిరి. వారు జనవరి నెలలో నొకనాడు నన్ను వెంట బెట్టుకొని నేత్ర వైద్యశాలకు గొనిపోయి యచ్చటి వైద్యులలో ప్రధానులై సుప్రసిద్ధులైన "హోపు" దొరగారికి నన్ను జూపిరి. ఆయన యొక గదిలోనికి నన్ను దీసికొనిపోయి కన్నులు పరీక్షించి, యెన్నో సులోచనములు నా కన్నులకు దగిలించిరి సులోచనము లేవియు నాకు సరిపడలేదు. నా నేత్రరోగ మంతకంటె వృద్ధి కాదనియు, నది నివారణ కాదనియు వారు జెప్పిరి.

నేను కాంగ్రెసు మహాసభకు వెళ్ళితిని. అప్పుడే మహా వక్తయైన సురేంద్రనాథబెనర్జీగారి యొక్కయు, దేశాభరణమైన మదన మోహన మాలవ్యాగారి యొక్కయు, నితర వక్తల యొక్కయు, మహోపన్యాసములు విని ధన్యుడనైతిని. ఆ దినములలో నిచ్చట నుండి సరాసరి చెన్నపురికి రైలు దారి లేదు. అది తయారగుచుండెను. కాబట్టి మేము బెజవాడ వెళ్ళి దక్షిణ మహారాష్ట్ర ధూమశకటము (S. M. R) మీద, నంద్యాల, గుంతకల్లు ప్రదేశములమీదుగ, జెన్నపురి జేరితిమి. చెన్నపురినుండి తిరిగి వచ్చునప్పుడు గూడ నదే మార్గము. అది చుట్టుదారి బండి మెల్లగ నడచును. కాబట్టి ప్రయాణీకులకు విసుగు గలుగును. ఈ బండికూడ లేనప్పుడు ప్రాత గోదావరిమండల వాసులు, చెన్నపురి వెళ్ళవలసి వచ్చినప్పుడు, కాకినాడ వెళ్ళి పొగయోడనెక్కి, మూడవనాడు చెన్నపురిలో దిగుచుండిరి. మొత్తముమీద నేను చెన్నపురిలో నెల పదియేనుదినములుండి శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారి గుఱ్ఱపు బండిమీద, దర్శనీయము లైన స్థలములు జూచి, తిరిగి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని. శీతాకాలపు సెలవులతరువాత మా కళాశాల తెరచిననాడు నేను రాలేక, సెలవునిమిత్తము చెన్నపురినుండి దరఖాస్తు పంపితిని. నా మిత్రుడైన మరంగంటి కృష్ణమాచార్యుల వారి సహాయ్యముచేత, నాకు సెలవు దొరకుటయే గాక సెలవు దినములలో జీతము గూడ దొరికినది.

అప్పుడు బోధనాభ్యాసనము చేయువారికి, నెలకు పది రూపాయలు చొప్పున దొరతనమువా రిచ్చెడివారు. పట్టపరీక్షా సిద్ధులకు నెలకు పదునైదు రూపాయలును, ప్రథమశాస్త్ర పరీక్షా సిద్ధులకు నెలకు పండ్రెండు రూపాయలు నిచ్చుచుండెడివారు. ఇప్పటివలె బోధనాభ్యాసనము పొందువారు, స్వగృహమునుండి సొమ్ము తెచ్చుకొనవలసినయవసర ముండెడిదిగాదు. ఎట్టెటో నాబోధనాభ్యాసనము 1895వ సంవత్సరము మార్చి నెలతో ముగిసినది.

ఆ కాలమున రాజమహేంద్రవరమున కంతకు బోధనాభ్యాసన కళాశాల యొక్కటే పాఠశాలగ నుండెను, మొదటి ఫారము జదువుకొను బాలుడు మొదలుకొని, బి. యే. జదువుకొనువాడు వరకు, నిన్నీసుపేటకే వెళ్ళవలసి వచ్చెను. ఆర్యాపురము నుండియు, జాంపేట నుండియు, ప్రాతయూరి నుండియు జిన్న తరగతులలో జదువు బిడ్డలు నడువలేక జాల శ్రమపడుచుండిరి.

అందుచేత రెండవపాఠశాల యొకటి యుండుట యవసరమని పురవాసులకు దోచెను. అప్పుడు రాజమహేంద్రవరపు మ్యునిసిపలు సభాధ్యక్షులుగ, శ్రీ నిడమర్తి జలదుర్గ ప్రసాదరాయుడుగా రుండిరి. వారు పురజనుల మనవుల నాలకించి, బాలుర కష్టములు గుర్తించి, ప్రాతయూరిలో నొక మ్యునిసిపల్ లోవర్ సెకండరీ పాఠశాల స్థాపించుట యవసరమని తలంచి, మ్యునిసిపల్ సభలో బెట్టి, యా విషయ మంగీకరింపజేసి, 1895వ సంవత్సర మేప్రియల్ యొకటవతారీఖునుండి, మ్యునిసిపల్ మిడిలుస్కూ లొకటి స్థాపించిరి. ఇప్పుడు టౌనుహాలు కెదురుగనున్న భవనము దొరతనము వారికి జెందియుండి నందున, వారి యనుజ్ఞ బొంది పాఠశాల యందు స్థాపింపబడెను. అప్పుడు దుర్గయ్య గారి మ్యునిసిపల్ సంఘాధ్యక్ష పదవి తాత్కాలికముగ నాగిపోయినందున మరల నెన్నిక జరుగు వరకు, యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగా రధ్యక్ష పదవిలో నుండిరి. ఈ పాఠశాలకు గావలసిన యుపాధ్యాయుల యుద్యోగము లన్నియు నాయనయే యిచ్చిరి. వల్లూరి నరసింహరాయుడు గారు మొట్టమొదట ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నేర్పరుపబడిరి. రెండవ యుపాధ్యాయుడుగ హనుమంతరావు నాయుడుగా రేర్పరుపబడిరి. మూడవ యుపాధ్యాయుడుగ నే నేర్పరు

పబడితిని. నాకు నెల కప్పుడు రు. 20/- లు జీతము. పండితులుగ శ్రీ మల్లంపల్లి వీరయ్యశాస్త్రిగారును, కల్లూరి వేంకటరామశాస్త్రి గారును, చావలి సోమనాథశాస్త్రిగారును గూడ నియమింపబడిరి.

మా తండ్రిగారు వీరవాసరములో నొక పెంకుటిల్లు మిక్కిలి శ్రమపడి కట్టిరి. నేనుకూడ వారికి కొంత ధనసహాయము చేసితిని కాని, గృహ ప్రవేశమునకు నేను వెళ్ళజాలనైతిని. కారణ మేమన గృహప్రవేశము మే నెలలో జరిగెను. అప్పుడు కాలువలు కట్టివేయ బడి యుండును. పడవ లుండవు. నడచియో బండిమీదనో మా గ్రామము పోవలెను. అట్లుచేయ లేక నేను గృహప్రవేశమునకు పోజాలనైతిని. కాని జూన్ నెలలో నొకసారి మా తలిదండ్రుల దర్శనము చేసివచ్చితిని. ఆ నెలలోనే మొట్టమొదటి గోదావరి మండల సభ కాకినాడలో జరిగెను. అప్పుడు గోదావరిజిల్లా విభజింపబడలేదు. ఆ సభకు శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగా రధ్యక్షత వహించిరి. మొదటనుండియు నాకు సభలకుబోవుట యలవాటు, అది రాజకీయ సభయైనను, నాకు రాజకీయ విషయములలో నప్పటి కేవిధమయిన ప్రవేశము లేకపోయినను నేనా సభకు బోయితిని. మూడవనాడు నేను పదునాలుగు పద్యములు రచించి సభలో జదివితిని, పద్యము చదివినప్పుడెల్ల సభాసదులు చప్పట్లు గొట్టి యానందించుచుండిరి. ఆ పద్యములతో నా పేరు గోదావరీ మండలమం దంతట వెల్లడియయ్యెను, నా పద్యములు చాల బాగున్నవని సాధారణముగ నెవరి కవిత్వమును మెచ్చని వీరేశలింగము పంతులుగారు గూడ మెచ్చిరి. ఆ పద్యము లివి.

సీ. తుహినాద్రి మొదలు సేతువుదాక రాజ్యంబు
జరిపె నీ యాంగ్లేయ దొరతనంబె
జాతిమతాచార సర్వస్వతంత్రముల్
నెరపె నీయాంగ్లేయ దొరతనంబె
పిండారిదండుల పీడైన లేకుండ
దోలె నీయాంగ్లేయ దొరతనంబె
సప్పుడే చట్టముల్ నిర్మించి క్లేశముల్
తొలచె నీయాంగ్లేయ దొరతనంబె

తే. గీ. ప్రజలు లోపముల్ జూప నాగ్రహము లేక
కరుణజూపు నీయాంగ్లేయ దొరతనంబె
ఇట్టి యాంగ్లేయ దొరతనం బెల్లునాక
ధర్మమతితోడ నాచంద్రతారకమ్ము.

సీ. దీప్తిమంతంబైన దీపంబుతోడ గ్రీ
నీడ యొక్కింత గన్పించునట్లు
కమ్మకమ్మనితావి గుమ్మన వెదజల్లు
సల్ గులాబికి ముండులలమినట్లు
సర్వజనానంద సంధానకరుడైన
చందమామను గందు చెందునట్లు
జీవనాధారమై చెలగు చల్లనివాన
బెడిదంపు పిడుగుల నడరినట్లు

తే. గీ. ఉత్తమంబగునట్టి యీ హూణరాజ్య
మందు గనుపించు లోపంబు లరసిజూడ
తన్నివారణార్థముగాదె ధన్యులార
గౌతమీమండలసభ సంకల్పమయ్యె. 2

సీ. హిందూమహాజన హృదయసీమలయందు
ప్రబలియుండెడు రాజభక్తి యొకటి
ద్రవ్యంబు ప్రాణంబు ధారబోయించు న
మానుష దేశాభిమాన మొకటి
నిష్కారణంబుగ నిరపరాధులు చెందు
శ్రమలజూడగ బుట్టు జాలి యొకటి
ప్రతిమనుష్యుడు ధాత్రి భగవంతుడంచు వి
విధభూత సహాయ్యవిత్వయు నొకటి

తే. గీ. ఇవి యెను నాలుగు మూలంబు లగుచునుండ
గౌతమీ మండలసభ సంకల్పమయ్యె
నఖిలజన సౌఖ్యదాయకమగుచు నిదియె
ధరణివర్ధిల్లు నాచంద్రతారకంబు. 3

సీ. పాలింపబడువారి బాలించువారల
నూటిగల్పెడు సంధిసూత్రమనగ

ప్రభువులపాల గన్పడు లోపముల జూ
పదగినట్టి నిలువు టద్దంబనంగ
మాయ శాసనముల స్మృత్యంబులనుబొంచి
యలయించిపట్టెడు వలయనంగ
ప్రాభవమ్మునుదాల్చి ప్రార్థించుటకు మూర్తి
వంతమౌ వర రాజభక్తియనగ
తే. గీ. ప్రజలకెల్లను గన్నుల పండువగుచు
జగతి దేశీయసభ కొక్క శాఖయగుచు
ప్రబలు రగువారల ప్రయత్నఫలమునగుచు
వలయు నిమ్మహాజనసభ ఖ్యాతిమీఱ. 4
సీ. పన్నుగట్టుటయందు ప్రభువులౌ హూణుల
కేనాటికైనను దృష్టిలేదు
ఉద్యోగములు చేయు నున్నతస్థులకు గార్య
నిర్వాహమందున నియతిలేదు
బహుపరీక్షల దేరి ప్రజ్ఞాఢ్యులగు మీకు
రవ్వంతయేని ధైర్యంబులేదు
మితిలేని తమ చేష్టగతి నెల్లఁ దగ విన్న
వింపఁగ రయితుకు విద్యలేదు
తే. గీ. తెలుఁగు తెలియంగ దొరలకుఁ దెలివిలేదు
దీనదశఁ బాపగలయట్టి దిక్కులేదు
కటకటా! యెట్టులున్నదో కాపులదశ
సుగుణధనులార జనులార చూడరయ్య. 5
సీ. నేల దున్నుదమన్న జాలతరముపన్ను
నీరు గావలెనన్న నీటిపన్ను
వాణిజ్యమొనరింప వచ్చుబడికి పన్ను
సరకులమ్ముదమన్న సంతపన్ను
కఱ్ఱలమ్ముదమన్నఁ గలప కింకొకపన్ను
పట్టణంబుల మున్సిపాలుపన్ను
పారిపోవుదమన్న బండిసాసీల్పన్ను
కొంపమ్ముకొన్నచో స్టాంపుపన్ను

తే. గీ. ఉన్నమట్టుకు తినకుండ నుప్పుపన్ను
నవెడు పన్నులె దిగఁదీసె జనులనెల్ల
కటకటా! యెట్టులున్నదో కాపులదశ
సుగుణధనులార జనులార చూడరయ్య. 6

సీ. అధికారభూతంబు లడుగు లంచములిచ్చి
పరిపరి విధములౌ పన్నులిచ్చి
మునసబు కరణాల ముడుపులన్నియు నిచ్చి
కోసి నూర్చినవారి కూలినిచ్చి
కచ్చేరి బంట్రోతు గముల కీనామిచ్చి
పాత్రేళ్ళకును గొంత పంటనిచ్చి
యజమానునకు బంట సగభాగంబిచ్చి
పైకమిచ్చినవాని వడ్డీనిచ్చి

తే. గీ. గడ్డిమాత్రమె మిగిలించు గాపువాడు
సేద్యమున దాను పశులు భక్షించుకొరకు
కటకటా! యెట్టులున్నదో గాపులదశ
సుగుణధనులార జనులార చూడరయ్య. 7

సీ. గృహములయందు దరిద్రదేవతనిల్చె
గొప్పసంసారముల్ గుల్లలయ్యె
జక్కని భూములు సారహీనములయ్యె
వివిధవస్తుధరలు వృద్ధిఁబొందె
మునుపటివెల్ల మొదలంట నడుగంటె
మానాభిమానముల్ మాయమయ్యె
లక్షాధిపతులెల్ల భిక్షాధిపతులైరి
కనుపించు నే చోట కాటకములు

తే. గీ. అంతకంతకు ఋణబాధ లధికమయ్యె
దొరలకు ప్రజలమీదను గరుణ దప్పె
కటకటా! యెట్టులున్నదో కాపులదశ
సుగుణధనులార జనులార జూడరయ్య. 8

సీ. అధికారులకు దైన్యమంత వెల్లడిసేయు
దేశస్థులకు మైత్రి దిట్టపరచు

నఖిలజాతులవారి కైకమత్యముగొల్పు
రాజ్యాంగ విషయవార్తలను దెల్పు
జనులలోనుండు నజ్ఞానమంతయుబాపు
వినయాదిగుణముల విధముజూపు
ప్రభువులపైగల్గు భక్తిని ప్రకటించు
సాహస ధైర్యముల్ సంఘటించు
తే. గీ. గౌతమీమండల సభ నిక్కముగ మనకు
గాన జనులార యుక్తమౌ కాలమందె
ధరణి నిమ్మహాజనసభ స్థిరముగాగ
పాటుపడరయ్య వినరయ్య పలుకరయ్య... 9
సీ. వ్యవసాయ మొనరించి వివిధనష్టములొంది
కడగండ్ల బడు పంటకాపులార
త్రాణ లేకున్నను వాణిజ్య మొనరించి
పన్ను లిచ్చుకొనునో వైశ్యులార
యభిమాన ధనులంచు నఖిలదేశములందు
ప్రఖ్యాతిగన్న యో రాజులార
విద్యలన్నియు నేర్చి యుద్యోగములు లేక
విసికి వేసారునో విప్రులార
తే. గీ. ప్రాతపగలున్న నవిమాని ప్రీతిబూని
తనుధనములిచ్చి సభల కందరును వచ్చి
పాటుపడరయ్య వినరయ్య పలుకరయ్య
శ్రద్ధగనరయ్య సభలను జరుపరయ్య. 10
సీ. మొగమోటయనుమాట దెగగోసి దొరలతో
జనులకై వాదించు సాహసుండ
యతి కార్యదీక్షచే నల గవర్నరుచేత
మెప్పుగైకొన్న యమేయగుణుడ
కార్యవాదమెకాని ఖడ్గవాదములేక
సఫలకార్యుడవైన శాంతిధనుడ
ప్రజల కష్టములనెల్ల బాపినంగాని ని
ద్రయినబోవని యో దయార్ద్రహృదయ

తే. గీ. చెలిమినీసభ దొరలకు దెలుపవయ్య
కినుక లేకుండ గరుణ గల్గింపవయ్య
యోసభాగ్రాసనాధీశ యో సుశీల
సుగుణ సముదాయ న్యాపతి సుబ్బరాయ. 11

సీ. చలువపందిళ్ళఁ గౌశలముతో నిర్మించి,
భోజన సదుపాయముల నొనర్చి
రవి రశ్మి సొరనట్టి రమ్యహర్మ్యములిచ్చి
సభయెంతొ ఠీవితో జరుగఁజేయు
విబుధుడౌ బాదము వేంకటరత్నాఖ్య
తద్బంధుగణముల స్తవమొనర్చి
వరమండల సభా ప్రపంచనిర్మాత కా
రణులగుచు బహుజన ప్రణుతులగుచు

తే. గీ. ప్రబలు గంజాము వెంకటరత్న విభుని
ప్రవిమలుని శేషగిరిరావు పద్మనాభు
పేరరాజు ముఖ్యులనెల్ల వినుతి జేసి
వందనంబుల జేతు మీ కందరకును. 12

ఉ. భూజనవందితంబు పరిపూర్ణ మనోరథ దాయకంబునై
రాజిలు నిమ్మహాసభ కరంబనుకూలత గాకినాడ నీ
యోజను మన్మథాబ్దమున నొప్పెగదా యిక సభ్యులార! మా
రాజమహేంద్రపట్టణము రెండవ ముదంబున ముందటేటికిన్. 13

తే. గీ. గౌతమీమండల సభకు ఖ్యాతిమెరయ
పూర్ణభక్తి సమర్పించె పుష్పమాల
వసుధ వీరవాసర పురవాసియైన
చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహమూర్తి. 14

మూడవనాడు రాత్రి భోజనసమయమందు న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు, కృత్తివెంటి పేర్రాజుపంతులుగారు, గంజాము వేంకటరత్నముగారు, బాదం వెంకటరత్నంగారు, మొదలగువారు నాచేత నాపద్యములు మరల మరల జదివించి, యానందించిరి. నాలుగవనాఁడు నేను రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళుచుండఁగా, కాకినాడ వీధులలో గొందరు మనుష్యులు నన్ను వేలితో చూపి, "నిన్న

పద్యములు జదివినవారు వీరే" యని, యొండొరులతో చెప్పుకొనిరి. ఆపద్యములు హరికథలలోగూడ హరిదాసులు పాడజొచ్చిరి. అవి జనరంజకముగ నున్నవనుట కదియే తార్కాణము. నాపద్యములు విని, నా మిత్రులైన పిళ్ళారిసెట్టి నారాయణరావునాయుడుగారు, నాతో నిట్లనిరి. "ఇటువంటి పద్యములు, మీరు దొరతనమువారిని శ్లాఘించుచు చెప్పినపక్షమున, మీకు రావుబహద్దూరు బిరుదము తప్పక నిచ్చియుందురు." ఈనారాయణరావునాయుడుగారు బి.యల్. పరీక్షయందు కృతార్థులై కొంతకాలము న్యాయవాదియై, పిదప డిస్ట్రిక్టుమునసబుగాను, సబుజడ్జిగాను పనిజేసి, నెల్లూరులో జిల్లాజడ్జిగ పనిచేసి, పింఛను పుచ్చుకొని, కొలది సంవత్సరములకిందట కాలధర్మ మొందిరి.

ఈ పద్యములు మిక్కిలి మనోహరముగ నున్నవని తోచినందున శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు, వీటిని విజయనగరము సంస్కృత కళాశాలలో నాంగ్లేయభాషా పండితులయిన, శ్రీ గురజాడ అప్పారావు పంతులుగారిచేత నింగ్లీషుపద్యములుగ వ్రాయించిరి. తెలుగు పద్యములు నింగ్లీషుపద్యములు గూడ, మండలసభా వృత్తాంతముల తెలియజేయు రిపోర్టులో (Godavary District conference Report) నచ్చువేయబడినవి. ఈ పద్యములు జూచి మా తండ్రిగారు పరమానందమునొంది, తనకు బరిచితులైన మాయూరి కాపులను జేర్చి, యివి జదివి వినిపించుచుండెడివారు.

———

స్వీయచరిత్రము

ఏతప ప్రకరణము

పితృమరణము

అయినను క్రొత్తయిల్లు కట్టుకొన్న సంతోషమును మేము చిరకాల మనుభవింపలేదు. నిద్రాహారములు లేక మా తండ్రిగారు స్వగృహ నిర్మాణమునకు మండువేసంగిలో దిరిగి శ్రమపడుటచేత, దేహములో జబ్బు చేసినది. ఆ సంవత్సరములోనే యాయనకు గ్రహణి ప్రవేశించెను. ఆయన మొదటినుండియు మిక్కిలి సుకుమారి. ప్రతిదినము పగలు పదిగంటలకును, రాత్రి యెనిమిదిగంటలకును, భోజనముచేసెడివారు. గృహనిర్మాణ సందర్భములో వేళపట్టునకు భోజనముచేయుటకు వీలులేకపోయెను. ఎండలో దిరుగవలసి వచ్చెను. క్రమక్రమముగ రోగమెక్కువయ్యెను. నేను రాజమహేంద్రవరములో నుంటిని. మా తండ్రిగారు, నాకు తన దేహస్థితిని గురించి జాబువ్రాసి, సెలవుపుచ్చుకొని నన్ను రమ్మని వ్రాసిరి. ఆయన కోరిక ననుసరించి నేను సెలవుపెట్టి యింటికి పోతిని. మా తండ్రిగారికి రక్తగ్రహణి క్రమక్రమముగా హెచ్చెను. నీరసమెక్కువయ్యెను. అన్నద్వేషము గలిగెను. ఆ యూరిలోనే వైద్యముచేయించితిని. అది గచ్చాకు పుచ్చాకు వైద్యమేగాని, శాస్త్రబద్ధమైన వైద్యముకాదు. ఎట్టకేలకు మా తండ్రిగారు మన్మథసంవత్సర భాద్రపద శుద్ధమందు, ఏకాదశీ శుక్రవారమునాటి యుదయమున స్వగృహములో మృతినొందిరి. అనగా, 30–8–1895 తేదీని మానాయనగారు మరణించిరి. మా తండ్రిగారు మరణించుసరికి మా బంధువులెవరును లేరు. శ్మశానమునుండి వచ్చి మేమే వండుకొన నక్కరలేకుండ, మా కుటుంబమునకు చిరకాలమిత్రులైన నియోగుల కుటుంబమునుండి యొక వృద్ధవితంతువువచ్చి, మాకు వంటచేసిపెట్టి, సహాయ్యము చేసెను. ఆమె సహాయ్యము మేమెన్నడును మరువజాలము. క్రమక్రమముగ మా బంధువులందరును వచ్చిరి. ఆ సంవత్సరము, మా తండ్రిగారు పోయిన పదిదినములలోనే, గొప్ప గాలివానపట్టెను. మా మేనమామగారు మా జనకుని మరణవార్తనువిని, యా వాన

లోనే తడియుచు, రెండుగోదావరులుదాటి, యమలాపురమునుండి తొమ్మిదవనాటికి బహుశ్రమలుపడి మా వీరవాసరము వచ్చిరి. మేము ఋగ్వేదులమగుటచే, నాశ్వలాయనసూత్ర ప్రకారము మా తండ్రిగారికి నుత్తరక్రియలు జరుపవలసియుండెను. కాని ఋగ్వేద మంత్రము చెప్పునట్టి బ్రాహ్మణుడు చుట్టుప్రక్కల నెక్కడను దొరకనందున, యజుర్వేదమంత్రముచేతనే, తొమ్మిదవనాడు కర్మ ప్రారంభించి చేయవలసివచ్చెను. ద్వాదశాహస్సులు పూర్తియైన తరువాత, నేను పదమూడవనాడు రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళి, తిరిగి పాఠశాలలో పనిచేయ నారంభించితిని.

మా పాఠశాలాధికారులు జీతము నష్టముమీద నాకు సెలవిచ్చిరి. నేనును, మా తమ్ముడును కలసి మాసికము పెట్టవలసియుండినను, నేను రాజమహేంద్రవరములోను, నా సోదరుడు వీరవాసరములోను నుండుటచేత, ప్రతిమాసికము కలసిపెట్టుటకు వీలులేకపోయెను. మాసికముల నిమిత్త మొకప్పుడు మా తమ్ముడు రాజమహేంద్రవరము వచ్చుచుండెను. సెలవు దొరకినప్పుడు నేను వీరవాసరము వెళ్ళుచుంటిని. ఒకప్పుడు నెవరినో బ్రతిమాలి, వంటచేయించుకొని, రాజమహేంద్రవరములో నేను మాసికము పెట్టుచుంటిని. కర్మలమీద నాకంత నమ్మకము లేదు. గాని మా తల్లికిని, మేనమామగారికిని, బంధువులకును, నా మీద నాగ్రహము వచ్చునేమో యని యథావిధిగా జరిపితిని. అప్పటికే నా యభిప్రాయములలో గొంతమార్పు గలిగెను.

వీరేశలింగముగారిమీద నాకు గౌరవ మెక్కువయ్యెను. 1893వ సంవత్సరము మొదలుకొని, రాజమహేంద్రవర ప్రార్థనసమాజ వార్షికోత్సవములయందు, నాకభిరుచి మెండుగ గలిగెను. ఆ దినములలో బ్రతి సంవత్సరము సంవత్సరాదినాడు, ప్రార్థనసమాజ వార్షికోత్సవముల సందర్భమున, వీరేశలింగముపంతులుగారు టవును హాలులో నొక సభచేసి, యమూల్యమైన యొక ధర్మోపన్యాసము చదువుచుండిరి. ఆ సభకు నేను పోయి, యుపన్యాసము శ్రద్ధగ వినుచుంటిని. ఏటేట సంవత్సరాది వెళ్ళిన తరువాత, మూడవదినముననో, నాలుగవ దినముననో, వీరేశలింగముగారు సాయంకాలమున,

సారంగధర మెట్టమీదికి వెళ్లి ప్రార్థనము చేయుచుండెడివారు. వారి వెంట ప్రార్థన సామాజికులు, కళాశాలా విద్యార్థులు గలసి రమారమి యేబది యిరువదిమంది మెట్టమీదికి వెళ్ళుచుండెడివారు. వీరేశలింగముగారు కాలినడకమీదనే వెళ్ళెడివారు. శిష్యులు నట్లే నడచి వెళ్ళెడువారు. నేను కూడ నాయుత్సవములకు నడచిపోయెడివాడను. రాత్రి యెనిమిదిగంటలైనతరువాత మెట్టదిగి, వీరేశలింగముగారును, శిష్యులును నడచియే ప్రార్థనగీతములు పాడుకొనుచు, పట్టణముచేరి స్వగృహములకు పోవుచుండెడివారు. సారంగధరుని మెట్టమీద ప్రార్థనమైనతరువాత, మిఠాయి, పకోడీలు మొదలగు నుపాహారములు పంచిపెట్టెడివారు.

ఈ సందర్భమున నా ప్రియమిత్రులైన రెబ్బాప్రగడ పాపయ్యగారిని స్మరింపవలయును. పాపయ్యగారు, పోలవరం జమీందారుగారి సంస్థానములో నుద్యోగముచేయుచు, ప్రార్థనసమాజ వార్షికోత్సవమునకు తప్పక వచ్చుచుండెడివారు. వచ్చి, వీరేశలింగముగారికి శ్రమలేకుండ, కార్యభారము పైవేసుకొని, పురమందిరమున చక్కని తోరణములు, పూలమాలలు కట్టించి, సభల కేర్పాటుచేసెడివారు. సంవత్సరాదినాడు ప్రార్థనసమాజ పక్షమున పేదలకు జరుగు సంతర్పణలో పాల్గొని వంటలుచేయించి, పేదలకు తాను స్వయముగ వడ్డించి, యా కార్యము జయప్రదముగ జరిపి, ప్రార్థన సమయములలో స్వయముగ తంబుర చేతబట్టుకొని, శ్రుతివేసి, తక్కిన సామాజికులతో పాటు తాముకూడ గీతములు పాడుచుండెడివారు. అదిగాకుండ, సారంగధర మెట్టమీదికి గావలసిన మిఠాయి మొదలగు భక్ష్యములను, రెండుబిందెల నీళ్ళను, నీళ్ళు త్రాగుటకు కొన్నిపాత్రలను, రెండు మూడు దీపములను, బండిమీద వేయించుకొని మెట్టమీదకు వచ్చి, ప్రార్థనానంతరమున భక్ష్యములను వచ్చినవారికి స్వయముగ పంచిపెట్టి, మా కందరకు సంతోషము కలుగజేయుచుండెడివారు. పాపయ్యగారు మొదటినుండియు ప్రార్థనసమాజమున సభ్యులు. ఆ సమాజమన్న వారికి మిక్కిలి ప్రీతి. వీరేశలింగముగారు తలపెట్టిన సత్కార్యములన్నిటిలోను, పాపయ్యగారు తోడ్పడుచుండెడివారు. పాపయ్యగారు వీరేశలింగముగారిని దైవము

వలె చూచుచుండెడివారు. పాపయ్యగారు విద్యార్థియైననాటనుం డియు వీరేశలింగముగారిమీద మిక్కిలి భక్తి. పాపయ్యగారు పరోపకారమన్న ముందంజ వేసెడివారు. ఒకరికి మేలుచేయుట వారికి మిక్కిలి యిష్టము.

1894 వ సంవత్సరమున సారంగధర మెట్టమీదికి వెంకటరత్నారి నరసింహారాయుడుగారు కూడ వచ్చి, బ్రహ్మమతమునుగూర్చి, యింగ్లీషులో గంభీరమైన యుపన్యాసమిచ్చిరి. నేనును, నచ్చటనున్న సభాసదులును, వారి భావములను, వాగ్ధోరణిని విని, చాలసంతోషించి, బ్రహ్మమత వ్యాప్తికాయన జీవితము ధారవోయుదురని భావించితిమి. కాని, కాలక్రమమున వారు గొప్పపదవులలోనికి వెళ్ళినకొలది, వారి యభిప్రాయములు మారజొచ్చెను. వారు బందరులో కృష్ణామండల విద్యాధికారిగ పనిచేసి, యుపకారవేతనము పుచ్చుకొని, రాజమహేంద్రవరమునకు వచ్చి, స్థిరముగ నచ్చట నివాస మేర్పరచుకొన్న తరువాత, మున్ను విగ్రహారాధనముమీద నెంతమాత్రము నిష్టములేని నరసింహారాయుడుగారు, ప్రతిదినము సాయంకాలమున, నిన్నీసుపేటనుండి నడచి మార్కండేయస్వామి వారి యాలయమునకుబోయి, ప్రదోషకాలమున నీశ్వరసందర్శనము చేయునంతటి పూర్వాచారపరాయణులుగ మారిరి. వారు 1941 వ సంవత్సరముననే కాలధర్మమునొందిరి. పరమేశ్వరుడు వారి యాత్మకు శాంతి బ్రసాదించుగాక.

1895 వ సంవత్సరమున జరిగిన ప్రార్థనసమాజ వార్షికోత్సవములో నేనును కొంత పాల్గొంటిని. పరిశుద్ధజీవనమను విషయమును గూర్చి నేనొక ధర్మోపన్యాసమును వ్రాసి, దానిని సారంగధరుని మెట్టమీద, నా శిష్యుడైన మర్రి గోపాలకృష్ణారావుచేత జదివించితిని. శ్రోతలు నా యుపన్యాసము మిక్కిలి బాగున్నదని మెచ్చిరి. ఆ యుపన్యాసము కాకినాడలో ప్రకటింపబడుచున్న "రాజయోగి" యను వారపత్రికలో ప్రకటింపబడెను. దాని ప్రతి నాయొద్ద లేకపోవుటచే, నిప్పుడది దుర్లభము. నాయొద్ద నొక చెక్కడపులవాలు గలదు. నేను వ్రాసిన పద్యముల నొక పుస్తకముమీద వ్రాసి దాచియుంచెడు నభ్యాసము నాకు లేదు. అది యొక దురభ్యాసమేగాని, శ్లాఘ్యమైన

పనిగాదు. ఇట్టి యశ్రద్ధచేతనే, నేను వ్రాసిన పద్యములెన్నో యుండినను, నాదగ్గర వాటి ప్రతులు లేకపోవుట తటస్థించెను. నా మిత్రుడైన వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారికి, స్వరచిత పద్యములన్నిటి నొక పుస్తకము మీద వ్రాసి, జాగ్రత్తపెట్టెడు మంచి యలవాటు గలదు. అందుచేతనే వారు తాము రచియించిన చాటుపద్యముల నన్నిటిని "చాటుపద్య మణిమంజరి" యని పేరుపెట్టి, యొకసంపుటముగ ప్రకటింపగలిగిరి, అట్టి యలవాటు నాకు లేనందుకు నేడు నేను విచారించుచున్నాను. విచారించిన ప్రయోజనమేమి?

ఆ సంవత్సరము గూడ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు, నవలలు వ్రాసిన వారికి బహుమానము లిచ్చెదమని ప్రకటించిరి గాని, నేనా యేడు నవల వ్రాయలేదు.

మ్యునిసిపల్ స్కూలులో నేనుపాధ్యాయుడనని వ్రాసితిని గదా! నెలకు నాకిరువదిరూపాయలు జీతము. మా తండ్రిగారున్నప్పుడు నాజీతము వారికి నెలనెలకు పంపుచుంటిని. మా తండ్రిగారు పోయినతరువాత, వీరవాసరములోనున్న మా కుటుంబ వ్యయమునకై మా తమ్మునిపేర నెలనెలకు సొమ్ము పంపుచుంటిని. 1895 వ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో, శీతకాలపు సెలవులకు, వీరవాసరము వెళ్ళదలచితిని. అప్పుడు నా మిత్రుడైన చిత్రపు వెంకటనరసింహారావుగారియొద్ద, వీరవాసరములో మా తండ్రిగారు చేసిన యొక యప్పు తీర్చుకొనుటకై రెండువందల యేబదిరూపాయలు ఋణము చేసితిని. ఈ ఋణమునుగూర్చి యొకమాట వ్రాయవలయును. వీరవాసరములో తాడేపల్లివారని యొక నియోగికుటుంబముండెను. ఆకుటుంబమున జ్యేష్ఠుడు తాడేపల్లి రామయ్యగారు. ఆయన లోకలు ఫండులో నోవరుసీరు ఆయన మకాము తాడేపల్లిగూడెమువద్దనున్న యనంతపల్లి. ఆయనయొద్ద మా తండ్రిగారు కొంత ఋణముచేసిరి. 1896 వ సంవత్సర ప్రారంభమున మా తండ్రిగారు నూటయేబది రూపాయలు తీసికొని యనంతపల్లి వెళ్ళి రామయ్యగారి కిచ్చిరి. ఆయన యేదో పనితొందరమీద నుండుటచేతను, వారికి మా తండ్రిగారికి మిక్కిలి స్నేహముగుటచేతను, మా తండ్రిగారు దస్తావేజుమీద చెల్లు వ్రాయించలేదు. తరువాత నొక సంవత్సరమునకు రామయ్య

గారు గుఱ్ఱముమీాదనుండి పడి యకస్మాత్తుగ మృతినొందిరి. వారి కుటుంబము వీరవాసరమువచ్చి స్వగృహమున కాపురముండెను. కొన్ని వ్యవహార సందర్భములచేత, వారికిని మా కుటుంబమునకును విరోధము సంభవించెను. అందుచేత రామయ్యగారి భార్య వెనుక మా తండ్రిగారిచ్చిన వసూలు మినహాయించకుండ, యావత్తు సొమ్మునకు మా తండ్రిగారిమీాద నరసాపురము కోర్టులో దావా చేసెను. మేము వసూలు యిచ్చినట్లు లిఖితపూర్వమైన సాక్ష్యము లేనందున, మునసబుగారు యావత్తు సొమ్మునకు మా తండ్రిగారి మీాద డిక్రీ యిచ్చిరి. ఆ ఋణము తీర్చుటకై మా తండ్రిగారు మా బంధువుసియొద్ద మాభూమి యెకటి తనఖాపెట్టి బదులు తెచ్చిరి. అది 1895 సంవత్సరము డిశంబరు నాటికి వడ్డీతో రెండువందల యేబదిరూపాయలయ్యెను. ఆ ఋణము తీర్చుటకే నేను చిత్రపు నరసింహారావువద్ద బదులుపుచ్చుకొంటిని. ఆ యప్పు నేను మెలమెల్లగా తీర్చుకొంటని. నరసింహారావుగారియొద్ద తెచ్చిన సొమ్ముతో భూమి తనఖా వదలించి భూమి మా తమ్ముని స్వాధీనము చేసితిని.

ఆ సంవత్సర ప్రారంభమున మా రెండవచెల్లెలైన యచ్చమ్మ కాపురమునకు వెళ్లెను. డిశంబరునాటికామె గర్భవతియయ్యెను. మా బావమరది రామస్వామిగారు గత సంవత్సరము నాతో నే ట్రయినింగై, యిప్పుడు కొత్తపేట బోర్డుస్కూలులో నుపాధ్యాయుడుగ నుండి శీతకాలపు సెలవులకు మా యింటికి వచ్చెను. ఆ సెలవుదినములలో, దేవుని యూరేగింపులో భోగముమేళములనుపెట్టి యూరేగించుట గర్హించుచు, నేను కొన్ని పద్యములను వ్రాసితిని. తక్కిన నా చాటుధారాపద్యములవలెనే, యివికూడ మృగ్యములు. అవి కొన్నిపత్రికలలో పడినవిగాని యా పత్రికలు నేను జాగ్రత్తపెట్టలేదు. శీతకాలపు సెలవుల తరువాత, నేను రాజమహేంద్రవరము వెళ్లితిని, 1896 వ సంవత్సరము ఫిబ్రవరి తొమ్మిదవ తేదీని వీరవాసరములో మా రెండవచెల్లెలు ప్రసవించినది. ఆడపిల్ల పుట్టెను. ప్రస్తుతము రాజమహేంద్రవరములో దొరతనమువారి బాలికాపాఠశాలలో నాంధ్రపండితురాలుగానున్న, రావూరి వెంకటసుబ్బమ్మయే యా ప్రథమపుత్రిక.

ఆ సంవత్సరమున (1896) న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు నవలలకు బహుమాన మిచ్చెదమని తిరిగి ప్రకటించినందున నే నాసంవత్సరమున "హేమలత" యను నవల వ్రాసి పంపితిని. ఇది చరిత్రాత్మకమైన నవల. పూర్వము తెలుగు నవలలకు వీరేశలింగముగారి "రాజశేఖర చరిత్రయే" మార్గదర్శకముగ నుండెను. అది చరిత్రాత్మకమైన నవల కాదు. అది సాంఘికమైన నవల. దానిని చదివియే నేను రామచంద్రవిజయమును వ్రాసితిని. చరిత్రాత్మకమైన నవల వ్రాయవలెనని సంకల్పము నాకు గలుగగా, నప్పుడు పూర్వము "మెడోసు టెయిలర"ను దొరగారు వ్రాసిన నవలలలో టిప్పుసుల్తాను, తార, చాందుబీబి యను నవలలను నా మిత్రుడైన యొక యువకునిచే జదివించుకొని వింటిని. అది విన్నతరువాత చరిత్రాత్మకమైన నవల వ్రాయువిధము నాకు దెలిసినది. అనంతరమున నేను "హేమలత" వ్రాసితిని. ఆ సంవత్సరమునగూడ పోటీకి పది నవలలు వచ్చెను. వీరేశలింగముగారు, వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారు, ఆనంట సుందరరామయ్యగారు నను ముగ్గురు, నవలల గుణాగుణముల నెన్నుటకు పరీక్షకులుగా నియమింపబడిరి. అభిప్రాయ భేదంబులు లేకుండ నీసారి పరీక్షకులు ముగ్గురు నా "హేమలత" ప్రథమగణ్యమని తీర్పుచెప్పిరి. ఆ కారణమున సుబ్బారావుపంతులుగారు మొదటి బహుమానమునకు నియమింపబడిన నూట యిరువదియైదు రూపాయలు నాకిచ్చిరి. దీనితో నేను మంచి నవలలు వ్రాయగలనని కొంత పేరు వచ్చెను.

ఆ సంవత్సరమున రెండవ గోదావరీ మండలసభ రాజమహేంద్రవరమున జరిగెను. టవునుహాలుకు తూర్పుదిక్కున నున్న రెండుదొడ్లు కలిపి సభనిమిత్తము పెద్ద పాకవేసిరి. సభ యా పాకలో సమావేశమైనది. కడపలో న్యాయవాదియు, చెన్నపురిశాసననిర్మాణసభలో సభ్యుడు నైన, శ్రీ జంబులింగము మొదలియారుగారు, సభ కధ్యక్షత వహించిరి. టవునుహాలులో తూర్పుప్రక్కనున్న గది, మహారాజశ్రీ నాళం కామరాజుగారివద్ద కొంతస్థలము, వీరేశలింగముగారు పుచ్చుకొని యా సంవత్సరమే కట్టించిరి. కట్టినది మొదలిప్పటివరకు బిలియర్డ్సు బల్ల యా గదిలోనే యున్నది. అప్పుడే కట్టి

టుచేత సభకు వచ్చిన ప్రతినిధుల కందుపాహారములు మొదలగునవి యీయఁబడెను. సభ మూఁడుదినములు చక్కగా జరుపబడెను. ప్రాతగోదావరి జిల్లానుండి ప్రతినిధులు విశేషముగ వచ్చిరి. వెనుకటి సంవత్సరపు సభలో వలెనే, నేనీ సంవత్సరపు సభలోగూడ, కొన్ని పద్యములు వ్రాసి జదివితిని. ఈ పద్యములు ప్రస్తుతము నావద్దలేవు గాని, యివి గతసంవత్సర పద్యములంత చక్కగ లేవని, నామిత్రులు కొంద రభిప్రాయపడిరి. ఆ దినములలో రాజకీయసభతోపాటు, మండల సంఘసంస్కరణసభకూడ, జరుగుచుండెడిది. ఈ సంఘ సంస్కరణసభకు మహారాజశ్రీ మరిశేటి శేషగిరిరావు పంతులుగా రధ్యక్షతవహించిరి. ఈ సంఘసంస్కరణ సభలో నేనుకూడ పాలు గొంటిని. మహారాజశ్రీ దాసు శ్రీరాములుపండితులు స్త్రీవిద్యను గురించి, యీ సభలో గంభీరమైన యుపన్యాసమిచ్చిరి.

ఆ సంవత్సరమున దుర్ముఖి సంవత్సర పుష్కరము జరిగెను. యాత్రికులకొరకు దొరతనమువారు, కొటిలింగాలవద్ద తాటియాకుల పందెళ్ళు, పాకలు వేయించి, వసతులేర్పరచిరి. ధర్మవరసంస్థానపు ప్రొప్రయిటరులు, మిక్కిలి యుదారశీలురు నయిన శ్రీ కంచుమర్తి సీతారామచంద్రరావు జమీందారుగారు, యాత్రికుల సౌకర్యము నిమిత్తము, నూతినీళ్లు కుళాయిగొట్టములద్వారా తెప్పించు నేర్పాటు చేసిరి. పుష్కరనగరములో, మంచి మంచి బాటలు వేయించుటలో, వీరు దొరతనమువారికి మిక్కిలి తోడ్పడిరి. ఆ పుష్కరములో వారు మిక్కిలి శ్రమపడిరనుట యతిశయోక్తికాదు. ఇంతియేకాదు. జనోపయోగమైన ప్రతికార్యమునందును శ్రీ రామచంద్రరావుగారు మేను దాచుకొనక, బహు శ్రమపడి పని చేసి, రాజమహేంద్రవరమునకు మంచి యశస్సు సంపాదించెడివారు. వీరు సంఘసంస్కరణ ప్రియులు. వీరేశలింగముగారియెడల మిక్కిలి భయభక్తులు గలిగి యుండెడివారు. ఆకారణముచేతనే, వీరేశలింగముగారు టవునుహాలుకు ధర్మకర్తల నేర్పరచినప్పుడు, శ్రీ కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారిని యావజ్జీవ ధర్మకర్తగ నేర్పరచిరి. ఆ పుష్కరమునకు గూడ నానాదేశములనుండి యాత్రికులు వేలకొలది వచ్చిరి. ఆ కాలమున రాజమహేంద్రవరములో, "ఎల్ఫిన్‌స్టన్" దొరగారు సబుకలె

క్టరుగ నుండిరి. ఈయన తక్కిన యుద్యోగస్థుల వంటివారు కారు. మానవసేవా పరాయణులు, పరోపకార తత్పరులు. ఈయన, గోదావరి రేవులలో జనులు పడిపోకుండ, కర్రదూలములతో మెట్లుకట్టించి జారిపడకుండ రేవులలో దూలములుపాతించి, బహు సౌకర్యములు గావించిరి. పుష్కరములో విషూచి జాడ్యములుకూడ బయలుదేరెను. ఈ దొరగారు పాయకానదొడ్లకు స్వయముగపోయి పరిశుభ్రము చేయించి, విషూచిజాడ్య పీడితులకు మందులిప్పించి, యెన్ని విధములచేతనో ప్రజల కృతజ్ఞతకు పాత్రులైరి.

ఆ సంవత్సరమున మా పురప్రముఖులలో నొకరైన శ్రీ చల్లపల్లి రంగయ్య పంతులుగారు, మ్యునిసిపల్ సభ్యులుగనుండి, దొరగారు ప్రజాక్షేమముకొరకు చేసినపనియెల్ల గుర్తించి, వారిని గౌరవించుటకొక సభ గావించి, వారిమీద కొన్ని పద్యములు రచింపుమని నన్నుగోరి, నాచేత గొన్ని పద్యములు చేయించి, యాసభలో నెవరిచేతనో చదివించి సంతోషించిరి. విన్నవారందరు పద్యములు చాల చక్కగా నున్నవని నన్ను శ్లాఘించిరి. రంగయ్య పంతులుగారా పద్యముల నచ్చువేయించి జనులకు పంచిపెట్టించిరి. రంగయ్య పంతులుగారు, డిస్ట్రిక్టు మునసబుపనిచేసి, పింఛను పుచ్చుకొని, కొంతకాలము మ్యునిసిపల్ సభ్యులుగాను, కొంతకాలము తాలూకాబోర్డున కుపాధ్యక్షులుగను, పనిచేసిరి. మునసబుగనున్న కాలమున, వీరు లంచమన్న దెరుగక, మిక్కిలి న్యాయముగ బ్రవర్తించి ఖ్యాతి గడించిరి. ఈయన 1906 వ సంవత్సరమున స్వగృహములో కాలధర్మము నొందిరి. ఈయన మోడేకుర్రులో వేదసంస్కృత పాఠశాల నొకటి స్థాపించి, పండితులకు జీతములిచ్చి, చనిపోవువరకు పాఠశాల నడపిరి. ఆకారణమున వీరు వందనీయులు.

1896 వ సంవత్సరమున ఏప్రియల్ నెలలో రాజమహేంద్రవరమున నొక గొప్పమార్పు జరిగెను. దొరతనమువారి కళాశాలలో ప్రధానాచార్యులుగ నుండిన మెట్కాఫ్ దొరగారు పింఛను పుచ్చుకొని సీమకు వెళ్ళిరి. ఆయన 1876 వ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. వారు వచ్చునప్పటికి రాజమహేంద్రవర విద్యాశాల యున్నత పాఠశాలగ నుండెను. అప్పుడు దానికి

(శ్రీ) చంగల్వాల కుప్పుస్వామి శాస్త్రిగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండిరి. మెట్కాఫ్‌గారు మొట్టమొదట ప్రధానోపాధ్యాయులుగ వచ్చి క్రమక్రమముగ దానినే పెద్ద కళాశాల చేసిరి. బోధనాభ్యసన కళాశాల కూడ స్థాపించిరి. ఆంధ్ర మండలమునకు ముఖ్యముగ ఉత్తరసర్కారులకు, మెట్కాఫ్ దొరగారు విద్యావిషయమున చేసిన మహోపకారము తరతరములవరకు మరువదగినది కాదు. పేద విద్యార్థులకు విద్యాభ్యసనము నిమిత్తము గొప్పనిధి ప్రోగుచేసి, యీ నిధి నుండి విద్యార్థులకు సొమ్మిచ్చి, యెందరో పేదవిద్యార్థులను పట్టపరీక్షా సిద్ధుల జేసెను. ఆయన రాజమహేంద్రవరమున యిరువది సంవత్సరములు (అనగా 1876 – 1896) వరకు కళాశాలా ప్రధానాచార్యులుగ పనిచేసిరి. అక్కడనుండి యెక్కడికైన బదిలీకాలేదు. గోదావరి యున్నను రాజమహేంద్రవరమన్నను వారియనకు మిక్కిలి ప్రీతి. వారు పింఛను పుచ్చుకొని, సీమ వెళ్లినతరువాత, లండను నగరమున నొక భవనము నిర్మించుకొని, దానికి "గోదావరీ భవనము" (Godavari House) అని పేరుబెట్టిరి. వారికి రాజమహేంద్రవరముమీద గల ప్రీతికదే గొప్ప యుదాహరణము. 1896 వ సంవత్సరము యేప్రిల్ నెలలో, వీరు రాజమహేంద్రవరము విడిచి వెళ్ళునప్పుడు, వారి గౌరవార్థము వారి ప్రాతశిష్యులు, క్రొత్త శిష్యులు, పురప్రముఖులు గలసి గొప్ప యుత్సవము చేసిరి. కళాశాలాభవనము మొదలు ముఖ్యాణియుమువరకు నెన్నో పందిళ్ళు వేయబడెను. తోరణములు కట్టబడెను. కాగితపు బుట్టలు వ్రేలాడవేయబడెను. శిష్యులును, పురప్రముఖులును మెట్కాఫ్ దంపతులను, గుర్రపుబండిమీద గూర్చుండబెట్టి, జేజేధ్వనులతో మంగళవాద్యములతో నూరేగించిరి. ఆమహోత్సవము గవర్నరులకు గూడ జరుగదనుట యతిశయోక్తిగాదు. అది హృదయమునుండి వచ్చిన కృతజ్ఞతాపూర్వక ప్రేమ. సాయంకాలము ముఖ్యాణియావరణలో గొప్పసభ జరిగెను. ఆ సభ కప్పుడు జిల్లాజడ్జిగ నుండిన ముకంజీ దొరగారధ్యక్షతవహించిరి. పురప్రముఖులనేకులు, దొరగారియోగ్యతను గూర్చియు, సామర్థ్యమునుగూర్చియు వారాంధ్రదేశమునకు చేసిన మహోపకారమును గూర్చియు, బహువిధముల ప్రశంసించిరి. అప్పుడు (శ్రీ) న్యాపతి సుబ్బారాయుడుగారు

కొన్ని పద్యములు రచించి చదివిరి. దొరగారియెడల నాకుగల భక్తి తెలియ జేయుటకై నేనును గొన్ని పద్యములు రచియించి సభలో చదివితిని. నా పద్యములకన్నను సుబ్బరాయుడుగారి పద్యములెక్కువ మనోహరములుగ నుండెను.

ఆ సంవత్సరము జూను నెలలో, మా మునిసిపల్ స్కూలుకు ప్రధానోపాధ్యాయులైన వల్లూరి నరసింహనాయుడుగారు, పనిమాను కొని, యెక్కువ జీతముమీద శ్రీకాకుళము వెళ్లిరి. ఆయనస్థానమం దప్పటి మ్యునిసిపల్ సభాధ్యక్షులైన నిడమర్తి జలదుర్గప్రసాదరాయుడుగారు, పట్టపరీక్షాసిద్ధులైన చేబ్రోలు వేంకటరామయ్యగారిని, ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నియమించిరి. ఆయన బోధనాభ్యాసనము నొందినవారుగారు. ఈ వేంకటరామయ్యగారు పూర్వము హనుమంతరావునాయుడుగారివద్ద చదువుకొన్న శిష్యుడు. నాకు మిక్కిలి మిత్రుడు. నాకేగాదు, వేంకటరామయ్యగారు సర్వజనమిత్రుడు. ఎంతో మంచివాడు. ఆయనగూడ శ్రీ రాజవరపు అప్పారావుగారి యింటనే గాపురముండెను. నేనును రాజవరపువారి యింటనే యుండుటచేత మా యిరువురకును మైత్రి హెచ్చెను.

ఈ సంవత్సరమున (1896) మా కుటుంబమున కొక కష్టము గలిగెను. మాతండ్రిగారి సంవత్సరీకమునకు నేను వీరవాసరము వెళ్లితిని. ఆ సంవత్సరీకములో మూడవరోజున జాబుపట్టుకొని యొకమనుష్యుడు వచ్చెను. నా పెదచెల్లెలి పెనిమిటియైన యడ్డంకి వేంకటరామయ్యగారికి జబ్బుగనున్నదనియు, వెంటనే యందరు బయలుదేర రావలసినదనియు, మా చెల్లెలు వ్రాయించిన జాబది. జాబులోని విషయములు తెలిసిననంటనే మా కందరకు గుండెలలో రాయిపడెను. త్వరగ భోజనములు ముగించి, యానాటి మధ్యాహ్నమే బయలుదేరి, విచారపూరితములైన హృదయములతో నెట్టకేలకు సాయంకాలమునకు, నరసాపురము జేరితిమి. మా చెల్లెలు పున్నమ్మ మిక్కిలి బెంగపెట్టుకొని యుండెను. కీడులో మేలన్నట్లు మా పినతల్లియు, నామె పెనిమిటియైన ముల్లంగి వెంకయ్యగారును సంవత్సరీకముల నిమిత్తము మాలమూరునుండి వీరవాసరము వచ్చినందున, వారుగూడ మాతో నరసాపురమువచ్చిరి. మా బావగారిస్థితి

మేము వెళ్ళినప్పటి కెంతమాత్రము బాగుగ లేదు. జ్వరము తీవ్రముగ గాయుచుండెను. రాత్రిలు నిద్రలేదు. లేచినప్పుడు కన్నులు దిరుగుచుండెను. ఆజబ్బుజూచి నేను భయపడి, యింగ్లీషుమందు నిప్పించవలెనని, నాకు రాజమహేంద్రవరములో మిక్కిలి పరిచితులై యప్పుడు నరసాపురములో డాక్టరుగ నుండిన ఐజాక్ సాహేబుగారిని జూచి, మాబావగారికి మందిమ్మని కోరితిని. ఆ సాహేబుగారు మిక్కిలి మంచివారగుటచే, మా బసకువచ్చి రోగినిజూచి, మందిచ్చెదనని చెప్పిరి. కాని యామందు మా బావగారి నోటబడలేదు. మా పినతండ్రి కాయుర్వేదవైద్యముమీదనేగాని యింగ్లీషువైద్యముమీద విశ్వాసములేనందున, నామాట సాగనియ్యక, యతడు రుస్తుంబాదానుండి మాటలునేర్చిన యొక తెనుగువైద్యుని బిలిచి మందిప్పింపసాగెను. కాని మందుదారి మందుదేయయ్యెను. రోగముదారి రోగముదేయయ్యెను. మా పినతండ్రి మాకు ధైర్యము చెప్పసాగెను. రోగము నానాటికి హెచ్చెను. మాబావగారికి సంధించెను. మొదట రాత్రియే ప్రేలజొచ్చెను. కాని పిదప పగలుకూడ ప్రేలజొచ్చెను. వైద్యులు లంఘనముగట్టుటచే నీరసము హెచ్చెను. జ్వరాతిసారము బుట్టెను. నేను భయపడి నా మేనమామగారికి జాబువ్రాసితిని. ఆయన అమలాపురమునుండి, కష్టపడి నరసాపురమువచ్చిరి. ఆయన రాకతో మాకు కొంత ధైర్యముగలిగెను. ఆదినములలో నామనసు విచారాక్రాంతమైనపుడు, పూర్వము నాగురువులై యప్పుడచ్చట న్యాయవాదులుగనుండిన, వలివేటి భాస్కరశాస్త్రిగారింటికి నేను తఱచుగ బోయి, వారిసలహాను బుచ్చుకొనుచుంటిని. అప్పుడు నా మిత్రులైన కూచి నరసింహముగారు, టెయిలరు పాఠశాలకు ప్రధానోపాధ్యాయులుగనుండినందున, వారికడకుకూడ నప్పుడప్పుడు బోవుచుంటిని. అప్పుడు వారు రామకృష్ణపరమహంసగారి ధర్మోపదేశములను పద్యములుగ రచియించుచుండి, నాకు వాటిని వినిపించుచుండెడివారు. మరియు నామిత్రులైన కొవ్వలి వేంకటశివరావుగారికడకును, అద్దంకి ముఖ్యప్రాణరావుగారి యింటికినిబోయి మనశ్శాంతి నొందుచుంటిని. మా దురదృష్టము పండినందున, మా బావగారు, దుర్ముఖసంవత్సర భాద్రపద బహుళ చతుర్థి శనివారమునాటి యుద

యమున, లోకాంతరగతులైరి. మాబావగారికి సంతానము లేనందున, మా చెల్లెలిమీద కర్తవ్యము బెట్టి, మాతమ్ముడు కృష్ణమూర్తియే కర్మచేసెను. ఆదినము 1896 వ సంవత్సరము సెప్టెంబరు, 24 తేదీ యని నాకు జ్ఞాపకము. మాబావగారు కాపురమున్నది యద్దెయిల్లగుటచే, మాబంధుగులందరు కర్మ, వీరవాసరములో చేయింపనిశ్చయముజేసిరి. ఈవిధముగ మాతండ్రిగారి వియోగముచేత గలిగిన దుఃఖవ్రణము మనసున మానకమునుపే, సంవత్సరముననకే పిడుగువలె ఘోర దుఃఖము మాకుటుంబముపైబడెను. సంవత్సరమునుండి వైధవ్యదుఃఖమనుభవించుచున్న తల్లికి, మరింత దుఃఖహేతువైన, వైధవ్యభారముచే గ్రుంగిన కూతురు తోడయ్యెను. మావాండ్రందర వీరవాసరము బ్రాహ్మని యేర్పాట్లుజేసి, నాకు సెలవు లేనందున, నేనొకటవ యక్టోబరునాటికి, రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళి పనిలోజేరితిని. కాని నామనసు కొన్నాళ్ళవరకు దుఃఖపూరితమై యుండెను. ఆసంవత్సరము నవలలలో నాకు మొదటి బహుమానమువచ్చినదన్న సంతోషము లేకపోయెను. నాకువచ్చిన "హేమలతా" బహుమానము నుండి, కొంతసొమ్మతో చిత్రపు నరసింహారావుగారి యొద్ద నేజేసిన ఋణములో గొంత దీర్చితిని. మాబావగారు చాల భూమి సంపాదించిరిగాని వానిలో జిరాయితీలెక్కువ, చెల్లించవలసిన పన్నులుగూడ నెక్కువే. ఆయన చనిపోవునప్పటికి కొంతఋణముకూడ నుండెను. మాపినతండ్రిగారు దుఃఖములోనున్న మాకుటుంబమునువిడిచి వెంటనే వెళ్ళక, భార్యాసమేతముగ కొంతకాలము వీరవాసరములో మాయింటనుండిరి. ఆయన సాయమున, మాతమ్ముడు మాబావగారి భూములు కొన్ని విక్రయించి, ఋణములు కొన్ని తీర్చెను.

1896 వ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో శీతకాలపు సెలవులలో నేను వీరవాసరము వెళ్ళితిని. భర్తృవియోగ దుఃఖమున మిక్కిలి గుందుచున్న మా సోదరి నోదార్చుటకే, నేను వీరవాసరము వెళ్ళుటకు ముఖ్యకారణము. ఆసెలవు దినములు వ్యర్థముగ గడుపకుండ నేను "హిందూదేశపు వీరవనితలు" (Heroines of India) అను నింగ్లీషు గ్రంథమును, నాతో గూడ రాజమహేంద్రవరమునుండి పట్టుకొని

వెళ్లి, నా చిన్న బావమరదియైన మధునాపంతుల రామస్వామిచేత, చదివించుకొని వింటిని. అది యింగ్లీషులో మన్మథనాథ దత్తుగారిచే వ్రాయబడిన గ్రంథము. అందనేక కథలుగలవు. వానిలో సంయుక్తాదేవి కథకూడ నుండెను. ఆకథ రసవంతమై నామనసు నాకర్షించుటచేత, దానిని నేను దెనుగులో నొక చిన్న పద్యకావ్యముగ వ్రాయవలయునని, సంకల్పించితిని. మా పాఠశాలకు మఱుసటి సంవత్సరము జనవరి 17 తేదీవరకు సెలవు లుండుటచే, నేనాదినములలో "పృథ్వీరాజీయ"మని పేరుపెట్టి సంయుక్తాదేవి కథలో రమారమి నూరు పద్యములు వ్రాసితిని. ఆదినములలో ఘేరము జగన్నాథముగారనువారు, మా గ్రామమునకు రెవిన్యూ యినస్పెక్టరుగ నుండిరి. ఆయన మిక్కిలి మంచివారు. గతసంవత్సరము మా తండ్రిగారు చనిపోయినపుడు వారు మాకెంతో సాయము జేసిరి. మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారు, ఘేరము జగన్నాథముగారికి మేనల్లుడు నల్లుడుగూడను. అప్పుడు సుబ్బారాయుడుగారు, సెలవు దినములలో మేనమామగారింటికి వచ్చిరి. ప్రతిసంవత్సరమాయన మేనమామగారింటికి వచ్చుచుండుటచే, సుబ్బారాయుడుగారికిని, మా తమ్మునకును స్నేహమాయెను. ఆ మైత్రిచే వారు మాతమ్మునిజూచుట కప్పుడప్పుడు వచ్చుచుండుటచే, నాకుగూడ వారితో బరిచయమయ్యెను. ఆంధ్రసారస్వతమునందు సుబ్బరాయుడుగారికి మిక్కిలి యభిరుచిగలదు. వారు శ్రీ రఘుపతి వేంకటరత్నమునాయుడుగారి శిష్యులగుటచే నాంగ్లేయభాషలోగూడ మంచి పాండిత్యము గలదు.

సుబ్బారాయుడుగారు నా "పృథ్వీరాజీయము"లోనిపద్యములు, నేను వ్రాయుచున్న కాలములోనే విని సంతసించి, వ్రాయుమని నన్ను బ్రోత్సాహపరచుచు వచ్చిరి. సుబ్బారాయుడుగారు, పిఠాపురములో మహారాజుగారియొద్ద నాంతరంగిక కార్యదర్శి (Private Secretary) గాను, పిమ్మట మంత్రిగాను, పనిచేసినప్పుడుకూడ నన్ను గలసికొన్నపుడు, ప్రేమాతిశయములు గలిగి యాదరించి, గౌరవించి, "పృథ్వీరాజీయము" మిక్కిలి బాగున్నదనియు, దానిని సమాప్తము చేసి ప్రకటింపకపోవుట తప్పనియు, నాతో నెన్నిసారులో చెప్పిరి. 1899 వ సంవత్సరమునాటికి నేను "పృథ్వీరాజీయము"లో రెండా

శ్వాసములు వ్రాసితిని. ఆ పద్యములు రెండువందలయ్యెను. ఆగ్రంథ మంతయు నేనొక పుస్తకములో నెక్కించి తాళము లేని యొకపెట్టెలో బెట్టితిని. అది పనికిమాలిన పుస్తకమనుకొని, నా పెద్దమేనకోడలు రావూరి వెంకటసుబ్బమ్మ చింపివేసెను. "పృథ్వీరాజీయ" మావిధముగ నామావశేషమయ్యెను. తిరిగి నేను దానిని వ్రాయుటకు ప్రయత్నింపలేదు. అందులోని పద్యములు కొన్ని మనోహరములుగానే యుండెను. పుస్తకము నాశనమైనను దానిమీద ప్రేమ నాకిప్పటికిని పోలేదు. మృతినొందిన బాంధవునికై విచారించుట యెట్టిదో, నాశనమైన పుస్తకమునకై విచారించుట యట్టిదేకదా ?

1897 వ సంవత్సరమున గూడ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు, మేలైన నవలలు వ్రాసినవారికి బహుమానములను మునుపటి వలెనే ఇచ్చెదమని ప్రకటించిరి. ఆ సంవత్సరము నే నూరకుండక "అహల్యాబాయి" యను నవలను వ్రాసి పంపితిని. గ్రంథపరీక్షకులు వీరేశలింగముగారును, ఆచంట సుందరరామయ్యగారును. ఆ సంవత్సరము పోటీపరీక్షకు నవల లెన్నివచ్చినవో నాకు జ్ఞాపకము లేదు. గాని, వచ్చిన నవలలన్నిటిలో నా "అహల్యాబాయి"కే మొట్టమొదటి బహుమానము వచ్చెను. లక్ష్మీనరసింహముగారు నవల వ్రాసిపంపిన సంవత్సరము, వారికేగాని మరియెవరికిని బహుమానము రాదని, లోకములో నొక వాడుకపడెను. నవలల పోటీపరీక్ష యీ సంవత్సరముతో సమాప్తమయ్యెను. ఈ నవలలు వ్రాయుటవలన నాకు ధనలాభమే గాక సాధారణపు నవలలు చరిత్రాత్మకమైన నవలలు వ్రాయుటకు శక్తియు నుత్సాహమును గలిగెను. పోటీపరీక్ష సమాప్తమని నేననుటకు గారణమేమన, చింతామణీ పత్రికా ప్రకటనముచేతను, నందు గద్యపద్య గ్రంథములనేకములు ప్రకటించుటచేతను, నవలలకు బహుమానము లిచ్చుటచేతను, సుబ్బరావుపంతులుగారికి చాల ధనము వ్యయమయ్యెను. ఆ వ్యయమున కాయన విచారించలేదు. పత్రికా ప్రకటనమున నాయనకు మిక్కిలి సహాయభూతులైన వీరేశలింగముగా రాసంవత్సరము చెన్నపురికి బోదలచుటచే, చింతామణీ పత్రిక యిప్పటినుండి చెన్నపట్టణములోనే ప్రకటింపబడుననియు, నవలలు వ్రాసెడివారు పంపవచ్చుననియు, మేలైన

నవలలకు మునుపటివలె ధనబహుమానము లీయఁబడవనియు, గ్రంథకర్తలకు కొన్నిప్రతు లచ్చువేసి యివ్వఁబడుననియు, సుబ్బారావు పంతులుగారు ప్రకటించిరి. అందుచేత నేనప్పటినుండియు పోటీకి నవలలు పంపుట మానితిని.

1896 వ సంవత్సరం డిశంబరులో వీరేశలింగముగారు తంజావూరు నగరమునకు నముద్రితాంధ్ర గ్రంథములను సంపాదించుటకై వెళ్ళిరి. ఆ పురమును తెలుగునాయకులు బరిపాలించినపుడు యమూల్యమైన యాంధ్రగ్రంథ భాండారమొకటి సంపాదించియుంచిరి. మన దేశములో నెచ్చటను దొరకని యాంధ్రగ్రంథము లనేకములచ్చట దొరకుచు వచ్చెను. నాచనసోముడు రచియించిన "యుత్తరహరివంశ"మను మహాకావ్యము, తెనుఁగుదేశమున నెవరెంత ప్రయత్నించినను దొరకినదిగాదు. వీరేశలింగముగారు తంజాపురీ గ్రంథభాండారములోని పుస్తకములజాబితా తెప్పించిచూడఁగ, నందులో నాచనసోముని యుత్తరహరివంశముయొక్క వ్రాతప్రతి యొకటి యున్నట్లు కనబడెను. ఆ గ్రంథము నశించిపోయినదని చింతించుచున్న వీరేశలింగముగారికి, పేదకు పెన్నిధి దొరకినట్లయ్యెను. వెంటనే వారు వ్యయప్రయాసములకు లోనై తంజావూరుపోయి, యప్పుడచ్చట మండల న్యాయాధిపతిగ నుండిన "హేమ్నెటు" (Hamnet) దొరగారి సహాయ్యమున, నెవరిచేతనో "యుత్తరహరివంశము"న కొక ప్రతి వ్రాయించి, తెప్పించి, తమవివేకవర్ధనీ ముద్రాక్షరశాలలో దానిని ప్రకటింప నారంభించిరి. నాచనసోముని కవిత్వము, కవిత్రయము వారి పాకముకంటెను మిన్నగనుండునని "శబ్దరత్నాకర" నిర్మాతలైన బహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులుగారును,వీరేశలింగముగారును వ్రాయుటచేతను, నాచనసోముడు మూడవకన్ను దాచివచ్చిన శివుడేయని పూర్వము చిన్నయసూరిగారు మెచ్చుటచేతను, సోమునికవిత్వమెంత బాగుండునో చూడవలెనన్న కుతూహలము మిక్కుటమగుటచేతను, గ్రంథము ప్రకటింపబడినదాక వేచియుండుటకు నా కోపిక లేక, నే నొక చిన్న దొంగతనము చేసితిని. చేసినపాపము చెప్పిన పోవునని మనలో నొక సామెతగలదు. దానింబట్టి నా తప్పు నేనొప్పుకొనుచున్నాను. పాఠక మహాశయులు నన్ను క్షమింతురుగాక.

ఆ దినములలో వివేకవర్థనీ ముద్రాక్షరశాలకు నా మిత్రుఁడైన కోపల్లె శేషగిరిరావు పరివర్తకుఁడు (Manager) గ నుండెను. నేనాతని నాశ్రయించి యొక్కొక ఫారము (ఎనిమిదిపుటలు) యచ్చుపడగనే, వీరేశలింగముగారికి తెలియకుండ, శేషగిరిరావు నడిగి తెచ్చుకుని యింటివద్ద నెవరిచేతనో చదివించుకొని విని, ముఖ్యమైన పద్యములు కొన్ని వల్లించితిని. గ్రంథ ముద్రణము సమాప్తమైన తరువాత వీరేశలింగముగారు నా కొక పుస్తకమును బహుమాన మిచ్చిరి. అప్పుడు నేను నా కదివరకే దానిలోని పద్యములు పెక్కువచ్చునని వారితో చెప్పితిని. ఎట్లు వచ్చునని నన్ను వారడిగిరి. నేను దాచక వారి కార్యస్థానమున నే జేసిన దొంగతనము వారి యెదుట నొప్పుకొని క్షమింపుమని యడిగితిని. వారు కోపపడక నవ్వి యూరకుండిరి. ఆ మహాత్ముని భాషాభిమానముచేతనే, మున్ను నశియించినదని చెప్పుకొన్న యుత్తరహరివంశము, మన యాంధ్ర సారస్వతమున కలంకారమై ప్రకటింపబడెడు భాగ్యము గలిగెను. వీరేశలింగముగారు మన యాంధ్రమండలములకు జేసిన మహోపకారములలో నిది యొకటి. నా చేసిన దొంగతన మిది యొకటియేకాదు. మరియొకటి కూడ గలదు. అది వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారి "వేణీసంహారము" విషయమున, నేను రాజమహేంద్రవరము వచ్చిన క్రొత్తలో నొక నాఁడు సుబ్బారాయుడుగారి యింటికివెళ్ళి వారుచదువుచుండగ "వేణీసంహారము"లో కొంతభాగము వింటిని. ఆ దినములలో సుబ్బారాయుడుగారు "హిందూ నాటకోజ్జీవక సమాజ"మని యొక నాటక సమాజమును స్థాపించి నాటకము లాడించుచుండిరి. వారొకసారి "వేణీసంహారము"ను నాడిరి. ఆనాడు కనుపర్తి శ్రీరాములు గారశ్వత్థామ పాత్రను, వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారు ధర్మరాజు పాత్రను, సుసర్ల శ్రీనివాసరావుగారు ద్రౌపది పాత్రను, సుసర్ల అనంతరావుగారు దుర్యోధనుడు పాత్రను ధరించిరి. ఆనాడు నే నా నాటకమునకు వెళ్ళితిని. శాంతరసము కరుణరసము నుట్టిపడునట్లు సుబ్బారాయుడుగారు ధర్మరాజుపాత్ర నభినయించిరి. ఇదియేగాదు, సుబ్బారాయుడుగా రొకమారు తమ నాటకములో నశ్వత్థామపాత్రనుగూడ ధరించిరి. అశ్వత్థామ పాత్ర ధరించినపుడు వీరరౌద్రరసములను—

ధర్మరాజుగ నున్నప్పుడు శాంతకరుణరసములను, నానాటి ప్రేక్షకులు మరువరు. నేనుజూచిన "వేణీసంహార" నాటకప్రదర్శనములో నాటకాంతమున గ్రంథములో లేని యొక దండకములో శ్రీకృష్ణుని స్తవముచేసిరి. ఆ దండకము ముక్కుతిమ్మన చేసిన "పారిజాతాపహరణము"లోనిది. పద్యములు చదువుటలోను, దండకములు చదువుటలోను, మిక్కిలి నేర్పుగల సుబ్బారాయుడుగారి నోటనుండి వినినప్పుడు నా యొడలు పరవశమయినది.

మరునాటి యుదయమున నేను బజారునకు బోయి "పారిజాత" ప్రబంధమును మూడణాలిచ్చి కొని యెనుబది పంక్తులలోనున్న యా దండకమును నే నొక్కపూటలో వల్లించితిని. వల్లించి యేబది సంవత్సరము లయినను నాకది యిప్పటికిని పూర్తిగ జ్ఞాపకమున్నది. నా శరీరదౌర్బల్యము లెన్నియున్నను భగవంతుడు నాకు బరిపూర్ణకటాక్షముతో జ్ఞాపకశక్తి మెండుగనిచ్చెను. సుబ్బారాయుడుగారు, తమ "వేణీసంహార" నాటకమును, వీరేశలింగముగారి వివేకవర్ధనీ ముద్రాక్షరశాలలో నచ్చొత్తించిరి. గ్రంథమంతయు నచ్చుపడి వచ్చినదాక, కనిపెట్టుకొని యుండుటకు నా కోపిక లేక, ముద్రణములో నుండగనే, యచ్చుపడిన కాగితము లోకమిత్రునిచేత రహస్యముగ దెప్పించి, పద్యములు ముందే వల్లించితిని. "వేణీసంహారము"లోని పద్యములన్నియు నాకిప్పటికిని జ్ఞాపకమున్నవి. "వేణీసంహారమ"న్న నాకు మిక్కిలి ప్రీతి. ఆ యొక్కపుస్తకము మీదనేగాదు. సుబ్బరాయుడుగారి గ్రంథములన్నియుగూడ నాకు ప్రియములే.

నాకుగల యేకసంథాగ్రహణశక్తినిబట్టి నాకు సుబ్బరాయుడుగారు, "ఛాయాగ్రహణ యంత్రమ"ని (కెమేరా) పేరుపెట్టిరి. సాధారణముగ నెట్టిదైన పద్యమొకసారి చదివిన పక్షమున, నాకది వెంటనే కంఠస్థమయ్యెడిది. 1897 వ సంవత్సరమున నే నొకనాటి మధ్యాహ్నము సుబ్బరాయుడుగారి యింటికి బోతిని. ఆ సమయమునసే, నిడమర్తి దుర్గయ్యగారును, బోడపాటి రామలింగేశ్వరప్పగారును, వేలూరి వేంకటాద్రయ్యగారును, సుబ్బారాయుడుగారింటికే వచ్చిరి. అప్పుడు సుబ్బరాయుడుగారు "లక్ష్మీనరసింహముగా రేకసంథాగ్రాహి" యని వారితో చెప్పిరి. పరీక్షించుటకు నేదే నొక గ్రంథము

తెచ్చి యొక పద్యము చదువుమని, వారు వసురాయనితో చెప్పిరి. వెంటనే వసురాయుడు లోనికిబోయి కళాపూర్ణోదయము దెచ్చి యందులోని యీక్రింది పద్యమును గంభీరముగ నొక్కసారే చదివిరి.

శా॥ గంధర్వుండవు జాతిమెంచగ శుభాకారంబు చంద్రత్రపా
సంధాన క్షమమద్వితీయుడ వికన్ సంగీతసాహిత్య ధౌ
రంధర్యంబున సజ్జనుండ వసురప్రద్వేషి భక్తుండవున్
బంధంబొక్కటిగల్గె శాపమనగ న్నాయన్న నీకుర్వ దుదిన్.

ఈ పద్యమును నేను వెంటనే మరల చదివితిని. సుబ్బారాయుడుగారి మాట నిజమేయని వారు మువ్వురు సంతసించి వెడలిపోయిరి. సుబ్బారాయుడుగారి నోటనుండి "వేణీసంహారము" నేను మొదట విన్నపుడు వారిమీద నీ క్రింది వెర్రిమొర్రి పద్యము నల్లితిని. చిన్ననాటి నా కవిత్వమున కిది యొక యుదాహరణము కావచ్చును.

కం॥ వేణీసంహారంబును
వాణీధవతుల్యుడైన వసురాయసుతా
నాణెముగా తెనిగించెను
ప్రాణంబులు లేచివచ్చు పద్యము విన్నన్.

1897 వ సంవత్సరమున విక్టోరియారాజ్ఞిగారికి గొప్ప యుత్సవము జరిగెను. దానిపేరు వజ్రోత్సవము (Diamond Jubilee) మహారాజ్ఞిగారు సామ్రాజ్య మరువదియేండ్లు పాలించినందుకీ యుత్సవము జరుపబడినది. పాశ్చాత్యుల సాంప్రదాయమునుబట్టి, యేబదియేండ్లు పరిపాలించిన రాజునకుగాని, రాణికిగాని, సువర్ణోత్సవమని (Golden Jubilee) ప్రజలు చేయుదురు. అరువదియేండ్లు పాలించిన వారికి వజ్రోత్సవము (Diamond Jubilee) చేయుదురు. విక్టోరియారాణిగారు 1837 సంవత్సరమున సింహాసన మెక్కినందున 1897 సంవత్సరమున కరువదియేండ్లు పరిపాలనము పూర్తియైనది. కాబట్టి యింగ్లాండులోను, సామ్రాజ్యమంతటను గొప్ప యుత్సవములు జరిగెను. రాజమహేంద్రివరములోగూడ గొప్ప యుత్సవములు జరిగెను. ఆ యుత్సవ సందర్భమున పురమందిరములో (Town Hall) నొక పెద్దసభ జరిగెను. ఆ సభకు గోదావరి జిల్లాకలెక్టరుగారగు "బ్రాడి" దొరగారధ్యక్షత వహించిరి. ఆ సమయమున శ్రీ న్యాపతి సుబ్బరావుపంతులుగారు, శ్రీ మాదిరెడ్డి

వేంకటరత్నమునాయుడుగారు, కందుకూరి వీరేశలింగముపంతులుగారు మున్నగు పెద్దలు శ్రీ విక్టోరియారాజ్ఞిగారి పరిపాలనమును గురించి ప్రశంసించుచు మాటలాడిరి. అప్పుడు నే నీక్రింది పద్యములు రచియించి సభలో చదివితిని.

సీ. "ఏ మహాదేవి మహీపాలనము మాట
  స్రుక్కఁడు ప్రజ కెల్ల జోలపాట
యే జగద్వందిత యేల్బడి మన కెల్ల
  చిరతరానందంపుఁ జిత్తజల్లు
బహుపుత్రపౌత్రలాభస్ఫూర్తిఁ గన్న, యే
  గరితమిన్న కడుపు కందపెరడు
కుటిలమత్తారాతికోటి కేసతి జయ
  భేరిభాంకరణంబు పిల్లపిడుగు
యే నృపార్చితవిజయలక్ష్మీనటన క
ఖండభరతఖండంబు రంగస్థలంబు
అమరునాచాన విక్టోరియాభిధాన
శ్రీమహిత నిత్యకళ్యాణి సీమరాణి" 1

సీ. "ప్రిన్సాపువే"ల్సను విమలశారదచంద్రుఁ
  గడుపుచల్లఁగ మున్ను గాంచె నెద్ది
విపులశాఖలనొప్పు విపులసంతాన
  కల్పమహీజముల కాలవాల మెద్ది
విబుధకోటిని బ్రోచు విశ్రుతకృపయను
  నమృతంబు పుట్టినిల్లయ్యె నెద్ది
విమతక్షమాపాల వితతిఁగాల్చెడు కోప
  బడబాగ్నిశిఖల కావాస మెద్ది
ధవళశారీరరుచులతోఁ దనరు నెద్ది
యమ్మహావిష్ణు విడిదియిల్లయ్యె నెద్ది
యట్టి విక్టోరియారాజ్ఞియనెడు నిండు
పాలకడలి మమ్మోలార్చి యేలుగాక. 2

సీ. పూవునొవ్వకయుండఁ బువ్వుదేనియలుగ్రోలి
  ముదమొందు నాడుతుమ్మెదయనంగఁ

బవలు రేల్వికసించి చవులూరు విరిదేనె
వెదఁజల్లు ధవళారవిందమనఁగ
నాశ్రితావళి 'హాయి' యనఁ జల్లఁదనమిచ్చి
యమరు నేడాకుల యనఁటియనఁగఁ
జిరకాలముననుండి చివుకు లేశము లేక
మహినిల్చు పెనుచేవ మ్రానసంగ
ప్రజలమనసు నొవ్వకయుండఁ బన్నుఁగొనుచుఁ
జాలకృపఁజిమ్ము సంతానసప్తకమ్ము
గలిగి షష్ఠిహాయనపూర్తి గలిమిమించు
శ్రీమహిత నిత్యకళ్యాణి సీమరాణి. 3

సీ. ఉరుసత్యకీర్తి నీ వుదయమందినతోనె
యాక్ష్యుల శ్రమలన్ని యస్తమించె
నఖిలైకజనని నీ నడుగుపెట్టఁగ దుష్ట
కువలయాధిపకోటి కూలబడియె
నమలచారిత్ర నీ వభివృద్ధినొంద మా
జాతి వైషమ్యముల్ క్షయమునొందె
గుణరత్ననిధినీవు కువలయం బలరింప
మనుజుల సుముఖపద్మములు విచ్చె
దేవి నీకు సంతతిగల్గ దేశమెల్ల
గొల్లదోపుడులందున గోష్ఠివోయె
నీదు చిత్రచారిత్ర వర్ణింపఁదరమె
గుణమణికదంబ ధన్యవిక్టోరియాంబ. 4

సీ. నదులు ద్రవ్వకయుండ నాల్గుదిక్కుల, నఖా
తమగు సాగరమె కందకముగాఁగ
గడలిలేచిన కొండగమిఁబోలు నోడల
గుంపు పెట్టని చుట్టుకోటగాఁగఁ
బాలింపఁబడునట్టి ప్రజయెల్లనుచిత, యో
చనఁజెప్పఁగల మంత్రిజనముగాఁగఁ
బుడమి యీనినపోల్కి పొలములందంద, గ
న్పట్టు రక్కసిబొగ్గు పంటగాఁగఁ

జిత్రసాధనంబులతోడ ధాత్రిలోనఁ
గ్రాలునేసీమ యట్టి యింగ్లాండుసీమ
నిప్పుడేలుచున్న వరాలకుప్ప వీవు
గుణమణికదంబ ధన్య విక్టోరియాంబ. 5

సీ. సూర్యతాపములేని చోటులున్నవిగాని
నీప్రతాపములేని నెలవులేదు
శశిమూర్తి చొరనట్టి స్థలములున్నవిగాని
నీకీర్తియెరుఁగని నెలవులేదు
వర్షధారలులేని వసుధలున్నవిగాని
నీదయారసమేదు నెలవులేదు
ఈశ్వరాఖ్యవినని యిమ్ములున్నవిగాని
నీపేరు వినరాని నెలవులేదు
అపుర యఁలదక్షిణోత్తరధృవములందు
దీవులందును గడుమూల రేవులందు,
గడలి మధ్యమందాఫ్రికాఖండమందుఁ
జెల్లుగద నీదునేల్బడి సీమరాణి. 6

సీ. రామచంద్రుఁడు మహారాజయ్యెనేగాని
చక్రవర్తిసమాఖ్య జరుగదయ్యె
నల యుధిష్ఠిరుఁడు రాజాధిరాజగుఁగాని
సార్వభౌమత నొందఁజాలఁడయ్యె
చక్రవర్తిగ హరిశ్చంద్రుఁడుండెనెకాని
యతనికి నీభోగ మబ్బదయ్యె
నలుఁడు భూవలయంబు గెలిచి యేలెనుగాని
యొక్కసామంతుస కొరిగియుండె
మహితగుణజాల యిక వేయుమాటలేల
భరతఖండంబునేలిన ప్రభువులందు
నీకు నుపమింపఁదగినట్టి నృపుఁడు లేఁడు
గుణమణికదంబ ధన్య విక్టోరియాంబ. 7

సీ. మూఁడుపూటల ఢిల్లిపురికైనఁ జనవచ్చు
గంగ దాటఁగవచ్చుఁ గాలినడక

వాన కురియకున్నఁ బైరుచేయఁగవచ్చుఁ
గరువు లక్ష్యములేక గడుపవచ్చుఁ
గాశికాపురవార్త గడియలో వినవచ్చు
రైతు రాజునెదిర్చి బ్రతుకవచ్చుఁ
గడ మాల బండితాగ్రణియైనఁగావచ్చు
నడవి నొంటరిగ స్త్రీ యరుగవచ్చు
దేవి పొగబండ్లవల్ల వంతెనలవల్లఁ
గాలువలవల్ల నీ మహాకరుణవల్ల
తంతివార్తలవల్లను సమత్వంబువల్ల
పాఠశాలలవల్ల నీ పనుపువల్ల. 8

సీ. కత్తి చేఁగొనివచ్చు కఠినాత్మునకు జంకి
వంగిదండము బెట్టు ప్రాతదప్పె
ధనకాంక్ష గొంతు పిసుకుగోయు ఖలుచేత
నడవి బాంధులు చచ్చు నార్తిదప్పెఁ
బ్రతినిమేషము మాను రాచపీనుఁగులకుఁ
బన్ను లీవలెనన్న భయముతప్పె
నడవి ద్రోహుడు సేయు నధమాధమునియింట
గానిసతనమూను శాల్తుతప్పె
పాడుపిండారిదండులు మాడుకతన
మాయదారి పాళెకాపులు మ్రగ్గుకతన
దుష్టనృపులు మన్నెపుదొరల్ త్రుంగకతనఁ
గడుపుచల్లఁగ మనుపు నీవు గాచుకతన. 9

సీ. నిలువెల్లఁ బ్రవహించు నీ దయారసమట్లె
పంటకాల్వలు పారు పల్లెలందు
నదుల వాహినుల నీ యాన కట్టినయట్లు
యానకట్టులు ప్రవాహములఁ గట్టు
నెడ లేక యొప్పు నీ కడుపుపండెడునట్లె
పుష్కలంబుగఁ బండు భూములెల్ల
నీకీర్తి కన్యాక నిలుచు గేహములట్లె
పాఠశాలలు మించుఁ బట్టణములఁ

జల్లఁదనమెంత చదువెంత సౌఖ్యమెంత
పాడియెంత వైభవమెంత పంటయెంత
సేమమెంత నీ యేల్బడిచేతఁ గాంత
శ్రీమహిత నిత్యకళ్యాణి సీమరాణి. 10

సీ. నీ మహాపతిభక్తి నీ దేశపాలనా
ప్రబలశక్తికి వింతవన్నె పెట్టు
నీ మహాభూతికి నీ గర్వరాహిత్య
మును జాళువా మేలిపూతఁబూయు
నీ మంత్రిశ్రేణికి నీ గుణశ్రేణులు
మిసమిసల్ దళుకొత్తు మెఱుగుదెచ్చు
నీ ప్రతాపమునకు నీ ఘనశాస్త్రాది
విద్యాప్రదీపంబు విద్యుమొంచు
కీర్తికి నిమూర్తి దానలక్ష్మి కభిమాన
లక్ష్మి యొండొంటికిచ్చు నలంక్రియలను
పరమె కొనియాడ నిన్ను నెవ్వరికైన
గుణమణికదంబ ధన్య విక్టోరియాంబ. 11

సీ. కృపఁజూపి నిరుపేద కుపకారమొనరించు
చుట్టమేదన నిన్నె చూపవలయుఁ
బసచెడ్డ పగతుచే పట్టుకాచెడి దయా
సింధువేదన నిన్నె చెప్పవలయుఁ
బక్షపాతము లేక ప్రజలనేలు సతీమ
తల్లియేదన నిన్నె దలుపవలయు
నిఖిలవిద్యలయందు నెరజాణయగు కల్కి
మిన్నయేదన నిన్నె యెన్నవలయు
నరపతివ్రతాతిలక సుగరితమిన్న
ఘనినన వెంటనె నిన్నె బేర్కొనఁగవలయు
రాణివన నీవె వనబహుప్రాణ మీవె
శ్రీమహిత నిత్యకళ్యాణి సీమరాణి. 12

సీ. ఆంగ్లేయ హిందూమహాసేన నడిపించు
సేనాధిపతి నీదు చిన్నకొడుకు

బర్మానియా దేశ చక్రవర్తియగుచు
ఖ్యాతుఁడైనాఁడు నీకూఁతుబిడ్డ
జనలోకవినుత రష్యాదేశచక్రవ
ర్తినిఁ జెయ్యె నొక చిన్ని మనుమరాలు
సార్వభౌములు మహాచక్రవర్తులు కిరీ
టాధిపుల్ నీదు వియ్యంకులెల్లఁ
జుట్టములు, స్నేహితులు, మహాక్షోణివిభులు,
దేవి నీదువైభవ మే మదృష్టమేమి
జన్మమహిమయేమి కడుపు చలువ యేమి
గుణమణికదంబ ధన్య విక్టోరియాంబ. 13
సీ. కలియుగంబున నిట్టి ఘనతతో నెనుబది
వత్సరంబులదాక బ్రతుకుటరిది
బ్రతుకబోలునుగాని రాజ్యభారమునందె
షష్టిహాయనపూర్తి జరుపుటరిది
జరుపనొప్పునుగాని జనసమ్మతంబైన
యుత్తమపాలన ముండుటరిది
యుండవచ్చునుగాని నిండు వేడుకతోడ
సిరియు సంతతి యిట్లు చేకుటరిది
యరుదులన్నియు నీయందె యమరియుంట
బ్రతుకు వేయేండ్లు శాశ్వతైశ్వర్యవృద్ధి
నేలు వేయేండ్లు మాదేశ మిట్లె నీవు
గుణమణికదంబ ధన్య విక్టోరియాంబ. 14
తే. గీ. ప్రేమ జ్యూబిలీరీడింగుహూణు పక్ష
మున రచించి యర్పించె నీ పుష్పమాలఁ
బ్రబల విక్టోరియా చక్రవర్తినికిని
చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహమూర్తి. 15

ఈ సభ ముగిసిన పిమ్మట మ్యూజియము కెదురుగనున్న స్థలములో విచిత్రమైన బాణాసంచా కాల్పబడెను. నా పద్యములా సంవత్సరము జూన్ నెల 22 వ తేదీ చింతామణి పత్రికలో ప్రకటింపబడెను. కందుకూరి వీరేశలింగముపంతులుగారు, విక్టోరియారాణి

చరిత్రమును వచనముగవ్రాసి "చింతామణి" పత్రికలోనే ప్రకటించిరి. నా పద్యములు చూచినతోడనే నన్ను శ్లాఘించుచు నాంధ్రదేశమున నానాభాగములనుండి బహూకరణ లేఖలు నాకువచ్చినవి. "అముద్రితగ్రంథచింతామణి" పత్రికాధిపతులగు పూండ్ల రామకృష్ణయ్యగారు, నన్నును నాకవిత్వమును మెచ్చుకొనుచు నెల్లూరునుండి యొక లేఖ వ్రాసిరి. అట్లే విజయనగరమునుండి శ్రీ నిడదవోలు సుందరం పంతులుగారు జూబిలీసందర్భమున, మన యాంధ్రదేశమున రచియింపబడిన పద్యములన్నిటికంటె నాపద్యములు రసవత్తరముగ నున్నవని నాకొక లేఖవ్రాసిరి. ఈ విధముగనే యనంతపురముజిల్లాలోని పెనుగొండ యాసుపత్రిలో వైద్యులుగనున్న పార్థసారధిచెట్టిగారు ప్రశంసాపూర్వకముగ నొకజాబు నాకు వ్రాసిరి. ఆనాటి తెనుగుపత్రికలన్నియు నన్నట్లే ప్రశంసించెను.

ఆ సంవత్సరము సెప్టెంబరు నెలలో మా పాఠశాలలో ప్రధానోపాధ్యాయులుగనుండిన శ్రీ చేబియ్యము వేంకటరామయ్యగారు పనిమానుకొని, జిల్లాకలెక్టరు కచేరిలో నొకగుమాస్తాపదవి సంపాదించి, కాకినాడ వెళ్లిరి. ఆయన స్థానమందు మొదటి సహోపాధ్యాయుడుగనుండిన శ్రీ ఇనూనేని హనుమంతరావునాయుడుగారిని, మ్యునిసిపల్ సభాధ్యక్షులైన నిడమర్తి జలదుర్గప్రసాదరాయుడుగారు నియమించిరి. నాయుడుగారి స్థానమందు నాకు చిరమిత్రులైన ధరణిప్రగడ శివరావుగారు నియమింపబడిరి. నాయుడుగారు నాకు మొదటినుండియు పరమమిత్రులగుటచేతను, శివరావుగారు గూడ నాకు సహాధ్యాయులును పూర్వమిత్రులు నగుటచేతను, నాకు సంతోషము కలిగెను. నా యుద్యోగము మాత్రము యెదుగుబొదుగులేక కనుబొమ్మమీద వెండ్రుకవలె, యథాప్రకారముగ నున్నదని నా మిత్రులు కొందరువిచారించిరి. ఆపాఠశాలలో నేను రెండవసహోపాధ్యాయుడనుగదా! మొదటి సహోపాధ్యాయుని పదవి ఖాళీవచ్చినప్పుడు దానికొరకు నేనెంత మాత్రము ప్రయత్నము చేయలేదు. చేసినను నాకది లభింపదని నే నెరుగుదును. ఏలయన నుపాధ్యాయ యోగ్యతాపరీక్షలో లిఖితభాగమునందు నేను మొదటి తరగతిలో కృతార్థుడనయితిని. కాని ప్రాక్టికలు పరీక్షకు బోయి సంపూర్ణయోగ్యత నే

నప్పటికి సంపాదింపలేదు. అదియొక కారణము. నాకు దృష్టిదోషము-
గలదని యధికారులభిప్రాయపడి నాకియ్యరని యనుమానము. కాని
నా దృష్టిదోషము నా యుపాధ్యాయపదవి కెంతమాత్రము నడ్డు-
రాలేదు. ప్రతి తరగతిలోను నలువది పిల్లలుండినను, నేను పాఠము-
చెప్పునప్పుడుమాత్రము గోలయు నల్లరియు లేకుండ తరగతి నిశ్శబ్ద-
ముగానే యుండుచువచ్చెను. ఒకటి, రెండు, మూడు ఫారములకు
నే నింగ్లీషులో దేశచరిత్రమును, భూగోళమును బోధించుటయేగాక,
మొదటిఫారమునకు, రెండవఫారముకు నింగ్లీషుగూడ జెప్పుచుంటిని.
నా బోధనాశక్తి మిక్కిలి బాగుండెనని విద్యార్థులలో నాకు మంచి
పేరుండెడిది. ఈ విషయమై యప్పటి నా శిష్యులును నేటి పురప్రము-
ఖులునైన (శ్రీ) కందుల వీరరాఘవస్వామిగారు, డాక్టరు కారుమూరి
వీరభద్రస్వామిగారు, డాక్టరు పాలకోడేటి గురుమూర్తిగారు, మాది
రెడ్డి పురుషోత్తమునాయుడుగారు మొదలగువారు చెప్పగలరు. దేశ
చరిత్ర, భూగోళబోధనములలో నే నధికప్రజ్ఞావంతుడననియు, నొక్క-
సారి నేను బోధించెడి పక్షమున బాలురు చదువనక్కర లేకయే
పాఠములు వచ్చెడివని, నాకు బ్రతిష్ఠగలదు. పాఠకమహాశయులు దీని
నాత్మస్తుతిగ గ్రహింపకుందురుగాక !

1897 వ సంవత్సరమున రాజమహేంద్రవరమున గొప్ప విశే-
షమొకటి జరిగెను. ఈ పురనివాసియు, మహాకవియు, మహాపండి-
తుడు, సంఘసంస్కర్తయు, పురమందిరప్రదాతయు, స్త్రీ పునర్వి-
వాహ సంస్థాపనాచార్యుడు, స్త్రీ విద్యాభిమానియు, శతాధికగ్రంథ
కర్తయు నైన రావుబహదూరు (శ్రీ) కందుకూరి వీరేశలింగముపంతు-
లుగారు, రాజధానియైన చెన్నపట్టణములో వితంతు శరణాలయము-
స్థాపించి, సంఘసంస్కరణ విషయమున విశేషకృషి సలుపవలెనను
సంకల్పముతో, రాజమహేంద్రవర నివాసమువదలి డిశంబరు నెలలో
సకుటుంబముగ చెన్నపురికి పోయిరి. వారు రమారమి యిరువది
సంవత్సరములు రాజమహేంద్రవర కళాశాలలో నాంధ్రాధ్యాపకు-
లుగ నుండుటంజేసి, కళాశాలావిద్యార్థులు నుపాధ్యాయులు గలసి,
కళాశాలలో నొక మహాసభ జేసి, వారిని సన్మానించి వీడుకోలు
నొసంగిరి. ఆ సభకు పురప్రముఖులలో నొకరును న్యాయవాదులును

పూర్వము వీరేశలింగముగారికి శిష్యులు శ్రీ ఆచంట సుందరరామయ్యగారధ్యక్షత వహించిరి. ఆ సభలో నప్పుడు బి. యే. తరగతిలో చదువుచున్నట్టియు, సరస కవితా విశారదుడైనట్టియు "రుక్మిణీ పరిణయ", "శ్రీరామవిజయా"ది నాటకములు రచించినట్టియు, శ్రీ కోపల్లె వెంకటరమణారావుగారు కొన్ని పద్యములు వ్రాసి చదివిరి. నేనును కొన్ని పద్యములువ్రాసి సభలో చదివితిని. మరికొందరు కొన్ని పద్యములువ్రాసి చదివిరి. ఇదియేగాక శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు, మరికొందరు పురప్రముఖులును గలసి టవును హాలులో నొక గొప్ప సభజేసి, వీరేశలింగముగారిని సన్మానించిరి. మరియు శ్రీ కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారిచేత స్థాపింపబడిన "విద్యాభిమానినీ" సమాజమువారుగూడ సభజేసి, యాంధ్రాభ్యుదయ పితామహుడైన వీరేశలింగముగారిని గౌరవించిరి. అప్పుడు శ్రీ కొట్టి రాఘవయ్యగారు మనోహరములైన పద్యములు వీరేశలింగముగారిమీద రచించి చదివి సభాసదులను రంజింపజేసిరి. వీరేశలింగముగారు 1889 లో తమ సొంతడబ్బుతో టవునుహాలు కట్టుట ప్రారంభించి 1890 లో ముగించిరి. అప్పుడు కళాశాలలో ప్రథమ సహాయోపాధ్యాయుడుగ నుండిన శ్రీ నాగోజీరావు పంతులుగారు, పురమందిర ప్రవేశ మహోత్సవ సందర్భములో జరిగిన మహాసభకధ్యక్షులైరి. నాడు కళాశాలలో ప్రకృతిశాస్త్ర పండితులైన పండిత రంగాచార్యుల వారాంగ్లభాషలో బహుజన స్తవనీయమైన యుపన్యాసమును వీరేశలింగముగారినిగూర్చి యిచ్చిరి. నాటనుండియు మా పురమందిరము ప్రజల నిమిత్తమే యుపయోగపడుచుండినను, వీరేశలింగముగారు దానిని ధర్మపత్రమువ్రాసి ధర్మకర్తల కప్పగింపలేదు. ఈ 1897 వ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో చెన్నపురికి వెళ్ళకమునుపు వీరేశలింగముగారు పురమందిర పరిపాలనము నిమిత్తము, ధర్మశాసన మొకటి వ్రాసి, పదముగ్గురు ధర్మకర్తల నేర్పరచి, వారికది యప్పగించిరి. అధర్మకర్తల సంఘమునకు న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారధ్యక్షులుగను, చిత్రపు వేంకటాచలముగారు కార్యదర్శిగను నియమింపబడిరి. వీరేశలింగముగారు కష్టార్జితమైన సొంతసొమ్ముతో దీనిని కట్టించిరి. ఆంధ్రదేశమున వెలసిన పురమందిరములలో నిదియే

మొదటిదియని, రాజమహేంద్రపురవాసులము సగర్వముగ సంతో
షించుచున్నాము. వీరేశలింగముగారు చెన్నపురికి బోకమునుపు, నేను
వారి దర్శనము చేయబోవగ, వారు రచియించిన ప్రతి పుస్తకము
యొక్కయు నొక్కొక ప్రతి నాకు బహుమానముగ నిచ్చిరి. వీరేశ
లింగముగారి యుద్యోగము, కళాశాలలో శ్రీ వడ్డాది సుబ్బారాయు
డుగారి కగునని, చాలమంది తలంచిరిగాని యట్లుగాక మరియొకరి
కయ్యెను.

శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారు, చెన్నపురిలో నివాస
ముండిరనియు, నేను 1894 వ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో చెన్న
పురికి వెళ్ళినప్పుడు నన్ను వారియింటనే నిలిపి నాకన్నులకు వైద్యము
చేయించిరనియు, వ్రాసితినిగదా! 1896 వ సంవత్సర ప్రాంతమున
జమీందారుగారికి చెన్నపట్టణములో మిక్కిలి జబ్బుచేసెను. వారికి
నోటనుండి రక్తము పడజొచ్చెను. ఆ రోగము నివారించుటకై సీమకు
బోదలచిరి. ఆవార్తవిని పూర్వము వారికి రాజమహేంద్రవరములో
గురువై, మిత్రుడై యేలూరులో నప్పుడు న్యాయవాదిగా నుండిన
సోమంచి భీమశంకరముగారు, సీమకు వెళ్ళినచో జమీందారుగారు
చెడిపోదురని భయపడి, వెంటనే చెన్నపురిబోయి, విదేశప్రయా
ణము నష్టదాయకమని వారికి బోధించి నచ్చజెప్పి, ప్రయాణము
మానిపించి యేలూరు తీసుకొనివచ్చి, తమకు విశ్వాసపాత్రుడును,
దమ కుటుంబ వైద్యుడునైన నారాయణదాసుగారను నొక బొందిలీ
వద్ద, మందిప్పింప జొచ్చిరి. నారాయణదాసుగారు పూర్వము మిఠా
యివర్తకుడనియు నానాట వైద్యము నేర్చుకొని గొప్ప పేరు సంపా
దించెననియు, నారోజులలో చెప్పుగొనిరి. ఏలూరువచ్చిన తరువాత
జమీందారుగారికి క్రమముగా కొంత యారోగ్యము గలుగజొచ్చెను.
వారక్కడ మందుపుచ్చుకొనుచున్నారని విని, వారినొకసారి జూచు
టకు నే నేలూరు బోతిని. వారికి నామీద మొదటనుండియు మెండుగ
నభిమానముండెనుగాని, యీదినములలో నా ప్రసంగములు విని
తనివిజెందక, నాపై ద్విగుణీకృతాభిమానము గలిగి, నేను పాఠశా
లకు బోవలసియుండుటచే ఖర్చులిచ్చి పంపి, నన్ను ప్రతి వారము
రమ్మని యానతిచ్చిరి. అట్లు నేను 1898 వ సంవత్సరము మార్చి

ఏప్రిల్ నెలలలో ప్రతివారము నేలూరు బోవుచుంటిని. జమీందారుగారు నారాకకు మిక్కిలి సంతసించుచుండిరి. ఆయన పవరుపేటలో నొకయిల్లు ప్రత్యేకముగ నద్దెకు పుచ్చుకొని భార్యాసమేతముగా నందు నివసించుచుండిరి. వారి వెంట కొందరు మిత్రులు పరిజనులు గూడ నుండిరి. భీమశంకరముగారు జమీందారుగారికి తరుచుగ దర్శనమిచ్చుచుండిరి. అట్లు నేను యేలూరుబోయెడి దినములలో నొకనాటి సాయంకాలమున జమీందారుగారు గుర్రపుబండిమీద షికారుబయలుదేరి, నన్నుగూడ వారి ప్రక్కను గూర్చుండబెట్టుకొనిరి. బండికి వెనుకప్రక్కను వారి మిత్రులైన బ్రాహ్మణులిద్దరు తుపాకులను చేత ధరించి గూర్చుండి మాతో షికారువచ్చిరి. అట్లు తుపాకులను ధరించి మా వెంట వచ్చుట నాకిష్టములేకపోయెను. ఏలూరులో నదివరకే జమీందారుగారిమీదను, వారి మిత్రులమీదను జెడ్డవాడుక లెన్నో యుండెను. కారణమేమన జమీందారుగారి భార్య యుండగనే, యొక దాసీ కన్యను పిలిపించి, వారిని వేరేయింట గాపురముంచి, ప్రతిదినము మధ్యాహ్నము మూడు నాలుగుగంటల నడుమ నామె యింటికిబోయి, యయిదారు గంటలకు వచ్చెడివారు. అదిగాక వారి యాప్తమిత్రులలో గొందరు మద్యపానలోలు రుండిరి. అందుచే వారి కప్రతిష్ఠ యెక్కువయ్యెను. ఆనాడు మేము షికారునుండి మరలియింటికి వచ్చిన తరువాత, భోజనములు చేసిన పిదప, వారిని నేనీవిధముగ మందలించితిని. "అయ్యా! జమీందారుగారు! మీరు గొప్ప గృహస్థులు, ప్రభువులు, బి. యే. వరకు జదువుకున్నవారు. ఇవి మీకు సుప్రతిష్ఠ రావలసిన దినములు. అది లేదు సరిగదా, మీకప్రతిష్ఠ లోకములో నెక్కువగ నున్నది. దీనికి గారణము మీ యాప్తులలో గొందరు విద్యావిహీనులు, మద్యపాన ప్రియులు, సత్ప్రవర్తనము లేనివారు. గ్రామములోనికి నేను వెళ్ళినప్పుడు కొందరు పెద్ద మనుష్యులు మిమ్మును గురించి యనేక చిత్రవిచిత్ర ప్రశ్నలు నన్నడుగుచుందురు. వాటికి నేను సమాధానము చెప్పలేకపోవుచున్నాను. ఈ మిత్రులను మీరు విడచిన గాని మీకు సుప్రతిష్ఠరాదు. నేటి సాయంకాలము మనము షికారు వెళ్లినప్పుడు మీ మిత్రులిరువురు తుపాకులనుపుచ్చుకొని బండివెనుక గూర్చుండి యుండిరిగదా? మీ రది గనిపెట్టిరి

గదా? మన మందిరము బ్రాహ్మణులముగదా? చేతులలో మనకు తుపాకులెందుకు? మనము వేటగాండ్రమా? ఇటువంటి పనులను బట్టియే లోకములో నెన్నియో యపవాదములు మీపైబడుచున్నవి. మీరెన్నో విషయములలో లోకమున కెంతో మేలుచేయవలసియున్నారు. నేడు నేనిట్లు మీతో చెప్పినందుకు నాపై నాగ్రహింపక మీ మిత్రులను పరిత్యజించి మంచికీర్తికు రండు" ఇట్లు నేను మనవి జేసిన తరువాత వారు గొంత పశ్చాత్తాపము నొంది నాతో నిట్లనిరి. "లక్ష్మీనరసింహముగారు! నేనీ నిర్భాగ్యులను చేరదీయుట తప్పు. వీరివల్ల నే నాకు మిక్కిలి యపప్రతిష్ఠ వచ్చుచున్నది. ఈనిర్భాగ్యుల సహవాసము మానివేసి, యే మంచిపని మీరుచేయుమన్నను చేసెదను" ఈ సంభాషణము మాకిరువురకు జరుగునపుడు మిత్రులెవ్వరును మాచెంత లేరు. ఇది మిక్కిలి రహస్యముగ జరిగినది.

సుబ్బారావుపంతులుగారు స్థాపించిన "చింతామణి'' మాసపత్రిక వీరేశలింగముగారితో చెన్నపురి వెళ్ళిపోయినందున, నాంధ్రదేశమున నొక మంచి మాసపత్రిక యుండవలెనని నే నభిప్రాయపడి, యొక తెలుగు మాసపత్రిక నెలకొల్పవలసినదని నేను వారికి సలహా జెప్పితిని. అది వారు మంచిదేయని యంగీకరించిరి. మేమిరువుర మాలోచించి మాసపత్రికకు "సరస్వతి'' యని పేరుబెట్టితిమి. అది రాజమహేంద్రవరములోనే యచ్చుపడునట్లును, దానికి జమీందారు గారు సంపాదకులుగ నుండునట్లును, నేను సహాయసంపాదకుడుగనుండి పత్రిక నడుపునట్లును, మాలో మేము నిర్ణయించుకుంటిమి. ఈపత్రికా ప్రవర్తనము నాలుగు మూడు మాసములు బోయిన తరువాత చేయ దలచుకొంటిమి. ఏలూరులో నుండగనే గుంటూరులో జరుగదలచిన కృష్ణామండల సభకు రావలసినదని (ఆ రోజులలో ఇప్పటి కృష్ణా, గుంటూరుజిల్లా లొకేజిల్లాగా యుండెడివి) జమీందారుగారి కాహ్వానము వచ్చెను. మరియు విజయనగరములో జరుగదలచిన విశాఖపట్టణమండల సభకును, పసలపూడిలో జరుగనున్న నాలుగవ గోదావరీ మండలసభకునుగూడ రావలసినదని జమీందారుగారి కాహ్వానములు వచ్చెను.

———

స్వీయచరిత్రము

ఎనిమిదవ ప్రకరణము

మండల సభా యాత్రలు

ఈ మూడు సభలకుగూడ హాజరుకావలెనని జమీందారుగారి కుత్సాహముపుట్టి, నన్నుగూడ తమతోరమ్మని పిలిచిరి. సభలకు బోవుట నాకు మిక్కిలి యిష్టముగనుక వెంటనే నే నంగీకరించితిని. భీమశంకరముగారుకూడ లోకసేవా పరాయణులు గనుక జమీందారుగారు పిలువగనే యంగీకరించిరి. అట్లు నిశ్చయించుకొని జమీందారుగారు, భీమశంకరముగారు, నేను మండలసభా యాత్రలకు బయలుదేరితిమి. కృష్ణామండలసభ గుంటూరులో మే నెలలో జరిగెను. రాజకీయ సభకును, సంఘసంస్కరణసభకునుగూడ నప్పుడు బందరు కళాశాలలో నుపాధ్యాయుడుగనుండె మహావక్తయైన శ్రీ రఘుపతి వేంకటరత్నము నాయుడుగారే యధ్యక్షత వహించిరి. జమీందారుగారితో కలసి శంకరముగారును, నేనును రైలులో రెండవతరగతిలోనే ప్రయాణము చేసితిమి. గుంటూరు వెళ్ళినతరువాత సన్మానసంఘమువారు మమ్ము ముగ్గురను మిక్కిలి గౌరవించిరి. సభలలో వేదికమీద నధ్యక్షుని వెనుకనే మా ముగ్గురకు కూర్చుండుట కాసనములు వేసిరి. మా బసకు నూరుబయట నొక బంగాళా ప్రత్యేకముగ నిచ్చిరి. జమీందారుగారితో వంట బ్రాహ్మణులు, సేవకులు వచ్చుటచేతను, సన్మానసంఘమువారు మాకు కొరతలేక యన్నివస్తువులను బంపుటచేతను గుంటూరులో దినములు మేము మిక్కిలి సుఖముగ గడపితిమి. సన్మానసంఘాధ్యక్షులు శ్రీ పసుపులేటి వేంకటకృష్ణమ్మ నాయుడుగారు; వీరు వేంకటరత్నమునాయుడుగారికి చిరమిత్రులు, సహాధ్యాయులుగూడనని వింటిని. వేంకటరత్నమునాయుడుగారి వాగ్ధోరణియు, విజ్ఞానమును లోకవిదితములుగదా! ప్రథమదినమున శ్రీ వేంకటరత్నము నాయుడుగారు తమ వక్తృత్వమునకును, విజ్ఞానమునకును దగినట్లు నాంగ్లేయభాషలో గంభీరోపన్యాసమిచ్చిరి. అప్పుడు చెన్నపురిలో న్యాయవాదిగనున్న పురాణం నాగభూషణంగారుకూడ సభకు దయచేసిరి. వారు బందరులో సుప్ర

సిద్ధ న్యాయవాదులును, దొరతనమువారి వకీలునునైన పురాణం వెంక టప్పయ్యగారి తమ్ములు. ఆసభకు బాపట్ల, పల్నాడు, రేపల్లె, గురజాల మొదలగు సీమలనుండి యింగ్లీషు తెలియని రయితులు చాలమంది వచ్చియుండుటచే నాయుడుగారి యుపన్యాససారము వారికి తెలియజేయుటకై నాగభూషణముగారు స్పష్టముగ సరియైన తెలుగులో జెప్పిరి. వారి ధారణశక్తికి, నుపన్యాస ప్రౌఢిమకు సభాసదులు మిక్కిలి యాశ్చర్యము, సంతోషము నొందిరి.

సభాదినములలో రెండవనాడో మూడవనాడో విశేషమొకటి జరిగెను. ఆంగ్లేయసామ్రాజ్యభారము చిరకాలము వహించిన ప్రధానమంత్రియు, విక్టోరియా మహారాజ్ఞిగారికి మిక్కిలి గౌరవనీయుడు, సర్వలోకమాన్యుడు, మిక్కిలి మేధావియునైన "గ్లాడ్‌స్టను" దొరగారు లండనులో మృతినొందెనట్లు మధ్యాహ్న మొక తంతివార్త వచ్చెను. మృతజీవుడు, మహామంత్రియునైన యా మహాత్ముని గౌరవార్థమై మండలసభ యొకయరగంటసేపు నిలుపుచేయబడెను. అప్పుడు జమీందారుగారు నన్ను బిలిచి, సభ తిరిగి సమావేశ మగులోపుగ గ్లాడ్‌స్టనుగారిమీద గొన్ని పద్యములు చెప్పుమని నన్ను గోరిరి. వారి కోరిక నేను నిరాకరింపక, వెంటనే నామనసులోనే, నయిదో యారో పద్యములు రచించి కాగితముమీద వ్రాయక మనసులో నిలుపుకొని ధారణచేసి సభ తిరిగి సమావేశమైనప్పుడు జదివితిని. సభాసదులు సంతోషించిరనియే నా నమ్మకము. వెనుకటివాటివలెనే నివిగూడ మృగ్యములు. నాలుగవనాడు మండలసంఘసంస్కరణసభ జరిగెను. నాయుడుగారు సహజముగ సంఘసంస్కరణ ప్రియులగుటచే, నాటి సభ రాజకీయసభకంటె నెక్కుడు జయప్రదముగ జరిగెను. సభానంతరమున జమీందారుగారు, శంకరముగారు, నేనును సభాప్రముఖుల యొద్ద సెలవుగైకొని గుంటూరువిడిచి మరల నేలూరు వచ్చితిమి. అక్కడనుండి విశాఖపుర మండలసభ నిమిత్తము విజయనగరము ప్రయాణమై వెళ్ళితిమి. ఆ విజయనగర సభకు సుప్రసిద్ధ రాజ్యాంగవేత్తయు, కాకినాడలో సుప్రసిద్ధ న్యాయవాదియు దేశసేవాపరాయణుడు, నైన (శ్రీ) గంజాము వేంకటరత్నముపంతులుగా రధ్యక్షులైరి. సభాధ్యక్షుని, సభకు వచ్చేంచిన జమీందారుగారిని, వారితోగూడ

నరుదెంచిన మమ్మును సన్మానించుటకై రైలుస్టేషనునకు విజయనగర ప్రముఖులనేకు లరుదెంచిరి. మాకు బస నిమిత్తము శ్రీ పూసపాటి వెంకటపతిరాజుగారి సౌధమునిచ్చిరి. అక్కడగూడ రెండవనాఁడో, మూఁడవనాఁడో శ్రీ గంజాము వేంకటరత్నముగారి ప్రోత్సాహముచేత నేను గ్లాడుస్టనుగారి మీఁద నదివరకే రచించిన పద్యములు సభలో జదివి మెప్పువడసితిని. అప్పుడు శ్రీ గురజాడ శ్రీ రామమూర్తిపంతులుగారు విజయనగర సంస్థానములో నేదో యుద్యోగములోనుండి, ప్రతిదినము మా జమీందారుగారిని జూడవచ్చి, యొకనాఁడు జమీందారుగారికిని మాకును విందుజేసిరి. వారు దేశచరిత్రమున మిక్కిలి కృషిచేసిన మహనీయులు. ఆదినములలోనే విజయనగర కళాశాలా ప్రధానాచార్యులైన శ్రీ కిళాంబి రామానుజాచార్యులుగారితోడను, నచటనే కళాశాలలో పండితులైన శ్రీ గురజాడ అప్పారావుగారితోడను నాకు పరిచయమయ్యెను. విజయనగర ప్రభువులైన శ్రీ మదానంద గజపతిమహారాజుగారు గతసంవత్సరమందే కీర్తిశేషులగుటచే వారి దర్శనమునకై నేను ప్రయత్నింప నవసరము లేకపోయెను.

తిరిగి వచ్చునప్పుడు మేము విశాఖపట్టణములో ప్రయాణము నిలుపుచేసి "కారుమంచివారి హావేలి" యను పేరుగల కసింకోట జమీందారుగారి మేడలో బసచేసితిమి. అప్పుడక్కడ దొరతనము వారి వకీలుగనున్న మహారాజశ్రీ బలిజేపల్లి సూర్యనారాయణశాస్త్రి గారి యింట భోజనములు చేయుచుంటిమి. అప్పుడు కసింకోట జమీందారుగారు విశాఖపట్టణములో నుండిరి. వారికి మతి చలించెను. ఈ ప్రయాణములో మా జమీందారుగారి వెంట గొంత పరివారము వచ్చెను. మతి చలించిన కసింకోట జమీందారుగారు, పోలవరము జమీందారుగారి పరివారములో నొక యువకుని "హూక్ జావ్ బాంఛోత్"ని యొక్క చెంపకాయ కొట్టెను. దైవానుగ్రహమున నీ యపూర్వబహుమానము నాకు జరుగనందుకు సంతసించుచు, ప్రాణములు నరచేత బెట్టుకొని తక్కిన దినముల నెట్టుటలో గడపితిని.

ఏలూరులో నా యుపదేశములు విన్నది మొదలుకొని శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారు నాయెడల భయభక్తులుగలిగి ప్రవర్తించుచుండిరి. ఇందుకొక యుదాహరణ జెప్పెదను. తరచుగ మేము బరి

జేపల్లి సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారి యింట భుజించుచున్నను, మా జమీందారుగా రప్పుడప్పు డక్కడకు రాక, వారికొందరు మిత్రుల యిండ్లలో భుజించుచుండిరి. ఆ మిత్రుల పేళ్లు నేనెరుగను. ఒకనాటి రేయి మా జమీందారుగారు మాతో భోజనమునకు రాక, మహారాజశ్రీ అంకితము జగ్గారావుగారి యింట విందారగించుచుండిరట! రాజమహేంద్రవరమునుండి కార్యాంతరముమీద నక్కడకు వచ్చిన నా ప్రియమిత్రుడు చెరువు సోమయాజులుగారు జగ్గారావుగారి దర్శనమునకై పోయిరి. ఆ జమీందారుగారు జగ్గారావుగారి యింట విందారగించుట నా మిత్రుడు జూచెను. వెంటనే మా జమీందారుగారా మిత్రుని జూచి లేచి యెదురువచ్చి, "అయ్యా నేనిక్కడ భోజనము చేయుచున్నానని లక్ష్మీనరసింహముగారితో మాత్రము చెప్పవద్దు!" అని బ్రతిమాలెనట! "చిత్తము" అని నా మిత్రుడు జమీందారుగారి యొద్దను, జగ్గారావుగారి యొద్దను, సెలవు గైకొని బసకుబోయి వెంటనేగాక తరువాత కొన్నాళ్ళకు నన్ను గలసికొని "మీయెడ జమీందారుగారికి మిక్కిలి భయమే!" యని పలికెను. నేను మిక్కిలి పేదవాడను. తక్కువ విద్యగలవాడను. వారాగర్భశ్రీమంతులు. బి. యే. ప్యాసయిన విద్యావంతులు. అల్పుడనైన నాయెడ భయమెందుకుండునని నేనంటిని. తోడనే నా మిత్రుడు నాటిరేయి విశాఖపట్టణములో జగ్గారావుగారి యింట జరిగిన విషయము నాకు చెప్పెను. నే నాశ్చర్యపడితిని.

విశాఖపట్టణమునుండి మేము కసింకోట వెళ్లితిమి. కసింకోట జమీందారుగారి బంధువులైన నక్కలంక జోగారావుగారు, మా జమీందారుగారిని సపరివారముగ నాహ్వానించి గౌరవించి వారి మేడలో మాకు బసగ నిచ్చిరి. అప్పుడు కసింకోట జమీందారుగారు మైనరుగనుండి చెన్నపురిలో జదువుకొనుచుండిరి. మూడుదినములు మేమచ్చట సుఖముగ గడపితిమి. విశాఖపట్టణములోనుండగ నాకు మా జమీందారుగారివల్ల శ్రీశ్రీశ్రీ విక్రమదేవవర్మగారి పరిచయమును, అంకితము జగ్గారావుగారి పరిచయమును విశాఖపట్టణ కళాశాలాధ్యక్షులైన, పి. టి. శ్రీనివాసయ్యంగారిపరిచయము గలిగెను. అప్పటికి మిక్కిలి వృద్ధులును, బ్రహ్మసమాజ మతాభిమానులును,

మహర్షి దేవేంద్రనాథటాగూరుగారికిని, బ్రహ్మానందకేశవచంద్రసేను గారికి మిత్రులునైన శ్రీ రాజాగోడే నారాయణగజపతిరావు బహదూరువారి దర్శనమునకు నన్ను వెంటబెట్టుకొని మాజమీందారుగారు వెళ్ళిరి. అప్పుడు నాకు వారి దర్శనముచేయు భాగ్యముగలిగెను. కసింకోటలోనున్న కాలమున నేనొకమిత్రుని సాయముదీసికొని యనకాపల్లి బోతిని. అక్కడ మునిసిపల్ మధ్యమపాఠశాలకు నామిత్రులైన బులుసు పాపయ్యశాస్త్రి ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండిరి. వారి పరిచయ మదివరకులేదుగాని, పేరు మాత్రము విని వారిని చూడబోతిని. పాపయ్యశాస్త్రిగారు మెట్రిక్యులేషను పరీక్షయందు గృతార్థులై, యుపాధ్యాయులై, యాంధ్రభాషా పాండిత్యముగలిగి, కొన్ని గ్రంథములుకూడ రచియించిరి. వారు రచించిన "భాస్కర విలాస" మను నవల మిక్కిలి రసవంతమైయున్నది.

కసింకోటనుండి మేము బయలుదేరి, పసలపూడిలో జరుగబోవు నాలుగవ గోదావరీమండలసభకు బోతిమి. ఆ యేడా మండలసభకు శ్రీ కృత్తివెంటి పేరాజుపంతులుగారధ్యక్షులైరి. పేరాజుగారు గాకినాడలో గొప్ప న్యాయవాదులు. కొన్నిసారులచ్చటి మునిసిపల్ సభ కధ్యక్షులైరి. ఇటీవల వారు చెన్నపురి శాసనసభలో సభ్యులై ప్రజాపక్షమున వారు శ్లాఘ్యముగ పనిజేసిరి. పసలపూడిలో వారు మూడుదినములు సభకధ్యక్షతవహించి జయప్రదముగ జరిపించిరి. కడపటిదినమున నేను ఐదుపద్యములను సభమీద రచియించి చదివితిని. ఆపద్యములివి :

సీ॥ మనసులో మిము మేము మరువగోరినను మీ
మంచి యాదరణంబు మరువ నీదు
వేడ్కతో మీయూరు విడువగోరినను మీ
పిండివంటల రుచుల్ విడువనీవు
మా యింటిపై భ్రాంతి మాకు బారినను మీ
పచ్చని పందిళ్ళు పారనీవు
త్వరితంబ యిటనుండి దాటగోరినను మీ
తేటతెల్లని నీరు దాటనీదు

తే॥ గీ॥ అడుగులకు మడుగుల నొగ్గి యహహా మమ్ము
గారవింపరె వియ్యాలవారినట్లు
సకల సన్మానసంఘపు సభ్యులార
అందుకొనరయ్య నేజేయు వందనములు. 1

సీ॥ కనులపండువుగాగ గాకినాడపురాన
మన్మథాబ్దమున జన్మంబునొందె
రాణ్మహేంద్రమునందు బ్రిబలి విద్దెముజేసి
యల్లనల్లన దప్పటడుగులిడియె
నేలూరు పురమందు బాలలీలదలిర్ప
నొక్కింత లేచి కాలూనినడచె
పసలపూడిని నేడు బసితనమ్మును బాసి
జిలిబిలి ముద్దుపల్కులను నేర్చె
తే॥ గీ॥ గౌతమీమండల సభాఖ్యకన్యయింక
పాలబేదతనము పాలబడకయుండ
జంటిబిడ్డచేష్టలు దీని నంటకుండ
కాచుకొనెడి భారముమీది కాపులార!

మ॥ మితభాషిత్వము కార్యసాధకత గాంభీర్యంబు సౌశీల్య ము
న్నతచిత్తంబును శాంతభావము గడున్ బాటించి శుంభద్గుణా
న్వితుడై యీసభ నిర్వహించెగద మా పేరాజుపంతుల్ నమ
స్కృతులన్నల్పెదగాక యీతనికి నక్షీణప్రమోదంబునన్. 3

గీ॥ అస్తమించును శ్రీమలన్ని యస్తమించు
నధములగువారి యధికార మస్తమించు
నన్ని చెడుగులు నని తెల్ప నస్తమించె
జలజమిత్రుండు లెండిక సభ్యులార. 4

గీ॥ తోచు మీమీద దయయెల్ల దొరలకనగ
దోచువారల కిక తేటయోచనలన
దోచె జాబిల్లి పాండురద్యుతులతోడ
రండు నిండువేడుకతోడ రయితులార. 5

ఈసభ రామచంద్రపురం తాలూకా పసలపూడి గ్రామములో 1898 సంవత్సరము మేనెల 26, 27, 28 తేదీలలో జరిగెను. ఈసభలు

ముగిసిన తరువాత జమీందారుగారు కాకినాడయును, శంకరముగారు యేలూరును, నేను రాజమహేంద్రవరమును వెళ్ళితిమి.

ఉపాధ్యాయవృత్తికి నేను సగము యోగ్యత సంపాదించితిని గాని, ప్రాక్టికల్ పరీక్షకువెళ్ళి కృతార్థుడగానందున సంపూర్ణయోగ్యత లభింపలేదని, యా కొరత దీర్చుకొమ్మని, నాచేత నట్టి పరీక్షకు దరఖాస్తుచే యింపవలసినదని, మునిసిపలు సభాధ్యక్షునకు విద్యాశాఖాధికారులు వ్రాసిరట. ఆ వ్రాత ననుసరించి మునిసిపలు సభాధ్యక్షులైన నిడమర్తి జలదుర్గప్రసాదరాయుడుగారు, మా పాఠశాలా ప్రధానోపాధ్యాయులైన హనుమంతరావు నాయుడుగారికి వ్రాసిరి. ఆయేడు దరఖాస్తుపెట్టుమని నాకు నాయుడుగారు లిఖితపూర్వకముగ నుత్తరువు చేసిరి. ఆ పరీక్షకు దరఖాస్తుచేసిన యతడు పాఠశాలా పరీక్షాధికారి యెదుట నల్లబల్లమీద యొక బొమ్మ వ్రాయవలెను. యొక లెక్క చేయవలెను. పటము గీయవలెను. చక్కగ వరవడి పెట్టవలెను. ఏదో యొకతరగతికి పాఠము చెప్పవలెను. పాఠము బోధించుట నాకు సులభమేగాని తక్కినపనులలో నాకంత ప్రవీణత లేదు. ఆకారణమున నేనా పరీక్షకు కట్టదలచుకొనలేదు. కట్టనియెడల విద్యాశాఖాధికారు లూరకుండరు. ఎట్లయిన నుద్యోగమునకు భంగమువచ్చునని నాకు దోచినందున, నేనే యుద్యోగము మానుకొనుట మంచిదని విడుదలపత్రము (Resignation) దాఖలుచేసితిని. వెంటనే నన్ను పాఠశాలనుండి విడుదలచేసిరి. మొత్తముమీద నేను మ్యునిసిపల్ పాఠశాలలో మూడు సంవత్సరముల నాలుగుమాసములు పనిచేసితిని. అదివరకే శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారు, పనిమానివేసి "సరస్వతీ" మాసపత్రిక నడుపుచుండవలసినదనియు, నెలకు ముప్పదిరూపాయలు వేతనమిచ్చెదననియు, పలుమారులు చెప్పిరి. ఆ ధైర్యముచేత నేను పని మానుకొన్నపుడు నాభవిష్యజ్జీవన మెట్లు జరుగునని నాకు విచారము కలుగలేదు. నేను శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారి పక్షమువాడనగుటచే మ్యునిసిపల్ సభాధ్యక్షులైన శ్రీ నిడమర్తి జలదుర్గ ప్రసాదరాయుడుగారు నాపని తీసివేసిరని నిష్కారణముగ కొందరభిప్రాయపడి నాతోగూడ నట్లుజెప్పిరి. అది నిజముకాదని నేను వాదించితిని. జలదుర్గ ప్రసాదరాయుడుగారికి నామీద కోపములేదు. కోపముండుటకు హేతువులేదు.

వారటువంటి యనుచితకార్యములు చేయువారు గారు. విద్యాశాఖాధికారులుచేసిన తొందరచేత వారు పరీక్షకు దరఖాస్తుచేయుమని నాకు హెచ్చరిక నిచ్చిరేకాని, మరియొక కారణమేమియు లేదు. ఎన్నోసారులు నేను వారి దర్శనము చేసితిని. నన్ను వారు సగౌరవముగానే జూచుచువచ్చిరి. వారియెడల నాకు గౌరవము గలదు.

ఆ సంవత్సరమున నేనొకనాడొకమిత్రుని యింటికిపోవుచుండగ దారిలోనున్న కుక్కను త్రొక్కితిని. వెంటనే యెడలునొచ్చుటచేత నది నన్ను గఱచెను. కుక్కకాటన్న నాకు మిక్కిలి భయము. ఏలయన కొంతకాలముక్రిందట రాయవరపు అప్పారావుగారియింటనే కాపురమున్న గూడా చంద్రయ్యగారి రెండవ కుమారుడు కుక్కకాటువలన దారుణమైన మరణమునొందెను. కుక్కకరచిన నెలదినముల కాబాలుడు జ్వరపీడితుడయ్యెను. అంతట జలభయరోగమంకురించెను. నీరు ముట్టలేడు, చూడలేడు, త్రాగలేడు, నీరుచూచిన భయముచే నెగిరిపడెడివాడు. నోట చొంగలు ప్రవాహముగ కారెను. వైద్యులు సహాయమేమియు చేయలేకపోయిరి. తుదకు బాలుడు మృతినొందెను. అతనిగుడ్డలు, పండుకొన్న చాపలుగూడ వైద్యులు దహనము చేయించిరి. ఆబాలకుడు ప్రస్తుత మమలాపురములో సుప్రసిద్ధ న్యాయవాదిగనున్న గూడా హరిశ్చంద్రుడుగారి రెండవయన్నగారు. చేబియ్యము వెంకటరామయ్యగారి రెండవబావమరది. ఆబాలుని ఘోరమరణము జూచినదిమొదలు కుక్కకాటన్న నాకు మిక్కిలి భీతిగనుండెను. అప్పుడు కూనూరులోగాని, మరెక్కడనుగాని కుక్కకాటుకు మందులిచ్చెడి స్థలములులేవు. నామిత్రులైన దామెర్ల రమణారావుగారు రాజమహేంద్రవరములో సుప్రసిద్ధవైద్యులుగ నుండిరి. ఆయన నాతో నిట్లనియెను. "పిచ్చికుక్కకాటుకు మందులేదు. అది పిచ్చికుక్కకానిపక్షమున మీకేమియు భయములేదు. పిచ్చికుక్కయైనపక్షమున దానికి ప్రతిక్రియ లేదు." ఆమాటలువిని నేనయిదు రూపాయలు చేతపుచ్చుకొని జిల్లాసర్జనుగారి దర్శనముచేసి సలహానడిగితిని. వారు నాకు చాలధైర్యముచెప్పిరి. అంతటితో సంతుష్టిచెందక నా స్నేహితులిరువురను వెంటబెట్టుకొని వెలుగుబందగ్రామము వెళ్ళితిని. ఆయూరి మునసబు పిచ్చికుక్కకాటుకు మందిచ్చునని విని

యచ్చటకు బోతిని. ఆమునసబు నాయొద్ద నొకరూపాయపుచ్చుకొని నూనెలోకలిపి యేదోమందిచ్చెను. అదిపుచ్చుకొనుటయే చాలకష్ట మయ్యెను. పుచ్చుకొన్న వెనుక తల విశేషముగ దిరిగి వమనములు వెళ్లెను. ఒక బ్రాహ్మణునియింట నెయ్యో చారుకూడుతిని సాయం కాలమున కింటికివచ్చితిని. రెండవ మోతాదుమందుగూడ మునస బిచ్చెను. కాని నేనామందు పుచ్చుకొనుటకంటె మరణమే మేలని దైవమువిూద భారమువేసి పుచ్చుకొనుట మానితిని, దైవానుగ్రహ మున నది పిచ్చికుక్క కాకపోయెను.

1898 వ సంవత్సర మాగస్టులో నాభార్య కాపురమునకు వచ్చెను. ఆదినములలోనే "సరస్వతీ" పత్రికాప్రకటనమునుగూర్చి నేను ప్రయత్నించితిని. కందుకూరి వీరేశలింగముపంతులుగారు చెన్నపురి వెళ్ళినప్పుడు చిత్రపు నరసింహారావుగారికి తమ వివేకవర్ధనీ ముద్రాక్షరశాలను విక్రయించిరి. అప్పటినుండియు నరసింహారావు గారే దానిని నడుపుచుండిరి. ఆ ముద్రాక్షరశాలలోనే నేను "సర స్వతీ" పత్రికను ముద్రించి ప్రకటింప నారంభించితిని. ఖర్చులును, నాజీతమును, జమీందారుగారే పంపుచుండిరి. పత్రికలో మొట్ట మొదట శ్రీ దాసు శ్రీరాములుగారు తెనిగించిన "మాలతీ మాధవ" నాటకమును, తాడూరి లక్ష్మీనరసింహారావుగారు తెనిగించిన "యున్మత్తరాఘవము"ను, మారనకవి రచించిన "మార్కండేయ పురాణము"ను బ్రచురింప నారంభించితిని. "సౌందర్యతిలక" యను నవలను నేను వ్రాయనారంభించి, నెలనెలకు కొన్నిపుటలు వ్రాసి ప్రకటింప నారంభించితిని. పత్రిక బాగున్నదని పేరువచ్చెను. మారన రచియించిన "మార్కండేయ పురాణము" యొక్క వ్రాతప్రతిలో గొన్ని తప్పులుండుటచే బ్రహ్మశ్రీ యాకొండి వ్యాసమూర్తి శాస్త్రి గారు తప్పులు సవరించి శుద్ధప్రతివ్రాసి నెలనెలకు గొంతభాగము నా కిచ్చుచుండిరి. ఈపని చేసినందుకు జమీందారుగారు వారికి కొంత ధనసహాయము చేయుచుండిరి.

ఈ సంవత్సరమున (1898) నా రెండవచెల్లెలైన యచ్చమ్మకు రెండవ కుమార్తె కలిగెను. ఈ పురుడుగూడ వీరవాసరములోనే జరి గెను. మా తండ్రిగారియొక్కయు, బావగారియొక్కయు శ్రాద్ధ

మాసికాదులకు నాకుఁ గొంత ఋణమగుటచేత నేనావిషయము జమీందారుగారితో మనవి చేసితిని. అఋణము దీర్చుకొనుటకు జమీందారుగారికి నామీద దయకలిగి, యారువందల రూపాయలొక్కసారి యుచితముగ నాకిచ్చిరి. వారికి నేను మిక్కిలి కృతజ్ఞుడను. ఇదిగాక, నేనుద్యోగము మానినప్పటినుండియు నాకు వారు నెలకు ముప్పదిరూపాయల చొప్పున నిచ్చుచుండిరి, కాకినాడ వెళ్ళినప్పుడు జమీందారుగారియింట బసచేయుచు వచ్చితినిగాని నాకచ్చట నుండుట మిక్కిలి కష్టముగ దోచెను. ఏమన, వారు తమ యుంపుడుకత్తెను తాము నివసించుయింటనే యొకగదిలో బెట్టిరి. అది నాకెంతమాత్రము గిట్టదు. నేను వీధిలోకి వెళ్ళినప్పుడు "మీ జమీందారుగారు తమ యుంపుడుకత్తె నింటిలోనే యుంచిరట నిజమేనా?" యని నన్ను కొంతమంది యడుగజొచ్చిరి. "లే"దని నాకబద్ధమాడుట కిష్టములేదు. "ఔ"నని చెప్పిన పక్షమున జమీందారుగారి గుట్టు బయలుపెట్టినవాడ నగుదును. ఈ సందేహములో బడి నామనసు మిక్కిలి పరితపింపజొచ్చెను.

ఆ సంవత్సరమున దేశీయమహాసభ ఇండియన్ నేషనల్ కాంగ్రెసు చెన్నపట్టణములో జరుగునని ప్రకటింపబడెను. సన్మాన సంఘమునకు చెన్నపురివాసులు శ్రీ న్యాపతి సుబ్బరావుపంతులుగారి నధ్యక్షులుగ నియమించిరి. అది సుబ్బరావుపంతులుగారిని గౌరవించుటయేగాక, యాంధ్రదేశమంతను గౌరవించినట్లుగ భావించి, నేనాసభకు బోవ నిశ్చయించుకొంటిని. జమీందారుగారు నా యభిప్రాయము దెలిసికొని, నన్నుగూడ చెన్నపట్టణము రమ్మనిరి. వడ్డాది సుబ్బరాయుడుగారినిగూడ రమ్మనిరి. మునుపు సభలకు వెళ్ళినప్పుడు రెండవతరగతి టిక్కెట్టు యిప్పించెరిగాని యీపర్యాయము నాకును సుబ్బరాయుడుగారికిని యింటరు తరగతి టిక్కెట్టుల నిప్పించిరి. అప్పటికి బెజవాడనుండి చెన్నపురికి సరాసరి రైలుబండి పోవుటలేదు. బెజవాడనుండి గూడూరు రేణిగుంటలమీదుగ ప్రయాణముచేసి వెళ్ళితిమి. పూర్వము నేను వెళ్ళినపుడు జమీందారుగారు పరసువాకములో నుండిరి. ఈపర్యాయము తిరువళ్ళిక్కేణిలో వీరరాఘవ మొదలివీధిలో బసచేసిరి. అది పెద్దమేడ. జమీందారుగారును, వారి

ప్రియురాలును మేడమీద బసచేసిరి. నాకును, వడ్డాది సుబ్బారాయుడు గారికిని క్రిందిభాగములో బసనిచ్చిరి. ఇది మాకు న్యూనతయని నేనేగాక సుబ్బారాయుడుగారుకూడ భావించిరి. ప్రారంభమున జమీందారుగారు తమ ప్రియురాలిని స్వగృహమందు బెట్టినప్పుడే నాకట్టిపని సహజముగ నసహ్యమగుటచే నాకును, జమీందారుగారికిని సఖ్యము చిరకాలము పొసగదని భావించి, సాధ్యమయినంత శీఘ్రకాలములో వారి సంబంధము వదలుకొనుట మంచిదని నేను నిశ్చయించుకొంటిని. ఈ నిశ్చయముతో నేను చెన్నపురికి వెళ్ళక మునుపే నా పోషణము నిమిత్తమొక పాఠశాల స్థాపింపవలెనని నాకు సంకల్పము గలిగెను. కలుగగనే యొకరిద్దరు మిత్రులయొద్ద రెండు వందల రూపాయలు బదులు పుచ్చుకొని పాఠశాలకు గావలసిన కూర్చుండుబల్లలు, కుర్చీలు, నల్లబల్లలు మొదలైనవి చేయించ నారంభించితిని. పాఠశాలకొరకు బజారులోనున్న, వాడ్రేవు జమీందారుగారి గాడీఖానా మాటలాడితిని. అప్పుడు పోలవరము జమీందారుగారుకూడ బావమరదిగారైన వాడ్రేవు కృష్ణారావు జమీందారు గారి యింట నుండినందున నా పాఠశాలనిమిత్తము నేకోరిన గాడీ ఖానా నాకద్దెకిమ్మని, మా జమీందారుగారు బావగారితో సిఫారుసు చేసిరి.

ఆ సంవత్సరము చెన్నపురిలో జరిగిన దేశీయ మహాసభ (ఇండియన్ నేషనల్ కాంగ్రెసు) కానందమోహనబోసు గారధ్యక్షులైరి. సన్మాన సంఘాధ్యక్షులైన శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులు గారి స్వాగతోపన్యాసము శ్రవణానందముగ వింటిని. ఆనందమోహన బోసుగారి యుపన్యాసము వర్ణించుటకు వాచామగోచరముగ నుండెను. ఆ కంఠమాధుర్యము వర్ణనాతీతముగ నుండెను. ఆ భావ గాంభీర్య మసాధారణము. సభ ముగిసినతరువాత నేను రాజమహేంద్రవరమువచ్చి, యచటనుంచి వీరవాసరము వెళ్లితిని.

స్వీయచరిత్రము

తొమ్మిదవ ప్రకరణము

పాఠశాలాస్థాపనము

సంక్రాంతిపండుగ వెళ్ళువరకు వీరవాసరములోనుండి 1899 జనవరి 17 వ తేదీని పాఠశాల స్థాపింపవలెనని, వీరవాసరమునుండి యీనెల 15 వ తేదీని బయలుదేరి కొంతబండిమీదను, కొంతనడచియు, నెట్టెటో తాడేపల్లిగూడెముచేరి, రైలెక్కి 16 వ తేది సాయంకాలమునకు రాజమహేంద్రవరము చేరితిని. జనవరి 17 వ తేదీని సరిగ 10 గంటలకు ప్రాథమికఫారశాల స్థాపించితిని. ఆకొండి వ్యాస శాస్త్రిగారు దానిలో మొట్టమొదటి యుపాధ్యాయుడు. నాలుగవ తరగతివరకు బాలురు క్రమక్రమముగ, జేరనారంభించిరి. అప్పటివిద్యాశాఖాధికారియైన రఘునాథాచార్యులుగారు పాఠశాలకు దయచేసి, చూచియొప్పుకొనిరి. 1 వ ఫారము, 2 వ ఫారము, గూడ పెట్టదలచితినిగాని, తగినంతమంది బాలురుచేర లేదు. "సరస్వతీ" పత్రిక యథాప్రకారముగ రాజమహేంద్రవరములో నాచే ప్రకటింపబడుచుండెను. దృష్టిదోషముచేత నేను చక్కగ వ్రాయ లేనుగనుక పత్రికనిమిత్త మొక గుమాస్తానిమ్మని జమీందారుగారిపేర వ్రాసితిని. మీయిష్టము వచ్చిన గుమాస్తాను వేసుకొమ్మని వారు నాకు జవాబు వ్రాసిరి. కొత్తపల్లి సూర్యారావుగారిని నేను గుమాస్తాగ నియమించుకొంటిని. సూర్యారావుగారు వట్టి గుమాస్తాకాడు. ఆయన కాంధ్రభాషాపరిచయముకలదు. గద్యపద్యకావ్యములు కొన్ని వారు వ్రాసినారు. ఆయన లేఖరిగనుండి నాకు మిక్కిలి సహాయముచేసినాడు. అచ్చుపడినకాగితములు (ప్రూపులు) తప్పులులేకుండ దిద్దుచుండెడివాడు. నా "సౌందర్యతిలక" నేను భాగభాగములుగ వ్రాసినప్పుడు, శుద్ధప్రతి వ్రాయుచుండెడివాడు. జమాఖర్చుల లెక్కలు సరిగ నుంచెడివాడు. ఇట్లు 1899 వ సంవత్సరమున నాపత్రికయు, నాపాఠశాలయు జూను నెల తుదవరకు నడుపబడెను.

1899 వ సంవత్సరము జూలై నెలలో మా జమీందారుగారికి తమ నివాసస్థానమైన కాకినాడలోనే "సరస్వతీ" పత్రికను ముద్రించి

ప్రకటింపవలెనని బుద్ధిపుట్టెను. వెంటనే కాగితములతోను, జమా ఖర్చు లెక్కలతోను నన్ను కాకినాడరమ్మని నాకు జాబువ్రాసిరి. నేను కాకినాడ వెళ్ళుట కిష్టములేక, కాగితములు, నిలువయున్న సొమ్ము, జమాఖర్చులెక్కలు మొదలయినవన్నియు సూర్యారావు గారిచేతికిచ్చి ముందుగనాయనను కాకినాడబంపితిని. తరువాత నేను వెళ్ళితిని. అప్పుడు మాకిరువురకును మిత్రులైన సోమంచి భీమశంకరముగారక్కడనుండిరి. నేను పాఠశాల స్థాపించితిని. కావున నేను కాకినాడ వచ్చినపక్షమున నదిచెడిపోవుననియు, నందుచేత నేను కాకినాడ రాజాలననియు, ముందుగ శంకరముగారికి నా యభిప్రాయము తెలియచేసి యీ విషయమును, జమీందారుగారికి నచ్చ చెప్పవలసినదని శంకరముగారిని కోరితిని. ఆయన జమీందారుగారితో చెప్పిరిగాని, నేను కాకినాడ రానందుకు నామీద జమీందారు గారికి మిక్కిలి కోపమునచ్చెను. పాఠశాల యేల స్థాపించవలెనని వారు నన్నడిగిరి. పాఠశాలపోయిననుసరే నేను వారియొద్ద నుండవలెనని వారికోరిక. పాఠశాల పెట్టుకొనుటకు జమీందారుగారు వారి బావగారితో స్థలమిమ్మని సిఫార్సుచేసిరనియు, నేను రహస్యముగ స్థాపింపలేదనియు పాఠశాలాస్థాపన వారెరిగిన విషయమేయనియు, నేనది విడువజాలననియు చెప్పితిని. అదియునుగాక, యీసంవత్సర ప్రారంభమున భీమశంకరముగారు తమకుమార్తెను, బుర్రా రాజలింగశాస్త్రిగారి రెండవ కుమారుడు తమకు మేనల్లుడునైన బుర్రా దేవేంద్రనాథునకిచ్చి వివాహము చేసిరి. ఆ వివాహమునకు జమీందారుగారును, నేనును మరికొందరు మిత్రులును వెళ్ళితిమి. "సరస్వతీ" పత్రిక కాకినాడలో ప్రకటింపవలెనని జమీందారు గారు నాతో నప్పుడైనను చెప్పలేదు. ఆసంగతి నేను జమీందారు గారికి జ్ఞాపకముచేసితిని. ఎన్ని చెప్పినను వారికి మనసు తిరుగలేదు. నేను కాకినాడవచ్చువరకు నెలనెలకు నాకు వారిచ్చు ముప్పదిరూపాయలజీతము నిలుపుచేసితిమని శంకరముగారిద్వారా నాకు తెలియచేసిరి. అందుకు సిద్ధమై నేను కాకినాడనుండి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని. దీనితో నాకును, జమీందారుగారికిని శాశ్వతవియోగము సంభవించెను.

నే నప్పటినుండియు గాలి జీవనము చేయవలసిన వాడనైతిని. జూలైనుండి నా పాఠశాలలో నొకటి రెండు పాఠములు (Ist and IInd forms) కొంచెము వృద్ధిపొందెను. పాఠశాలకువచ్చు రాబడితో నేనుపాధ్యాయులకు వేతనములిచ్చి, యింటి కద్దెయిచ్చి, కొంచెము నేను వాడుకొనుచుంటిని. తాలూకాబోర్డుల ప్రెసిడెంటులు కొందరు నా గ్రంథములను వారి పాఠశాలలకు కొనుచుండిరి. బాలికాపాఠశాలా పరీక్షకులుగూడ బాలికల బహుమానముల నిమిత్తమై నా పుస్తకములను గొనుచుండిరి. ఆ సంవత్సరమున నిట్లు కొంత ప్రోత్సాహము కలుగుటచే, నేను దినములు సుఖముగ గడుపగలిగితిని. ఎట్టెటో 1899 వ సంవత్సరము గడచిపోయెను. 1899 వ సంవత్సరము డిశంబరులోనే, నా మూడవచెల్లెలైన రమణమ్మ కాపురము నకు వెళ్లెను.

1900 వ సంవత్సర ప్రారంభమున మా పాఠశాలకు దగిన యుపాధ్యాయు నొక్కని ప్రధానాధ్యాపకునిగ నియమించి, మధ్యమ పాఠశాలగ దానిని జేయదలపెట్టితిని. అందుకు సెకండరీగ్రేడు ట్రయినింగయినవారు కావలసివచ్చిరి. అట్టివారికొరకు వెదకుచుండగ, నక్కా కొండలరాయుడుగారని బ్రాహ్మణేతర యువకుడువచ్చి తన కుద్యోగమిమ్మని నన్నడిగెను. నెలకు నిరువదియైదు రూపాయలు జీతముమీద నతనిని మాపాఠశాలకు ప్రధానోపాధ్యాయునిగ నియమించితిని. నియమించిన కొలదిదినములకే నా మిత్రులైన కుందూరి వేంకటరత్నముగారు నాకడకువచ్చి "నేను మీ పాఠశాలలో పని చేయవలెనని యున్నదయ్యా!" యని పలికిరి. ఏ సందేహమును లేక "సరేరమ్మని" చెప్పి నెల కిరువదియైదు రూపాయలు జీతముమీద సహాయోపాధ్యాయునిగ వేంకటరత్నముగారిని నియమించితిని. వేంకటరత్నముగా రంతకుముందు రాజమహేంద్రవరములో క్రయిస్తవ మిషనువారి పాఠశాలలో నుపాధ్యాయులుగఁ బనిచేయుచుండిరి. వారు బోధనాభ్యసనము నొందిరి. కాని యా పరీక్షయందు కృతార్థుడు కాలేదు. అందుచేతనో, మరెందుచేతనో, వా రాపాఠశాల వదలి మాకడకు వచ్చిరి. వేంకటరత్నముగారు మధ్యమ పాఠశాలా బాలురకు విద్యగరపుటలో మిక్కిలి సమర్థులు. ఆర్యను పాఠశాలలో

పూర్వము నేమిరువురముకలసి పనిచేసితిమి. కావున వారి సామర్థ్యము నే నెరుగుదును. అందుచేత వారిరాక నాకు మిక్కిలి సంతోషదాయకముగ నుండెను. కాని ప్రధానోపాధ్యాయుడయిన కొండలరాయుడుగారికిని, వేంకటరత్నము గారికిని నెంతమాత్రము సరిపడలేదు. వారిరువురకును సామరస్యము కుదర్పలేకపోయినందున శ్రీ కొండలరాయుడుగారు నా పాఠశాలలో పని మానుకొని, కాకినాడ వెళ్ళిరి. అందుచేత కొన్ని పాఠములు నేనుకూడ చెప్పుచుంటిని. అజ్జరపు పార్వతీశముగారని యొకరు నా పాఠశాలలో నొకపూటయు, మరియొక పాఠశాలల్లో రెండవ పూటయు పనిచేయుటకు కుదిరిరి. ఆకొండి వ్యాసశాస్త్రిగారు పండితులయ్యును, లోవరు సెకండరీ పరీక్షలో గృతార్థులగుటచే మా పాఠశాలనుండి ట్రయినింగుకు వెళ్ళిరి. వారిస్థానమున కోడూరి దక్షిణామూర్తిశాస్త్రిగారిని నియమించితిని. ప్రాథమిక పాఠశాలశాఖకు నరసింహదేవర వెంకటరమణయ్యగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండిరి. క్రింది తరగతులకు మరియిద్దరిని సహాయులుగ నియమించితిని.

"సరస్వతీ" పత్రిక కాకినాడలోనే ప్రకటింపబడుచుండెను. ప్రతిమాసము "సౌందర్యతిలక" యను నవలలో కొంతభాగము వ్రాసి కాకినాడ బంపుచుంటిని. గోదావరినదిమీద వంతెన 1897 వ సంవత్సరమున వాల్టను దొరగారిచే ప్రారంభింపబడి, 1900 వ సంవత్సరములో పూర్తియై, యక్టోబరు నెలలో పొగబండ్లు నడచుటకు వీలుపడెను. నేనును మిత్రులతో కొవ్వూరు వెళ్ళి వంతెనమీద మొట్టమొదట నడచిన రైలుబండిపై నెక్కి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని. ఇది యొక గొప్ప కార్యముగాదు. కాని యట్టి వంతెనపై నడచిన మొట్టమొదటిబండి నెక్కుటకు కుతూహలపడితినని చెప్పుటకు మాత్రమే. 1899 డిశంబరు నాటికి నా "సౌందర్యతిలక"లో మొదటి భాగము పూర్తియయ్యెను. 1900 వ సంవత్సరము డిశంబరునాటికి రెండవభాగము పూర్తియై గ్రంథము సమాప్తమయ్యెను.

ఈ సంవత్సరమున (1900) వేసవికాలములో నా రెండవ చెల్లెలైన యచ్చమ్మకు మూడవ కుమార్తె పుట్టెను. మా కుటుంబము వీరవాసరమునుండి రాజమహేంద్రవరము వచ్చినందున రాయ

వరపువారి యింటి ప్రక్కనే యొక చిన్నయిల్లద్దెకు పుచ్చుకొని కాపురముంటిని. 1901 వ సంవత్సరమున నా పాఠశాలలో నేను మూడవఫారము పెట్టితిని. ఇక్కడనే పెద్దకష్టము. ఏలయన దానిని లోవరు సెకండరీ పాఠశాలగ జేసి విద్యాశాఖవారి సమ్మతిని బడయవలయునని నా యాశయము. ప్రధానోపాధ్యాయుడు కనీసము ప్రవేశపరీక్షాసిద్ధుడై బోధనాభ్యాసము నంది యా పరీక్షయందు సంపూర్ణముగ కృతార్థుడై యుండవలెను. వేంకటరత్నముగారు ప్రవేశపరీక్షాసిద్ధుడై, బోధనాభ్యాసము నందెను. గాని తత్పరీక్షయందు కృతార్థుడు గాలేదు. కాబట్టి ప్రధానోపాధ్యాయుడుగ నుండుట కప్పటి కతని కర్హతలేదు. పాఠశాలనుండి యతనిని దీసివేసి, సంపూర్ణయోగ్యతగల మరియొకరిని నియమించుకొమ్మని కొందరు నాకు సలహా చెప్పిరి. కాని వేంకటరత్నముగారు నాకు చిరమిత్రుడగుటచేతను, సమర్థుడగుటచేతను, నా కాయనను దీసివేయుట కిష్టములేకపోయినది. ఇక నాపాఠశాల విద్యాశాఖవారి యనుమతిని బడయుటెట్లని నేనాలోచింప దొడగితిని.

ఆలోచనచేయుచు నేనొకనాడు నా మిత్రుడైన దామెర్ల రమణారావుగారి యింటికిపోయి గూర్చుండగ, నచ్చటికి నాకును, రమణారావుగారికిని మిత్రుడైన సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగా రక్కడకువచ్చిరి. నా పాఠశాలకు ప్రధానోపాధ్యాయుడుగ నుండదగిన వారెవ్వరును దొరకలేదని ప్రసంగవశమున నేను వారితో చెప్పగ "నేను పనికి వత్తునా?"యని లక్ష్మీపతిగారు నన్నడిగిరి. ఆయన పరిహాసమున కట్లనెనేమోయని నేను మొదట భావించితిని. ఏలయన, ఆయన యెక్కడ? నా పాఠశాలయెక్కడ? ఆయన జమీందారుల యల్లుడు. ఆయన పెద్దయల్లుడు జమీందారు. మిగుల భాగ్యవంతుడు. ఇంటి యద్దెలవల్లను, భూములవల్లను లక్ష్మీపతిగారికి, విశేషముగ రాబడి వచ్చుచుండెను. ఆయన వయసున నాకన్న పెద్దవాడు, గొప్పకుటుంబమున బుట్టిన గొప్ప గృహస్థుడు. ఆయన ప్రథమశాస్త్ర పరీక్షయందు కృతార్థుడై కొన్నాళ్లు నరసాపురము టెయిలరు హైస్కూలులోను, పిమ్మట రాజమహేంద్రవరమునందలి పాఠశాలలలోను సహాయోపాధ్యాయుడుగను, ప్రధానోపాధ్యాయుడుగను పనిచేసి పదిసంవ

త్సరముల క్రిందట పని మానుకొని యింటిదగ్గరనేయుండి విశ్రాంతి సుఖమనుభవించుచున్న భోగి. వారికిదగిన జీతము పుచ్చుకొన్నపక్షమున నేనీయజాలను. పుచ్చుకొనకుండ పనిచేయుమనుటకు నాకు నోరాడలేదు. ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండుట కాయన కన్నివిధముల యోగ్యతగలదు. "నేను పనికివత్తునా?" యని యాయన మరల నన్నడిగిరి. "ఇప్పటి నిబంధనల ప్రకారము మీరు తప్పక పనికివత్తు"రని బదులు చెప్పితిని. "అట్లయిన నేను రేపటినుండి బడికివత్తు"నని వారు బదులుచెప్పిరి. "చిత్తము నాకింతకంటె యుపకారముగలదా?" యని పలికి నమస్కారము చేసితిని. లక్ష్మీపతిగారనగా నాడినమాటకును, జేసెడి చేతకును భేదము జూపెడివారుగారు. ఆడినమాటకు నిలువబడి దానిప్రకారము పని యాచరించెడివారు. ఆయన మాపాఠశాలకుపాధ్యాయులుగ వత్తురని విన్నవారందరాశ్చర్యపడిరి. కొందరు నమ్మలేదు. లక్ష్మీపతిగారి గుణశీల మెరిగినవారు తప్పకవత్తురని నమ్మిరి. జీతమక్కరలేకుండ పనిచేయుదుమని వారు నాతో సెలవిచ్చిరి. మరునాడు పదిగంటలకు భోజనముచేసి, జీతముపుచ్చుకొని పనిచేయు నుద్యోగస్తునివలెనే కోటు దొడిగికొని, తలపాగ బెట్టుకొని మా పాఠశాలకువచ్చి తరగతులన్నియు జూచి మూడవఫారమున కింగ్లీషు తాము చెప్పెదమని చెప్పిరి. ఆప్రకారము కుందూరు వెంకటరత్నముగారు కాలపట్టిక (టైంటేబుల్) వ్రాసిరి.

మూడుఫారములకు ముగ్గురుపాధ్యాయు లుండవలెనని మరియొకరిని సహాయోపాధ్యాయునిగ నియమించితిని. ఆ దినములలో మహమ్మద్ ఆజమ్‌సాహేబుగారు గోదావరీమండలమునకు సహాయపరీక్షాదికారిగ (అసిస్టెంట్ ఇనెస్పెక్టర్ ఆఫ్ స్కూల్స్) నియమింపబడిరి. ఆయనయు, లక్ష్మీపతిగారును పూర్వము సహాధ్యాయులు. ఆ కాలమున శ్రీ గరికపాటి సుబ్బారాయుడుగా రుత్తరసర్కాలలోని పాఠశాలలకు ప్రధాన పరీక్షాధికారిగనుండిరి. ఆయనయు లక్ష్మీపతిగారికి మిత్రులే. నేను మహమ్మద్ ఆజమ్ సాహేబుగారి దర్శనము చేసి, మా పాఠశాలను జూచి విద్యాశాఖవారి సమ్మతిని బడయునట్లు చేయుమని కోరి, దరఖాస్తును పంపితిని. మధ్యమ పాఠశాల, విద్యాశాఖవారి యనుమతి బడయుటకై సాముకసరతుల పరికరము

లాగోజులలో మెండుగ గావలయును. పేరలలుబారు, తోలుమూసిన కర్రగుఱ్ఱము, హారిజంటలుబారు, కొన్ని జతల డంబుల్సు, నురిస్తంభములనలెనుండు రింగులు, ట్రిపీజు మొదలైన పరికరములు కావలెను. ప్రాథమిక పాఠశాలకు నాకాసంవత్సరము కొంతగ్రాంటు వచ్చెను. ఆ సొమ్ము వినియోగించి యీ పరికరములు చేయించితిని. పాఠశాలలోని విద్యాబోధ మెట్టులున్నను, పైజెప్పిన పరికరములును, సాముకసరతులు నేర్పెడి పంతులును, నొకపాకీదొడ్డి నుండినగాని యాదినములలో పాఠశాల విద్యాశాఖవారి యనుమతిని బడసెడిదిగాదు. ఈవన వెంకటాద్రియయ్యయను నతనిని నేను సాముకసరతుల యుపాధ్యాయునిగ నియమించితిని. మహమ్మదాజముసాహేబుగారు వచ్చి పాఠశాలనుజూచి యిది యంగీకృత పాఠశాలలో చేర్పవచ్చునని పై యధికారులకు సిఫారసుచేసిరి. గరికపాటి సుబ్బారాయుడుగారు కూడ మా పాఠశాలను జూచి, డైరెక్టరుగారికి సిఫారసు చేయుదుమని చెప్పిరి. ఆ దినములలో శ్రీ గరికపాటి సుబ్బారాయుడుగారి యొద్ద చెరుకూరి లక్ష్మీనరసింహముగారని యొకబ్రాహ్మణుడు ప్రధానలేఖరిగ (హెడ్ క్లార్కు) నుండెను. ఆయనకును నాకును కొంతకాలమునుండి మైత్రికలసెను. అందుచేత వారుగూడ నా పాఠశాల విషయమున ననుకూలముగ పనిచేసిరి. ఇక్కడ యధికారులు సిఫారసు చేసిరిగాని, యంగీకరింపబడినట్లు చెన్నపురినుండి యుత్తరువులు నాకు రాలేదు. ఇట్లు 1901 వ సంవత్సరములో మొదటి యారుమాసములు గడచెను.

ఆ సంవత్సరమున ఫిబ్రవరినెలలో, ననగా శార్వరి సంవత్సర మాఘ మాసమున, మా తమ్ముడు కృష్ణమూర్తికి వివాహమయ్యెను. నా మేనమామగారైన పురాణపండ మల్లయ్యశాస్త్రిగారికి ముగ్గురు కుమార్తెలు, నొక కుమార్తెయు. ఆ కుమార్తె కప్పుడు పదునొకండు సంవత్సరములు వయసు. నా మేనమామగారికి మామీద మొదటి నుండియు మిక్కిలి యభిమానమని యిదివరకే వ్రాసితిని. ఆ యభిమానముచేతనే వారు మా తమ్మునకు తమ బాలిక నిచ్చి వివాహము జేసిరి. అప్పుడు మా తమ్ముడు ముప్పదియేండ్ల వయసువాడు. అంతకాలమువరకు నేల పెండిలి కాలేదని సందేహము తోపవచ్చును.

మొదటినుండియు నతడు రోగపీడితుడగుటచే, మా తండ్రిగారతనికి పెండ్లి చేయలేదు. అదిగాక, మేనరికము చేసికోవలెనని మా తల్లికి, పినతల్లులకు గట్టిపట్టు కలదు. తన కూతురును మా తమ్మునకేయిచ్చి వివాహము చేయవలెనని మా తల్లియు, పినతల్లులు మా మేనమామగారిని నొక్కి యడిగిరి. దానికధ వచ్చినప్పు డాలోచింతములెండని యాయన సమాధానము చెప్పుచు వచ్చిరి. ఎట్టకేల కా బాలికకు వివాహపు వయసు వచ్చెను. తోబుట్టువుమీదగల ప్రేమచేత మల్లయ్యశాస్త్రిగారు, మా తమ్ముడు వయసుమీరినవాడయినను, విద్యావిశేషములేనివాడయినను, మిక్కిలి భాగ్యవంతుడు గాకపోయినను, గుణవతియు విద్యావతియునైన తన కూతును, రామలక్ష్మమ్మను మా తమ్మున కిచ్చి వివాహముచేయుట ప్రశంసనీయమైన కార్యమని మా బంధువులు శాస్త్రిగారి మిత్రులును సంతోషించిరి. ఆ వివాహము పీరవాసరమునకు మిక్కిలి సమీపమందున్న మత్స్యపురి గ్రామములో మల్లయ్యశాస్త్రిగారి బావమరదియైన చిలకమర్తి వెంకయ్యగారి యింట జరిగెను. నేను నాలుగువందలరూపాయలు ఋణము జేసి, పిల్లకు రెండువందలరూపాయలు నగలుపెట్టి, రెండువందల రూపాయలు ఖర్చుపెట్టి, రాజమహేంద్రవరమునుండి బాణసంచ తెప్పించి, శాస్త్రిగారి దర్జాకు తగినట్లు పెండ్లిచేసితిని. అప్పటికి నా భార్య మెడలో బంగారపు పట్టెడయినను లేదు. తక్కినవాటిమాట చెప్పనేల?

1901 వ సంవత్సరము వేసవికాలపుసెలవుల యనంతరమున మా పాఠశాలను తెరచితిమి. ఎప్పటివలెనే లక్ష్మీపతిగారు పాఠశాలకువచ్చి పనిచేయసాగిరి. విద్యలోను, వయసులోను, స్థితిలోను లక్ష్మీపతిగారికంటె నేను తక్కువవాడనైనను, స్వగృహమందు హాయిగ సుఖింపక యా మహాత్ముడు "కుంజరయూథంబు దోమ కుత్తుకజొచ్చెన్." యన్నట్లు చిల్లిగవ్వయైనను నావల్ల జీతమపేక్షింపకుండ స్వార్థత్యాగముజేసి, తనకాలము నానిమిత్త ముపయోగించి నందుకును నేను పాఠశాలాధికారిగను, నాచేతిక్రింద లక్ష్మీపతిగారు దాబేదారుగ నున్నందుకు నాలో నేనే సిగ్గుపడుచుండెడివాడను. ప్రతిదినము లక్ష్మీపతిగారు పనిచేయు విధానమిట్లుండెను; పగలు పది

గంటల కాయన భోజనముచేసి, దుస్తులు వేసుకొని, పండ్రెండు గంటల లోపుగ పాఠశాలకు వచ్చెడివారు. అప్పటికి నేను భోజనముజేసి, బడికిపోయి, యుపాధ్యాయులు గూరుచుండుట కేర్పడిన గదిలో (కామన్ రూమ్) కూర్చుండువాడను. లక్ష్మీపతిగారును నేనును పాఠశాలా విషయముల గూర్చియు, మరి యితరవిషయములగూర్చియు, ముచ్చటించుకొనుచుండెడివారము. ఒంటిగంట మొదలు రెండు గంటలవరకు వెంకటరత్నముగారు మొదలగు తక్కిన యుపాధ్యాయులు మమ్ము కలుసుకొనుచుండెడివారు. రెండుగంటలు కాగానే, యెవరి తరగతికి వారు వెళ్ళుచుండెడివారు. లక్ష్మీపతిగారుకూడ మూడవఫారముకు వెళ్ళి సాయంకాల మైదుగంటలవరకు, నిమిషమైన వ్యర్థముచేయకుండ, వంచిన నడు మెత్తకుండ, మిక్కిలి శ్రద్ధతో పాఠములు చెప్పుచుండెడివారు. ఆయన యాకారము మిక్కిలి గాంభీర్యముగ నుండెడిది. దట్టమైన మీసకట్టు, మొగమున కెంపో యందము తెచ్చినది. ఆయన యాకారము విద్యార్థులకే గాక, సహోపాధ్యాయులకు కూడ భయంకరముగ నుండెడిది. ఆయన పేరు సింహస్వప్నము. దర్శనము సింహదర్శనము. ఇట్లనుటచే నాయన యెంతమాత్రము క్రూరుడుగాడు. ఆయన మాట కఠినముగాని, హృదయము మిక్కిలి మెత్తనిది. ఆయనది జాలిగుండె యను టతిశయోక్తిగాదు. ఆయనయొద్ద బదులుపుచ్చుకొన్నవారు మిక్కిలి ధన్యులు. కొందరికి వడ్డి తగ్గించియు, కొందరికి వడ్డి పూర్తిగ మానియు, గొందరి కసలులోనే తగ్గించియు, ఋణము దీసికొన్న వారికి లక్ష్మీపతిగారు మిక్కిలి యుపకారము చేయుచుండెడివారు. ఒకవిద్యార్థి బొంబయిలో పారిశ్రామికపాఠశాలలో చదువుకొనుటకై నావద్దకు వచ్చి లక్ష్మీపతిగారికి సిఫార్సుచేయమని కోరగా, నేనట్లు చేసితిని. ఆ విద్యార్థి కాయన నూటయేబదిరూపాయ లొక్కమారుచితముగ నిచ్చిరి. ఈ విద్యార్థి కొక్కనికేగాదు. ఇటువంటి విద్యార్థుల కనేకుల కాయన సహాయముచేసెను. దసరా మొదలగు సెలవు దినములలో జీతము పుచ్చుకొనునట్టి యుపాధ్యాయులు బడివంక జూడకపోయినను, లక్ష్మీపతిగారు మట్టుకు పరీక్షకుబోవు విద్యార్థుల తరగతిని మధ్యాహ్నము రమ్మని రెండు మొద లయిదుగంటలువరకు

బాలురకు కావలసిన పాఠములు చెప్పుచుండెడివారు. ఇంతటి సంపన్న గృహస్థుడేమి ! పాఠశాలలో నుచితముగ బనిచేయుట యేమి ! యని సందేహముతోచి, విద్యాశాఖాధికారు లకస్మాత్తుగ నడుమ నడుమ వచ్చి లక్ష్మీపతిగారు బడికి వచ్చినారో లేదో యని చూచుచుండెడి వారు. వారెప్పుడు వచ్చినను లక్ష్మీపతిగారు బడిలో ప్రత్యక్షముగ గనబడుచుండుటచే, లక్ష్మీపతిగారు పేరునకుమాత్ర ముపాధ్యాయత్వము చేయుచుండుటలేదు. మనస్ఫూర్తిగనే చేయుచున్నారని యధికారులు నమ్మి పోవుచుండిరి.

1901 వ సంవత్సరము ప్లవసంవత్సరము. ఆ సంవత్సరమున నధికమాసము వచ్చెను. శ్రావణ మధికమా ? ఆషాఢ మధికమా ? యను ప్రశ్న వచ్చెను. ఆంధ్రదేశమున నానాభాగములనుండి జ్యోతిశ్శాస్త్రపండితులు చాలమంది వచ్చి రాజమహేంద్రవరములో సభలుచేసి చర్చించిరి. నేను శ్రావణపక్షము వహించి, యీ సభలలో పాలుగొంటిని.

ఈ 1901 వ సంవత్సరమున మా పాఠశాలకు దగిన ప్రధానోపాధ్యాయుడుగ లక్ష్మీపతిగారు లభించుటచే, లోవరు సెకండరీ పాఠశాలగ విద్యాశాఖవారి యనుమతి బడసెను. అది మిక్కిలి కష్టము మీద నయ్యెను. ఎట్లు కష్టమనగా, గోదావరీమండల విద్యాశాఖాధికారియైన మహమ్మదాజముసాహెబుగారికిని, నాకును గొంత మనస్పర్థ గలిగెను. కారణము మిక్కిలి చిన్నది. మా పాఠశాల స్థాపింపక మునుపు మెరకవీధి తెలగాలైన ముత్తంగి రామకృష్ణయ్యగారు పాఠశాల నొకదానిని స్థాపించిరి. దాని పేరు "టవును"స్కూలు. స్థాపింపబడిన కొలదికాలమునకే రామకృష్ణయ్యగారు మృతినొందిరి. ఆయన కుమారుడు జగ్గారావుగారు దానిని నడుపుచుండిరి. రెండు పాఠశాలలును ప్రాతయూరులోనే యుండుటచేత జగ్గారావుగారి బడియు, మా బడియు పోటీమీద పనిచేయుచుండెను. ఇట్లుండగ, 1901 వ సంవత్సర మధ్యమున మండల విద్యాశాఖాధికారియైన సాహెబుగారు మా పాఠశాల పరీక్షింపవలసివచ్చెను. ఆ పరీక్ష సందర్భమున మా పాఠశాల పరీక్ష నిమిత్తము జగ్గారావుగారి పాఠశాలకు పంపుమని సాహెబుగారు నాకొక తాకీదు బంపిరి. విద్యాశాఖాధి

కారులు నిబంధనల ప్రకారము పాఠశాల యెక్కడనున్నదో యక్కడకేబోయి పరీక్షింపవలెనుగాని మరియొకచోటునకు రమ్మనగూడదు. అట్టి నిబంధన లుండినప్పటికి సాహేబుగారు నిరంకుశాధికారముగల నవాబువలె నా పాఠశాలను మరియొక చోటునకు బంపుమని వ్రాసిరి. అది నిబంధనలకు విరుద్ధమేగాక, మాకు పోటీగ పనిచేయుచున్న పాఠశాలకు బంపుట యాత్మగౌరవమునకు భంగమని నాకు దోచెను. అట్లు బంపుట నా కిష్టము లేదనియు, నవసరమైన పక్షమున మరియొక చోటునకైన బంపెదనుగాని యా "టవును"స్కూలునకు మాత్రము బంపననియు, వారి హుకుమునకు జవాబువ్రాసి బంపితిని. ఆ జవాబు చూచుకొనగానే సాహేబుగారికి నాపై ఆగ్రహమువచ్చెను. కారణమేమన, తాను గొప్ప మండలాధిపతిననియు, పాఠశాలను స్థాపించినవారు మండల విద్యాధికారుల నిగ్రహానుగ్రహములకు పాత్రులై యుండవలసిన యధమాధములనియు, నధికారుల హుకుములకు విరుద్ధముగ వ్రాయగూడదనియు, సాహేబుగారి యభిప్రాయము. వారితో సమానాధికారులో, వారికంటె పై యధికారులో వారికి లిఖితపూర్వకమైన జాబులు వ్రాయవలెనుగాని మిక్కిలి యల్పులయిన ప్రాథమిక పాఠశాలా పరిపాలకులు లిఖితపూర్వకమైన సమాధానము పంపకూడదనియు, తెలియపరచవలసిన విషయ మున్నపక్షమున ఖుద్దున వెళ్ళి మనవి చేసుకొనవలెననియు వారి యభిప్రాయము. ఖుద్దున వారితో నేను మనవిచేసికొనకపోవుట నాది తప్పట! నావంటి యల్పుడు వారివంటి ప్రభువులకు జవాబువ్రాయుట యవమానకరమట! వ్రాసిన కాగితమునకు జవాబువ్రాయుట తప్పని నాకు తోచలేదు. అదివరకు సాహేబుగారికి నామీద యిష్టముగ నుండెను. వారి యింటికి నేను తరుచుగ వెళ్ళుచుండెడివాడను. వారు మిక్కిలి ప్రసన్నులై నాతో మాటలాడుచుండెడివారు. గత సంవత్సరమున వారజీర్ణవ్యాధివలన బాధపడినప్పుడు నేను వెళ్ళి తరుచుగ వారి క్షేమ మరయుచుంటిని. అరయుటయేగాక, తగిన వైద్యుని తీసికొనిరమ్మని వారు నన్ను కోరినప్పుడు, నా మిత్రుడును, ఘనవైద్యుడునైన దామెర్ల వెంకటరమణారావుగారిని దీసికొనిపోయి వారికి వైద్యము చేయించితిని. అది యుచితవైద్యముగాదు. సాహేబుగారు

రమణారావుగారికి తగిన బహుమానము జేసిరి. మొత్తముమీద మేమిరువురము మితు్రిలమేయని చెప్పవచ్చును. నా కాగితము వెళ్ళిన తరువాత మా మిత్రిత్వము శతు్రిత్వముకి్రింద మారెను. వారికి నాపై నాగ్రిహము కలిగినదని విని నేను వారి యింటికిబోయి వారి దర్శనము జేసితిని. వారు మునుపటివలెనే ప్రీతిపూర్వకముగమాటలాడక, కఠినముగ మాటలాడజొచ్చిరి. నా యభిపా్రియము ఖుద్దున వెళ్ళి వారికెందుకు మనవిచేసుకోలేదని వారు నన్నడిగిరి. అది తప్పని నే తలంపలేదనియు, మేము మాటిమాటికి యధికారుల యిండ్లకు బండ్లుచేసుకొని పోవుటకు సంపన్నులముకామనియు, వినయముగ మనవి చేసితిని. నా మాటలు వారిని శాంతిపరచుటకుమారు మరింత కోపోద్దీపితుని జేసెను. ఎట్టెటో నేను వారికడ సెలవుదీసికొని యింటికి బోతిని.

ఆ మరునాటినుండి సాహేబుగారు మితిమీరిన కక్ష సాధింపజొచ్చిరి. అందు మొదటిదేమనగా నాపాఠశాలను పాడుజేయుట. నాపాఠశాలలో నేవైన తప్పులున్నవేమో కనుగొని, విద్యాశాఖాధికారులకు వా్రిసి యది యంగీకారము బడయకుండచేయవలెనని వారి సంకల్పము. ఆ సలకల్పముతో వారు ముందుగా మాకు తెలియజేయకుండా పాఠశాలకు హఠాత్తుగ నెన్నో సారులుపోయి చూచుచుండిరి. వారు పాఠశాలకు పోయినపుడెల్ల లక్ష్మీపతిగా రచ్చట నుండుటచేతను, పేర్కొనదగిన తప్పులేమియు గనపడక పోవుటచేతను, మున్ను తానుజేసిన యనుకూలమైన సిఫార్సున కెంతమాత్రము విరుద్ధముగ వా్రియుటకు వీలులేక వారూరకుండిరి. కాని వారు దానితో సంతుష్టి జెందక తరుచుగ నామితు్రిలకడకుపోయి నేను దుర్మార్గుడననియు, స్నేహపాతు్రిడను గాననియు, యేమేమోజెప్పి వారి మనసులను కళంకితములు చేయసాగిరి. నాస్వభావ మెరిగినవారు సాహేబుగారి మాటలను సరకుచేయరైరి.

నా స్నేహితులు నన్నెప్పటివలె నాదరించుటచేత తనమాటలు పనిచేయలేదని సాహేబుగారికి నామీదకోపము ద్విగుణీకృతమయ్యెను. తన్ను నే నవమానము జేసితినని నామీద దోషారోపణముజేసి, జేబులో నొక పిస్తోలు పెట్టుకొని నేనొంటిగ దొరికినప్పుడు దానితో

కాల్చి చంపెదనని నామిత్రులైన దామెర్ల వెంకటరమణారావు గారితో చెప్పిరట. ఆప్రతిజ్ఞ విని నేనెంతమాత్రము భయపడలేదు. నేను పట్టణములో నెప్పటివలెనే నాపనులమీద తిరుగుచుంటిని. వేయేల! ఆకోపావేశమున వారు మైమరచి పిచ్చివానివలె సంచరింప జొచ్చిరి. పైనుండివచ్చిన కాగితములుకాని, క్రిందివారి వద్దనుండి వచ్చెడి కాగితములుగాని, వారు జూచుట మానిరి. జవాబులనిచ్చుట మానిరి. గుమాస్తాలచే వ్రాయబడిన కాగితములమీద సంతకములు చేయుటమానిరి. కార్యస్థానము నిద్రపోవుచుండెను. ఈస్థితినిగ్రహించి దొరతనమువారు సాహేబుగారిని కొన్ని మాసములు బర్తరపు (సస్పెంన్) చేసిరి.

ఆ కాలమున రాజమహేంద్రవరములో నొక విశేషము జరిగెను. ప్రథమ శాస్త్రపరీక్షకు షేక్స్పియరు మహాకవి రచియించిన "జూలియస్‌సీజ"రను నింగ్లీషు నాటకము పఠనీయగ్రంథముగ నిర్ణయింపబడెను. అప్పటి కళాశాలా ప్రధానాచార్యులైన స్టోనుదొరగారు నాటకమును విద్యార్థులకు నేర్పి వారిచే నాడించిరి. కళాశాలయే రంగస్థలము. అప్పుడు సాహేబుగారొక పెద్దమనుష్యునియొద్ద నాటకమునకు భోగముదానిని తీసికొని రావచ్చునా యని యడిగిరట, కూడదని యాపెద్దమనిషి బదులుచెప్పగా దొరసానులు వచ్చుట లేదా? భోగముదేల రాకూడదని సాహేబుగారు మరల ప్రశ్నించిరట! ఆవార్తలా పెద్దమనుష్యుడు పూసగుచ్చినట్లు దొరగారితో చెప్పగా, దొరగారికి సాహేబుగారిమీద నెంతో నాగ్రహము గలిగెను. దానిఫలిత మేమనగా సాహేబుగారు, నాటకమునకు టిక్కెట్టు కొన్నప్పటికిని సాహేబుగారిని లోపలికి రానీయవద్దని చెప్పి కళాశాల ముఖద్వారమువద్ద పోలీసువారిని దొరగారు కావలిబెట్టిరి. శ్రీ మోచర్ల రామచంద్రరావుగారును, మహమ్మదాజము సాహేబుగారును నాటకము చూచుటకై గుఱ్ఱపుబండి నెక్కి వచ్చిరి. పోలీసువారు దొరగారి యాజ్ఞను విన్నవించిరి. వెంటనే సాహేబుగారు నాగుర్రపు బండిమీదనే యింటికిపోయిరి. సాహేబుగారు దొరసానులను భోగముదానితో సమానము చేసిరని దొరగారు కోపించి యిట్లుచేసిరి. అయిదేసి రూపాయలు టిక్కెట్టు కొనుక్కొని నేనును, లక్ష్మీపతిగారును

నాటకమునకు పోయి చూచితిమి. నాటకము బాగుండెను. చంగారెడ్డి గారు నాటకములో "ఆంటోనీ" పాత్రను ధరించి మిక్కిలి హృదయంగమముగ నభినయించిరి. సాహేబుగారి స్థానమందు దొరతనమువారు గోదావరి మండల విద్యాశాఖాధికారి (అసిస్టెంట్ ఇన్‌స్పెక్టరు ఆఫ్ స్కూల్స్)గా బరంపురం నివాసులైన ఛటర్జీగారిని బంపిరి. వారు పరమ సాధువులు. మాననీయులు. ఆయన పనిలో బ్రవేశించిన తరువాత మా పాఠశాలకు స్వయముగవచ్చి పరీక్షనడిపిరి. ఈ విషయమున నేనాత్మగౌరవమును నిలుపుకొంటినని నామిత్రులు సంతోషించిరి.

1901 వ సంవత్సరము జూను నెలలో నాలుగవ గోదావరీ మండలసభ యమలాపురములో జరిగెను. సభా ప్రతినిధులు కూరుచుండుటకు గావలసినన్ని బల్లలమలాపురములో దొరకనందున, నా పాఠశాలలోని బల్లలను కొన్నింటిని, నేను రహదారి పడవమీద వేసి యమలాపురము బంపితిని. ఆ సభకు నేనుకూడ పోయి యా మూడుదినములు నా మేనమామయైన మల్లయ్యశాస్త్రిగారి యింట బసచేసితిని. గంజాము మండలములో నున్న శ్రీకాకుళము మునిసిపాలిటీ కధ్యక్షులైన శ్రీ తిమ్మరాజు శివరావుపంతులుగా రధ్యక్షత వహించిరి. శ్రీ గంజాము వెంకటరత్నము పంతులుగారు కూడ సభకు వచ్చియుండిరి. వారి ప్రోత్సాహముమీద నేనొక తీర్మానము మీద మాటలాడి సభలో పాల్గొంటిని. గోదావరీమండలసభ మొట్టమొదట కాకినాడలో న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారి యధ్యక్షత క్రింద జరిగెను. రెండవసభ 1896 వ సంవత్సరమున రాజమహేంద్రవరమున శ్రీ జంబులింగ మొదలియారుగారి యధ్యక్షతక్రింద జరిగెను. 1897 వ సంవత్సరమున నేలూరు పట్టణమున శ్రీ రెంటాల వెంకటసుబ్బారావుగారి యాధిపత్యమున మూడవసభ జరిగెను. ఆ సభకు నే బోవలేదు. 1898 వ సంవత్సరమున పసలపూడిలో శ్రీ కృత్తివెంటి పేరాజుగారి యధ్యక్షతక్రింద జరిగినట్లు యిదివరకే వ్రాసితిని. 1899 వ సంవత్సరమునను, 1900 వ సంవత్సరమునను మండలసభ మాయమై యెక్కడను జరుగలేదు. ఎట్టెటో యైదవ సభ యమలాపురములో జరిగెను. ఆ సభలో నేను కొన్ని పద్యములు

చదివితిని. అవి "దేశోపకారి" పత్రికలో ప్రకటింపబడెను. ఆ పత్రికను మహారాజశ్రీ సత్యరాజు సీతారామయ్యగారు యేలూరులో నడిపిరి.

నా పాఠశాల విద్యాశాఖవారి సమ్మతిని బడయుటకై గడచిన యేప్రియలు నెలలోనే దరఖాస్తుచేసినను నధికారులు దాని నంగీకరించినట్లు జూలైవరకు నుత్తరువు రాలేదు. లోవరు సెకండరీ పరీక్షకు దరఖాస్తు చేయవలసిన విద్యార్థులు యాగస్టులోనే దరఖాస్తులను తప్పక పంపవలెను. ఎంతకాలమునకును నుత్తరువులు రాకపోవుటచే నే నాగస్టు నెలలో మా పాఠశాలను గురించి నుత్తరువులు పంపుమని డైరక్టరుగారికి తంతివార్త నిచ్చితిని. పాఠశాల నంగీకరించితిమని తంతిమూలముగనే నాకు జవాబువచ్చెను. తరువాత కొన్నినాళ్ళకు డైరెక్టరుగారి కార్యస్థానమునుండి క్రమముగ లిఖితపూర్వకమైన సమాధానము వచ్చెను. ఈవిధముగ నాపాఠశాల 1901 వ సంవత్సరము విద్యాశాఖవారి యనుమతిని బడసి వర్ధిల్లెను. మా పాఠశాలను గురించి యిక్కడ నొకమాట వ్రాసెదను. దీనిపేరు "హిందూలోవరు సెకండరీ పాఠశాల". స్థాపించిన నేను పేదవాడ నగుటచే, మా పాఠశాలగూడ పేదగనే యుండెను. చాలమంది పేదవిద్యార్థులు మా పాఠశాలలో చేరిరి. కొందరు విద్యార్థులు జీతమియ్యకుండను, కొందరు సగముజీత మిచ్చుకొనుచును, చదువుకొనుచుండిరి. మొత్తముమీద మా పాఠశాలలో విద్యాభ్యాసముచేయు బాలురలో నూటికేబదిమంది జీతమియ్యకుండ చదువుకొనువారే. "మంగలివానిని జూచి యెద్దు కాలు కుంటిన"దన్నమాట నిజము. నెలకు వేయిరూపాయిలు సంపాదించుచున్న న్యాయవాది నాకిట్లు వర్తమాన మంపెను. "మాయింట నాభార్య మేనల్లుడొకడున్నాడు. అతనికి ధర్మార్థముగ నే నన్నము బెట్టుచున్నాను. మీరు జీతములేకుండ చదువుచెప్పుడు," పరమలోభియైన యా న్యాయవాదియొక్క స్థితియు, గుణము నే నెరుగుదును; కావున వారికోరిక నిరాకరించితిని. ఇదిగాక మరియొక యుదాహరణ గలదు. చిరకాలము తహసీలుదారు పనిచేసి, లంచములు విశేషము పుచ్చుకొని, చాల ధనమార్జించి, యిప్పుడు నెలకు నూరురూపాయలు పింఛనుదీసికొనుచున్న యొక గొప్ప గృహస్థుడు

లక్ష్మీపతిగారికడకు బోయి తన భార్య తమ్ముడు మిక్కిలి పేదవాడనియు, వానికి జననీ జనకులు లేరనియు, వానికి తానుచితముగ నన్నము బెట్టుచున్నాననియు, కావున వానికి నుచితముగ చదువు చెప్పవలసినదనియు కోరెను. లక్ష్మీపతిగారు "నాపెత్తనమేమియు లేదు. జీతమువిషయమున నంతయు లక్ష్మీనరసింహముగారిదే" యని చెప్పి తప్పుకొనిరి. ఆగృహస్థుడు నాకడకు వచ్చి నన్ను పీకుకొని దినవేమ. సత్రిమున్న పక్షమున భాగ్యవంతులుగూడ, పూటకూళ్ళ యింటదిన్న పక్షమున డబ్బులు ఖర్చగునని తెరగ నన్నముదొరికెడి సత్రిములోనే భుజించిన ట్లుచితముగ చదువుచెప్పెడివారున్న పక్షమున సంపన్నులు నయితము తమబంధువుల కుచితముగ చదువు చెప్పుమని సిఫార్సు చేయునట్టి నీచదశ మనదేశములో నింకనుపోలేదు. నెలకు నూరురూపాయలు జీతముపుచ్చుకొందగిన ప్రధానోపాధ్యాయుడు మాపాఠశాలలో నుచితముగ పనిచేయుచున్నను, మిగిలిన యుపాధ్యాయులకు నెలనెలకు నీయవలసిన జీతము వసూలగుట కష్టముగ నుండెను. ఇక్కడ నాటకసమాజమును గురించి కొన్ని మాటలను వ్రాయవలెను.

రాజమహేంద్రవర హిందూనాటక సమాజమును 1889 వ సంవత్సరమున శ్రీ ఇమానేని హనుమంతరావు నాయుడుగారు స్థాపించిరనియు, నాయుడుగారు టంగుటూరి ప్రకాశముగారు, మున్నగువారు ముఖ్యనటులుగ నుండిరనియు నీవరకే వ్రాసితిని. ఆ సమాజము 1894 వ సందత్సరమువరకు నాటకములాడి నాట్యకళను పోషించి పేరువడసెను. అది మొదలుకొని, 1901 వ సంవత్సరము వరకా సమాజమువారు నాటకములను ప్రయోగింపలేదు. హనుమంతరావు నాయుడుగారి కోరిక ననుసరించి నేను వారికి కొన్ని నాటకములను రచియించి యిచ్చితిని. వారు పెక్కుసారులు నా నాటకములను ప్రయోగించి మెప్పువడసిరి.

స్వీయచరిత్రము

పదవ ప్రకరణము

నాటకసమాజ పునరుద్ధరణము

నాటకసమాజమును మరల నుద్ధరింపవలెనని హనుమంతరావునాయుడుగారికిని, నయినవోలు తాతయ్యనాయుడుగారికిని, నుత్సాహము పుట్టెను. హనుమంతరావునాయుడుగారి కప్పటికి రమారమి యేబదిసంవత్సరము లుండినను, వయసు హెచ్చినకొలది నాటకములమీది యుత్సాహము హెచ్చెనేగాని మందగింపలేదు. ఆ యుత్సాహాగ్ని సమిధలువేసి ప్రజ్వలింపచేసెనేగాని తాతయ్యనాయుడుగా రార్పలేదు. ఆ యుత్సాహము పురస్కరించుకొని, హనుమంతరావునాయుడుగారు, నాటకసమాజమును మరల నుద్ధరించిరి. మొట్టమొదట నా "పారిజాతాపహరణ" నాటకమును, నవాబుదేవిడీలో ప్రయోగించిరి. అప్పటికి ప్రకాశముగారు మునిసిపల్ సభ్యుడుగాను, న్యాయవాదిగను నుండుటచే నాటకములలో పాల్గొనుట మానిరి. కృత్తివెంటి నాగేశ్వరరావు, గాడిచర్ల రామమూర్తి, స్త్రీపాత్రలు ధరింప నారంభించిరి. రాజమహేంద్రవరములోని కొందరు మహమ్మదీయయువకులు, సమాజముగచేరి, హిందూస్తానీ నాటకములాడదలచి, యిన్నీసుపేటలోని కుమ్మరిగుంటయొద్ద నొక పాకవేసి, కొన్నినాటకములు మాత్రమే ప్రయోగించి, మానివేసి, తమ పర్ణశాల నమ్మజూపిరి. అప్పుడు హనుమంతరావునాయుడుగారు, నూరురూపాయల కాపాక క్రయమునకు దీసికొని, తాతయ్యనాయుడుగారి సహాయముచేత, నేడెనిమిది సంవత్సరములనుండి గాఢనిద్రపోవుచున్న నాటకసమాజ కుంభకర్ణుని విశ్వప్రయత్నముమీద మేలుకొలిపిరి. హనుమంతరావునాయుడుగారు, మ్యునిసిపలు పాఠశాలలో ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నున్నందున పైయధికారు లేమందురోయని, సమాజకార్యములన్నియు తానే చక్కబెట్టుచున్నను, బహిరంగముగ తానే మేనేజరుగ నుండుట కిష్టములేక, తన ప్రియమిత్రుడన్నై, యొకరి తాబేదారుడుగాక, స్వతంత్రుడన్నైన, నన్ను బిలిచి సమాజమునకు ప్రెసిడెంటుగాను, మేనేజరుగాను నుండుమని కోరిరి. నాటక

సమాజమన్న నాకు మిక్కిలి కుతూహలమే గావున వారికోరిక నే నంగీకరించితిని. మునుపటి కుమ్మరిగుంట యిప్పుడు లేదు. మా నాటకపుపాకయున్న స్థలము బోధనాభ్యసన కళాశాల (ట్రెయినింగ్ కాలేజీ) యావరణలో గలిపివేయబడినది. కుళ్ళునీళ్ళ గుంటయైన కుమ్మరిగుంట పూడ్చివేయబడినది. ఆ తాటియాకుల పాకలో మా సమాజమువా రనేకనాటకములను ప్రయోగించిరి. హనుమంతరావు నాయుడుగారి యుత్సాహమునకు, శ్రీ సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావు గారును, కృత్తివెంటి నాగేశ్వరరావుగారును తోడుపడిరి. సమాజమునకు నేను ప్రెసిడెంటుగాను, గున్నేశ్వరరావుగారు వైసుప్రెసిడెంటుగాను నేర్పడితిమి. సమాజమువారు వచననాటకములేగాక, పద్యనాటకములుగూడ, నభినయింప నారంభించిరి. సమాజమువారు నా నాటకములేగాక యితర నాటకములుగూడ నాడనారంభించిరి. ఇతరనాటకము లివి. వీరేశలింగముగారి "శాకుంతలము", "రత్నావళి", "చమత్కార రత్నావళి", "సత్యహరిశ్చంద్ర" నాటకము; వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారి "వేణీసంహారము", "విక్రమోర్వశీయము"; ధర్మవరము రామకృష్ణమాచార్యులవారి "చిత్రనళీయము" మొదలైనవి. నా నాటకములు "గయోపాఖ్యానము", "పారిజాతాపహరణము", "శ్రీరామజననము", "ద్రౌపదీ పరిణయము", "నలనాటకము", "సీతాకళ్యాణము" మొదలైనవి. అప్పటికి "ప్రసన్నయాదవ" నాటకమును నేను వ్రాసియుండలేదు గనుక దానిపేరు చెప్పలేదు. ఈపర్యాయము పద్యములు చదువనేర్చిన యువకు లనేకులు మాసమాజములో చేరుటచే, మేము సరసమైన పద్యగద్యాత్మక నాటకములుగూడ ప్రదర్శింపగలిగితిమి. వచనభాగములో బాగుగ నభినయింపగలవారు శ్రీ హనుమంతరావునాయుడుగారు, నయినవోలు తాతయ్యనాయుడుగారు. పద్యభాగములో నేర్పుతో నభినయింపగలవారు, దుర్గి గోపాలకృష్ణారావుగారు. ఈయన జిల్లాకోర్టులో గుమాస్తాగా నుండెడివారు. రెండవవారు నేతి సుబ్రహ్మణ్యగారు. ఈయన మ్యునిసిపల్ పాఠశాలలో నుపాధ్యాయుడుగ నుండెడివారు. మూడవవారు పరిటాల వీరన్నగారు. ఇతనికి నుద్యోగమేమియు లేదు. ఈనామూదారు "రంగతిలక" మని చెప్ప

వచ్చును. వీరరసప్రధానములగు పాత్రల నభినయింపవలసివచ్చి నప్పు డితనికితడే సాటి. "వేణీసంహార"ములో నశ్వత్థామపాత్రయు, "గయోపాఖ్యానము"లో నర్జునపాత్రయు, "ప్రసన్నయాదవము"లో నరకాసురుని పాత్రయు నీత డభినయించినప్పుడే చూడవలెను. దుర్గి గోపాలకృష్ణరావుగారు "వేణీసంహారము"లో ధర్మరాజుపాత్రను, "హరిశ్చంద్ర"లో హరిశ్చంద్రపాత్రయును, "ప్రసన్నయాదవ", "గయోపాఖ్యాన"ములలో శ్రీకృష్ణపాత్రయు, "చిత్రనళీయము"లో నలపాత్రయు మిక్కిలి సొగసుగ నభినయించి ప్రేక్షకులను రంజింప జేసెడివారు. నేతి సుబ్బయ్యగారు మిక్కిలి శ్రావ్యముగ పద్యములు జదివి. "వేణీసంహారము"లో దుర్యోధనపాత్రయును, "గయోపాఖ్యానము"లో గయునిపాత్రను, "శాకుంతలము"లో దుష్యంతునిపాత్రను, "విక్రమోర్వశీయము"లో రాజుపాత్రను, శ్లాఘాపాత్రముగ నభినయించి సభాసదుల మెప్పు బడసెడువాడు. గయోపాఖ్యానములో పద్యములు చేర్చకమునుపు, హనుమంతరావునాయుడుగారే గయుని పాత్ర ధరించెడివారు. "వేణీసంహారము"లో సుందరకునిపాత్ర ధరించి యా భాగము మహాద్భుతముగ నభినయించి, సభాసదులయొక్కయు, గ్రంథకర్తయైన శ్రీ వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారియొక్కయు, స్తోత్రములకు బాత్రులైరి. వీరుగాక తాతయ్యనాయుడుగారినిగూడ ప్రశంసింపవలెను. హనుమంతరావునాయుడుగారు పెద్దలై సుందరకునిపాత్ర ధరించుట మానినతరువాత, తాతయ్యనాయుడుగా రాపాత్రను ధరించి, గ్రంథమంతయు నొక్కతప్పులేకుండ వల్లించి, హనుమంతరావునాయుడుగా రెంత బాగుగ నొప్పించిరో యంత బాగుగ వీరును నొప్పించిరి. హాస్యరసప్రధానములగు పాత్రల నటించుటలో తాతయ్యనాయుడుగా రద్వితీయుడు. ఇతడు "చిత్రనళీయము"లో నెరుకలరాజై, "హరిశ్చంద్ర"లో వీరబాహుడై, "గయోపాఖ్యానము"లో కౌశికుడై, "పారిజాతాపహరణము"లో కైరవుడై చక్కగ నభినయించి సభాసదులను కడుపుబ్బ నవ్వించుచుండెడివాడు. నాటకభారమంతయు నతనిమీదనే యుండెడిదనుట సత్యమునకు దూరము గాదు. ఇతడు విద్యావంతుడుగాడు. కొంతకాలము ప్రాథమికపాఠశాలలలో నుపాధ్యాయుడు, పిమ్మట కొంతకాలము సాముకసరత్తుల

నేర్పెడి నుపాధ్యాయుడు. కాని గట్టిపట్టుదలయు శ్రద్ధయు గలవాడు. సామాజికులందరకు నిష్టుడై తలలో నాలుకవలె నుండెడివాడు. ఈవరకు చెప్పిన నటులుగాక, మన సమాజములో సరిపల్లె కామేశ్వరరావుగారు, ధరణీప్రగడ వెంకటశివరావుగారు, సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారి తమ్ముడు బంగారురాజుగారు, చెరువు సోమయాజులుగారు, చంద్రపాటి సుబ్రహ్మణ్యముగారు మొదలగువారుగూడ తమ కుచితములైన పాత్రలను ధరించెడివారు. 1902 వ సంవత్సరములో తురుమెళ్ళ వెంకటసుబ్బారావుగారుగూడ మా సమాజములో చేరి కొన్ని స్త్రీ పాత్రలను ధరించెడివారు. ఆయన కొంతకాలము మా పాఠశాలలో నుపాధ్యాయుడుగగూడ పనిచేసెను. వీరుగాక సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు, చెరుకుమిల్లి వేంకటరామయ్యగారు, చిత్రపు వెంకట నరసింహారావుగారు, చల్లపల్లి బ్రహ్మాజీరావుగారు, మోచర్ల సుందర రామయ్యగారు, రాయసవరపు రామమూర్తిగారు మొదలగువారు పాత్రలను ధరింపకయే సమాజములో సభ్యులుగనుండి, సమాజ కార్యనిర్వహణమందు నాకును గున్నేశ్వరరావుగారికిని, మిక్కిలి తోడ్పడుచుండిరి. వారమున కొక నాటకము ప్రయోగించుచుంటిమి. ఆ సంవత్సరమున వర్షాకాలములో, సురభినాటకసమాజమువారు, రాజమహేంద్రవరమువచ్చి, మెరకవీధిలో నొకదొడ్డిలో డేరావేసి, కొన్నినాటకము లాడిరి. ఆ సమాజములో స్త్రీలు స్త్రీ పాత్రలను, నొకప్పుడు పురుషపాత్రలనుగూడ ధరించి, రూపకములను ప్రదర్శించుటచే, వారి నాటకములు జనుల నాకర్షించెను. మాపై గిట్టనివారు కొందరు సురభినాటకములను, మా నాటకములనుపోల్చి పత్రికలలో మాపై దూషణపూర్వకములైన విమర్శలను చేయజొచ్చిరి. వాటిని మేము సరకుజేయక మా దారిని మేము నాటకము లాడుచుంటిమి. మా నాటకములో బెడదకోట రమణయ్యగారను నతడు హాస్యము చెప్పుచుండెడివాడు. ఈయన హాస్యము జనరంజకముగాను సరసముగాను నుండెడిది.

ఈయన ప్రియిమరీ పరీక్షయందు కృతార్థుడై, మా పాఠశాల నుండి బోధనాభ్యసన పాఠశాలకుబోయి, ట్రియినింగయి, మ్యునిసిపలువారి పరిపాలనలోనున్న ప్రాథమిక పాఠశాలలో నొకదానియం

దుపాధ్యాయుడై, వీరభద్రపురములో నిల్లువాకిలి సంపాదించుకొని నిటీవల మృతినొందెను.

మా నాటకసమాజమువారు ప్రయోగించిన నాటకములకు ప్రేక్షకులవలన సొమ్ము విశేషముగనే వచ్చుచుండెడిది. మొదట గున్నేశ్వరరావుగారు, తెరలు వేయించుటకును దుస్తులు, సామానులను తయారుచేయించుటకును వేయిరూపాయలు పెట్టుబడిపెట్టి నాటకమువలన వచ్చు రాబడితో వారిఋణమును క్రమక్రమముగ వాయిదాలమీద తీర్చుకొనిరి. మా సమాజమునకు సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారును, సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారును రెండు కల్పవృక్షముల వలె నుండిరి.

సమాజము వృద్ధిలోనుండగా మేము మరియొక ప్రదేశమునకు వెళ్ళి నాటకములాడవలెనని మాకు కుతూహలము పుట్టినది. ఆ యుబలాటము చేత మేము 1901 వ సంవత్సర మక్టోబరు నెలలో పయనమై నరసాపురము వెళ్ళితిమి. ఒక రహదారి పడవ రాకపోకల కిరువదియైదు రూపాయలకు గుదుర్చుకొని, రమారమి యిరువదియైదు సామాజికులను తీసికొని నేను పోయితిని. హనుమంతరావునాయుడు గారు, సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారును మా వెంటవచ్చిరి. నరసాపురములో పెద్దకాలువ యొడ్డునున్న లోకలుఫండు సత్రములో బసచేసితిమి. వంటచేయుటకై ఒక వంటబ్రాహ్మణుని గుదుర్చుకొంటిమి. యంబిరుమన్నారుకో వెల కుత్తరముగనున్న దేవిడీస్థలములోనున్న పాక మాకు దొరికెను. అక్కడ రెండు నాటకములాడితిమి. మొదటిది నా "పారిజాతాపహరణ" నాటకము. రెండవది "గయోపాఖ్యానము". నాటకములు రక్తికట్టెనుగాని, మే మనుకున్నంత విశేషధనము రాలేదు. రెండునాటకములకు మొత్తంమీద నూట యేబది రూపాయలు వచ్చెను. ఆసొమ్ము ఖర్చులకే సరిపోయెనుగాని మాకేమియు మిగుల లేదు.

ఆ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో గుంటూరు ప్రథమ నాటక సమాజమువారు మాపురమునచ్చి, మా నాటకపాక యద్దెకు పుచ్చుకొని నాళమువారి సత్రములో బసచేసి, కొన్ని నాటకములు ప్రయోగించిరి. వారి ప్రదర్శనములు ప్రజానురంజకములై దర్శనీయములై

యుండెను. వారు "శాకుంతలము", "వేణీసంహారము", "చిత్రనళీయము", "శారంగధర" నాటకము, "సునందినీ పరిణయము" మొదలగునవి ప్రయోగించిరి. హరిప్రసాదరావుగారు కథానాయక పాత్రను, హనుమంతరావుగారను మాధ్వయువకుడు కథానాయిక పాత్రను ధరించి, యెల్లవారల మెప్పును వడసిరి. ఈసమాజమువారు మున్నొకనాడు 1884 వ సంవత్సరము డిశంబరులో వచ్చి, వచన నాటకములు ప్రయోగించి పురజనులచేత గౌరవింపబడి వెళ్ళిరి. ఈపర్యాయము వీరు పద్యగర్భితములైన మహానాటకములను మిక్కిలి నిపుణతతో ప్రయోగించి ప్రఖ్యాతిగాంచి వెళ్ళిరి. వారిలో హరిప్రసాదరావుగారు సుప్రసిద్ధ నటులు. గానవిశారదులు. వారిచేతనే యీ సమాజమునకు మిక్కిలి పేరువచ్చెను.

మా నాటకసమాజమువారు నాటకములాడుట వట్టి సరదాకొరకే గాదు. కొంత పరోపకారము చేయుచుండిరనుట గర్వోక్తి గాదు. కొందరి విద్యార్థులకు జీతములిచ్చి మేము చదువు చెప్పించుచుంటిమి. కొందరు పాత్రధారులకు జీతములిచ్చి వారిని పోషించుచుంటిమి. ఒకరిద్దరికి వివాహములు చేసితిమి. బెడదకోట రమణయ్యగారి గృహనిర్మాణమునకు గొంత సహాయము చేసితిమి. హరికథాకాలక్షేపమునందు మిక్కిలి ప్రసిద్ధికెక్కిన అనంతరామభాగవతారు, రాజమహేంద్రవరము రాగా వారిని, మా నాటకశాలకాహ్వానించి, యొకనాటి మధ్యాహ్నమున వారిచే హరికథ చెప్పించి వారికి నూటపదియారు రూపాయలను బహుమానముగ నిచ్చితిమి. ఆంధ్రదేశగాయకులలో మేటియై, మిక్కిలి నిపుణతతో ఫిడేలు వాయించి, దేశప్రఖ్యాతిగాంచిన కోటయ్యదేవరగారిని రప్పించి, మా నాటకశాలలో నొక పాటకచేరి చేయించి, వారికి నూటపదియారురూపాయలను బహుమానమిచ్చి, గౌరవించితిమి. బిపినుచంద్రపాలుగారు రాజమహేంద్రవరము వచ్చినపుడు, వారి యుద్యమమునకు తోడ్పడవలచి, మా నాటకశాలలో "వేణీసంహార" నాటకము ప్రయోగించి, దానివలన వచ్చిన సొమ్ము నూటయేబదిరూపాయలు నేనే స్వయముగ దీసికొని, పాలుగారి బసకుపోయి వారికాసొమ్ము సమర్పించితిని. పాలుగారు కృతజ్ఞతాపూర్వకముగ నాసొమ్ము నందుకొని "దీనివలన నా

ప్రయాణము మరికొంతదూరము సాగును'' అని యింగ్లీషులో పలికిరి. ఒకసారి, నాటకశాలలో సామాజికుల యానందముకొరకు, దాసరిభాగవతులచే, భాగవతము కట్టించి, సముచితముగ వారిని సమ్మానించితిమి. నాటకశాలలో నప్పుడప్పుడు, విందులు గావించుకొని వినోదించుచుండెడివారము. ఆత్మగౌరవముగూడ సామాజికులు కాపాడుకొనుచుండెడివారు. అల్లరి జరుగకుండ జాగ్రత్తపెట్టెదమను వంకమీద, పోలీసుజవానులు టిక్కెట్లులేకుండ నాటకశాలలో ప్రవేశించి, నాటకములు చూచుచుండెడివారు. మంచినాటకములాడినప్పుడు నాటకశాల జనముతో మిక్కిలి క్రిక్కిరిసియుండెడిది. అట్టి సమయమున పోలీసువారు కొంతస్థల మాక్రమించుటచే, టిక్కెట్లుకొని నాటకము చూడవచ్చినవారు స్థలములేక వెడలిపోవుచుండిరి. ఇందువలన మాకు కొంతనష్టము వచ్చుచుండెడిది. ఇది కనిపెట్టి, మా సభ్యులలో నొకడు, నాటకశాలలో ప్రవేశించిన పోలీసుభటుల నెంబర్లు వ్రాసుకొని, యా నెంబర్లను ప్రకటనార్థ మొకపత్రికకు పంపెను. అవి పత్రికలో ప్రకటింపబడగానే పైయధికారులు వారిని గట్టిగ మందలించిరి. నాటనుండి మా నాటకశాలమీదికి మా యూరి పోలీసుల దండయాత్రలు తగ్గెను.

తాటియాకుల పాకలో నాటకములు వేయుటచేత నెప్పుడైన నగ్నిప్రమాదము గలుగునేమోయని, మా మనసులో భయము గలుగుచుండెను. శ్రీ సత్యానోలు లక్ష్మీపతిగారు మా కాభయమును దీర్చిరి. ఇన్నీసుపేటలో, నాగులచెరువు వీధిని, లక్ష్మీపతిగారికి రమారమి 2,000 గజములు వైశాల్యముగల కాళీస్థలముగలదు. మా నాటకసమాజము నిమిత్తము లక్ష్మీపతిగా రాస్థలమున, పెంకుటినాటకశాల నొకదానిని గట్టించి మాకిచ్చిరి. నెలకు యిరువదిరూపాయల క్రింద మేము వారికిచ్చునట్లు లక్ష్మీపతిగారు నిర్ణయించిరి. మేము లక్ష్మీపతిగారి కొక్కనెల యద్దెనైన సరిగ నిచ్చినట్టి పాపమున బోలేదు. డబ్బున్నప్పు డిచ్చెడివారము. లేనప్పు డూరకుండెడివారము. ఆ భవనమునకు లక్ష్మీపతిగారు రమారమి రెండువేలరూపాయలు ఖర్చుపెట్టిరి. వారికి మావలన వడ్డీయైన గిట్టలేదు. అద్దె ముట్టకపోయినను లక్ష్మీపతిగారు సమాజములో నొక సభ్యుడగుటచే,

దానిమీంది యభిమానముచేత, మమ్ము నొక్కి యడ్డెనడుగలేదు. ఈభవనము 1902 వ సం॥రమున ప్రారంభింపబడి 1903 వ సంవత్సరమున ముగింపబడెను. ఆ గృహప్రవేశమహోత్సవమును జరుపుటకు రావుబహదూరు కందుకూరి వీరేశలింగముగారి నడిగితిని. ఆ పంతులుగారు వచ్చుటకు వీలులేక, యా కార్యము నెరవేర్చుటకై శ్రీ కనుపర్తి శ్రీరాములుగారిని బంపిరి. వారువచ్చి యాకార్యమును నెరవేర్చిరి. నాటనుండి మే మా భవనమును సమాజమున్నంతకాలము సొంతభవనముగానే భావించి మెలగితిమి.

నాకు మొదటినుండియు నేనో కొన్ని పాఠశాలలు పెట్టవలెనని మిక్కిలి కుతూహలముగ నుండెను. ఆ కుతూహలముచేతను, నాకు కొంత లాభముండుననను నాశచేతను, హిందూ లోవరు సెకండరీ పాఠశాలను స్థాపించితిని. నా కుతూహలము పరిపూర్ణముగ నెరవేరనందున, నే నున్నతపాఠశాలగూడ స్థాపింపదలచితిని. ఇట్లు పాఠశాలలు స్థాపించుటవలన దేశమునకు రెండు లాభములు గలుగునని నా యభిప్రాయము. చిన్నదో పెద్దదో పది యుద్యోగము లుండును గనుక, పదిమంది కుద్యోగములు దొరకిన, మన దేశములో మిక్కిలి ప్రబలముగనున్న నిరుద్యోగసమస్య కొంతవరకు సాధింపబడును. గవర్నమెంటువారి పాఠశాలలోను, బోర్డుమునిసిపల్ పాఠశాలలలోను, విద్యార్థుల కుచితముగ విద్యగరపు నాచార మా దినములలో నంతరించినందున, నిరుపేద బాలకులు మా పాఠశాలలలో జదువుకొని బాగుపడవచ్చును. గ్రాంటు మొదలగువానివలన స్థాపకుల కే స్వల్పలాభమైన గలుగవచ్చును. ఈ యుద్దేశములు మూడును మనస్సున మల్లడిగొన, నేను మధ్యమపాఠశాల స్థాపించి, దానితో సంతుష్టిజెందక యున్నత పాఠశాల స్థాపింపవలెనని 1902 వ సంవత్సర ప్రారంభమున నాల్గవఫారము (IVth Form) బెట్టితిని. ఆతరగతి నా లోవర సెకండరీపాఠశాలా భవనమున బెట్టక, నా పాఠశాలాభవనము యొక్క దొడ్డిగుమ్మమున కెదురుగనున్న మహమ్మదీయుల కచేరీ సావిడి యద్దెకు పుచ్చుకొని, యాతరగతి నందు నెలకొల్పితిని. బాలకులు ప్రోత్సాహకరముగానే చేరిరి. గత సంవత్సరమున మా పాఠశాలనుండి లోవరు సెకండరీ పరీక్షకుబోయి కృతార్థులైనవారు

కొందరు, వారుగాక పైవారు కొందరు, మా క్రొత్తతరగతిలో చేరి, నా పూనిక నెరవేర్చిరి. చాలకాలమునుండి నాకు మిత్రుడును, సంఘసంస్కరణాది విషయములలో నాతో నేకీభవించువాడును, సజ్జనుడునునైన రామాప్రగడ వేంకటరామయ్యగారి నా తరగతి కుపాధ్యాయుడుగ, నెలకు ముప్పదిరూపాయలు జీతముమీఁద, నియోగించితిని. ఆయన యప్పటి ప్రథమశాస్త్ర (F. A.) పరీక్షయందు గృతార్థులై, గతసంవత్సరమందు బోధనాభ్యసన కళాశాలలో బోధనవిధానమును నేర్చుకొని, యుపాధ్యాయపదవికి యోగ్యతను సంపాదించిన యువకుడు. ప్రకృతిశాస్త్ర మైచ్ఛికముగ దీసికొని పట్టపరీక్షకు కొంతకాలము చదివిన బుద్ధిశాలి. నాల్గవతరగతి కాయన ప్రకృతిశాస్త్రమును గణితమును బోధించుచుండెడివాడు. ఆయనకన్న వయసుచేతను ననుభవముచేతను లక్ష్మీపతిగారు పెద్దలగుటచే, నాల్గవతరగతికింగ్లీషుపాఠము బోధింపుమని లక్ష్మీపతిగారిని గోరితిని. వారు నా కోరికను నిరాకరింపక యట్లుచేసిరి.

ఈ క్రొత్తతరగతి నెలకొల్పుటచే నాకు గొన్ని క్రొత్తచిక్కులు సంభవించినవి. ఉన్నతపాఠశాల యొకటి బట్టణమున బయలుదేరిన యెడల బోధనాభ్యసన కళాశాలకు నష్టము కలుగునని, కళాశాలా ప్రధానోపాధ్యాయులకును సహోపాధ్యాయులకును భయము. అప్పటి కళాశాలాధ్యక్షులు మార్కుహంటరు దొరగారు తమ యభిప్రాయమును, నా డుత్తర సర్కారుల పాఠశాలల పరీక్షాధికారియైన విలియమ్సుపిళ్లెగారికి వ్రాసిరి. పిళ్లెగారు దాక్షిణాత్యులు. క్రైస్తవులు. నా పాఠశాలకంటె ముందే మా పట్టణమున మిషనువారొక యున్నతపాఠశాల స్థాపించిరి. వారు నాలుగైదారు ఫారముల నొక్కసారే స్థాపించిరి. బోధనాభ్యసన కళాశాలలోని, యున్నతపాఠశాలలో గల విద్యార్థులు, చాలమంది సర్టిఫికేటులను దీసికొనకుండపోయి, మిషను పాఠశాలలో చేరిరి. అందువలన దొరతనమువారి పాఠశాలకు కొంత నష్టము కలిగెను. మా పాఠశాలలో నాల్గవతరగతియొక్కటే స్థాపించితిని కావున, దొరతనమువారి పాఠశాలకు, మా పాఠశాలవలన నష్టము కలుగలేదు. అయినను హంటరుదొరగారు మా మీఁదగాని, మిషను వారిమీఁదగాని గట్టిగ వ్రాయకపోవుటచేతను, విలియమ్సు పిళ్ళెగారికి

మిషనువారిమీద భక్తి యుండుటచేతను, పిళ్ళగారు మా మీద చేసినంత ధూకుడు మిషనువారిమీద చేసినట్లు కనబడదు. వారి కోపమునకు నేనెంత మాత్రము లెక్కసేయక యెప్పటిలాగున నడుపుచుంటిని. నా పాఠశాలలోని నాలుగవ ఫారము దీసివేయవలసినదనియు, నట్లు దీసివేయనియెడల నా లోవరు సెకండరీ పాఠశాలకు మునుపిచ్చిన సమ్మతిని లాగివేయించెదననియు, బెదిరించుచు మా పిళ్ళగారు నాకు వ్రాయించుచు వచ్చిరి. ఆ బెదిరింపులను నేను లెక్కసేయక నాల్గవ ఫారము జరుపుచునే యుంటిని. మా పాఠశాలలో నేనా సంవత్సరము రాయవరపు రామమూర్తిగారిని, తురుమెళ్ళ వెంకట సుబ్బారావుగారిని కూడ నుపాధ్యాయులుగ నియమించితిని. కొందరు బాలురా సంవత్సర మధికముగ చేరుటచే వీరి నిద్దరిని నియోగింపవలసి వచ్చెను.

ఆ సంవత్సరమున (శుభకృత్, 1902) నామామగారు పురాణపండ వెంకటదీక్షితులుగారు తణుకు తాలూకా కాకరపఱ్ఱు గ్రామములో మృతినొందిరి. నా భార్యను ముందుగ నక్కడకుబంపి, బంధుపరామర్శకై పిమ్మట నే నాయూరుబోయి, పండ్రెండుదినములు ముగియగానే మరల రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళితిని.

హిందూదేశము యొక్క రాజకీయములను, నాయకులు చర్చించి, దొరతనమువారికి విన్నవించుటకై దేశీయమహాసభ (ఇండియన్ నేషనల్ కాంగ్రెస్) పుట్టినదిగదా! చెన్నరాష్ట్రము, బొంబాయిరాష్ట్రము, పంజాబురాష్ట్రము, అలహాబాదురాష్ట్రము, బంగాళారాష్ట్రము మున్నగు భాగముల సమస్యలు విచారించుటకై యాయా రాష్ట్రముల సభ లేర్పడెను. ప్రతిరాష్ట్ర సభయు నేడాదికొకసారి యేదోయొక ముఖ్యపట్టణములో సమావేశమగు చుండును. చెన్నరాష్ట్ర మహాసభగూడ నేదోయొక పట్టణములో సమావేశమై వ్యవహరించుచుండును. 1902 వ సంవత్సరమున మన చెన్నరాష్ట్ర సభ, జూను నెలలో కాకినాడ పట్టణమున సమావేశమయ్యెను. సుప్రసిద్ధ న్యాయవాదులు, దేశసేవకులునైన, కృత్తివెంటి పేర్రాజుపంతులుగారు సన్మాన సంఘాధ్యక్షులైరి. హిందూపత్రికా సంస్థాపకులును, రాజ్యాంగ వ్యవహారవేత్తలునైన, జి. సుబ్రహ్మణ్యమయ్యరుగారు రాజకీయసభ కధ్యక్షులైరి. ఆ సభకు రాజమహేంద్రవరమునుండి

నేనును, నామిత్రుడు రాయసవరపు రామమూర్తియు, వెళ్ళితిమి. ఆ సభ మూడుదినములు జరిగెను. నాల్గవ దినమున రాష్ట్రీయసంఘసంస్కరణసభ జరిగెను. చెన్నపురినుండి వచ్చి, రావుబహదూరు కందుకూరి వీరేశలింగముపంతులుగారు, సంస్కరణ సభాధ్యక్షత వహించిరి. ఈసభ జరిగిన పిదప మహారాజశ్రీ దుగ్గిరాల వెంకట సూర్యప్రకాశరావుగారు వీరేశలింగముగారి కొకనాటిరాత్రి విందుచేసిరి. శ్రీ ప్రకాశరావుగారు సంస్కరణ ప్రియులు. వీరేశలింగముగారి యెడ మిక్కిలి భక్తిగలవారు. ఆయన పట్టపరీక్షాసిద్ధులై జిల్లాకలెక్టరుగారి కచేరీలో నుద్యోగములో నుండిరి. ఆయన నిర్భయముగ వీరేశలింగముగారితో భోజనము చేయుచుండెడివారు. ఈయన తమకాలమును వ్యర్థపరుపక, హిందూదేశ సంబంధమైన యార్థిక, సాంఘిక సమస్యలను నాలోచించి, వాటిలో ప్రజ్ఞ సంపాదించినవారు. మన ప్రాంతములనుండి శాసననిర్మాణసభలకు సభ్యులై వెళ్ళిన మహాపురుషులకు, ప్రకాశరావుగార నేక సమస్యలలో, నమూల్యములైన సహాలనిచ్చెడివారు. ఈయన మహావక్త. ఏ సమస్యనుగూర్చియైన గంటలకొలది కంచుమ్రోగినట్లు వాగ్ధోరణిగలిగి, నుపన్యసింపగలరు. ఈయన పెందలకడ పింఛనుపుచ్చుకొని తనకాలము దేశసేవక్రింద నుపయోగపరచుచున్నారు. మండలపక్షమున ప్రకాశరావుగారు ప్రతినిధులై శాసననిర్మాణసభకు సభ్యులై వెళ్ళిన నెంతో బాగుండును. అట్లొకసారియైన జరుగకపోవుట మిక్కిలి శోచనీయము. వీరేశలింగముగారికి చేసినవిందునకు, ప్రకాశరావుగారు నన్నును, రాయసవరపు రామమూర్తినిగూడ నాహ్వానించినందున, మేమిరువురము విందునకు బోయి వీరేశలింగముగారి పంక్తిని భోజనము చేసితిమి. వీరేశలింగముగారిపంక్తిని భోజనముచేయుటకు నాకిదియే మొదటిసారిగాదు. వీరేశలింగముగారు చెన్నపురికి వెళ్ళకమునుపే వారు రాజమహేంద్రవరములో నుండగానే, నేనును రామమూర్తియు వారి పంక్తిని భోజనముచేసితిమి. కాకినాడలో జరిగిన విందునకు బోవలదని నన్నును, రామమూర్తిని, రాజమహేంద్రవరమునుండి వచ్చిన ప్రతినిధులు కొందరు సలహాచెప్పిరిగాని, వారిసలహా నిరాకరించి మేము విందునకు బోతిమి. దీనివలన నేనొక గొప్పవీరుడనని చెప్పుటకుగాదు.

సంస్కరణమునం దభిమానము, మహాసంస్కర్తలయెడ గౌరవ మును గలదని చెప్పుటకే యీ స్వల్పవిషయము వ్రాసితిని.

రాజమహేంద్రవరమునుండి కాకినాడకు నేను బోనందుకు శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారికి నామీద నుదయించిన కోపమప్ప టికి మూడుసంవత్సరములైనను, లేశమైన డిందుపడలేదు. 1902 వ సంవత్సరము వేసవికాలపు సెలవులలో మాసమాజమువారికి కాకి నాడలో నాటకములు ప్రయోగింపవలెనని కుతూహలముకలిగెను. నాకు మిత్రులును, మాసమాజసభ్యులునైన, శ్రీ చెరుకుమల్లి వేంక టరామయ్యగారికి కాకినాడలో చాలమంది మిత్రులుగలరు. ఆకార ణమున మానాటక ప్రయోగములకొరకు దగుప్రయత్నము చేయ వలసినదని, నేను వెంకటరామయ్యగారిని కాకినాడ పంపితిని. వెంక టరామయ్యగారు కాకినాడవెళ్ళి యొకగొప్ప గృహస్థుని కలుసుకొని, మాసమాజమువారి సంకల్పముచెప్పి, మాకు సహాయముచేయుమని కోరిరి. మహాపురుషుడైన యాగొప్ప గృహస్థుడు, శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారితో మాసమాజము సంకల్పము నెరిగించిరట, వెంటనే జమీందారుగారు దానికి లక్ష్మీనరసింహముగా రధ్యక్షులుగ నున్నారుగనుక, దానికి నే నేవిధమైన సహాయ్యమును చేయకపోవు టయేగాక వారి కపకారము చేసెదనని యామిత్రునితో పలికిరట. ఆ గృహస్థు డావాక్యములను వెంకటరామయ్యగారి కెరింగించిరి. వెంకటరామయ్యగారు జమీందారుగారి మాటలకు మిక్కిలి విస్మ యమంది, నిరుత్సాహులై రాజమహేంద్రవరమువచ్చి, మాకా వార్త నెరింగించిరి. నాటకసమాజములో సుందరులు, సుకుమా రులునైన యనేక బాలకులు గలరు. వారి కేయపాయము వచ్చునో యని కాకినాడ ప్రయాణము మానితిని.

"సరస్వతీ" పత్రికకు నేను ప్రతిమాసము భాగములుగ "సౌందర్యతిలక" వ్రాసి పంపుచుంటిని. జమీందారుగారు గ్రంథము రెండుభాగములుగ ముద్రింపించిరి. కాని వారు నాకు కొన్ని ప్రతు లైనను నియ్యలేదు. నేను నా మిత్రునియొద్ద కొంత ఋణముజేసి, జమీందారుగారియొద్ద పుస్తకములన్నియు, క్రయమునకు దీసికొం టిని. ఇంతతో వారి యాగ్రహ మడగలేదు. శ్రీ పేరి నారాయణ

మూర్తిగారు బి. యల్. పరీక్షలో గృతార్థులై కాకినాడలో న్యాయవాదిగ కొంతకాలము పనిచేసిరి. జమీందారుగారు వారిచేత నొక రిజస్టరునోటీసు నిప్పించిరి. అందులోని విషయములివి. 1898 వ సంవత్సరమున "సరస్వతీ" పత్రిక స్థాపించినకాలమున నా కుచితముగ వారారువందల రూపాయలనిచ్చి, ఆ రూపాయలను నాకు బదులిచ్చినట్లును, త్వరలో నాసొమ్ము తీర్చనియెడల నామీద దావా చేయబడునట్లును, నారాయణమూర్తిగారు నోటీసులో వ్రాసిరి. ఆజాబునకు వెంటనే ప్రత్యుత్తరమిచ్చితిని. అందులోని విషయములివి. జమీందారుగారు నా కారువందల రూపాయలిచ్చినమాట నిజమే. కాని వారు నా కాసొమ్ము నుచితముగ నిచ్చిరేగాని, బదులివ్వలేదు. "సరస్వతీ" పత్రిక స్థాపించి మేమిరువురము దానిని నడుపునట్లు నియమించుకొంటిమి. నా యుద్యోగము జమీందారుగారు మానిపించి నాకున్న ఋణములు దీర్చుకొనుటకై నా కాసొమ్ము నుచితముగనిచ్చిరి. బదులిచ్చినపక్షమున నోటో పత్రమో నుండియుండును. నిజస్థితియిది. తరువాత మీ చిత్తమువచ్చినట్లు చేయుడు. నాజాబు చేరినతరువాత జమీందారుగారు నారాయణమూర్తిగారు కూడ మిన్నకుండిరి. దావాచేయుటకు సాహసింపరైరి.

వీరేశలింగముగారు చెన్నపురి వెళ్ళినతరువాత రాజమహేంద్రవరములో వితంతువివాహములు మందగించెను. వివాహములు మిక్కిలి సకృత్తుగ జరుగుచుండెను. ఆవిషయమైన యుత్సాహము నాకును, శ్రీ కుందూరు వేంకటరత్నముగారికిని, రామామ్రపగడ వేంకటరామయ్యగారికిని, గొంతవరకు నిలిచియున్నందున, మే మావిషయమై శక్యమైనంతవరకు నించుక ప్రయత్నము చేయుచుంటిమి. ఆదినములలో శ్రీ పెద్దాడ సాంబశివరావుగారును, దొరతనమువారి కళాశాలలో నుపాధ్యాయులైన అరవపల్లి సుబ్బారావుగారును, ప్రణుతాత్రి హరయ్యరుగారును, రవంత ప్రోత్సాహము గలిగించుచుండిరి. వారందరిలోను సంఘసంస్కరణ విషయమున మా కరవపల్లి సుబ్బారావుగారే ముఖ్యులు. సుబ్బారావుగారికి సంఘసంస్కరణముపై నంతఃకరణశుద్ధియైన యభిమానముగలదు. మేమా సంవత్సరము (1902) మూడు వితంతు వివాహములు జరిపితిమి. అందు

మొదటిది నాళ్ళచెరువు కృష్ణారావుగారి వివాహము. ఈయన కృష్ణవేణమ్మయను నొక వితంతువును వివాహమాడెను. కృష్ణారావుగారంతకు మున్నొక వితంతువునే పెండ్లియాడిరి. ఆమె చనిపోవుటచేత రెండవసారికూడ వితంతువునే పెండ్లియాడిరి. రెండవవివాహము ఢేరము వెంకటేశ్వర్లుగారిది. ఈయన వైదికబ్రాహ్మణుడు. అబ్బరాజువారి యాడుపడుచైన శేషమ్మయను నియోగి వితంతువును, కుందూరు వేంకటరత్నముగారును నేను ప్రయత్నించి పెండ్లిచేసితిమి. ఈ వెంకటేశ్వర్లుగారు, చాలకాలము హార్మోనియములు తయారుచేసి విక్రయించి గౌరవముగ జీవించిరి. మూడవది భట్టిప్రోలు శరభయ్యగారిది. ఈ శరభయ్యగారు రాజేశ్వరియను వితంతువును పెండ్లియాడిరి. భార్యాభర్త లిరువురును నియోగులు. ఉన్నవ లక్ష్మీనారాయణగారు బందరునుండి యీ వధూవరులను దీసికొనివచ్చిరి. శరభయ్యగారు రమారమి పదునెనిమిది సంవత్సరముల వయసుకలవాడు. రాజేశ్వరమ్మ పదమూడు సంవత్సరముల వయసుకల బాలిక. ఈ వివాహము మేము మా మిత్రుడైన తణుకు చలపతిరావుగారి యింట చేసితిమి. ఈపెండ్లికి చాలమంది వచ్చిరి. వివాహమైన తరువాత (శ్రీ) అరవపల్లి సుబ్బారావుగారు వివాహమును మెచ్చుకొనుచు నింగ్లీషులో నుపన్యసించిరి. ప్రకుతార్తి హరయ్యరుగారు, పెద్దాడ సాంబశివరావుగారుకూడ వచ్చిరి. పెండ్లియైన మరునాటిరాత్రి యూరేగింపుకూడ జరిగెను. కాని యీ వివాహము దంపతులకు సుఖప్రదముగాక దుఃఖప్రదమయ్యెను. భార్యాభర్తలకు మనసులు కలియలేదు. కాపురము పొత్తు చేయవలెనని వీరేశలింగముగారు మొదలగువారు బహుప్రయత్నములు చేసిరిగాని సాగలేదు. తుదకు శరభయ్యగారు భార్యను వదలివేసి దేశాంతరము వెళ్ళిరి. ఈ దంపతులకొక కుమారుడు కలిగెను. రాజేశ్వరమ్మ ప్రవేశపరీక్షయందు కృతార్థురాలై, బోధనాభ్యాసమునొంది, దొరతనమువారి బాలికాపాఠశాలలో పనిచేసి, ప్రస్తుతము విశాఖపట్టణములో నెలకు నూరురూపాయలు జీతము తెచ్చుకొనుచు తన కుమారునికి విద్య చెప్పించుకొనుచున్నది.

1902 వ సంవత్సరమున నేను, నా మిత్రుడైన తల్లాప్రగడ చలపతిరావుగారి కుమారుడైన నరసింహారావు వివాహమునకు, గొపల్ల

వెళ్ళితిని. దేశరాజు కృష్ణయ్యగారి కుమార్తెను నరసింహారావున కిచ్చిరి. ఆ సమయమున నాకు దేశరాజు కృష్ణయ్యగారితోను, వారి యన్నగారైన సీతారామారావుగారితోను, పరిచయ మయ్యెను. సంఘసంస్కరణమందు మహావీరుడైన దేశరాజు పెదబాపయ్యగారితో, నా కచ్చటనే ప్రథమ పరిచయమయ్యెను. ఈ పరిచయము నా కాయనతో, నాయన జీవితాంతమువరకు మైత్రియై వర్ధిల్లెను. ఆ సంవత్సరమున నేను నా మిత్రుడైన చెరుకుమిల్లి వేంకటరామయ్యగారి తమ్ముడు అనంతరావు వివాహమునకు ర్యాలిగ్రామము వెళ్ళితిని. ఆ వివాహమునకు భోగముమేళము పెట్టబడెను. వివాహమునకు వెళ్ళినను మేళమునకు నే నొక్కసారియైన వెళ్ళలేదు. తుదకు వేశ్యల పాటకచేరీకైనను రమ్మని వేంకట్రామయ్యగారు నన్ను బ్రతిమాలిరి. కాని నేను దానికిని వెళ్ళలేదు. అంతకు ముందే నేను వేశ్యల యాటపాటలకు పోనని ప్రమాణపత్రముమీద సంతకముచేసి వీరేశలింగముగారి కిచ్చితిని. కావున నేను నాట్యమునకుగాని, గానమునకుగాని వెళ్ళలేదు. ఆ వివాహ దినములలో నేను వెంపటి వెంకటశాస్త్రిగారను నొక పండితునితో స్నేహముచేసి వారితో కాలక్షేపము చేసితిని. ఈ నియమము నేను యావజ్జీవము పాటించుచున్నాను. ఇందుకు మరియొక యుదాహరణము చెప్పెదను. రాజా తుమ్మలపల్లి రామారావుగారి కుమారుడు, వరదారావుగారు సబుజడ్జిగ రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. ఆయన సంగీతప్రియుడు. చెన్నపురమందు "ధన" మను వేశ్యాంగన గానకళయందు మిక్కిలి పేరు గాంచెను. ఆమె యేదో కారణమున రాజమహేంద్రవరము వచ్చెను. ఆమెచేత నొక పాటకచేరీ చేయించవలెనని వరదారావుగారికి సంకల్పము కలిగెను. ఆ కచేరీ పెట్టుకొనుటకు మా నాటకశాల నిమ్మని నాకు వర్తమానమంపిరి. నే నీయజాలననియు మా సామాజికులలో నధిక సంఖ్యాకులిచ్చిన పక్షమున నే నడ్డుపెట్టననియు, నేను వారికి జవాబు పంపి సామాజికుల సభ పెట్టి వారి యభిప్రాయ మడిగితిని. అధికసంఖ్యాకులు శాల నిచ్చుట కొడంబడిరి. మరునాడు ధనము యొక్క పాటకచేరీ జరిగెను. నా నియమము ననుసరించి నే నా కచేరీకి బోలేదు. శ్రీ కొక్కొండ వేంకటరత్నము గారా సభకు హాజరై

"ధనము" మీద నొకపద్యము రచించిరట! ఇదియేగాక మరి రెండు దాహరణలు చెప్పెదను నా మిత్రులైన చెరుకుమిల్లి వెంకటరామయ్యగారు, తన కడగొట్టు తమ్ముడైన వేంకటరావున కుపనయనము చేసి, యీ మహోత్సవమునకు చెన్నపురినుండి "కోయంబత్తూరు తాయి" యను గానకళావిశారదయైన వేశ్యాంగనను బిలిపించి యీ మెచే నొక పాటకచేరీ పెట్టించి, మిత్రులతోపాటు నన్నుగూడ నాహ్వానించిరి. కాని నే నాసభకు బోలేదు. మా గ్రామమున సుప్రసిద్ధ న్యాయవాదులైన ములుకుట్ల యచ్యుతరామయ్యగారు, తన రెండవకుమార్తె వివాహమునకు, మదరాసునుండి "యేనాదిపిల్ల" లను నిరువురు వేశ్యాంగనలను పిలిపించి వారిచే పాటకచేరీలు పెట్టించి యూరందరిని పిలిచిరి. అచ్యుతరామయ్యగారికిని, నాకును విశేష పరిచయమున్నను, నే నొక్క కచేరీకైనను పోలేదు. వారును మరి యితరులును నానియమములను మన్నించి నాపై నాగ్రహము బూనలేదు.

స్వీయ చరిత్రము

పదునొకండవ ప్రకరణము

ఉన్నత పాఠశాలా స్థాపనము.

పాఠశాలా సంస్థాపనమీది కుతూహలము నాకింకను సడల కుండుటచే, 1903 వ సంవత్సరము జనవరిలో, నాయున్నత పాఠశాలను సంపూర్ణముచేయవలెనని, మునుపటి నాలుగవఫారముకు తోడుగ నయిదవఫారమును నారవఫారమునుగూడ స్థాపించి, పూర్ణమైన యున్నతపాఠశాలగ జేసితిని. ఇదివరకు పనిజేయుచున్న రామాప్రగడ వెంకటరామయ్యగారికి తోడుగ, నున్నతపాఠశాలనిమిత్తము, మరియిద్దరుపాధ్యాయులను నియమించితిని. అందు మొదటివారు దిగమర్తి కోదండరామస్వామిగారు; ఈయన పట్టపరీక్షాసిద్ధుడు. బోధనాభ్యసనముగూడ బొందినవారు. రెండవవారు తనికెళ్ళ పూర్ణయ్యగారు, ఈయన పట్టపరీక్షయందు సిద్ధులెరిగాని, బోధనాభ్యసనము బడయలేదు. ఇక్కడకు మా యున్నతపాఠశాలలోని మూడు తరగతులకు ముగ్గురుపాధ్యాయు లేర్పడిరి. కష్టపడి లాగుకొనివచ్చిన పక్షమున నెప్పటికైన మా యున్నతపాఠశాల దొరతనమువారి యంగీకారమును బడయకపోదని యాసించి, పైతరగతులుగూడ పెట్టితిని. నాలుగవఫారమున్నచోట దక్కినతరగతులకు స్థలము లేక పోవుటచే, నున్నతపాఠశాలనంతను మరియొకచోటబెట్టితిని. మ్యూజియమున కెదుటనున్న పోలీసుకవాతు భూమిలో నొకమూలగానున్న బంగాళాలో కొంతభాగ మద్దెకు పుచ్చుకొని, పాఠశాలనందు నెలకొల్పితిని. అందు మూడు పెద్దగదు లున్నందున మూడుతరగతులకు స్థలము సరిపోయెను. మా మధ్యమపాఠశాలలోని పండితులు మధ్యాహ్న మున్నతపాఠశాలలోను, నుదయమున మధ్యమపాఠశాలలోను పనిచేయునట్లు నిర్ణయించితిని. నడుమనడుమ నేనుబోయి పాఠశాలను చూచుచుంటిని. మూడుతరగతులలోను బాలురు దిట్టముగ జేరిరి. గాని మధ్యమపాఠశాలలో నున్నట్లే జీతములీయకుండ చదువువారిసంఖ్య యెక్కువయుండుటచే, నాకు ధనలాభము గలుగలేదు. దాని ఖర్చులు దానికి సరిపోవుటయే కష్టమయ్యెను. పైగా నూరు

రూపాయలు ఖర్చుపెట్టి ప్రకృతిశాస్త్రపు పనిముట్లను (సైన్సు ఏపరేటస్) తెప్పించితిని. పాఠశాల సర్వవిధముల చక్కగనే జరుగుచుండెనుగాని, విద్యాశాఖవారి యనుగ్రహము మాత్రము దానిమీద బడలేదు. విలియమ్సు పిళ్ళగారికి మా పాఠశాలపై నాగ్రహము క్రమక్రమముగ హెచ్చుచుండెను. నాపై వారికేమియు ద్వేషము లేదు. పట్టణమున మరియొక యున్నతపాఠశాల యున్నపక్షమున బోధనాభ్యసన కళాశాలకు నష్టమని హంటరు దొరగారితో నేకీభవించి పిళ్ళగారుగూడ మామీద దాడివెడలజొచ్చిరి.

ఆ సంవత్సర ప్రారంభమున (1903) సంస్కృతవిద్యాప్రవీణులైన బ్రహ్మశ్రీ ప్రయాగ వెంకటరామశాస్త్రిగారికిని, నాకును మైత్రి ప్రారంభమయ్యెను. ఆయన తెలగాణ్యబ్రాహ్మణులు. తణుకు తాలూకాలోని తామరాడగ్రామ నివాసులు. నాయొద్దకు వచ్చునప్పటికే వారు సంస్కృతకావ్యములనేగాక, వ్యాకరణశాస్త్రమును గట్టిగ బఠించిరి. నాకడకు వచ్చునప్పటికి వారికి రమారమి యిరువది సంవత్సరములుండెను. ఆయన యేదైన నుద్యోగముకొరకు వచ్చిరి. వారికి దగిన యుద్యోగము నాకడ నప్పుడేదియు లేకపోయెను. నా పాఠశాలలో నదివరకే నిరువురు పండితు లుండిరి. కాని యంతచిన్నతనములో నంతనిశితమైన పాండిత్యము సంపాదించిన యీ బాలపండితుని వదలిపెట్టుటకు నా కిష్టములేకపోయెను. అందుచే నాదగ్గరనే వారి నుండుమనికోరి, పూటకూళ్ళయింట ప్రవేశింపుమనిచెప్పి, నెల కారురూపాయలు చొప్పున నేను వారి కొకసంవత్సర మిచ్చితిని.

ఆ దినములలో నేను వారివల్ల భవభూతి ప్రణీతమైన "ఉత్తరరామ చరిత్ర" నాటకమును వింటిని. ఆ సంవత్సరమున నేను పూర్వమున్న చిన్నయిల్లు వదలిపెట్టి, రాయవరపువారి యింటికి సమీపమునను్న దుర్గా సూర్యనారాయణగారి యింట గాపురముంటిని. అది పెద్దయిల్లగుటచే, నా సంసారమునకు సరిపోయెను. నా మూడవ చెల్లెలైన రమణమ్మ యప్పటికి గర్భవతియై మాయింటికి వచ్చెను. మా రెండవచెల్లెలైన యచ్చమ్మకు మూడవనాటి రాజమహేంద్రవరములోనే పుట్టిన రామేశ్వరియను పిల్ల కడుపులో బల్లపెరిగి కొన్ని మాసములు బాధపడి యెన్ని చికిత్సలు చేయించినను నారోగ్యస్థితిని

బొందక 1903 వ సంవత్సరము మేనెల 11 తేది మధ్యాహ్నము మా యింటికడ మృతినొందెను. ఆ బాలికకు మృతినొందునప్పటికి రెండుసంవత్సరములు వయసు.

1903 వ సంవత్సర ప్రారంభమున జరిగిన విషయమొకటి వ్రాయుమరచితిని. ఆ విషయమిది. గుంటూరుపట్టణమున విశ్వనాథ య్యరుగారను జిల్లామునసబుగారుండిరి. ఆయన సంఘసంస్కరణ ప్రియుడు. వితంతువివాహ పక్షపాతి. వితంతు వివాహములనుగూర్చి లోకమున జనసమ్మతి బడయుటకై కొన్ని యుపన్యాసముల నిప్పింప దలచి, రాజమహేంద్రవరమున అరవపల్లి సుబ్బారావుగారికిని, టంగుటూరి శ్రీరాములుగారికిని నాకును, గుంటూరువచ్చి యుపన్యాసము లిమ్మని యాహ్వానముల నంపిరి. మేము ముగ్గురము గుంటూరు వెళ్ళితిమి. అరవపల్లి సుబ్బారావుగారును, టంగుటూరి శ్రీరాములు గారును నింగ్లీషులో నుపన్యసించిరి. నేను తెనుగులో నుపన్యసించి తిని. మేము విశ్వనాథయ్యరుగారి యింటనే బసచేసితిమి. మరునాడు బయలుదేరి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిమి.

1903 వ సంవత్సరము జూను నెలలో నారవ గోదావరీమండ లసభ పెనుమంట్రలో గోస్తనీనదియొడ్డున జరిగెను. 1899-1900 సంవ త్సరములలో నీసభ జరుగనేలేదు. 1902 వ సంవత్సరమున నెక్క డను జరుగలేదు. తణుకు తాలూకాలోని యాలమూరుగ్రామ నివా సులును, దేశాభిమానులును నైన పెనుమెత్స సుబ్బరాజుగారు సభ నాహ్వానముజేసి, యాలమూరులో దగిన స్థలము లేనందున పెను మంట్ర వంతెనకు, నాలమూరునకు నడుమనున్న గోస్తనీనదియొడ్డున పందెళ్ళు వేయించి సభలు జరిపించిరి. ఆ సభకు శ్రీ గంజాము వేంకటరత్నముగా రధ్యక్షత వహించిరి. గోదావరీమండలసభ లా సభతో నంతమొందినవనియే చెప్పవచ్చును. ఏలయన, నా సభలు చాలకాలమువరకు మరల జరుగలేదు. మండల సభాదేవత తన్నె వ్వరు పిలిచి యాదరించువారులేరని బెంగపెట్టుకొని చిక్కి శల్యమై పెనుమంట్ర వంతెనమీద నెక్కి గోస్తనీనదిలోబడి యాత్మహత్య జేసికొన్నదని నా యభిప్రాయము. ఆ సభనిమిత్తము బల్లలు మొద లైనవి పడవమీద పంపించితిని. కాని నేనుమాత్రము సభకు వెళ్ళ

లేదు. ఏమన, మా మూడవచెల్లెలు రమణమ్మకు నవమాసములు నిండెను. ఆమె నేనింటలేనప్పుడు ప్రసవించినచో మా వాండ్రు చిక్కుపడుదురని నేను సభకు వెళ్ళుట మానితిని. ఆ సంవత్సరమున మా మేనమామగారు మల్లయ్యశాస్త్రిగారు కొన్నిమాసములు సెలవు పుచ్చుకొని జూలై యాగస్టు నెలలలో, భార్యాసమేతముగ వచ్చి మా యింట నుండిరి. జూలై నెల మూడవతేదీని మా చెల్లెలు రమణమ్మ ప్రసవించి మగశిశువును గనెను. ఆ పురిటింటిలో నామెకు మిక్కిలి జబ్బుచేసెను. ఆమె జీవించునా, లేదా యని మా కందరకు సందేహము కలిగెను. నా ప్రియమిత్రులగు డామెర్ల వెంకటరమణారావుగారు శ్రద్ధతో వైద్యముచేసి యామెను బ్రతికించిరి. ఇప్పుడే కాదు డామెర్ల వెంకటరమణరావుగారు వైద్యమారంభించినది మొదలుకొని 1921 వ సంవత్సరమున వారు మరణించువరకు మిక్కిలి ప్రేమతోను శ్రద్ధతోను మా యింట నుచితముగ వైద్యముచేసిరి. ఆయనకు నేను మిక్కిలి కృతజ్ఞుడను.

ప్రయాగ వేంకటరామశాస్త్రిగారు రాజమహేంద్రవరములో నున్నకాలమున ప్రతిదినము వారు నాకడకు వచ్చుచుండెడివారు. అటువంటి పండితుడు నాకు లభించినపుడు నేనాయనవలన లాభము పొందవలెనని బాణమహాకవిచే సంస్కృతమున రచియింపబడిన "కాదంబరి" యను వచనమహాకావ్యమును వారి సహాయమున నేనాంధ్రీకరింప నారంభించితిని. ఆ సంవత్సరము నవంబరు నెలనాటికి నేను రమారమి నూరుపుటలు తెనిగించితిని. "కాదంబరీ రసజ్ఞానా దాహారోపి నరోచతే" కాదంబరి రసమెరిగినవారి కాహారముగూడ రుచింపదని దీని యర్థము. "కాదంబరి" యనగా, కాదంబరీ మహాకావ్యమేగాక, "కల్లు"నిగూడ యర్థము. ఆ సంవత్సరమున దేశీయ మహాసభను (ఇండియన్ నేషనల్ కాంగ్రెసు) చెన్నపట్టణమున లాల్ మోహనఘోషుగారి యాధిపత్యమున జరుపుటకు నిశ్చయింపబడినది. ఘోషుగారు సురేంద్రనాథ బెనర్జీవలెనే మహావక్తలు. అదివరకు నే నెప్పుడు ఘోషుగారి వాగ్ధోరణి విననందున, నేనాసభకు బోవ నిశ్చయించితిని. నేను నా మిత్రులైన చెరుకుమిల్లి వెంకటరామయ్యగారితో గలసి చెన్నపట్టణము వెళ్ళితిని. ఆ బండిలోనే

రాజమహేంద్రవర గ్రామనివాసులును, మా కిరువురకు మిత్రులు, హుకుంపేట జమీందారుగారునైన శ్రీ రాజా హోత్రా వీరభద్రయ్య గారు గూడ సపరివారముగ చెన్నపట్టణము వచ్చిరి. మే మందరము శ్రీ కొరళ్ల సుబ్బారాయుడుగారి యింట బసచేసితిమి. కొరళ్ళ సుబ్బారాయుడుగారు వైశ్యశిఖామణులు. చిరకాలము డెప్యూటి కలెక్టరుపనిచేసి, వృద్ధులై పనిమానుకొని, చెన్నపట్టణములో విశ్రాంతి సుఖ మనుభవించుచుండిరి. సుబ్బారాయుడుగారి కుమారుడు వెంకట లింగముగారు, బి. యల్., పరీక్షయందు కృతార్థులై హైకోర్టు న్యాయవాదిగ నుండిరి. చెరుకుమిల్లి వెంకటరామయ్యగారికిని, వెంక టలింగముగారికిని చిరకాలమైత్రి కలదు. కొరళ్ళవారికి చెన్నపట్టణ మందలి యెగుంబూరు (ఎగ్మూరు) యనుపేటలో గొప్ప స్థలము గలదు. ఆ స్థలములో రెండు బంగాళాలు గలవు. ఒక బంగాళాలో కొరళ్ళవారు కాపురముండిరి. రెండవ బంగాళా శ్రీ వీరభద్రయ్య గారికి నివాసముకొర కిచ్చిరి. వీరభద్రయ్యగారు వంటబ్రాహ్మణుని, సేవకులను తీసుకొనివచ్చుటచేత మమ్ముగూడ వేఱేబస చేయనీయక వారి కందాలోనే చేర్చికొని మాయెడ మిక్కిలి గౌరవాదరణములు గలిగియుండిరి. ఆ సంవత్సరము డిశంబరునెలలో మహావర్షములు గురిసెను. ప్రతిసంవత్సరము డిశంబరు నెలలోనే వానలు కురియును. కాని యా సంవత్సరము దేవేంద్రుడు పుష్కలావర్తక మేఘములను విచ్చలవిడిగ లోకముమీద విడిచినాడో యన్నట్లు, ఘోరముగ వానలు దిమ్మరించెను. లాల్ మోహనఘోషుగారి ప్రారంభోపన్యాసము వినవలెనని మిక్కిలి యుబలాటము పడితినిగాని పడిశముపట్టి వారి గొంతు చెడిపోవుటచేత నాకేగాక వేలకొలది ప్రతినిధులకు, ప్రేక్షకులకు నెంతో యాశాభంగము గలిగినది. హిందూదేశ నాయకులలో నగ్రగణ్యులని చెప్పదగిన ఫిరోజిషా మెహతాగా రాసభకు వచ్చి, మిక్కిలి చమత్కార సంభాషణలతో లాలుమోహన ఘోషుగా రధ్యక్షత వహించవలెనని తీర్మాన ముపపాదించిరి. అది వరకు నేను మెహతాగారి ప్రసంగ మెప్పుడును వినలేదు. అదే మొదటిసారి యగుటచేతనో, వారి ప్రసంగము మిక్కిలి రసవంత మగుటచేతనో, నేనెక్కువ యానందించితిని.

చెన్నపురి పోకమునుపే మేమొక వితంతువివాహము చేయించితిమి. మా నాటకసమాజములో సభ్యుడును, మా పాఠశాలలో నుపాధ్యాయుడు నైన తురుమెళ్ళ వెంకటసుబ్బారావుగారొక వైష్ణవ వితంతుబాలికను వివాహమాడిరి. ఆ బాలిక తండ్రియైన వృద్ధవైష్ణవుడు వితంతువైన తన పుత్రికను వివాహనిమిత్తము రాజమహేంద్రవరము తీసుకొనివచ్చెను. ఆయనను మేము ప్రోత్సాహపరచితిమి. ఆ వితంతువును వివాహమాడుటకు సుబ్బారావుగారుగూడ నంగీకరించిరి. శ్రీ కందుకూరి వీరేశలింగము పంతులుగారు భార్యను వెంట బెట్టుకొని ఈ వివాహము జరుపుటకై చెన్నపురినుండి రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. ఆ వివాహము చాల వైభవముతో జరిగెను. కళాశాలలోని యుపాధ్యాయులు, విద్యార్థులు, పురప్రముఖులు చాలమంది వచ్చిరి. వివాహము తాలూకాకచేరికి వెనుకనున్న యాచంట లింగరాజుగారియింట జరిగెను. ఆరాత్రి విందుజరిగెను. ఆ విందునకు నేనును రాయసవరపు రామమూర్తియుపోయి భుజించితిమి. మా వంటి సంస్కరణప్రియులేగాక మమ్ము నిరంతర మాక్షేపించుచున్న వైదికశిఖామణులయొక్కయు, సభాపతులయొక్కయు కొడుకులుగూడ గొందరువచ్చి యా విందులో పాలుగొని వధూవరుల పంక్తిని భుజించిరి. భోజనముచేసినవారి పేళ్ళు పత్రికలోపడెను. తమ బిడ్డలే యావిందులో పాలుగొనుటచే, దొంగను తేలుగుట్టినట్లు పూర్వాచారపరాయణులు మన్నేమియు చేయలేక యూరకుండిరి.

చెన్నపురి పోకమునుపే నా యున్నతపాఠశాలవిషయమున నేనొకపని చేసితిని. మా యున్నతపాఠశాల దీసివేయుమని విలియమ్సుపిళ్ళెగారు మాకు మాటిమాటికి శ్రీముఖము పంపుచుండుటచే, డైరెక్టరుగారికిగూడ వారు నా విషయమై వ్రాసియుందురని నమ్మకముతో నేను డైరెక్టరుగారిపేర జాబువ్రాసితిని. నేను పాఠశాల విద్యాశాఖవారి యనుమతిని బడయునని, యున్నతపాఠశాలను నిర్వహించితినిగాని బోధనాభ్యసనకళాశాలకు నష్టముకలిగించు నుద్దేశముతో గాదనియు, మంచి యుద్దేశముతో పాఠశాల నిర్వహింపబడుటచే బాలకు లనేకులు చేరిరనియు, నా కారణమున మా పాఠశాల నంగీకరింపవలసినదనియు, నంగీకరింపనిపక్షమున దానిని సంవత్సర

మధ్యమున దీసివేయుమని యాజ్ఞాపించవద్దనియు, యట్లాజ్ఞాపించినచో బాలకులవిద్య చెడిపోవుననియు, మీ రంగీకరింపనిపక్షమున నేనే సంవత్సరాంతమున దీసివేయుదుననియు వినయముతో వ్రాసితిని. డైరెక్టరుగారు పాఠశాల యంగీకరింపబడదనియు సంవత్సరమధ్యమున దీసివేయనక్కర లేదనియు, సంవత్సరాంతమువరకు నవకాశమిచ్చితి మనియు, నాకు జవాబిచ్చిరి. ఐనను "యత్నముచేయుటవలన దోషము లే"దను యార్యోక్తియుండుటచేత మరల నొక ప్రయత్నముచేసితిని. కాంగ్రెసునిమిత్తి మా సంవత్సరము సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు గూడ చెన్నపురి వచ్చుటచే వారిని దోడ్కొని స్కాటుదొరగారిని జూడబోతిని. అప్పుడు స్కాటుదొరగారు డైరెక్టరుగారికి సొంతసహాయుడు (Personal Assistant) గా నుండిరి. వారితో జెప్పినయెడల గొంత సహాయముండునేమోయని నేననుకొంటినిగాని, లాభము లేకపోయెను. స్కాటుదొరగారు పూర్వము రాజమహేంద్రవర కళాశాలలో నుపాధ్యాయులుగనుండి, యచ్చటి పాఠశాలా పరిపాలక సంఘమునకు చాలకాలము కార్యదర్శిగనుండిరి. నేనును, లక్ష్మీపతిగారును వారిచేతిక్రింద నుపాధ్యాయులుగ పనిచేసితిమి. అందుచేత మమ్ము స్కాటుదొరగా రెరుగుదురు. ఎరిగియుండిననేమి? వారు మా పాఠశాల కేవిధమైన యుపకారమును చేయ లేకపోయిరి. తరువాత నేను వీరేశలింగముగారి దర్శనముచేసి, నా యున్నతపాఠశాల దీసికొమ్మని వారినడిగితిని. అంతకుమున్ను పదిసంవత్సరములక్రిందట రాజమహేంద్రవరములో నొక యాస్తికపాఠశాల స్థాపింపవలెనని వీరేశలింగముగారు సంకల్పించిరి. అది యప్పుడు నెరవేర లేదు. నా పాఠశాలను దీసికొని యా సంకల్పము నెరవేర్చుకొనవచ్చునని నేను వారితో మనవిచేసితిని. కాని వా రందు కొడంబడ లేదు. పిమ్మట నేను వారితో "కాదంబరి" తెనిగించుచున్నానని చెప్పగా, నటువంటి పుస్తకములు లోకులు చదువరనియు శ్లేషలతోను, దీర్ఘ సమాసములతోను, నిండిన "కాదంబరి" వంటి కఠినకావ్యములను విశ్వవిద్యాపీఠమువారు పాఠ్యపుస్తకముగ నిర్ణయింపరనియు, కాబట్టి "కాదంబరి" నాంధ్రీకరించుట మానవలసినదనియు, నాకు వారు

సలహా చెప్పిరి. ఆహితోపదేశమును నేను విని రాజమహేంద్రవరము వచ్చినతరువాత "కాదంబరి" తెనిగించుట మానితిని.

1903 వ సంవత్సరమున కాంగ్రెసు మహాసభ జరుగలేదు. నిరంతర వర్షపాతమున సన్మానసంఘమువారు కాంగ్రెసు మహాసభ జరుపుటకు నిర్మించిన తాటియాకుల పాక కూలిపోయెను. వక్తలు ప్రసంగించుట కారంభించినపుడు ప్రతినిధులు వానదెబ్బ కాగలేక, లేచి నిలువబడిరి. పెద్ద గోలయ్యెను. ఇనుప యూపెగితిత్తులు, కంచు కంఠము గల మహావక్తయని పేరుబడిన బాబుసురేంద్రనాథ బెనర్జీ గూడ మేఘగర్జనలవంటి గంభీరభాషణలతో శాంతి నెలకొల్ప యత్నించినను, వ్యర్థమయ్యెను. మూడు దినముల సభలు నిష్ఫల భగ్నములయ్యెను. ఆ యావరణలోనున్న బంగాళా వసారాలో నాలుగవ నాడు సభాధ్యక్షులు, ప్రతినిధులు సమావేశమై తీరుమానములు తొందరగ చదివి మసిబూసి మారేడుకాయ చేసినట్లు సభయైనదని పించిరి. లాల్ మోహనఘోష్‌గారి యుపన్యాసము వినుటకు మాకవకాశమే లేకపోయెను.

దేశీయ మహాసభ ముగిసినతరువాత యావద్భారతవర్ష సంఘసంస్కరణ మహాసభ జరిగెను. ఇది క్రైస్తవకళాశాలా భవనమున జరిగెను. ఆ సభకు బళ్లారినివాసులు, చెన్నపుర శాసననిర్మాణ సభాసభ్యులు నైన ఆనరబుల్ కోలాచలము వేంకటరావు పంతులుగా రధ్యక్షత వహించిరి. బొంబాయి హైకోర్టున్యాయమూర్తియు, సంఘ సంస్కరణ ప్రియుడునైన నారాయణగణేశ చందావర్కరుగారు సంఘసంస్కరణ సభ జరుపుటకు బొంబాయినుండి ప్రత్యేకముగ వచ్చి సభకు హాజరైరి. సభ కొంతవరకు ప్రశాంతముగానే జరిగెను. పాఠశాలలలో మతవిద్య నేర్పవలసినదని యెవరో యొక తీర్మానము ప్రవేశపెట్టిరి. ఈ తీర్మానముతో గోల ప్రారంభమయ్యెను. కొందరు దీని కనుకూలురు, కొందరు ప్రతికూలురు. క్రైస్తవకళాశాలలో ప్రకృతిశాస్త్ర పండితుడైన లక్ష్మీనరసునాయుడుగారు మతవిద్యకు ప్రతికూలురైనవారికి నాయకుడు. ఈయన మతమున బౌద్ధుడు. ఇంచుమించుగ నాస్తికుడని చెప్పవచ్చును. గొప్ప వక్త. సుప్రసిద్ధుడు. ఆ తీర్మానమును ప్రవేశపెట్టగానే లక్ష్మీనరసునాయుడుగారు కోపించి,

తోకత్రొక్కిన తాచువలెలేచి, తీర్మానమును ప్రతిఘటించిరి. గొప్ప గొడవ యయ్యెను. ఎట్టకేలకు చందావర్కరుగారు తీర్మానమును ప్రవేశపెట్టనీయక శాంతి నెలకొల్పిరి. ఏదోవిధముగ సభ సమాప్తమయ్యెను. కోలాచలము వేంకటరావుగారా సంవత్సరమున నింగ్లాండు దేశము పోయివచ్చుటచేత వారికీపదవి యొసగబడినదని ప్రజలు చెప్పుకొనిరి, ఆ నాడు గూడ వర్షము గురిసెను. బాటలన్నియు జలమయము లగుటచే జట్కాబండ్లలోనికి నీరెక్కుటయు, నందుకూర్చున్నవారి కాళ్ళు మోకాళ్ళవరకు తడసిపోవుటయు సంభవించెను.

1904 వ సంవత్సరమున యొకటవ తేదీని విక్టోరియా పురమందిరమున నొక గొప్పసభ జరిగెను. ఆ సభలో "హిందూసంఘ" మొకదానిని స్థాపింపవలెనని తీర్మానింపబడెను. ఆ సభకు ప్రధాన న్యాయమూర్తిగ బనిచేయుచున్న సర్ సుబ్రహ్మణ్యమయ్యరుగా రధ్యక్షత వహించిరి. అని బిసెంటమ్మగారు మాటాడిరి. రంగాచార్య పండితులు మున్నగు మహాప్రముఖులు హిందూమత ముద్ధరింపవలెనని యింగ్లీషున గంభీరోపన్యాసము లిచ్చిరి. ఈసభ సంఘసంస్కరణ సభకు వ్యతిరేకముగా బెట్టలేదని సభాధ్యక్షులును, రంగాచార్యపండితుడును స్పష్టముగ చెప్పిరిగాని, నిజముగ సంఘసంస్కరణోద్యమము నణచివేయవలెననియే యీసభ స్థాపింపబడినదని ప్రేక్షకులు భావించిరి. అప్పటికి శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారి యభిప్రాయములు గొంత మార్పుచెందెను. హిందూమతోద్ధరణముపై వారి కెక్కువ యభిమానము గలిగెను. రాజమహేంద్రవరములో "హిందూ సమాజము"ను స్థాపించి వారు భగవద్గీతా బహుమానములు పెట్టిరి. న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారికి సుబ్రహ్మణ్యమయ్యరుగారితోను, రంగాచారిగారితోను నధికస్నేహముగలదు. వారి ప్రేరణముచేతనే చెన్నపురములోని "హిందూసంఘము" స్థాపింపబడినదని యానాటివారు బహిరంగముగ చెప్పుకొననాగిరి. ఆసంఘపక్షమున నింగ్లీషులో నొక వారపత్రిక నెలకొల్పి, దాని వ్యయములన్ని సుబ్బారావు పంతులుగారే భరించి, కొంతకాలము నడపిరని లోకమున యొకవాడుక ప్రబలెను. ఆ వర్షపుదినములలో శ్రీ హోతా వీరభద్రయ్యగారు చెలకమిల్లి వేం[illegible]య్యగారికిని, నాకును

నెట్టి యిబ్బందిలేకుండ సకల సౌకర్యములుచేసి రాజమహేంద్రివరము తిరిగి వెళ్ళినప్పుడు రైలుఖర్చులుగూడ వారేభరించి మమ్మాదరించుటచే వారికి మేమెంతయు కృతజ్ఞులము.

రాజమహేంద్రవరములోని నా యున్నతపాఠశాలకు దొరతనమువారి యనుమతి బడయలేకపోతినని నేనిదివరకే వ్రాసితిని. ప్రక్కనే మిషనువారి యున్నతపాఠశాల, నిబంధనలకు వ్యతిరేకముగ బాలకులను చేర్చుకొన్నను విద్యాశాఖవారి యనుమతినిబడసి వర్థిల్లుచుండెను. మిషను పాఠశాలయొక్క పరిపాలకు లమెరికా దేశీయులైన తెల్లవారు. విశేషించి క్రైస్తవగురువులు. నేను నల్లవాడను. హిందువుడను. విద్యానిబంధనలప్రకారము నేను పాఠశాల నడుపుచున్నను, నా పాఠశాలగతి వేరయ్యెను. చెన్నపురినుండి రాజమహేంద్రవరమువచ్చి, నేను నా యున్నతపాఠశాలను దీసివేసి, విలియమ్సు పిళ్ళగారి కావార్త దెలిపితిని. వారు సంతసించి నాకిట్లు సలహా జెప్పిరి. నీ వీపాఠశాలవిషయమై యింతపని చేయనేల? మార్సుడను దొరగారు తెనుగువాచకములు వ్రాయించి విశేషధన మార్జించుచున్నారు. నీవు స్వయముగ వాచకములు వ్రాసి ధనమేల యార్జింపగూడదని నాకు హితోపదేశముచేసిరి. కుందూరి వేంకటరత్నముగారుగూడ నప్పుడు పిళ్ళగారివద్దకు వచ్చిరి. అటమీద మా పాఠశాలలో నాలుగవఫారములోను నైదవఫారములోను జదివిన బాలకులగతి జూడవలసివచ్చెను. మా పాఠశాలలోని యుపాధ్యాయులాతరగతిలోని బాలకులకు సంవత్సరాంత పరీక్షలు యథావిధిగా జరపి కృతార్థులైనవారియొక్కయు, కృతార్థులుగానివారియొక్కయు పట్టికవ్రాసి సిద్ధముగ నుంచిరి. వారిని బోధనాభ్యాసనకళాపాఠశాలలోని పై తరగతులలో జేర్పింపవలెనని యుద్దేశించి నేనొకనాడు కుందూరు వేంకటరత్నముగారిని వెంటబెట్టుకొని యా కళాశాలాప్రధానాచార్యులైన మార్కు హంటరుదొరగారి యింటికిబోయి వారి దర్శనముచేసి నేను పాఠశాలను దీసివేసితిననియు, మా పరీక్షలలో కృతార్థులైన బాలకులను మీ కళాశాలలోని పై తరగతులలో చేర్చుకొనవలసినదనియు, కోరితిని. అట్లే చేయుదుమని వారు వాగ్దానముచేసి నన్ను పంపిరి. మా బాలురు తప్పక చేర్చుకొనబడుదు

రనునమ్మికతో మా బాలకులను కళాశాలలో నుపాధ్యక్షులైన తంజావూరు సుబ్బారావు పంతులుగారి యొద్దకు బంపితిని. ఆ పంతులుగారు మా పరీక్షలు సరియైనవిగావని చెప్పి, మా బాలకులను చేర్చుకొనక కొన్నిదినములు త్రిప్పిరి. తుట్టతుదకు బాలకులు విసిగి హంటరుదొరగారియొద్దకుబోయి వారితో చెప్పుకొనిరి. వెంటనే హంటరుదొరగారు బాలకుల చదువు చెడిపోవుచున్నదని జాలిపడి నేను పంపిన పట్టికప్రకారము బాలకులందరిని చేర్చుకొనవలెనని యుత్తరువుచేసిరి. ఆ యుత్తరువు ననుసరించి తంజావూరు సుబ్బారావుపంతులుగారు మా బాలకులందరిని చేర్చుకొనిరి. ఇప్పటికి మా యున్నతపాఠశాల వృత్తాంతము ముగిసెను. ఉపాధ్యాయుల జీతములనిమిత్తము నేనజ్జరపు వీరయ్యగారివద్ద నూటయేబదిరూపాయ లప్పుచేసి యుపాధ్యాయుల జీతము లిచ్చివేసి, యీ సంవత్సరమువచ్చిన నాలుగువందల రూపాయల గ్రాంటునుండి యీ యప్పు దీర్చితిని.

పాఠశాలా సంస్థాపనమీద వాంఛ నా కప్పటికిని బోలేదు. మొట్టమొదట నా నివాసస్థానము వీరవాసరముగదా! అది భీమవరము తాలూకాలో జేరినది. భీమవరములో బోర్డు మిడిలుస్కూలొకటి యుండెను. భీమవరములోగాని, యీ తాలూకాలో మరియొక గ్రామములోగాని, యున్నతపాఠశాల లేదు. ఆ తాలూకాలోని విద్యార్థు లున్నతపాఠశాలలో చదువవలసి వచ్చినప్పుడు నరసాపురము వెళ్ళి జదువవలసియుండెను. ఆ తాలూకా విద్యార్థుల కా కొరత తీర్పవలసిన భాగ్యవంతులు తీర్పక యున్నకుండిరి. కావున భీమవరములో నొక యున్నతపాఠశాల స్థాపింపవలెనని నాకు తోచినది. నా కా తలంపు గలిగినతోడనే 1904వ సంవత్సరము జనవరిలో భీమవరము వెళ్ళి యున్నతపాఠశాలా స్థాపనమును గురించి కొంతమంది పెద్దమనుష్యులతో మాటలాడితిని. వారు ప్రోత్సాహకరముగానే మాట్లాడిరి. మాటలేగాని, సొమ్ముమాటలు వారిచ్చువారు గారు. అయినను నాలుగవఫారము నయిదవఫారము నను రెండు తరగతులతో నున్నతపాఠశాల స్థాపించితిని. స్థాపించి రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళి పిల్లలు కూర్చుండు బల్లలు మొదలైన సామానులు భీమవరము పంపితిని. ఈ సామానులు పంపినపిదప ప్రకృతిశాస్త్ర

పరికరములను గూడ బంపితిని. రసాయనశాస్త్రము (కెమిస్ట్రీ) నైచ్ఛికముగ దీసికొని పట్టపరీక్షాసిద్ధుడైన వంగల వెంకటనారాయణగారిని ప్రధానోపాధ్యాయుడుగాను, శ్రీ రాయసం వెంకటశివుడుగారి తమ్ముడైన కృష్ణమూర్తిగారిని సహాయోపాధ్యాయుడుగాను, వెలగదుద్రు గ్రామవాసియైన నరసింహదేవర శేషయ్యశాస్త్రిగారిని నాంధ్రోపాధ్యాయుడుగాను, నియమించితిని. ఆ కాలమున భీమవరములో లక్ష్మీనరసింహాచార్యులుగారని యొక జిల్లా మునసబుగారుండిరి. ఆయన కోర్టులోనున్న న్యాయవాదుల కంత శ్రద్ధ లేకపోయినను, మా పాఠశాలా విషయమున మునసబుగారికి కొంత శ్రద్ధయుండెను. పాఠశాలలో జదువుకొనుటకు విశేషముగ బాలురు చేరకపోయినను రెండుతరగతులలోను తగినంతమంది విద్యార్థు లుండిరి. విద్యార్థు లిచ్చెడి జీతములతో పాఠశాలావ్యయములు సరిపోవుచుండెను. ప్రధానోపాధ్యాయులైన వంగల వెంకటనారాయణగారు చాల తెలివిగలవారేగాని, యొకవిధమైన తిక్కమనుష్యుడు. ఆయనకీ యుద్యోగ మిచ్చినప్పుడు నాకీసంగతి తెలియలేదు. ఆ తిక్క క్రమక్రమముగా హెచ్చెను. వెంకటనారాయణగారు విద్యార్థులిచ్చెడి జీతములు సరిగా వసూలుచేయకపోవుటయు, వసూలుచేసిన సొమ్మునకు సరిగా లెక్కలుంచకపోవుటయు, మొదలైన లక్షణములు కనబడెను. అక్కడ పెద్దమనుష్యులతో వెంకటనారాయణగారికి సంబంధము లేదు. పాఠశాల నభివృద్ధిచేయుట కాయన యేమియు ప్రయత్నముచేయలేదు. సహాయోపాధ్యాయులతో నైకమత్యము లేదు. విద్యార్థుల కాయనమీద భక్తిప్రపత్తులు లేవు. పాఠశాల చెడిపోవునట్లు కనబడెను. ఈ విషయములన్నియు నా కెప్పటికప్పుడు దెలియుచువచ్చెను. ఈవిధముగ పాఠశాల మూడుమాసములు జరిగెను. ఏప్రియలు నెలలో నాకువచ్చిన రిపోర్టులనుబట్టి వెంకటనారాయణగారా పాఠశాలలో నుండినపక్షమున నది తప్పక చెడిపోవునని నాకు భయముగలిగెను. అందుచేత నేను మే నెల యొకటవతారీఖునుండి మీరు మా పాఠశాలలో పనిచేయనక్కరలేదు. మిమ్ములను తీసివేసితినని వెంకటనారాయణగారి కుత్తరము వ్రాసితిని. ఈ విషయమై లక్ష్మీనరసింహాచార్యులవారికిగూడ నే నుత్తరము వ్రాసితిని. నా జాబు

చేరినమీదట నాచార్యులుగారు, "వెంకటనారాయణగారు మా పాఠశాలలో మూడుమాసములు పనిచేసిరి. కావున హఠాత్తుగ వారిని దీసివేయుట ధర్మముగాదు. ఒకనెలజీతమైన నిచ్చిన బాగుండు"నని నా పేర వ్రాసిరి. వారి సలహా బాగున్నదని నాకు తోచినందున వెంకటనారాయణగారి కొక నెలజీత మేబదిరూపాయలిచ్చి పంపివేసితిని. మే, జూను నెలలు వేసవికాలమగుటచే నా దినములలో మరియొక యుపాధ్యాయు డవసరములేదని నియమింపలేదు. సెలవుల యనంతరమున శ్రీనివాసాచార్యులుగార నెడు యొక వైష్ణవయువకుని ప్రధానోపాధ్యాయునిగ నియమించితిని. ఈ యాచార్యులుగారు పూర్వము నేను రాజమహేంద్రవరములో మునిసిపలుస్కూలులో బనిచేసినకాలమున నా యొద్ద జదువుకొనిరి. జూలై నెల మొదలుకొని డిశంబరునెలవరకు మా భీమవరము పాఠశాల చక్కగనే జరిగెను. మెట్రిక్యులేషను తరగతిగూడ ముందుసంవత్సరము స్థాపించి విద్యాశాఖవారి యనుమతి బడయవలెనని నా కభిలాషగలదు. కాని కొంతమూలధనమో సొంతభవనమో యుండినగాని విద్యాశాఖవారు పాఠశాల నంగీకరింపరని తెలిపినందునను, భీమవర పురప్రముఖులకు స్వగ్రామములోని పాఠశాలను వృద్ధిపరచవలెనన్న యభిలాష లేకపోవుటచేతను 1904 వ సంవత్సరాంతమున భీమవరము పాఠశాల నెత్తివేసితిని. పాఠశాలా సంస్థాపనయందు నాకుగల కుతూహలము దీనితో కొంతవరకడగెను.

రాజమహేంద్రివరములోని మా హిందూ లోవరు సెకండరీ పాఠశాల, లక్ష్మీపతిగారి యాధిపత్యమున సరిగ జరుగుచుండెను. మా పాఠశాలలో సంస్కృత పండితుడుగానున్న యాకుండి వ్యాసశాస్త్రిగారు మిషనువారి పాఠశాలలో నొక యుద్యోగము దొరకగా నక్కడకు వెళ్ళిరి. అక్కడ జీతమెక్కువగుటచేత వారిని వెంటనే యక్కడకు బంపితిని. వారిస్థానే వేమల సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారిని నియమించితిని. ఈయనగూడ కాకరపఱ్ఱు గ్రామవాసియె. ఈ సంవత్సరమున (1904) నేను మున్ను తెనిగించిన "పార్వతీ పరిణయ" నాటకము ప్రథమశాస్త్రపరీక్షకు పాఠ్యగ్రంథముగ చెన్నపురి విశ్వవిద్యాలయమువారు నిర్ణయించిరి. ఈ గ్రంథమును నేను

1899 వ సంవత్సరము శ్రీ కోమూరి దక్షిణామూర్తిశాస్త్రిగారి సహాయమున నాంధ్రీకరించితిని. నేను చెన్నపట్టణములో నున్నప్పుడు శ్రీ సమ్మర్తి రంగయ్యశెట్టిగారి దర్శనముచేసితిని. నా మిత్రులైన నాళము పద్మనాభముగారు నన్ను దీసికొని వెళ్ళి సెట్టిగారి దర్శనము చేయించిరి. చెన్నపురి విశ్వవిద్యాలయములో నాంధ్రగ్రంథములు పరీక్షకుపెట్టెడి యుపసంఘమునకు రంగయ్యసెట్టిగారధ్యక్షులు. ఆంధ్రగ్రంథ నిర్ణయమునకుగల యధికారమంతయు నాయనదే. నాగ్రంథము నిర్ణయించుటలో వీరేశలింగముగారి సిఫారసుగూడ నున్నదని నా నమ్మకము.

ఈ సంవత్సరము జరిగిన విషయములలో నా స్వవిషయము గొంత వ్రాయవలెను. ఆసంవత్సర మేప్రియల్ నెలలో మా పాఠశాలలో జదువుకొనుచున్న మంత్రిప్రగడ రామచంద్రరావనుబాలుడు గోదావరిలో నీదులాడి మృతినొందెను. ఈవిధముగ నేటేట చిన్నవాండ్రు ప్రాయకముగ గోదావరిలో నీదులాడి మృతినొందుచుండిరి. ఈ మంత్రిప్రగడవారి బాలుడు కందూరి వేంకటరత్నముగారికి బంధువును, నాకు మిత్రుడు, నైన మంచిరాజు పాపారావుగారికి మేనల్లుడు, నల్లుడుగూడ. ఆవార్త మాకు దెలిపిన వెంటనే, నేనును, వెంకటరత్నముగారును నార్యాపురములోని గోదావరీ రేవునకుబోతిమి. బాలుని శవము బయటపడియుండెను. మృతినొందిన బాలకుడు పదునైదు సంవత్సరముల వయస్సుగలవాడు. పెండ్లియైనది. మంత్రిప్రగడ రామకోటిగారి భార్య కాతడు దత్తుడు. ఈతని మరణము వలన మూడు కుటుంబములకు ఘోరవిపత్తు సంభవించెను. కన్నవారికుటుంబ మొకటి, పిల్లనిచ్చినవారి కుటుంబ మొకటి, పెంచుకున్నవారి కుటుంబ మొకటి. మూడు కుటుంబములు దుఃఖసముద్రములో మునిగియుండగా శవవాహకులు వచ్చి మూడువరాలిమ్మని, నాలుగు వరాలిమ్మని బేరమాడ జొచ్చిరి. వెంకటరత్నముగారికిని, నాకును వాహకుల కాఠిన్యము చూడగా మిక్కిలి కోపమువచ్చినది. అప్పుడు వాహకులతో నేమిట్లంటిమి. "శవమును మీరు మోయని పక్షమున మేమే మోసుకొని పోయెదము. మేము పూనుకొంటిమా మీకొక్క దమ్మిడి ముట్టదు." ఆపలుకులువిని శవవాహకు లెనిమిది రూపాయల

కంగీకరించిరి. ఏలయన మాసత్త్వ వారికి దెలియును, మేము మాటలుచెప్పక నిజముగా శవమును మోయుదుమని వారెరుగుదురు. రాజమహేంద్రవరములో మిత్రులయిండ్లలో మరణములు వచ్చినప్పుడాశవములను, ననాధశవములను మోయవలెనని ప్రతిజ్ఞపట్టి కుందూరు వెంకటరత్నముగారు, నేనును, చెరువు సోమయాజులుగారును, చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారును, మరికొందరు మిత్రులును జట్టుగ నేర్పడితిమి. అందుచే మమ్ముజూచిన శవవాహకులకు భయముగ నుండెడిది. కన్నులులేనివాడుగదా? నీతడెట్లు శవములుమోసెనని పాఠకులకు సందేహము దోపవచ్చును. అప్పటికి నాదృష్టిబాగుండెను. సమర్థులైనవారిని ముందునిలిపి, వెనుకప్రక్క నేనుండువాడను. ఈవిధముగ నేనయిదారు శవములు మోసితిని.

———

స్వీయచరిత్రము

పండ్రెండవప్రకరణము

స్వగృహకష్టములు

మా రెండవ చెల్లెలైన యచ్చమ్మ గర్భవతియై పురిటి నిమిత్తము మా యింటికి 1904 వ సంవత్సర మేప్రియలు నెలలో వచ్చెను. ఆమె భర్త మధునాపంతుల రామస్వామి యా దినములలో పూళ్ల లోని బోర్డు లోవరు సెకండరీ పాఠశాలకు ప్రధానోపాధ్యాయుఁడుగ నుండెను వేసవికాలపు సెలవుల నిమిత్తము పాఠశాల కట్టివేసి యతఁడు మే నెల 4 వ తేదీని మా యింటికి వచ్చెను. మా చెల్లెలు, నిద్దఱుకూఁతుళ్లు మా యింటి కదివరకే వచ్చియుండిరి. అతఁడు వచ్చినది మొదలు తలనొప్పియనియు, కన్నులు లాగుచున్నవనియు, చెప్పుచు నలతగానుండెను. భోజనము చేయుచునేయుండెను గాని సుఖముగా నుండుటలేదు. దామెర్ల వెంకటరమణారావుగారివద్ద మందిప్పించుచుంటిని. అతఁడే స్వయముగా వెళ్లి మందు తెచ్చుకొనుచుండెను. స్వల్పముగా జ్వరము తగులుచుండెను. మే నెల 13వ తేదీ నాటికి జ్వర మెక్కువయ్యెను. పదునైదవ తేదీనాఁడు సంధించెను. మే నెల 16 వ తేదీనాఁడు రాత్రి మా బావమఱఁది మధునాపంతుల రామస్వామి మృతినొందెను. పుత్రసంతాన మప్పటికి లేకపోవుటచే, మా తమ్ముఁడు కృష్ణమూర్తి యతని కుత్తరక్రియలు చేసెను. మా చెల్లెలు యచ్చమ్మ నిండుచూలాలు. ఆమె పెద్దకుమార్తె కెనిమిదవయేఁడు, రెండవకుమార్తె కారవయేఁడు. రామస్వామివద్ద ధన మేమియు లేదు. ఉద్యోగమువల్లనే జీవనము చేయుచుండెను. అతని కన్నగారొక రుండిరిగాని, యతఁడు నీరవాసరములో వైదికవృత్తివల్ల జీవించుచుండెను. వీరిని పోషించు సామర్థ్య మతనికి లేదు. రామస్వామి కిల్లు వాకిలిగాని, పొలముగాని లేదు. ఓరియంటల్ కంపెనీలో వేయి రూపాయలకు మా భీమా మాత్రముండెను. ఈ స్థితిలో వారి కుటుంబము నా పాలబడెను. దైవముమీఁద భారముంచి నే నా కుటుంబ రక్షణము చేయఁబూనితిని. మా బావమఱఁది చనిపోయిన యిరువది యవ దినమున మా చెల్లెలు యచ్చమ్మ మగశిశువును గనెను. మగ

శిశువు గలిగెనన్న సంతోషము గృహమందెవ్వరికి లేకపోయెను. మా బావమరది తన కాడుపిల్లలేగాని మగపిల్లలు లేరని విచారించుచుండెను. అతడు బ్రతికియున్న యెడల నీ పుత్రోదయమునకు మిక్కిలి సంతసించియుండును. గోరుచుట్టుమీద రోకటిపోటన్నట్లు మా బావమరది యన్నయైన శివరామయ్యగారు తమ్ముని మరణవార్తవిని, మమ్ము జూచుటకువచ్చి జ్వరముదగిలి బాధపడెను. అతడు జీవించునా, లేదా యని మాకు పెద్ద సందేహము కలిగెను. ఎట్టకేల కాతడు జ్వర విముక్తుడై వీరవాసరము చేరెను.

ఆ సంవత్సరమున (1904) తణుకులో దొడ్డిపట్ల వెంకటరత్నముగారు మొదలైన ప్రముఖులుచేరి యొక యున్నతపాఠశాల స్థాపించి, యందు నా మేనమామగారైన మల్లయ్యశాస్త్రిగారి నాంధ్రోపాధ్యాయులుగ నియమించిరి. మల్లయ్యశాస్త్రిగా రధివర కమలాపురము బోర్డుహైస్కూలులో బనిచేసి, కొంతకాలము సెలవుదీసికొని, తణుకులోని యున్నతపాఠశాలలో జేరిరి. ఈ సంవత్సరముననే మా తమ్ముని భార్య గాపురమునకు వచ్చెను. ఈ కార్యమునకు గావలసిన ధనమంతయు నేనే వ్యయముచేసితిని. కార్యమయినది మొదలుకొని మా తమ్ముడు వీరవాసరములోనే భార్యతోగూడ గాపురముండెను. ఈ సంవత్సరములోనె (శ్రీ) కందుకూరి వీరేశలింగముగారు పింఛను పుచ్చుకొని చెన్నపురినుండి రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. వీరేశలింగముగారి యుద్యోగము విషయములో నిచ్చట నొక మాట వ్రాయవలెను. వారు 1897 వ సంవత్సరమున, రెండు సంవత్సరములు సెలవుదీసికొని రాజమహేంద్రవరమునుండి చెన్నపురి వెళ్ళిరని యిదివరకే వ్రాసియుంటిని. సెలవు సమాప్తముకాగానే డైరెక్టరుగారు, ప్రెసిడెన్సీ కళాశాలలో నాంధ్రోపాధ్యాయులుగనున్న మహామహోపాధ్యాయ కొక్కొండ వెంకటరత్నము పంతులుగారిని రాజమహేంద్రవర కళాశాలకు మార్చి వీరేశలింగముగారిని ప్రెసిడెన్సీ కళాశాలలో నాంధ్రోపాధ్యాయులుగ వేసిరి. వేంకటరత్నము పంతులుగారు చిరకాలము చెన్నపురిలో నుండుటచే, నిచ్చటకు వచ్చుటకు నిష్టములేకపోయినను తప్పినదిగాదు. వీరేశలింగముగారు 1904 వ సంవత్సరమువరకు నచట పనిచేసి పింఛను పుచ్చుకొని

వితంతుశరణాలయము స్థాపింపనలెనని రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. వారి రాక వారిశిష్యులమైన మా బోంట్లకు మిక్కిలి సంతోషదాయకముగా నుండెను. వారు వచ్చి "సత్యవాదిని" యను వారపత్రికను స్థాపించి నడపింపజొచ్చిరి. దానికి రామాప్రగడ వేంకటరామయ్య గారి నధిపతిగా నేర్పరచిరి.

ఈ పత్రికలో విశేషముగ సంఘసంస్కరణవిషయములే ప్రకటింపబడుచుండెను. అప్పుడప్పుడా పత్రికకు నేనుగూడ వ్రాయుచుంటిని. 1905 వ సంవత్సరమున తణుకులో న్యాయవాదిగనున్న తల్లాప్రగడ సూర్యనారాయణగారు "సువర్ణలేఖ" యను మాసపత్రికను ప్రకటింపజొచ్చిరి. ఆపత్రికకును, "సత్యవాదిని"కిని మత సాంఘిక విషయములలో నభిప్రాయభేదములు గలిగెను. దురదృష్టవశమున నేనా వివాదములలో దగులుకొంటిని. అది నా బుద్ధిపూర్వకముగ చేసిన దైనను పిమ్మట విచారించితిని. అది యెట్టిదనిన, తణుకులో పెమ్మరాజు సీతారామయ్యగారని యొక న్యాయవాది యుండెను. ఆయన సంస్కృతసారస్వత జ్ఞానముగలవారు. ఆంధ్రరచనలకుగూడ నలవాటు పడినవారు. ఆయనతో నాకు వివాదముగలిగెను. గోటేటి కనకరాజుగారని యొక న్యాయవాది నరసాపురములో నుండిరి. ఆయన భగవద్గీతావిషయమై దెనుగులో నొక వ్యాసము వ్రాసిరి. ఆ వ్యాసముక్రింద కనకరాజుగారు "కె" యని సంతకము చేసిరి. కనకరాజను పేరున కింగ్లీషులో మొదటియక్షరము "కె." పెమ్మరాజు సీతారామయ్యగారు కనకరాజుగారి వ్యాసముమీద "సువర్ణలేఖ"లో తెనుగున విమర్శనము వ్రాయుచు ఈ కనకరాజుగారనుటకు మారుగ "ఈకె" గారు, "ఈకె" గారని పలుమారు లుదహరించిరి. "ఈకె" యనగా "వెంట్రుక" యని యర్థమున్నది గనుక, కనకరాజుగారిని "వెంట్రుకగా"డని యర్థము వచ్చునట్లు శ్లేషలో దనకుగల పాండిత్యము జూపుటకై నిందాగర్భముగ వ్రాసిరి. అది జదివినప్పుడు నాకెంతో కోపమువచ్చినది. సీతారామయ్యగారు నన్నేమియు దూషింపకపోయినను, మిక్కిలి యనుచితమైన యా వ్రాత నాకు గోపము తెప్పించినది. ఏలయన, శ్రీ కనకరాజుగారు సజ్జనుడు. నాకు జిరపరిచితుడు. ఆంగ్లవిద్యాపారంగతుడు. సంఘ

సంస్కరణాభిమాని. వీరేశలింగముగారికి ముఖ్యశిష్యులలో నొకడు. రాజమహేంద్రవర కళాశాలలో జదువుకొనుచున్నప్పుడు శ్రీ వీరేశలింగముగారు స్థాపించిన "సత్యసంవర్ధనీ" పత్రికకు మహారాజశ్రీ రాయసం వెంకటశివుడుగారు, గోటేటి కనకరాజుగారు, సత్యరాజు మృత్యుంజయరావుగారు మొదలగువా రింగ్లీషున, నాంధ్రమున వ్యాసములు వ్రాసి యా పత్రికానిర్వహణమున వీరేశలింగముగారికి మిక్కిలి తోడుపడుచుండెడివారు. సంఘసంస్కరణమున వీరు మువ్వురు మనఃపూర్వకమైనవిశ్వాసముగలవారగుటచే, వీరేశలింగముగారి దయకు, గౌరవమునకు బాత్రులైరి. ఆ కారణమున నాకును కనకరాజుగారియెడ గౌరవము. ఆ గౌరవనీయుని నిష్కారణముగ సీతారామయ్యగారు తూలనాడిరని నా మనసునకు నొప్పి కలిగినందున, సీతారామయ్యగారి విమర్శనకు నుత్తరము వ్రాసి దానిని "సత్యవాదిని" లో బ్రకటించితిని. అందు పెమ్మరాజు సీతారామయ్యగారనుటకు మారుగ సంస్కృతవ్యాకరణ సాంప్రదాయానుసారముగ వారి నామమునకు నేను బ్రత్యాహారము చేసితిని. "ప్రత్యాహార" మనగా నామము పూర్తిగా చెప్పక మొదటి యక్షరమును, జివర యక్షరమును జెప్పుట. ఆ సాంప్రదాయమునుబట్టి పెమ్మరాజు సీతారామయ్యగా రనగా మొదటియక్షరమైన "పె" యనుదానిని, కడపట యక్షరమైన "య్య" యనుదానిని గలిపి "పెయ్య" యని నేను సీతారామయ్యగారి పేరు వచ్చినప్పుడెల్ల నా వ్యాసములో వాడితిని. కనకరాజుగారికి "ఊకె" యని సీతారామయ్యగారు వాడుటచే, వారికిగూడ నేను హాస్యాస్పదమైన పేరు పెట్టవలెనని నేనట్లు వ్రాసితినిగాని, మరియొక గారణముగాదు. కాని యిట్లు వ్రాసినందుకు తరువాత నాలో నేను మిక్కిలి పశ్చాత్తాపపడితిని. ఏలయన, సీతారామయ్యగారు నాకు బాల్యమిత్రుడు. వీరవాసరములో జదువుకొన్నప్పుడు నేమిరువుర మొక్కతరగతిలో జదివిన సహాధ్యాయులము. తరువాత నేమిరువురము చేరియొక పాఠశాలలో జదివినను మిత్రులుగనే యుంటిమి. పిమ్మట రాజమహేంద్రవరములో జదువుకొనుటకు వారును వచ్చిరి. నేనును వచ్చితిని. వారు కళాశాలలో బి. ఏ. వరకు జదువుకొనిరి. నేనంతవరకు జదువుకొనకపోయినను, నే

మచ్చటగూడ పరస్పరగౌరవమును, ప్రేమయు గలిగి, తరచు కలుసు కొని ముచ్చటలాడుచుండెడివారము. వారు విద్యార్థిదశనుండియు పూర్వాచారపరాయణులు. నేను సంఘసంస్కరణ ప్రియుడను. వీరేశలింగముగారి యనుచరుడను. నాజోలికెన్నడు రానట్టియు నాకు బాలసఖుడైనట్టియు, పెద్దమనుష్యునితో నేనే కయ్యమునకు కాలు దువ్వి పోరాటము పెట్టుకొంటిననని, విషాదమునొంది నా వ్యాసము నకు సీతారామయ్యగారేదో ప్రత్యుత్తరము వ్రాసినను నేను దానికి బదులువ్రాయక, యేదోకారణమున బుట్టిన స్వల్పవివాదము ప్రజ్వ లింపచేయక, యడచి యార్పివేయుట చదువుకున్నవారికి లక్షణమని, నేనే నాకు బుద్ధి చెప్పుకొని యూరకొంటిని.

సంఘసంస్కరణమునకై ప్రత్యేకము పాటుబడుచున్న "సత్య వాదిని"కిని, శ్రీ కాశీభట్ట బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారిచే స్థాపింపబడి, కాకినాడలో నడుపబడుచున్న "ఆర్యమతబోధిని" యను పూర్వా చారపరాయణ పత్రికకును గూడ నభిప్రాయభేదములు గలిగెను. బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారు తమ పత్రికలో వీరేశలింగముగారి యభిప్రా యములను ఖండించుచు వచ్చిరి. వీరేశలింగముగారు "సత్యవాదిని" లో బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారి యభిప్రాయములను ఖండించుచువచ్చిరి. విమర్శనములను పేరేగాని, యవి పరస్పరనిందలు. సంఘసంస్కరణ మును వారు, పూర్వాచారమును వీరు దూషించుచుండిరి. ఇందు వీరేశలింగముగారు కొన్ని మనోహరములైన హాస్యసంజీవనులు గూడ వ్రాయుచుండిరి. వీరేశలింగముగారి హాస్యరసము మిక్కిలి రసవంతముగ నుండెడిదని వేరే చెప్పనక్కరలేదు. వీరేశలింగము గారేగాదు, నేనుగూడ "సత్యవాదిని"లో బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారి మీద గొన్నివ్రాతలు వ్రాసితిని. అందులో గొన్ని యనుచితము లైన వ్రాతలుగూడ గలవు. వయఃపరిణామమునందిన యీకాలమున నా నాటి వెకిలివ్రాతలు దలచుకొన్నయెడల నాలో నాకే సిగ్గగుచుం డును. వీరేశలింగముపంతులుగారు చెన్నపురినుండి వచ్చిన తరువాత వారు తమ గ్రంథములన్నింటిని సంపుటములుగ నే ముద్రాక్షర శాలలో ముద్రించి ప్రకటించిరో, యా చింతామణీ ముద్రాక్షర శాలను శ్రీ సత్యలోలు గున్నేశ్వరరావుగారికి విక్రయించిరి. ఆముద్రా

యంత్రమునుగొని గున్నేశ్వరరావుగారు దానిలో "ఆంధ్రకేసరి" యను తెనుగు వారపత్రికను నెలకొల్పి ప్రకటింపజొచ్చిరి. ఆ పత్రికకు సమర్థులై, "ఆంధ్రుల చరిత్రము" మొదలైన మహాగ్రంథములు వ్రాసిన శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారిని గున్నేశ్వరరావుగారు పత్రికా సంపాదకులుగ నియమించిరి.

1904 వ సంవత్సరమున కాకినాడలోనున్న శ్రీ పిఠాపురము రాజుగారి కళాశాలలో ప్రధానాచార్య పదవి ఖాళీయయ్యెను. ఆపదవికి, వి. శ్రీనివాసశాస్త్రిగారును, రఘుపతి వేంకటరత్ననాయుడుగారును దరఖాస్తు చేసిరి. వేంకటరత్నమునాయుడుగారు సంఘసంస్కరణ ప్రియులును, బ్రహ్మసమాజ ప్రియులునగుటచే, వారికే ప్రధానాచార్య పదవి నొసగినచో బాలకులందరును పూర్వాచారమును విడిచి బ్రహ్మమతస్థులై చెడిపోదురని దురభిప్రాయపడి కాకినాడ పురప్రముఖులు కొందరును, కళాశాలా పరిపాలక సంఘములో కొందరును నాయుడుగారి కా పదవి నియ్యక శ్రీనివాసశాస్త్రిగారి కిచ్చుట మేలని తలంచిరి. ఈవార్త వీరేశలింగముగారు విని, రాజమహేంద్రవరమునుండి కాకినాడవెళ్ళి, నాయుడుగారి నిమిత్తమై ప్రయత్నము చేసిరి. మా పురప్రముఖులైన శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు శ్రీనివాసశాస్త్రిగారి నిమిత్తము ప్రయత్నము చేసిరి. అదృష్టవశమున నెట్టకేల కా పదవి నాయుడుగారికే యయ్యెను. ఆ పదవిలోచేరి పనిచేయుటకు నాయుడుగారు సికిందరాబాదునుండి బయలుదేరి కాకినాడ వెళ్ళుచుండిరి. ఆ వార్త దెలిసిన పిదప శ్రీ ధారవాడ కృష్ణారావుపంతులుగారును, నేనును గలసి యాలోచించి నాయుడుగారి కొక యభినందన పత్రిక సమర్పించుట సముచితమని నిశ్చయించితిమి. ఆ నిశ్చయము ననుసరించి శ్రీ ధారవాడ కృష్ణారావుగారే యింగ్లీషున నొక యభినందన పత్రమును సిద్ధపరచిరి. కృష్ణారావుగారు, నేనును రాజమహేంద్రవరము రైలుస్టేషనునకు వెళ్ళి, పొగబండిలో రెండవ తరగతియందున్న నాయుడుగారిని దర్శించి, యొక సారి దిగిరమ్మని కోరి ప్లాటుఫారముమీద గుర్చివేయించి యందు వారిని గూర్చుండబెట్టితిమి. అభినందనపత్రమును కృష్ణా

రావుగారే చదివి సమర్పించిరి. మేమిమువ్వురమేగాక మరికొందరు మిత్రులుగూడ నచటనుండిరి. వారి పేరులు మరచితిని.

శ్రీ వీరేశలింగము పంతులుగారు చెన్నపురినుండివచ్చి, ప్రాత యూరిలో నున్న స్వగృహములో ప్రవేశించి, "వితంతుశరణాలయము"ను మొట్టమొదట వారి యింటనే స్థాపించి, దాని కనుబంధముగా నొక బాలికా పాఠశాల నెలకొల్పిరి. ఇందుచేత "శరణాలయము"లోని బాలికలకేగాక చుట్టుప్రక్కల బాలికలకుగూడ విద్యాభ్యాసము చేయుట కనువుపడెను. వీరేశలింగముగారియెడ భక్తిగల గృహస్థులనేకులు తమ బాలికలను మునుపువారు చదువుచున్న దొరతనమువారి బాలికాపాఠశాలనుండి తీసివేసి నూతనముగా స్థాపింపబడిన వీరేశలింగముగారి పాఠశాలకు బంప నారంభించిరి. అందు ముఖ్యులు శ్రీ కనుపర్తి శ్రీరాములుగారు, చిత్రపు నరసింహారావుగారు, సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు, దామెర్ల వెంకటరమణారావుగారు; కొట్టు రాఘవయ్యగారు మొదలగు మెరకవీధి తెలగాలుగూడ తమ బాలికలను పంపినట్లు నాకు జ్ఞాపకము. నేనును నా రెండవ చెల్లెలు కూతుల నిద్దరిని పంతులుగారి పాఠశాలకే బంపితిని. రాయనవరపు రామమూర్తిగారు గూడ తమ మరదండ్రను వారిపాఠశాలకే పంపిరి. వీరేశలింగము పంతులుగారు తమ బాలికాపాఠశాలకు దగిన యుపాధ్యాయుల నేర్పరచి, నింగ్లీషు తామే స్వయముగ బోధించుచుండిరి. పంతులుగారు కొన్ని తరగతులను తమ మేడమీదను. మరికొన్ని తరగతులను నడుగుభాగము నందుంచి నల్లబల్లలు, కూర్చుండు బల్లలు, దేశపటములు సమకూర్చి, యుపాధ్యాయుల జీతములు మొదలైన వ్యయములు దామేభరించి, పాఠశాలను సక్రమముగ నడుప జొచ్చిరి.

ఈ సంవత్సరమున (1905) మాకుటుంబమునకొక గొప్ప విపత్తు సంభవించెను. గత సంవత్సరమున క్రోధి (1904) నా రెండవ చెల్లెలైన యచ్చమ్మ పెనిమిటి మధునాపంతుల రామస్వామి వేసవి సెలవులలో నన్ను జూడవచ్చి జ్వరపీడితుడై మాయింటనే, మే నెల 16 వ తేదీని మృతినొందెననియు, నతడు బోవునప్పటికి యతనిభార్య నా రెండవ చెల్లెలు గర్భవతియై యుండెననియు, యతను బోయిన

నిరువదియవనాడు జూను నెల 4 తేదీని నా మొ మగశిశువును గనె ననియు నిదివరకే వ్రాసితిని. మగదిక్కులేని నా చెల్లెల కాబాలుడు కన్నుల చందమామయై భర్తపోయిన దుఃఖముకొంత శమింపజేయు చుండెను. సాయంకాలము నేను నాటకశాలనుండి యింటికి వచ్చి బాలునొకసారి యెత్తుకొని ముద్దాడునప్పటికి నాయాయాసమంతయు దీరి నా మనస్సు ప్రసన్నమై యుండెడిది. తల్లిదండ్రు లిద్దరు పచ్చని వాండ్రగుటచే బాలుడు సువర్ణచ్ఛాయ గలిగి పెద్ద కన్నులు గలిగి, పున్నమచందురునివంటి మొగముగలిగి మాతల్లికి తనతల్లికి మహా నందకరుడై యల్లారు ముద్దుగా బెరుగుచుండెను. వాడు బ్రతికిన జాలునని నేను వానికి సరిగా నామధేయమైనా జేయలేదు. సంతాన విహీనుడనైన నాకు జనక విహీనుడైన యీబాలుడు పెరిగి పుత్త్ర ప్రాయుడై యేడుగడయై యుండునని పంచప్రాణములు వానిమీదనే బెట్టుకొని, పాలదాదులనుపెట్టి పాలిప్పించి, బాలు నెల్లవిధముల సంరక్షించుచుంటిని.

1905 వ సంవత్సరము జూన్ నెల 4 వ తేదీని వానికి జన్మ దినోత్సవము జేసితిని. అంతలో నెక్కడనుండి వచ్చెనో, జూన్ నెల 10 వ తేదీని యీ బాలునకు జ్వరము విరేచనములు పట్టుకొనెను. జూన్ నెల 11 వ తేదీని మధ్యాహ్నము విద్యాభిమానినీ సమాజ పక్షమున మహామహోపాధ్యాయ శ్రీ కొక్కొండ వేంకటరత్నము పంతులుగారి యాధిపత్యమున, శ్రీ కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారి యింటియొద్ద జరిగిన సభలో నేను "వసుచరిత్ర"ను గురించి యుప న్యాసమిచ్చి సాయంకాల మింటికి వచ్చునప్పటికి బాలునకు రోగము కొంచెము తగ్గినట్లు కనబడినది. నా మిత్త్రులైన దామెర్ల వెంకట రమణారావుగారే సానుభూతితో మందిచ్చుచుండిరి. కాని, 12 వ తేదీనుండి జ్వరము, దాహము నెక్కువయ్యెను. పదునాలుగవ తేదీన రోగము భయంకరముకాగా రాత్రియంతయు బాలునకును, మాకును నిద్రలేకపోయెను. జూను 15 వ తేదీ మధ్యాహ్నము మూడుగంటలకు బాలుడు మృతినొందెను. పోవునప్పటికి నా బాలునకు సంవత్సరము మీద పదిదినములు వయస్సు భగవంతుని యాశయమేమో కించి జ్ఞులమైన మన మూహింపలేము గదా? ఈ యర్భకుడేల పుట్టవలెను?

యేల యకాలమున మృతినొందవలెను? పూర్వజన్మపాపము బాలునిదా! తల్లిదా! మాదియా! ఎవరిదో తెలియదుగదా! తల్లిదే యైన పక్షమున యామె యేపాపము జేసినందుల కీపుత్రశోకము సంభవించెనో తెలియదు. ఈ బాలుని మరణముతో నా యాశలడుగంటెను. నా మనోరథములు మంటగలసెను. బాలుడు మరణించినపుడు దుఃఖవశమున నేను మైమరచితిని. జగమంధకార బంధురమయ్యెను. దుఃఖపడిన నుపయోగము లేదని నే నెరిగియు, దుఃఖము చాలకాలమువరకు నే నడచుకొనలేకపోతిని. క్రమక్రమముగ నీ మనోవ్రణము కాలము గతించినకొద్ది నివారణమయ్యెను. ఆనాటి దృశ్యము నే నిప్పుడు దలచుకొన్న నా మనసు దుఃఖపూరితమై నా కన్నులు నీరుగ్రమ్ముచున్నవి. దుఃఖజాడ్యముల బాపుటకు భగవంతు డొక్కడే పరమ చికిత్సకుడు గదా! అతనినే నమ్మి కాలక్షేపము జేయుచుంటిని.

రాజమహేంద్రవరము మ్యునిసిపల్ సభకు 1892 వ సంవత్సరము మొదలుకొని 1901 వ సంవత్సరము వరకు గల తొమ్మిది సంవత్సరములు నిడమర్తి జలదుర్గప్రసాదరాయుడుగా రధ్యక్షులై యుండిరి. వారి తరువాత శ్రీ మోచర్ల రామచంద్రరావుగా రధ్యక్షులైరి.

——

స్వీయచరిత్రము

పదమూడవ ప్రకరణము

ప్రకాశముగారి సీమప్రయాణము.

1903వ సంవత్సరమున టంగుటూరి ప్రకాశముగా రధ్యక్షులై యొక సంవత్సర మైనతరువాత, నవగా 1904వ సంవత్సరము నవంబరు నెలలో, బారిస్టరు పరీక్షకు జదువుటకై నింగ్లాండు వెళ్ళిరి. విదేశ ప్రయాణము నా కిష్టమే గనుక, వెళ్లుమని నేనుగూడ ప్రకాశముగారిని కొంత ప్రోత్సహించితిని. వారు కొంతకాలము సీమలోనుండి, 1905వ సంవత్సరమున జూలై 16వ తారీఖున రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. సాహసించి విదేశప్రయాణము చేసినందుకు ప్రకాశముగారిని సంఘములో స్వేచ్ఛగా జేర్చుకొనుట యుక్తమని నాకు దోచినందున ప్రకాశముగారి కొక విందుచేయుమని నా ప్రియమిత్రుడైన తల్లాప్రగడ చలపతిరావుగారిని నేను మిక్కిలి ప్రోత్సాహపరచితిని. నామాట త్రోసివేయక, చలపతిరావుగారు తన మేనల్లుడైన రాయవరపు రామమూర్తిగారి యింట ప్రకాశముగారికి విందుచేసిరి. చలపతిరావుగారును, నేనును గలసి వెళ్ళి కొందరు మిత్రుల నా విందునకు బిలిచితిమి. వచ్చినవారిలో నీ క్రింది పెద్దమనుష్యులుండిరి. ధారవాడ వెంకటకృష్ణారావుగారు, సారంగు భీమశంకరరావుగారు, కనుపర్తి శ్రీరాములుగారు, దామెర్ల వెంకటరమణారావుగారు, సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారు, టంగుటూరి శ్రీరాములుగారు, టంగుటూరి ప్రకాశముగారు, చెరువు సోమయాజులుగారు, రాయవరపు రామమూర్తిగారు, నేను మరికొందరు మిత్రులును. విందునకు వచ్చినవారి పేళ్లు నిర్భయముగా "సత్యవాదినీ" పత్రికలో ప్రకటించిరి. ప్రకటింపబడినతోడనే పట్టణములో గొప్ప సంక్షోభము బయలు దేరెను. ఊరట్టుడికినట్లుడికెను. సీమ వెళ్ళినవారితో భుజించుట మహాపాతకమని యభిప్రాయపడి సభాపతులు మొదలగు వైదికశిఖామణులు సంఘమర్యాద గాపాడుకొనుటకు మార్కండేయస్వామివారి యాలయములో గొప్ప సభ జేసిరి. అప్పుడు గవర్నమెంటు వారి న్యాయవాదిగనున్న మహారాజశ్రీ చిత్రపు వేంకటాచలము

పంతులుగా రాసభ కధ్యక్షత వహించిరి. ప్రకాశముగారు సీమకు వెళ్ళిన విషయమును, వారికి చలపతిరావుగారు చేసిన విందువిషయమును సభాపతు లభినవవిరూపాక్ష మఠాధిపతులైన శ్రీ శంకరాచార్యస్వాములవారికి దెలియపరచిరి. అప్పుడు రెడ్డిపోలవర గ్రామ నివాసియై పూర్వాశ్రమమున యనమండ్ర నరసింహశాస్త్రిగారను పండితులు పీఠాధిపతులుగానుండిరి. ఆ స్వాములవారు వెంటనే సీమవెళ్ళినందుకు ప్రకాశముగారికిని, విందుచేసినందుకు చలపతిరావుగారికిని, వెలిపత్రికలు బంపి, విందులో పాల్గొన్న మావంటివారికి ముందుగ నాంక్షపత్రికలు బంపక, "మీరు ప్రకాశముగారికి చలపతిరావుగారు చేసిన విందులో పాల్గొన్నారట నిజమా?" యని ప్రశ్న వేయుచు శ్రీముఖముల బంపిరి. అట్టి శ్రీముఖముల నందుకొన్నవారిలో నేనొకండను. ఆ జాబు చేరినతోడనే నేను వారికి ప్రత్యుత్తరమంపితిని. వారికి "శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్యవర్య" యను బిరుదములతో జాబులు వ్రాయవలెను. నేనా బిరుదములేమియు వ్రాయక, "అభినవవిరూపాక్ష మఠాధిపతులైన శంకరాచార్య స్వాములవారికి" నని పైనను, లోపలను వ్రాసి, "నమస్కారములు"నను మాటలుగూడ వ్రాయక, ప్రకాశముగారికి చలపతిరావుగారు చేసిన విందులో నేను ప్రకాశముగారి పంక్తిని భోజనము చేసితినని ప్రత్యుత్తర మిచ్చితిని. నా జవాబు స్వాములవారికి కొంత పెంకితనముగానున్నట్లు కనబడెను. తరువాత నొకసారి నా మేనమామగారైన మల్లయ్యశాస్త్రిగా రొకచోట స్వాములవారిని కలుసుకొనిరట. అప్పుడు స్వాములవారు నా మేనమామగారితో రాజమహేంద్రవర ప్రసంగములు తెచ్చి "శాస్త్రిగారూ! మీ మేనల్లుడు గురుధిక్కారము చేయుచున్నాడు! మేమేమైన చేసినపక్షమున మీకు కష్టముగా నుండునని మేమాలోచించుచున్నాము." అనిరి. ఆ మాటలు విని మల్లయ్యశాస్త్రిగారు, "నా మనసున కేమియు నొప్పియుండదు. మీ యిష్టము వచ్చినట్లు చేయు"డని చెప్పిరట. స్వాములవారు నాకుగాని, గున్నేశ్వరరావుగారికి గాని, యాంక్షపత్రికలు పంపలేదు. నేను వారిమీద నభియోగము దెత్తుమని భయమున నూరకుండిరని జనులు చెప్పుకొనిరి.

పూర్వము వితంతువివాహములు ప్రారంభమైనపుడు వెనుకటి శంకరాచార్య స్వాములవారు మహారాజశ్రీ ఆత్మూరి లక్ష్మీనరసింహ శ్రేష్ఠిగారికి వితంతువివాహములలో జోక్యము గలుగ జేసుకొన్నందుకు నొక యాంక్షపత్రిక బంపిరి. అంతట లక్ష్మీనరసింహశ్రేష్ఠిగారు స్వాములవారి మీద నభియోగము దెచ్చి హైకోర్టుదాక పోరి, స్వాములవారికి రెండువందల రూపాయల జరిమానా వేయించిరి. మఠాధిపతుల కా దెబ్బ యిప్పటికిని జ్ఞాపకమున్నది. అందుచేతనే స్వాములవారు మా కాంక్షపత్రిక బంపుటకు సందేహించిరి. మఠాధిపతులైన స్వాములవారన్న నా కెంతమాత్రము గౌరవము లేదు. పండితులు కొందరు కష్టపడి పీఠము లెక్కి లోకమందరు తమ శిష్యులని విర్రవీగుచు భిక్షులని పేరుపెట్టుకుని సోమరిపోతులై నేతి పిండివంటలతో ప్రతిదినమును భోజనము చేసి, పట్టుపాన్పుల మీద పండుకొనుచు, ఏనుగులు, పల్లకులు, గుర్రములు మొదలైన సిబ్బందిని వెంటబెట్టుకొని నూరూర దిరుగుచు నానాబాధలుపెట్టి యింటింటికి రూపాయి చొప్పున వసూలుచేయు ధనమంతయు దుర్వ్యయము చేయుచుందురు. వారు భిక్షానంతరమున "భగవద్గీతల"లో నొక యధ్యాయముగాని, యొక "యుపనిషత్తు"గాని యొక "బ్రహ్మసూత్రము"గాని బోధించిన పాపమున నెప్పుడుబోరు.

స్వాములవారిలో గొందరి పుస్తకముల పేరులే యెరుగరు. ఒక పీఠాధిపతి ధనము చాల ప్రోగుచేసి, కుమాళ్ళకు పెంకుటిళ్లు గట్టించి, భూములుగొని యిచ్చిరి. మరియొక పీఠాధిపతి పీఠముకొరకు పూర్వపు పీఠాధిపతులు సంపాదించిన పీఠపు నగలను వెండి దీపస్తంభములను విక్రయించి, తన యుంపుడుకత్తెయైన వేశ్యాంగన కిచ్చిరట. పీఠాధిపతులయొద్ద నిరంతరము గొన్ని యాంక్షపత్రికలు కొన్ని శుద్ధపత్రికలు నిలువయుండును. ఎవరిమీదనైన గోపమువచ్చినప్పుడు స్వాములవా రొక యాంక్షపత్రికనుదీసి, వానిమీద ప్రయోగించి, తమకు వారు తగినంత లంచమిచ్చినప్పుడు శుద్ధపత్రిక నొకదానిని ప్రసాదించుచుందురు. ఇటువంటి పీఠము లెంత త్వరలో నాశనమైన నంత త్వరలో దేశము బాగుపడునని నా యభిప్రాయము. ఇటువంటి పీఠములు జనులపై నధికారము గలిగియుండవలెనని "మనుస్మృతి"లో

గాని, కలియుగము నిమిత్తమై నుద్దేశింపబడిన "పరాశరస్మృతి"లో గాని, "యాపస్తంబసూత్రముల"లోగాని, "గౌతమసూత్రముల"లో గాని, "భారతా"ది మహాగ్రంథములలోగాని చెప్పబడలేదు. ఈ పీఠ మధికార ప్రియులగు విద్యారణ్యాది మహాపురుషులచే స్థాపింపబడి గతానుగతికముగ వచ్చుచున్నది. కొన్ని మఠములకు సంవత్సరము నకు వేలకొలది రూకలు రాబడివచ్చు నగ్రహారములు గలవు. ఈ పీఠాధిపతులు నిరంకుశాధికారులు. దేశాభివృద్ధి కరములైన కార్యములు వీరికి గిట్టవు. ప్రకాశముగారి సీమ ప్రయాణముగూర్చి యుపన్యసించుచు నేనిట్లు చెప్పితిని. "ఏదేని నేరముజేసిన వానికి ధనదండనము విధించి, దారా పుత్రాదులను విడచి, కారాగృహములో నుండుమన్యాయాధికారులు విధింతురుగదా? విద్య నిమిత్తము విదేశముల కరిగినవాడు మూడు సంవత్సరములు విదేశములో నుండవలెనుగదా! అదే ద్వీపాంతరవాస శిక్షగా గ్రహింపుడు! ఆ మూడేండ్లలో పదివేల రూపాయలయిన ఖర్చుబడునుగదా! ఆ పదివేలు జరిమానా విధింపబడినట్లు గ్రహింపుడు! పరదేశవాసముచేసిన పాపమున కింత కంటె నెక్కుడు శిక్ష యెందుకు? విదేశ ప్రయాణము చేసిన వీఁడు తనకు తానే విధించుకొన్న శిక్ష యిది! స్వయంకృతాపరాధమునకీ స్వయంకృత శిక్ష చాలు. ఇది దేశోపకారకమైన కార్యము కనుక దీనికై యాగ్రహింపకుడు."

1905 వ సంవత్సరము ప్రారంభమున శ్రీకృష్ణ నరకాసురుల యుద్ధమును గురించి యొక నాటకమును వ్రాయదలచి, "ప్రసన్న యాదవ" మని దానికి పేరుపెట్టి, జనవరి నెలలో మొదటి యంకము వ్రాసితిని. ఆ సంవత్సరము నాటకము ముగింపలేదు. నేను రాజమహేంద్రవరములోను, భీమవరములోను, పాఠశాలలు స్థాపించుట చేతను, నేనుపాధ్యాయుడుగ నుండక పోవుటచేతను నాకు గొంత ఋణము పెరిగినది. ఆ ఋణవిమోచనార్థమై యొక యేర్పాటు చేయవలసివచ్చెను. సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావు నాటకప్రియుడు. విశేషించి మానాటకసమాజమున కుపాధ్యక్షుడు. ఆ సమాజమునకు నేనధ్యక్షుడనగుటచే నేమిరువురము సాయంకాలము కలుసుకొనుచుండువారము. నా నాటకములను మాసమాజమువారు పలుమారు

రంగస్థలమున ప్రదర్శించుచుండిరి. అవి జనరంజకముగ నుండుటచే బరంపురము నుండియు, మరికొన్ని యితరస్థలములనుండియు నానాటకములకు వ్రాతప్రతులు వ్రాసిపంపమని హనుమంతరావు నాయుడు గారికిని, తాతయ్యనాయుడు గారికిని వారి బంధుమిత్రుల వద్దనుండి జాబులువచ్చెను. వ్రాతప్రతులు వ్రాసి పంపుటకు వారు బద్ధకించి యూరకుండిరి. అందుచేత నానాటకముల నచ్చువేయించవలసినదని నామిత్రులు గొందరు నాకు సలహాచెప్పిరి. అచ్చువేయించవలెనని నాకును కోరిక యుండెనుగాని, నాయొద్ద ధనములేదు. పూర్వమెప్పుడో వ్రాసిన నాటకములను సవరింపకుండ నచ్చువేయుట బాగుండదని నాకుదోచెను. సవరించుటకు దగిన యవకాశము లేకపోయెను. ఇట్లుండగ, సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారు నాకొక యుపాయము చెప్పిరి. నేను రచియించిన నాటకములలో "సీతాకళ్యాణము" "పారిజాతాపహరణము", "ద్రౌపదీ పరిణయము", "గయోపాఖ్యానము" అను నాలుగు నాటకములు తన కైదుసంవత్సరములు గుత్తకీయవలసినదనియు, నాయయిదు సంవత్సరములలో నాపుస్తకముల నచ్చువేయించుకొని లాభనష్టముల ననుభవించెదననియు, 'నందుకు ప్రతిఫలముగా నాకు నాలుగు నాటకములకు నాయన వేయిరూపాయల నిచ్చెదమనియు, వర్తమాన మంపిరి. ఆయుపాయము నాకు నచ్చెను. ఈ సొమ్ముతో నా పుస్తకము లచ్చుపడుటయేగాక నాఋణముగూడ దీరిపోవునని సంతోషించి, నేను వారి సలహానంగీకరించి, వారితో నొక యొడంబడిక చేసికొని ద్రవ్యము పుచ్చుకొంటిని. నాటకములు సవరింపకుండ నచ్చువేయుట నాకిష్టములేదు. అందుచేత, నేనొక గుమాస్తాను నియమించుకొంటిని. ఆగుమాస్తా సత్యవోలు అప్పారావుగారు. అప్పారావుగారికిని, గున్నేశ్వరరావుగారికిని . నింటిపేరొకటేగాని వారు జ్ఞాతులుమాత్రముగారు. సత్యవోలు అప్పారావుగారు నేను మ్యునిసిపలు స్కూలులో నుపాధ్యాయుడుగ నున్న కాలమున నా స్కూలులో చదువుకొనుటచే కొంతకాలము నాకు శిష్యుడు. వీరిని గుమాస్తాగ నేర్పాటు చేసుకొన్న పిమ్మట నేను మొదట "పారిజాతా పహరణ" నాటకమును సవరింప నారంభించితిని. సవరించుట యనగా నందు పూర్వము పద్యములు లేని పాత్రలకు పద్యములు

పెట్టుటయు, దక్కువయున్న పాత్రలకు నెక్కువ పెట్టుటయు, మును పున్న భాగములు గొన్ని తీసివేసి క్రొత్తభాగములు చేర్చుటయు,నని నాయభిప్రాయము. ఈ విధముగ నేను "పారిజాతాపహరణ" నాటకమును సవరించి, 1905 వ సంవత్సరాంతమునకు ముద్రణమునకు సిద్ధముచేసి నేను గున్నేశ్వరరావుగారి కిచ్చితిని. చింతామణి ముద్రాక్షరశాల గున్నేశ్వరరావుగారి చేతిలోనుండుటచేత, వారు దానిని సాధ్యమైనంత త్వరగ ముద్రించిరి. నాలుగు నాటకములలో నేనొక నాటకమును గున్నేశ్వరరావుగారికిచ్చితిని గాపున మూడు నాటకములు వారికీయవలసినభారము నామీఁదనుండెను. "పారిజాతా పహరణ" నాటక మచ్చుపడి ప్రమురింపబడిన వెంటనే యది జనాదరణము బడయజొచ్చెను.

ఆ నాటకమునందు శృంగారరసముతోపాటు హాస్యరసము గూడ విశేషముగానుండెను. "సీతాకళ్యాణము"ను, "ద్రౌపదీ పరిణయము"ను, సవరించుటకును శుద్ధప్రతి వ్రాయించుటకును నేను కొంత జాగుచేసెనందున, "సీతాకళ్యాణము"నకు బదులుగా నా రచించిన "ప్రసన్నయాదవ" నాటకమును దనకిమ్మని అడిగినందున 1906 వ సంవత్సరము జూను నెలనాటికి నేనా "ప్రసన్నయాదవ" నాటకమును సమాప్తముచేసి వారికిచ్చితిని. ఆ కారణమున "సీతాకళ్యాణ" నాటకమును నేను సవరింపవలసిన యవసరము లేకపోయెను. 1909 వ సంవత్సరము వరకును "గయోపాఖ్యానము"ను సవరించుటకు నా కవకాశము లేకపోయినందున, నా సంవత్సరము సవరించి నేను దానిని వారికిచ్చితిని. "పారిజాతాపహరణము", "ప్రసన్న యాదవము", "గయోపాఖ్యానము" నను మూడు నాటకములు వారచ్చువేయించి విక్రయించినందున నాకు వారిచ్చిన సొమ్ము, అసలీ ఫాయిదాలలో చేరుటయేగాక, కొంతలాభము వచ్చుటచే "ద్రౌపదీ పరిణయ" నాటకమును సవరించి యిమ్మని నన్ను వారు త్వరపెట్ట లేదు. నాటికీ, నేటికీ నేను వారికా నాటకము నీయ లేదు. పాపము గున్నేశ్వరరావుగారుగూడ 1925 వ సంవత్సరములో మృతినొందిరి. అదిగాక, గున్నేశ్వరరావుగారు స్థాపించిన "ఆంధ్రకేసరి" పత్రికను శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారు సంపాదకులై, సమర్థముగా నడు

పుచున్నను నేనుగూడ కొన్ని సంవత్సరములు గంభీరములై జనులకు రుచికరములైన వ్యాసములువ్రాసి యిచ్చుచుంటిని. అది మనసులో నుంచుకొని గున్నేశ్వరరావుగారు నేను నాలుగవ నాటకము నీయక పోయినను, నన్నే విధముగను బాధింపక యూరకుండిరని నా నమ్మకము.

నాపైస్థానములోనున్న రాజమహేంద్రవర "హిందూనాటక సమాజము"ను గురించి సింహావలోకనముగా, గొన్ని విషయము లిచ్చుట వ్రాయకతప్పదు. హనుమంతరావు నాయుడుగారు మా సమాజమునకు ముఖ్యప్రాణమేయని చెప్పుట యతిశయోక్తిగాదు. 1902వ సంవత్సర మేప్రియలు నెలలో వారికి వాతముచేత కాళ్లు పడి పోయెను. ఇంటిలో దేకుటయేగాని వారు నడుచుట లేదుగదా! నిలువ బడుటకైన యోపిక లేకపోయెను. మ్యునిసిపలు పాఠశాలకు ప్రధానోపాధ్యాయులుగ పనిచేయ లేక సెలవు పుచ్చుకొనిరి. ఆ సంవత్సరము జూను నెలలో మా మ్యునిసిపలు సెక్రెటరీగా నున్న దామరాజు బసవరాజుగారు మృతినొందిరి. ఆ యుద్యోగమును మునిసిపలు సభ వారు హనుమంతరావు నాయుడుగారికిచ్చిరి. కాళ్ళు పడిపోవుటచే వారా యుద్యోగములో వెంటనే చేరలేకపోయిరి. రాజమహేంద్రవరములోని డాక్టరులును, చెన్నపురిలోని డాక్టరులును, నాయుడుగారి కెన్నడును కాళ్ళురావని నిర్ధారణచేసిరి. ఆ నిర్ధారణమునుబట్టి గవర్నమెంటువారు నాయుడుగారికి సెక్రెటరీపదవి నీయగూడదని ఖండితముగ వ్రాసిరి. అప్పుడు టంగుటూరి ప్రకాశముగారును, పిళ్ళారిసెట్టి నారాయణరావు నాయుడుగారును హనుమంతరావు నాయుడుగారిని వష్టూరు బంపిరి. వాతముచేత పడిపోయిన కాలుచేతులను, దెబ్బలుతగిలి విరిగిపోయిన కాలుచేతులను, నావునేతితో కట్లు కట్టి కుదుర్చుటలో వష్టూరు నివాసులైన కత్తారి రామరాజుగారు, సూరపురాజుగారును క్షత్రియ ప్రముఖులు నిరుపమాన ప్రజ్ఞావంతులు. వీరిసహాయమున కాలుచేతులు విరిగినవార నేకులు యథాప్రకారముగ కరచరణాద్యంగములు కలిగి సుఖపడుచున్నారు. మా జిల్లా జడ్జియైన ధారంటను దొరగారి కొకప్పుడు చేయివిరుగగా వారు కట్టుకట్టి, యాచేతిని చక్కజేసి, దొరగారి కృతజ్ఞతకు బాత్రులైరి.

హనుమంతరావు నాయుడుగారు కొన్ని మాసములు వస్తూరులోనుండి కట్లు కట్టించుకొని, సంపూర్ణారోగ్యమునుగలిగి, 1903 వ సంవత్సరము ఫిబ్రివరి నెలలో మ్యునిసిపలు పాఠశాలలో నెప్పటియట్లు పని చేయసాగిరి. ప్రతిదినము నాటక సామాజికులందరు నాటకశాలకు పోయి కుర్చీలమీదను, బల్లలమీదను గూర్చుండి హాయిగా గాలము గడుపుచుండెడివారు. ఆదినములలో మాకు నాటకశాలయే టవును హాలు. నాటకశాలయే స్వర్గము. జబ్బుగానున్న దినములలో నాయుడుగారు నాటకములలో వేషములు వేయకపోవుటయే గాక, సాయంకాల మందరితోపాటు నాటకశాలకు రాకపోవుటచే మా నాటక సమాజము వారి సహవాస సౌఖ్యము గోలుపోయి వారి ప్రసంగములు విను భాగ్యములేక "సింగములేని యడవి" వలె శోభావిహీనమై యుండెను. వారువచ్చి మరల నుద్యోగములో చేరినతరువాత నాటకములలో వేషములు వేయుట మానిరిగాని సాయంకాలమున మా నాటకశాలకువచ్చి, మాముచ్చటలలో పాల్గొని, మా కానందము కలుగచేయుచుండిరి.

నా పెత్తనములో నున్నప్పుడు నాటకశాలను నీతిమంతముగా జేయుటకై మిక్కిలి ప్రయత్నించితిని. నీతిని నిలుపుటకు, సమాజము యొక్క గౌరవమును స్వాతంత్ర్యమును గాపాడుటకు, నేను శక్యమైనంతవరకు ప్రయత్నము చేసితిని. మా సమాజములో సామర్థ్యముగల స్త్రీ వేషధారులు లేకపోవుటచే నేను ముప్పిడి జగ్గరాజను నతనిని స్త్రీ వేషధారణమునకై నెల కిరువది రూపాయలు జీతమిచ్చి పిఠాపురమునుండి పిలిపించితిని, అతను బ్రాహ్మణేతరుడు. అయినను స్ఫురద్రూపి. స్వచ్ఛమైన యుచ్చారణ గలవాడు. అభినయించుటలో మిక్కిలి నేర్పుగలవాడు. శ్రావ్యమైన కంఠముగలిగి, హృదయంగమముగ పద్యములు పాడగలవాడు. ఈతని రాకచే మా నాటకసమాజమునకు గొప్ప పేరు గలిగెను. నాయికపాత్రల నన్నింటిని నతడే ధరించి ప్రేక్షకుల పొగడ్తల నందెడువాడు. ఒకసారి మా నాటకసమాజములో ముఖ్యపాత్రలను ధరించు యువకులిద్దరు భంగు గలపిన క్షీరమును ద్రాగి, యసందర్భముగాను, నప్రస్తుతముగాను నొక నాటి మధ్యాహ్నము సమాజభవనములో మాటలాడ జొచ్చిరి. వెంటనే వారిని

నేను మా సమాజమునుండి తీసివేసి యావలకు బంపివేసితిని. మఱి రెండు దినములతరువాత వారు పశ్చాత్తాపమునొంది నా కడకువచ్చి, చేసినతప్పు నొప్పుకొని క్షమింపుమనికోరి, మరల సమాజములో జేర్చుకొమ్మని వేడిరి. అప్పుడు నేను వారిని క్షమించి మరల చేర్చుకొంటిని. అట్టి తెలివితక్కువ పనుల మరల నెన్నడు చేయక వారు జాగ్రత్తగా నుండిరి. మా సమాజమువారు తహసీలుదారుగారు మొదలగు నుద్యోగస్థుల కెన్నడును జడియలేదు. అధికారులకు భయపడి టిక్కెట్లు ముచితముగ నీయలేదు. ఒక యధికారి భార్య యుచితముగ టిక్కెట్లు బంపుమని వారి సేవకుని మా కడకు బంపెను. రాత్రి యెనిమిది గంటలకక్కడ దొరకునని టిక్కెట్లగదిచూపి, సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు సమాధానముచెప్పి వచ్చిన వానిని బంపివేసిరి. ఒక మేజస్ట్రీటుగారు మా సమాజముకడ రాత్రి డప్పులను వాయించు మంగలవాండ్రు చుట్టుపక్కలవాండ్రకు నిద్రాభంగము గలుగచేయుచున్నారని పోలీసువారిచేత దమకోర్టులో నభియోగము తెప్పించుకొని తామే వారికి జరిమానాల విధించిరి. అప్పుడు మేమూరకుండక జాయింటు మేజస్ట్రీటుగారియొద్ద నప్పీలుచేసితిమి. ఆ దొరగారు మా మీద దేబడిన యభియోగమును మరల విచారణచేయుమని తహసీలుదారుగారియొద్దకు బంపిరి. తహసీలుదారుగారు విచారణ ప్రారంభించిరి. అప్పుడు మాపక్షమున నేతి వెంకటసోమయాజులుగారు, పిళ్ళారిసెట్టి నారాయణరావునాయుడుగారు, కనుపర్తి శ్రీరాములుగారును న్యాయవాదులై, తాలూకా కచేరికివచ్చి వాదించిరి. పోలీసువారి పక్షమున సుబ్బారెడ్డిగారను పోలీసు యినస్పెక్టరుగారు వాదించిరి. తహసీలుదారుగారు మాపైవచ్చిన యభియోగమును త్రోసివేసి, మంగలివాండ్రకు పడిన జరిమానాలు రద్దుచేసి, సొమ్ము వాపసుచేయించిరి. ఇది చిన్నయంశమైనను, మా సమాజమువారాత్మ గౌరవమును, స్వాతంత్ర్యమును గాపాడుకొనుట కెట్లు ప్రవర్తించిరో తెలుపుటకై యీ విషయము వ్రాయవలసివచ్చెను.

1906 వ సంవత్సర ప్రారంభమున జనవరి నెలలో నేను "మనోరమ" యను మాసపత్రిక ప్రకటింపనారంభించితిని. దానిని శ్రీ గున్నేశ్వరరావుగారి చింతామణి ముద్రాక్షరశాలలో ముద్రింపించి

తిని. ఈపత్రికలో నేను "ప్రసన్నయాదవ" నాటకమును నెలకొక యంకముచొప్పున ప్రకటించి జూను నెలనాటి కయిదంకములుముగించితిని. ఈపత్రికయొక్క ప్రథమసంచిక చేరినతోడనే నామిత్రులైన జయంతి రామయ్యపంతులుగారు "మీ కవిత్వము గానమువలె నా కానందము కలిగించుచున్నది" అని జాబు వ్రాసిరి. కూచి నరసింహముగారు "తేనెవలె రుచించుచున్నది" అని నన్ను బహూకరించుచు వ్రాసిరి. ఈ నాటకముగాక, "మనోరమ" పత్రికలో "రాజస్థాన కథావళి" యను గ్రంథమును, "మహాపురుషుల జీవచరిత్రములను" గ్రంథమును, "వినోదములు"ను, "కర్పూరమంజరి" యను నవలను భాగభాగములుగ బ్రకటింపజొచ్చితిని. "రాజస్థానకథావళి" Todd's of Annals of Rajasthan యను నింగ్లీషుగ్రంథమునుండి తెనిగింపబడినది. ఈ గ్రంథము రెండు భాగములుగలది. మొదటిభాగము 1906 లోను, రెండవభాగము 1907 లోను ప్రకటింపబడినవి. "మహాపురుషుల జీవితచరిత్రము" మూడుభాగములుగలది. అందు మొదటి భాగము రాజా రామమోహనరాయలు మొదలగు బంగాళాదేశపు మహాపురుషుల జీవచరిత్రలు గలది. ఇది 1906 లో ప్రతి మహాపురుషుని పటముతోసహా భాగభాగములుగ ప్రకటించితిని. రెండవభాగము బొంబాయిరాజధానిలోని మహాపురుషుల జీవచరిత్రలు కలిగి యున్నది. ఇది 1907 లో వారివారి పటములతో ప్రకటింపబడెను. పటములు సంపాదించుటకై నెలకు పదిరూపాయలు చొప్పున నాకు వ్యయమగుచుండెను. మూడవభాగము చెన్నపురిలోని నాయకుల చరిత్రలతో నిండియున్నది. "కర్పూరమంజరి"లోని మొదటిభాగము 1906 లో ముగించితిని. ఈ పత్రికకు మొదటిసంవత్సరములోనే తగినంత ప్రోత్సాహము కలిగెను.

ఈ సంవత్సరము రాజమహేంద్రవరములో నొకవిశేషము జరిగెను. శ్రీ శంకరాచార్యస్వాములవారు టంగుటూరి ప్రకాశముగారితో భోజనము చేసినవారికి వెలిపత్రికలు బంపుటకై ప్రయత్నము చేయుచుండిరి. వారు రాజమహేంద్రవరమువచ్చి శంకరమఠములో బసచేసిరి. ఆంక్షపత్రిక లుపసంహరింపుమని వారిని వినయముతో వేడుకొనుటకై పురజనులొక యేకాదశినాడు మధ్యాహ్నము

మార్కండేయులవారి యాలయములో నొక సభచేసిరి. ఆ సభకు శ్రీ స్వాములవారి నాహ్వానము చేసిరి. శ్రీ స్వాములవారు దమ యేనుగునెక్కి సభకు వచ్చిరి. గౌరవముగా వారిని మంటపముమీద నొక కుర్చీమీద కూర్చుండబెట్టిరి. పౌరులు వారికిరుప్రక్కల పాద ములకడ మంటపముమీద క్రింద గూరుచుండిరి. తక్కిన పౌరులు మంటపమునకు, గర్భాలయమునకు నడుమనున్న కాళీస్థలములో గూరుచుండిరి. అప్పుడు మాపురములో రెండవతరగతి (2nd grade) న్యాయవాదియైన గుండవరపు రామమూర్తిగారు లేచి, స్వాములవారి కెదురుగా నిలిచి, చేతులు జోడించి యిట్లని విన్నవించిరి. "స్వామీ! సరదానిమిత్తము సీమ వెళ్ళలేదు. విద్యాభ్యాసమునకు వెళ్ళిరి. వారు వర్ణసాంకర్యము చేయుటకై వెళ్ళలేదు. వారు మంచిపనిచేయుటచే మావారు కొందరాయనతో భోజనముచేసి సంఘములో జేర్చు కొనిరి. కాబట్టి ప్రకాశముగారిని, వారితో భోజనముచేసినవారిని, వెలివేయక క్షమించవలెనని నా ప్రార్థన." అని గుండవరపు రామ మూర్తిగారు పలుకుచుండగా నాయనమాటలు సహింపక పూర్వా చారపరాయణుడైన యొకశాస్త్రి సభలో నుచ్చరింపరాని కఠినో క్తుల నుచ్చరించి, రామమూర్తిగారి నధిక్షేపించెను. ఆయన దుర్భా షలు సభవారికందరకు మహాగ్రహ కారణములయ్యెను. వెంటనే సభాసదులు, "ఛీ, ఛీ, ఛీ," యని కేకలు వేసిరి. గొడవపుట్టెను. సభలో గూర్చున్న వారందరు దిగ్గున లేచిరి. కొట్టుకొందురేమోయని భయము కలిగెను. స్వాములవారాశాస్త్రిని మందలింపలేక, సభా జనులు తమమీదబడి తన్ను కొట్టుదురేమోయని భయపడి కుర్చీ మీదనుండి లేచి పాదుకలు దొడుగుకొని యాలయముయొక్క దొడ్డి గుమ్మముదారిని గోదావరియొడ్డునకు గబగబ నడచిపోయి, శంకర మఠము చేరిరి. వారి పీఠశిష్యులు కొంతమంది వెంటనుండిరి. మొదట వారెక్కివచ్చిన యేనుగు దేవాలయముయొక్క సింహ ద్వారముకడనే వీధిలోనుండెను. స్వాములవారు వెళ్ళగానే సభా సదులు చెల్లాచెదరై, నానాముఖముల బోయిరి. స్వాములవారు మఠముచేరి, మహాకుపితులై గొంతెత్తి రాజమహేంద్రపురమును, పురవాసులను శపించుచు, దన్నుకొట్టుటకే యాసభకు దన్ను రప్పిం

చిరని యనుమానపడి దూషింపనారంభించిరి. అది వట్టి దురభిప్రాయమే గాని, యందు సత్యమేమియు లేదు. సభసమావేశము చేసినవారును, సభకు వచ్చిన గుండవరపు రామమూర్తిగారు మొదలైనవారును, విదేశప్రయాణము చేసినవారిని వెలిలేకుండ సంఘములో చేర్చుకొమ్మని స్వాములవారిని వేడుకొనుటకే నిర్మల ధర్మబుద్ధితో సభకువచ్చిరి. గాని స్వాములవారిని పరాభవించుటకుగాని, కొట్టుటకుగాని, రాలేదని నేను స్పష్టముగ చెప్పగలను. ఏలయన, నేనా సభలో గుండవరపు రామమూర్తిగారి ప్రక్కనే యుంటిని. పూర్వపీఠస్థులు వీరేశలింగముగారు వితంతువివాహములు చేసినప్పుడు రాజమహేంద్రవర కళాశాలావిద్యార్థులు తమశిష్యులను కొట్టినందున హటాత్తుగ బట్టణమునుండి రాత్రివేళ వెడలిపోయిరి. అట్లే యిప్పుడు గూడ యీ స్వాములవారు భయపడి కోపోద్దీపితులైరి. కాని వారు భయపడుట కెంతమాత్రము కారణములేదు. శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారు తమ "ఆంధ్రకేసరి"లో నీవిషయమై వ్యాఖ్యానము చేయుచు, నేనుగు తలక్రిందుగా బడిపోయినట్లు బొమ్మ వేయించిరి. దీనివలన స్వాములవారు గజారోహణముమాని పాదచారులై వెళ్ళిరని చెప్పుటకే!

టంగుటూరి ప్రకాశముగారు గత సంవత్సరముననే, యనగా 1905 వ సంవత్సరమునందే, రెండవసారి సీమకు వెళ్ళిరి. 1906 వ సంవత్సర ప్రారంభమున దేశిరాజు పెదబాపయ్యగారు తమ యంతఃకరణ శుద్ధిగా నడచుకొనదలచి, బ్రాహ్మణమతము విడిచి యజ్ఞోపవీతము దీసివైచి యనుష్ఠానిక బ్రహ్మమతస్థులైరి. కందుకూరి వీరేశలింగము పంతులుగారు మొదటినుండియు మనసులో బ్రహ్మమతావలంబులేగాని, యజ్ఞోపవీతము దీసివేయలేదు. బాపయ్యగారా పని చేసినతోడనే వీరేశలింగముగారు గూడ యజ్ఞోపవీతమును పరిత్యజించి యనుష్ఠానిక బ్రహ్మమతస్థులైరి. ఈ పని జరిగినతోడనే నగరములో గొప్ప సంక్షోభము బయలుదేరెను. విద్యార్థులందరు వీరేశలింగముగారివలెనే జంధెములు తెంచివైచి బ్రహ్మమతస్థులగుదురని ప్రజలకు భయము గలిగెను. వీరేశలింగముగారి మార్గము ననుసరింపగూడదని చెప్పుటకై పురమందిరములో నొక పౌరమహాసభ జరిగెను.

ఆ సభకు మహారాజశ్రీ గంటి లక్ష్మన్నగారధ్యక్షులైరి. అవధి కొలను కనకరాజుగారు లేచి, సభలో వీరేశలింగముగారు తమ కరువది సంవత్సరములు వచ్చినతరువాత వృద్ధులై యజ్ఞోపవీతము పరిత్యజించిరి గనుక విద్యార్థులు చిన్నతనమునందా పని చేయఁగూడదనియు, చిరకాలానుభవము గలిగినమీఁద నవసరమైన పక్షమున నట్లుచేయవచ్చుననియు, గంభీరముగా నుపన్యసించిరి. సభాధ్యక్షులు గూడ వీరేశలింగముగారి మతమును ఖండించిరి. అత్తిలి సూర్యనారాయణగారును నేనును వీరేశలింగముగారు చేసిన కార్యమును సమర్థించుచు నుపన్యసించితిమి. సభ వరుసగా మూఁడుదినములుజరిగెను. ఆ పక్షమున గొందరు, నీ పక్షమున గొందరు మాటాడిరేగాని పర్యవసానము దేలలేదు. దేశరాజు పెదబాపయ్యగారు వయసున చిన్నవారయ్యు సంస్కరణ విషయమున వృద్ధుడె మహావీరుడయ్యెను. కళాశాలలో దన యుద్యోగమునకు భంగము వచ్చినను, ఆర్బతునాటు కంపెనీలో దన సొమ్ము పోయినను, తన మామగారైన దావులూరి యుమామహేశ్వరరావుగారితోను, గొప్ప యుద్యోగస్థులైన తన పినతండ్రులతోను, వియోగము సంభవించినను, వంట కెవరు దొరకకపోయినను, తానే స్వయముగా వంటచేసి తండ్రిగారి శ్రాద్ధమును బ్రహ్మమత ప్రకారము జరిపిరి.

ఆ సంవత్సరమున నా మేనమామగారు తుని కులో నూతనముగా స్థాపింపబడిన యున్నతపాఠశాలలో నాంగ్లోపాధ్యాయులై పనిచేయుచుండిరి. మాతల్లి తన సోదరుడైన మల్లయశాస్త్రిగారిని జూచుటకు తునికు వెళ్ళి యచట జబ్బుపడెను. బ్రతుకుమీఁద యాశ యామెకు బోయినందున, జ్యేష్ఠ కుమారుడనైన నాకడకే తన్ను బంపుమని తన సోదరునిగోరెను. మల్లయశాస్త్రిగారు నాకడ కామెను బంపిరి. రాజమహేంద్రవరము తాలూకాబోర్డువారు మా మేనమామగారికి సెలవీయనందున శాస్త్రిగారమలాపురము వెళ్ళవలసి వచ్చెను. అందుచేత, మాతల్లిని విడుచుట కిష్టములేకపోయినను విధిలేక 1906 వ సంవత్సరము జూను నెలలో నామెను నాకడకుబంపి శాస్త్రిగారమలాపురము వెళ్ళిరి. మాతమ్ముడు కృష్ణమూర్తి మా తల్లిని నాకడకు దోడ్కొనివచ్చెను. అప్పుడు నాకు మిక్కిలి జబ్బుగా

నుంచెను. నాకు కదలుట కోపిక లేక మాతల్లిని సురక్షితముగా దోడ్కొనిరమ్మని నా మిత్రులైన తాతయ్యనాయుని కందర్ప తిమ్మరాజును బయనముచేసి విజయేశ్వరము బంపితిని. మా తమ్ముడును, వారివురును, మాయమ్మను పడవమీద నాకడకు తోడ్కొని వచ్చిరి. నేను గుగ్గిలము సుబ్బారావుగారిచేతను, దామెర్ల వెంకట రమణారావుగారిచేతను, దగుచికిత్స చేయించితిని. గాని యది ప్రయోజనకారి గాలేదు. అంతకంత కామెకు రోగమధికమై యున్న ద్వేషము గలిగెను. గ్రామ పురోహితుడైన యొక వైదిక శిఖామణి నాకడకు వచ్చి ప్రకాశముగారి పంక్తిని నేను భోజనము చేసినందున నేను కర్మచేయుట కర్హుడనుగానని చెప్పి నన్ను ప్రాయశ్చిత్తము చేయించుకొమ్మని గోరిరి. నేనందుల కొప్పుకొనక, వారికోరిక నిరాకరించి బంపివేసితిని. ఎట్టకేలకు మాతల్లి పరాభవ సంవత్సరమందు నాషాఢ శుద్ధమున నేకాదశీ దినమున పగలు పదిగంటలకు మృతినొందెను. అదియేమిచిత్రమోగాని, మా పితామహుడును, మా తండ్రిగారును, మా రెండవ చెల్లెలైన యచ్చమ్మయు, నా మేనమామ మల్లయ్య శాస్త్రిగారును, మాతల్లివలె యేకాదశినాడే పరమపదించిరి. అందువలన మావారందరు పుణ్యాత్ములనియు, నితర తిథులలోబోయిన వారందరు పాపాత్ములనియు, చెప్పుట నాయభిప్రాయముగాదు. నాకట్టి పిచ్చినమ్మకములేదు. ఏతిథినిబోయినను పోయినవారి సుకృతమునుబట్టి వారికి సద్గతికలుగునని నా నమ్మకము. మాయింట శునకమొకటిగూడ నేకాదశినాడేపోయెను. అదియొక యదృచ్ఛ(Accident) గాని సుకృతవిశేషముగాదు. నా మాతృమరణము నాకమిత సంతాపము కలిగించెను. ఆమె మంచియిల్లాలని వీరవాసరములో మిక్కిలి పేరుబడెను. చిన్ననాట నామె భర్తగారిచేతను, తనయత్తగారిచేతను, మిక్కిలిశ్రమపడెను. నేను నరసాపురములో జదువుకొనునప్పుడు నా నిమిత్తముగూడ మిక్కిలి శ్రమపడెను. ఆమె ఋణమెన్నడును నేను దీర్చుకొనజాలను. పునర్జన్మమున్న పక్షమున నేను మరల నామె గర్భమున నే జన్మింపవలెనని నాకోరిక. అటువంటి యుత్తమమాత కడుపున బుట్టుట దుర్లభము. ఆమె ఖండవల్లిలో జన్మమొంది, వీరవాసరములో గాపురముచేసి, రాజమహేంద్రవరములో గాలధర్మమొందెను. అప్పుడు

నేను జబ్బుగానుండుటచే నామెకు యథావిధిగా నంత్యక్రియలుచేయ జాలనైతిని. మాతమ్ముడు కృష్ణమూర్తియే దాదాపుగా కర్మనంతను జేసెను. నేను ప్రకాశముగారితో భోజనముచేసితినను సందేహము లేక, బ్రహ్మశ్రీ వాజపేయయాజుల రామయ్యగారను శ్రోత్రియ బ్రాహ్మణుడు మాది ఋగ్వేదమగుటచే నాశ్వలాయన సూత్రప్రకారము కర్మ యథావిధిగా జేయించెను. పండ్రెండవదినమున మా యింట జరిగిన సంతర్పణములో నేసందేహమును లేక నూరుమంది బ్రాహ్మణులు భోజనములుచేసిరి.

మా తల్లి పోయిన పదమూడవ దినమున నేను మా దొడ్డిలో తల యంటుకొనుచుండగా కందుకూరు వీరేశలింగముగారు, కందూరు వేంకటరత్నముగారు, రామాప్రగడ వేంకటరామయ్యగారు ముగ్గురును గలసి మా యింటికివచ్చి తమరాక నాకు దెలుపుమని మా యింటిలోని మనుష్యునిచేత లోపలకు వర్తమానమంపిరి. శరీరమునిండ రాసుకున్న నూనెతో సగమునలుచుకున్న పిండితో వారి దర్శనము చేయుటకు వీధి నావసాలోకి వచ్చి, పంతులుగారికి నమస్కరించి, యేలవచ్చితిరని యడిగి వారి సన్నిధిని గూరుచుంటిని. అప్పుడు పంతులుగారిట్లనిరి. నేను "వితంతుశరణాలయము"ను "నిమ్నజాతుల బాలబాలికా శరణాలయము"ను, "పతిత స్త్రీ శరణాలయము"ను స్థాపించదలచుకున్నాను. ఈ మూడు సంస్థలలోను పనిచేయు యువకులు నాకు కావలెను. వారికి వేరేవేరే జీతము లిచ్చుట కష్టము. అందుచే నేనొక యాస్తిక పాఠశాల స్థాపించి దానిలో పనిచేయు నుపాధ్యాయులచేత నీ ధర్మసంస్థలలో పనిచేయింపవలెనని నా తలంపు. కాబట్టి మీ హిందూలోవరు సెకండరీ పాఠశాల నాకిచ్చిన పక్షమున దాని నున్నతపాఠశాలగాజేసి యందలి యుపాధ్యాయుల చేత నీ ధర్మసంస్థలు నడపించెదను. మీకీ పాఠశాలవలన కొంత లాభము వచ్చుచున్నపక్షమున మీకు నెల కేదో కొంత విరాళమిచ్చెదను" ఆ పలుకులు వినగానే క్షణకాలమైన నేనాలోచింపక వెంటనే యిట్లు ప్రత్యుత్తరమిచ్చితిని.

"అయ్యా! ఈ పాఠశాలవలన నాకు లాభమువచ్చుటలేదు. పాఠశాలలోనున్న సమస్త పరికరములతోడను మీకు నేను పరమ

సంతోషముతో నా పాఠశాల నిచ్చెదను. నెల నెలకుగాని, పరికరములకుగాని, మీరు నాకేమియు ధనమీయనక్కరలేదు". నామాటలు విని వీరేశలింగముపంతులుగారు మిక్కిలి సంతోషించి వెడలిపోయిరి. కాని వారు వెంటనే పాఠశాలను స్వాధీనము చేసుకొనలేదు. ఏలయన, వీరేశలింగముపంతులుగారా సంవత్సరమొక గొడవలో బడిరి. డి. శ్యామారావను నొక మాధ్వయువకుడు మా నాటక సమాజములో సామాజికుడుగా నుండెను. అతడు హనుమంతరావుగారి దయవలన మునిసిపలు పాఠశాలలో నొక చిన్న ఉపాధ్యాయ పదవి సంపాదించెను. తరువాత నతడాపనిమాని "హిందూసమాజాభివర్ధని" యను తెనుగుపత్రిక నొకటి నెలకొల్పి నడుపజొచ్చెను. న్యాపతి సుబ్బరావు పంతులుగారు స్థాపించిన "హిందూ సమాజము"తో దీని కెట్టిసంబంధము లేదు. శ్యామారావుగారు తమ పత్రికలో నీక్రిందివిధముగా వ్రాసిరి. "ఒక పట్టణములో నొక పుణ్యజనుడు వితంతువులకు విద్యాబుద్ధులు చెప్పి వారిని బాగుచేయుటకై వితంతుశరణాలయము స్థాపించి కొందరు వితంతువులను చేర్చి పోషించుచుండెను. నొక యరవవాడు స్త్రీవేషము వేసుకొని యా శరణాలయములో ప్రవేశించి వితంతువులను పాడుచేయుచుండెను.'' ఇది శ్యామారావుగారి వ్రాతయొక్క సారముగాని యచ్ఛముగా నీమాటలేగావు. ఇది పూర్వాచారపరాయణుల ప్రేరణముచేతనో, తెలివితక్కువచేతనో శ్యామారావుగారు వీరేశలింగముగారిని వారి శరణాలయమును నుద్దేశించి శరణాలయమున కప్రతిష్ఠ తెచ్చుటకు వ్రాసిన వ్రాతయని స్పష్టమగుచున్నది. పుణ్యజనుడనుమాటమీద శ్లేషగలదు. పుణ్యజనుడనగా రాక్షసు డొకయర్థము, సత్పురుషు డొకయర్థము. శ్యామారావుగారు వీరేశలింగముగారి విషయమై రాక్షసార్థము ప్రయోగించిరిగాని, మంచియర్థముకాదు. నే నెరిగినంతవరకు "వితంతుశరణాలయము"లో నెన్నడు నరవవాడు స్త్రీవేషముతో ప్రవేశింపలేదు. అది పట్టి యబద్ధకల్పనము. శ్యామారావుగారియొక్కయు, వారి సహకారులయొక్కయు, నూహా ప్రపంచములోనే యట్టికార్యము జరిగియుండును గాని ప్రపంచములో నెక్కడను జరిగియుండదు. అది దురుద్దేశముతో వ్రాయబడిన వ్రాత.

అది చదివి కోపించి వీరేశలింగము పంతులుగారు మా పట్టణములో జాయింటు మేజస్ట్రీటుగానున్న బ్రేడువుడ్డు దొరగారియొద్ద శ్యామారావుగారిమీద నొక అభియోగము (క్రిమినల్ ఛార్జి)ను దెచ్చిరి. అది విచారణకు వచ్చెను. విచారణ కొన్నిమాసములు పట్టెను. వీరేశలింగముగారి పక్షమున ధారవాడ కృష్ణారావుగారును, టంగుటూరి శ్రీరాములుగారును కనుపర్తి శ్రీరాములుగారును, న్యాయవాదులుగా పనిచేసిరి. శ్యామారావుగారి పక్షమున సారంగు భీమశంకరరావుగారును తంజావూరు రఘునాధరావు గారును న్యాయవాదులుగా పనిచేసిరి. వీరేశలింగముగారి పక్షమున చిత్రపు వేంకటాచలము పంతులుగారును సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు మొదలగు ప్రముఖులు సాక్ష్యమిచ్చిరి. వాయిదా జరిగిన ప్రతిదినమున నేను పనికట్టుకొని దొరగారి కచేరీకిబోయి న్యాయవాదుల ప్రక్కను కూర్చుండి, వారు మరచిన సంగతులను జ్ఞాపకముచేయుచు నాకుతోచిన సలహాలను చెప్పుచుంటిని. మేజస్ట్రీటుగారు వీరేశలింగముగారి యొక్కయు, వారి పక్షమున వచ్చినవారి యొక్కయు, సాక్ష్యమునమ్మి శ్యామారావుగారికి పదునెనిమిది మాసములు కారాగృహవాసశిక్ష మూడునందల రూపాయలు జరిమానయు విధించిరి. వీరేశలింగముగారా కఠినశిక్షవిని విస్మయమును, విచారమును పొందిరి. ఏదో స్వల్పముగ జరిమానా విధింపబడునని వీరేశలింగముగారు తలంచిరిగాని, యింత కఠినముగ శిక్ష విధింపబడునని వారు తలంపలేదు. కనుక వారు మిక్కిలి జాలిపడిరి. శ్యామారావుగా రప్పీలుచేసిరి. మండల న్యాయాధిపతియైన పార్థసారధి అయ్యంగారు కొంత కారాగృహవాసశిక్షను, కొంత జరిమానాను తగ్గించి శేషించినది ఖాయపరచిరి.

వీరేశలింగముగారు సంపూర్ణమైన బ్రహ్మసమాజ మతస్థులగుటచే, వారటమీద హిందూ ధర్మశాస్త్రప్రకారము వితంతువివాహములు చేయరని యంతకుమున్ను వితంతు వివాహములు చేసికొన్న వారభిప్రాయపడి వీరేశలింగము పంతులుగా రదివరకుచేసిన స్త్రీ పునర్వివాహము లుద్ధరించుటకు పంతులుగారికొక నీడ్కోలు నొసంగి గౌరవింపదలచి యిన్నీసుపేటలో నొక సభచేసిరి. ఆసభకు

నన్నే, యీ వితంతు వివాహములు చేసికొన్న వారధ్యక్షులుగా గోరిరి. నే నధ్యక్షుడనై వీరేశలింగము పంతులుగారును, రాజ్యలక్ష్మమ్మగారును వితంతువివాహ సంస్కరణవిషయమై యెన్నెన్ని శ్రమలుపడిరో, యెట్టి ఘనకార్యములుచేసిరో యవియెల్ల నుగ్గడించి వారి కంఠములో ప్రాణముండగ స్త్రీ పునర్వివాహ సంస్కరణమును వదలిపెట్టరని చెప్పితిని.

స్వీయచరిత్రము

పదునాల్గవ ప్రకరణము

హితకారిణీ సమాజ స్థాపనము

1906 వ సంవత్సరముననే హితకారిణీ సమాజమును స్థాపించి యీ సమాజపక్షమున నా దగ్గర పుచ్చుకొన్న పాఠశాల నున్నత పాఠశాలగా జేయదలచి, యీ విషయమై డైరెక్టరుగారితో నుత్తర ప్రత్యుత్తరములు జరుపుమని నన్నును సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారిని పాఠశాలోప సంఘమునకు కార్యసచివులుగ పంతులుగారు నియమించిరి. నే మిరువురమును మరుచటిసంవత్సరము నాలుగవఫారము పెట్టుట కనుజ్ఞ నిమ్మని, డైరెక్టరు గారికి వ్రాసితిమి. అప్పుడు బోధనాభ్యసన కళాశాలకు మల్లాది వేంకటరత్నముగారు వైసుప్రిన్సిపాలుగ నుండిరి. మా పాఠశాలా విషయమై హంటరు దొరగారికేమియు నాక్షేపణ లేకుండ జేసికొనుటకై యొకనాటి సాయంకాలము వీరేశలింగముగారును, లక్ష్మీపతిగారును, నేనును హంటరుగారి యింటికి బోతిమి. మల్లాది వేంకటరత్నముగారు గూడ నప్పుడచ్చట నుండిరి. మా పాఠశాల నున్నతపాఠశాల జేసినచో, తమ కళాశాలలోని యున్నతపాఠశాలకు నష్టము కలుగునని వేంకటరత్నముగారు బహువిధములైన యాక్షేపణములు జెప్పిరి. అవి యన్నియు హంటరుగారి చెవి కెక్కినవి. మా పాఠశాలాస్థాపనము దొరగారికి గూడ నిష్టములేదని వారి సంభాషణముల బట్టియే మేము గ్రహించి, రాత్రి తొమ్మిది గంటలకు దొరగారివద్ద సెలవుదీసికొని యింటికి బోయితిమి. దొరగారు మా పాఠశాలను గురించి డైరెక్టరుగారికి వ్యతిరేకముగానే వ్రాసియుందురు. అందుచేత మరుచటి సంవత్సరము నాలుగవ ఫారము పెట్టుటకు డైరెక్టరుగా రంగీకరింపలేదు. ఈ విధముగ నెట్టెటో 1906 వ పంవత్సరము గడచెను.

1907 వ సంవత్సర ప్రారంభమున నొకనాడు శ్రీపాద కృష్ణమూర్తిశాస్త్రిగారు వీరేశలింగముగారియొద్దకు బోయి "వితంతు వివాహములు శాస్త్రీయములా? అశాస్త్రీయములా? చేయదగినవా? చేయగూడనివా? యను విషయమును గురించి చర్చచేయవలసి

యున్నది; అట్టి సభకు మీ రధ్యక్షులుగా నుండవలసిన"దని గోరిరి. అప్పుడు వీరేశలింగముగారు "పాతిక సంవత్సరములనుండి వితంతు వివాహములు జరుగుచున్నవి; అనేకము లైనవి. ఇప్పు డాచర్చ యనవసరము. నే నా సభ కధ్యక్షుడుగ నుండను. కావలసిన పక్షమున చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహముగారి నధ్యక్షులుగ కోరుకొను'' డని చెప్పి, శాస్త్రిగారిని బంపిరట! ఇట్లు తమకు శాస్త్రిగారికి సంభాషణ జరిగినదని, వీరేశలింగముగారు నాతో చెప్పిరి. పిమ్మట కృష్ణమూర్తి శాస్త్రిగారు సభ నేర్పాటుచేసి, యా సభకు నన్నధ్యక్షులుగ నేర్పాటుచేసి, వితంతువివాహోద్యమము ఖండించుటకు బ్రహ్మశ్రీ కాశీభట్ట బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారిని బిలిపించిరి. సభ హిందూసమాజమందిరమున జరిగెను. హిందూసమాజమనగా నిప్పటి భవనము గాదు. న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారి ఇంటికిచేరి యుత్తరభాగమున నొక గొప్ప సావడి గలదు. హిందూసమాజము, మునుపందులో నుండెడిది. అందుచే దానిని హిందూసమాజమందిరమంటిని. ఒకనాటి సాయంకాలమున సభ ప్రారంభమయ్యెను. ప్రేక్షకులతో భవనమంతయు నిండెను. కళాశాలా విద్యార్థులు, మా నాటక సామాజికులు, చాలమంది పౌరులు, సభకు విజయము చేసిరి. సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారు, సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు, చెరుకుమిల్లి వేంకటరామయ్యగారు నా చుట్టును గూర్చుండిరి. బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారికిని నాకును సమావేశము గలుగుట మా పురజనులు మిక్కిలి యాశ్చర్యముగ భావించిరి. ఏలయన వారు పూర్వాచార పరాయణులలో నగ్రగణ్యులు. నేను సంఘసంస్కరణ ప్రియుడను. బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారు ముందుగ వితంతు వివాహములు చేయగూడనివని యుక్తులచేత సాధింతునని, యుపన్యాస మారంభించిరి. శాస్త్రవిషయమున మరియొకనాడు ప్రసంగింతుమని సెలవిచ్చిరి. ఆ సాయంకాల మంతయు యుక్తులతోడనే వితంతువివాహములను ఖండించిరి. రమారమి యొక గంటసేపు వారు మాటాడిరి. నడుమ నడుమ సభాసదులు వారి కద్భుతగులుచూ నచ్చిరి. వా రుపన్యసించిన పిదప వారు చెప్పిన యుక్తులకు జవాబు చెప్పుమని సభాసదులు నన్ను గోరిరి. అంతట నేను లేచి బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారి యుక్తులను నా

యుక్తులచేత ఖండించితిని. మరుచటివారము వచ్చి శాస్త్రవిషయమై ప్రసంగింతుమని చెప్పి, బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారు వెడలిపోయిరి. తరువాత వా రెన్నఁడువచ్చి యీ విషయమై యుపన్యసింపలేదు.

ఇన్నీసుపేటలో నొక పోస్టాఫీసు కలదుగదా! 1907 వ సంవత్సరమున, దామోజీపురపు నారాయణరావుగా రక్కడ పోస్టుమాస్టరుగా నుండిరి. వారు జాతిచేత మాధ్వబ్రాహ్మణులు. కాని తరువాత, వనుష్ఠానిక బ్రాహ్మమతస్థులైరి. వారి తల్లిగారియొక్కయో, తండ్రిగారియొక్కయో శ్రాద్ధమురాగా, నారాయణరావుగారు శ్రాద్ధము బ్రాహ్మమతము ప్రకారముచేసి, యీసందర్భమున మిత్రులకొక విందుచేసిరి. ఆవిందున సర్వమతములవారు పాల్గొనిరి. నేనును, వీ శేశలింగముగారును, టంగుటూరి శ్రీరాములుగారును వెళ్ళి యీవిందులో భుజించితిమి. అందు వైశ్యులు గొందరు, బ్రాహ్మణేతరులు గొందరు పాల్గొనిరి. నానామతములవారితో విందారగించుట నా కదియే మొదటిసారి. వంట బ్రాహ్మణుడే చేసెను. భోజనము చేసినవారి నామములు పత్రికలో పడెను. అదివరకు, ప్రకాశముగారి పంక్తిని భోజనము చేసినందులకే, మా పట్టణములోని పూర్వాచారపరాయణులు మామీఁద మిరియాలు కారాలు నూరుచుండిరి. ఈ విందుతో వారికి మామీఁద సమితాగ్రహము వచ్చినది. టంగుటూరి శ్రీరాములుగారు రాయవరపు రామమూర్తిగారి కోడియల్లుఁ డగుటచే, రామమూర్తి యింటనే కాపురముండిరి. ఇంతలో రామమూర్తిగారి మూఁడవమరదలి వివాహము వచ్చెను. ఆమెను పోలెపు శరభరాజుగారి కిచ్చుటకు నిశ్చయింపబడెను. నేను రాయవరపువారి కుటుంబములోనివాఁడనేయని లోకులు తలచుటచేతను, శ్రీరాములుగారు రామమూర్తిగారికి దగ్గరబంధువగుటచేతను, మే మిరువురము వివాహములో సంబంధము కలుగచేసుకొందుమని లోకు లెరిగి, పురవాసులు రామమూర్తిగారిని కొన్ని చిక్కులుపెట్టిరి. వంటబ్రాహ్మణులు నాద్వారా బయానాపుచ్చుకొని మరల గనబడలేదు. వంట బ్రాహ్మణులు దొరకుటయే దుర్లభమయ్యెను. ఎట్టకేలకు నేను, మా సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారి యల్లుఁడైన శ్రీ రాజా వాడ్రేవు వెంకటకృష్ణారావుగారి దర్శనమునకు వెళ్ళి పెండ్లికి వంటబ్రాహ్మణులు

కుదురలేదని చెప్పితిని. ఆయన వంగలపూడి జమీందారుగారు. వారు వాడ్రేవువారి సత్రమనుపేర నొకసత్రమును జరుపుచుండిరి. ఆ జమీందారుగారు లక్ష్మీపతిగారిద్వారా నాకును రామమూర్తికిని మిత్రులు. ఈ సంగతివిని జమీందారుగారు తమ సత్రములోని వంట బ్రాహ్మణుని తీసికొని వెళ్ళుమని చెప్పిరి. సత్యవోలు గున్నేశ్వర రావుగారుగూడ తమ యింటనున్న వంటబ్రాహ్మణుని మా కెరు విచ్చిరి. మఱియొక బ్రాహ్మణుడు కావలసివచ్చెను. అయ్యల సోమ యాజు లప్పన్న యను బ్రాహ్మణు డనేకసంవత్సరములనుండి రామ మూర్తిగారియింట వంటబ్రాహ్మణుడుగనుండి యప్పటికి మానివేసి, దుర్భవారి సత్రములో వంటకు కుదిరెను. అప్పటి కాసత్రములో శ్రీ శంకరాచార్య స్వాములవారు బసచేసియుండిరి. మమ్ము వెలి వేయదలచిన స్వాములవారు మండపేట వెళ్ళి యచట విశూచిజాడ్య ముదగిలి యచటనే మృతినొందిరి. ఆ పీఠమున వారిస్థానమున దైవజ్ఞ చక్రవర్తులని బిరుదుపొందిన శ్రీ రాణీనృసింహ దయనులుగా రధిష్ఠిం చిరి. వారు రాజమహేంద్రవరమువచ్చి దుర్భవారి సత్రమున బస చేసి, యాసత్రపు వంటబ్రాహ్మణుడైన యప్పన్నను రాయవరపువా రింటికి వెళ్ళవద్దని యాజ్ఞాపించిరి. అప్పన్న రాయవరపువారియెడ మిక్కిలి కృతజ్ఞుడగుటచే స్వాములవారియాజ్ఞ నిరాకరించి, తన యుద్యోగము పోయినను సరేయని తెగించి, రాయవరపువారింటికి వచ్చి, యెమదినములు వంటకు సాహాయ్యము జేసెను.

1907 వ సంవత్సరము ఫిబ్రవరి నెలలో శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారికి పిఠాపురములో పట్టాభిషేకము జరిగెను. జిల్లాల లోని పెద్దమనుష్యులను చాలమందిని బిలిచిరి. వీరేశలింగముగారికిని, నాకును "సత్యవాదినీ" పత్రికాధిపతులగుటచే రామాప్రగడ వేంకట రామయ్యగారికిని. నాహ్వానములు వచ్చెను. వీరేశలింగముగారును, రాజ్యలక్ష్మమ్మగారును, వేంకటరామయ్యగారును, నేనును మా పాఠ శాలలో నామకసరత్తుల యుపాధ్యాయుడైన మల్లుభొట్ల వెంకయ్యను దీసికొని పిఠాపురము వెళ్ళితిమి. అప్పుడు పిఠాపురములో మహామ్మ దిబ్రిహీముసాహెబుగారు దివానుగను, బుద్ధవరపు కామరాజుగా ప్రైవేటు దివానుగాను, మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారు హుజూ

ఆంతరంగిక సమాజస్థాపనము

రాజావారి కాంతరంగిక కార్యదర్శి (Private Secretary) గాను నుం డిరి. వీరేశలింగముగారికిని, నాకును ప్రత్యేకముగ నొకబసనిచ్చి యొక వంటబ్రాహ్మణుని వప్పగించిరి. పట్టాభిషేకసందర్భమునకై చేయబడిన మిఠాయి మొదలైన పిండివంటలు మాకు ప్రతిదినము పంపబడెను. దివానుగారు, అసిస్టెంటు దివానుగారు, ఆంతరంగిక కార్యదర్శిగారుగూడ వచ్చి, మాక్షేమమరయుచుండిరి. కోటలో దర్బారుజరిగెను. దేపులపల్లి సోదరు లష్టావధానముజేసిరి. పట్టాభిషేక మహోత్సవము మిక్కిలి వైభవముగా జరిగెను. మూడుదినములు మేము పిఠాపురములో నుండి పిమ్మట రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళి తిమి. నా మేనమామగారైన మల్లయశాస్త్రిగారు 1906 వ సంవత్స రము చివరభాగములోనే పిఠాపురములో మహారాజావారిచేత స్థాపిం పబడిన యున్నతపాఠశాలలో నాంధ్రపండితులైయుండిరి. నేనక్కడ నున్న దినములలో వారివద్దనను చేసితిని.

పిఠాపురమునుండి వచ్చినతరువాత వీరేశలింగముగారు తల్లి గారి యొక్కయు, తండ్రిగారి యొక్కయు, శ్రాద్ధములు బ్రహ్మ సమాజ మతప్రకారము జేసిరి. అంతకుముందే వీరేశలింగముగారు చల్లపల్లి రంగయ్యగారియొద్ద నొక పెద్ద తోటకొని, ప్రాతయూరిలో నున్న తమ యిల్లు విడిచి, యా తోటలో గాపురముండిరి. వితంతు శరణాలయమును, దానికి సంబంధించిన పాఠశాలను గూడ తోట లోనికి మార్చిరి. ఆ శ్రాద్ధ సందర్భమున వీరేశలింగము గారొక విందుచేసిరి. ఆ విందున కన్నివర్ణములవారిని వారు పిలిచిరి. నేను కూడ వెళ్లి భుజించితిని.

ఆ సంవత్సరము మార్చి నెలలో శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారొక సంఘసంస్కరణ సభను, మతసంస్కరణ సభను కాకినాడలో జరిపిరి. సంఘసంస్కరణ సభకు, సబుజడ్జిగనున్న వారణాసి సుబ్రహ్మణ్యముగా రధ్యక్షత వహించిరి. బంగాళాదేశమునుండి పండిత శివనాథశాస్త్రిగారువచ్చి, మతసంస్కరణసభ కధ్యక్షతవహిం చిరి. సంఘసంస్కరణసభలో భారద్వాజ కృష్ణారావుగా రింగ్లీషులోను, నేను తెనుగులోను మాటాడితిమి. శివనాథశాస్త్రిగారు మిక్కిలి గంభీరమైన యుపన్యాసమిచ్చిరి. ఆయన మాటలు నా చెవిలో, నిప్ప

టికెని ఖంగుమని వినబడుచున్నట్లే యున్నవి. "బడిలో భూమి గుండ్రముగ నున్నదనియు, నింటివద్ద భూమి నలుచదరముగ నున్నదనియు చెప్పిన సిద్ధాంతము పోవలెను. అది పనికిరాదు," వారింగ్లీషున చెప్పెడి మాటలివి. (Round at School and Flat at Home theory must go away) సభలలో సంఘసంస్కర్తలమని చెప్పి, యింటియొద్ద పూర్వాచార పరాయణులై యుండుట తగదని దీని యభిప్రాయము. ఆ సభకు పిఠాపురము మహారాజావారు దయచేసిరి. వారి బంగాళాలో మొట్టమొదటిపర్యాయము వారిదర్శనము జేసితిని.

1905 వ సంవత్సరమున బంగాళాదేశము రెండుభాగములుగా విభజింపబడెను. అందుచేత బంగాళీలు తమకు ఘోరమైన యన్యాయము జరిగినదని దుఃఖించి భూమ్యాకాశములు పగులునట్లు దేశమున గొప్ప సంక్షోభము కలిగించిరి. హిందూదేశములో నన్ని జాతులవారు నన్నిభాగములవారు బంగాళీలయెడ సానుభూతిగలిగి, తమతమ దేశములలో గొప్ప సభలుచేసి దొరతనమువారి చర్యను ఖండించిరి. ఈవిషయమున నాంధ్రులు వెనుకబడియుండలేదు. రాజమహేంద్రవరములోగూడ గొన్ని సభలు జరిగెను. ఆసభలలో నేను గూడ పలుమారు లుపన్యసించితిని. ఈ గొడవ 1905, 1906 సంవత్సరములలో జరిగెను. ఈవిషయమును పురస్కరించుకొని పూర్వము బ్రహ్మమత ప్రచారకుడుగవచ్చిన బిపినుచంద్రపాలుగారు చెన్నపురి రాజధానిలో రాజకీయోపన్యాసము లీయదలచి, కలకత్తానుండి బయలుదేరి బరంపురము, విశాఖపట్టణములమీదుగ రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. వారువచ్చి మొట్టమొదట యిన్నిసుపేటలో నుపన్యసించిరి. అప్పటినుండియు యీ భాగమునకు "పాలు చౌక"ని పేరు వచ్చెను. బిపినుచంద్రపాలుగారు దొరతనమువారు హిందూదేశమును పరిపాలించుచున్న పద్ధతులను ప్రబలముగా ఖండించుచు టవునుహాలు యొక్క యావరణములో నయిదుదినములు వరుసగా ప్రతిదినమును సాయంకాలమున నింగ్లీషులో గంభీరముగా నుపన్యసించిరి. శ్రీకృష్ణుని గానమువిని, మోడులు చిగురించినట్లు రాళ్లు స్రవించినట్లు బిపినుచంద్రపాలుగారి యుపన్యాసములు విని జను లుద్రేకపూరితులైరి. కొన్నినాళ్లు కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారును కొన్నినాళ్లు టంగు

టూరి శ్రీరాములుగారును పాలుగారి సభలలో నధ్యక్షత వహించిరి. పాలుగారి యుపన్యాసముల కింగ్లీషురాని జనులు వేనవేలు వచ్చుటచే, పాలుగారి యుపన్యాససారమును తమకు తెనుగులో చెప్పుడని, సభాసదులు నన్ను గోరిరి. సభలు జనులతో క్రిక్కిరిసియుండెను. జనులకోరిక ననుసరించి నేను పాలుగారి యుపన్యాసములను వారు చెప్పునప్పుడే మనసులో ధారణముచేసికొని, వారి యుపన్యాసాంతిమున నొకటియు మరువకుండ సభాసదులకు తెనుగులో విన్నవించెడివాడను. కట్టకడపటిదినమున సభలో కూర్చుండి నామనసులో యూహించుకొని యీ క్రిందిపద్యమును బహిరంగముగ కట్టకడపట జదివితిని.

తే॥ గీ॥ భరతఖండంబు చక్కని పాడియావు
హిందువులు లేగదూడలై యేడ్చుచుండ,
తెల్లవారను గడుసరి గొల్లవారు
పితుకుచున్నారు మూతులు బిగియగట్టి.

ఈ పద్యమును విని సభాసదులు సంతోషపారవశ్యమున బ్రహ్మాండము పగులునట్లు చప్పట్లుగొట్టిరి. సభాంతమున ననేకులు నాకడకువచ్చి పద్యమును మరల మరల చదివించుకొని, విని, కంఠపాఠము చేసిరి. ఈ పద్య మన్నిపత్రికలలోను పడెను. ఈ పద్యమెట్లు ప్రాకివెళ్ళినదోగాని కృష్ణానది వంతెన గోడలమీద పెన్సిళ్ళతో వ్రాయబడెను. దానిని చదివినవారు స్వయముగ నాతో చెప్పిరి. ఇది యాంధ్రదేశమంతట వ్యాపించెను. నా గోదావరీమండల సభా పద్యములతోపాటు, నీ పద్యముగూడ హరికథలలో కెక్కెను. మా నాటకసమాజపక్షమున శ్రీ పాలుగారిని గౌరవింపదలచి వేణీసంహార నాటక మాడించి, దానివలన వచ్చిన నూటయేబదిరూపాయలు సొమ్ము దీసికొనివెళ్ళి నేను స్వయముగా పాలుగారికి సమర్పించితిని. ఆయన సంతోషపడి నాకు వందనము లర్పించిరి.

1907 వ సంవత్సరము వేసవికాలపు సెలవులలో మా రెండవ చెల్లెలు అచ్చమ్మ తన కూతులనిద్దరిని తోడ్కొని బెజవాడ వెళ్ళి, వేసవి వెళ్ళినదాక తన యాడుపడుచుగారింటనుండెను. కారణ మేమన మేము గాపురమున్నయిల్లు దనకచ్చివచ్చినదిగాదని యామె

యభిప్రాయపడెను. ఎట్లన నేమాయింట ప్రవేశించిన సంవత్సరమే యనగా 1903 మే నెలలో యామె కడపటికూతురు చనిపోయెను. మరుచటి సంవత్సర మనగా 1904 లో నామె భర్త రామస్వామియే చనిపోయెను. ఆ మరుచటిసంవత్సర మనగా 1905 వ సంవత్సరము జూను నెలలో నామె గారాబుకొడుకు మృతినొందెను. ఆ మరుచటి సంవత్సరము 1906 జూలై మాసములో మాతల్లి చనిపోయెను. పైన చెప్పబడినవారిలో గొందరు మృతినొందినప్పుడు నక్షత్రము మంచిదిగాకపోవుటచే నిల్లు రెండు మూడు మాసములు విడిచిపెట్టి వేరొకచోట గాపురముండుమని మా యిరుగుపొరుగువారు సలహా జెప్పిరి. ప్రకృతిలోనున్న నక్షత్రములన్నియు మంచివేయనియు, మంచినక్షత్రములు కొన్నియు, దుష్టనక్షత్రములు కొన్నియు లేవనియు. ప్రజలు దుష్టనక్షత్రములని జెప్పెడి నక్షత్రములలో చనిపోయినందున నేకీడు లేదనియు, నిల్లు మొదలైనవి వదలివేయుట తెలివితక్కువయనియు నానమ్మకము. అందుచేత, నెవరు చెప్పినను నేనా యిల్లు వదలలేదు. ఇది నా మూర్ఖ్యమని నా కుటుంబములోనివారు దలంచిరి. కడచినసంవత్సరములందువలెనే యీ సంవత్సరమందు గూడ తనకో, తనబిడ్డలకో నేకీడో మూడునని తనబిడ్డలను వెంటబెట్టుకొని నాచెల్లెలు అచ్చమ్మ బెజవాడ వెళ్లెను. కాని నేను మరియొకకారణమున 1907 వ సంవత్సరము వేసవికాలములో దుర్భవారి యిల్లు వదలిపెట్టవలసివచ్చెను. ఆ యింటి యజమానుడైన దుర్భ సూర్యనారాయణగారు స్వగృహమున నివసింపదలచి నన్ను వెళ్ళిపొమ్మని చెప్పుటచే, నేను రాయవరపువారి యింట నద్దెకు ప్రవేశించితిని. ఆ యింటిలో నే నద్దెకు ప్రవేశించినను స్వగృహమునంటిదే. ఇందువల్ల మా చెలియలు కోరికదీరెను. ఆమె వేసవికాలము వెళ్ళిన తరువాత బిడ్డలను దోడ్కొని రాజమహేంద్రవరము వచ్చెను. వీరేశలింగముగారు తమపాఠశాలను [illegible]టలోనికి మార్చినందున నేను నా మేనగోడండ్రను మునుపటియట్లు దొరతనమువారి బాలికాపాఠశాలకే బంపజొచ్చితిని.

ఆ సంవత్సరమున (1907) చెన్నరాష్ట్ర రాజకీయసభ (Madras Provincial Political Conference) విశాఖపట్టణములో జరు

పుటకు నిశ్చయింపబడెను. ఆసభకు శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగా రధ్యక్షులైరి. ఆనరుబుల్ బయ్యా నరసింహేశ్వరశర్మగారు సన్మానసంఘాధ్యక్షులైరి. రాజమహేంద్రవరమునుండి యీ సభకు గంటి లక్ష్మన్నగారు, ధారవాడ కృష్ణారావుగారు మొదలైన న్యాయవాదులును, చిత్రపు నరసింహారావుగారును, నేనును మరికొందరు పురజనులును వెళ్ళితిమి. మాకు కసింకోట జమీందారుగారిదైన శ్రీ కారుమంచివారి హావేలీలో బసయిచ్చిరి. శ్రీ చిర్రావూరి యజ్ఞేశ్వరచింతామణి గారా సభా కార్యనిర్వాహణమునందు సుబ్బారావు పంతులుగారికి తోడ్పడిరి. అప్పుడే నాకు శ్రీ చింతామణిగారితో పరిచయమయ్యెను. అధ్యక్షులైన సుబ్బారావు పంతులుగారి ప్రారంభోపన్యాసము తత్కాలానుసారముగ మిక్కిలి తీవ్రమై యుత్సాహజనకముగ నుండెను. ఆకాలమున జనులలో నతివాదులు మితవాదులను రెండు కక్షలుండెను. స్వరాజ్యము, స్వదేశవస్త్రము, స్వజాతీయవిద్య కావలెనని వాదించువారు బాలగంగాధర తిలకుగారును వారి యనుచరులును నతివాదు లనబడిరి. దొరతనమువారి పక్షమందేయుండి జాతీయవిద్య, స్వదేశవస్త్రము నక్కర లేదనువారు మితవాదులనబడిరి. న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు మొత్తముమీద మితవాదులేయైనను వారి యుపన్యాస తీవ్రతనుబట్టి "మదరాసు మెయిలు" పత్రిక వారి నతివాదులలో జేర్చెను. ఆ సంవత్సరము (1907) మేనెల 9వ తేదీని పంజాబు దొరతనమువారు దేశాభిమానియు, మహాపురుషుడు నైన లాలా లజపతిరాయిగారిని బట్టుకొని, నిష్కారణముగా బర్మాకు గొంపోయి, మాండలే నగరములో ఖయిదు జేసిరి. అందుచేత భరతఖండమున నాసేతుహిమాచల పర్యంతము సంక్షోభతరంగ మొకటి వ్యాపించెను. విశాఖపట్టణసభలో మొట్టమొదటి తీర్మానము లజపతిరాయిగారిని దొరతనమువా రక్రమముగా బంధించినందులకు దొరతనమువారి చర్యను ఖండించుటకై యేర్పడెను. ఆ తీర్మానమును గురించి కర్నూలునుండి వచ్చిన సి. శ్రీనివాసరావుగా రింగ్లీషులోను, నేను తెలుగులోను మాట్లాడితిమి. నా సంభాషణమును విని శ్రీనివాసరావుగారు నా చేయిపట్టుకొని, యుద్రేకకరమైన మీ యుపన్యాసమువిని నేను సంతసించితిని.

అని నాంగ్లభాషలో పలికి నన్ను హెచ్చరించిరి. వారన్నమాటలివి. "I heard your soul Stirring Speach with pleasure". తరువాత పురాణం వెంకటప్పయ్యగారు గూడ నన్ను జూచి, నా యుపన్యాసము మిక్కిలి బాగున్నదని పరామర్శ జేసిరి. లజపతిరాయిగారి ప్రవాసమును గురించి నే నీ క్రిందిపద్యమును రాజమహేంద్రవరములో నుండగనే రచియించితిని.

మ॥ చెరశాలల్ పృథుచంద్రశాలలెయగున్ జేదోయి గీలించు న
య్యరదండల్ విరిదండలయ్యెడును హేయంబైన చోడంబె పే
పరమాన్నంబగు మోట కంబళులు దాల్పన్ పట్టుసెల్లాలగున్
స్థిరుడై యే నరుడాత్మ దేశమును భక్తింగొల్చునవ్వానికిన్.

తే॥ గీ॥ భరతఖండంబె యొక గొప్ప బందెఖాన
అందులోనున్న ఖయిదీలు హిందుజనులు
ఒక్కగదినుండి మార్చి వేరొక్కగదిని
బెట్టుటేగాక చెరయందు వేరెగలదె.

ఈ చెన్నరాష్ట్ర మహాసభ విశాఖపట్టణమందు మిక్కిలి వైభవముగాను జయప్రదముగాను జరిగెను. అది నరసింహేశ్వరశర్మగారి నిరంతరాయ కృషివల్లనే యట్లు జరిగెను. సభాంతమున సుబ్బారావు పంతులుగారు సమాప్తి వాక్యములు చెప్పుచు శ్రీ చింతామణిగారు రాత్రి పగలు నిద్రలేక సభకు సేవచేసి తమకు సహాయము జేసినందులకు మిక్కిలి యుగ్గడించిరి. నాలుగవదినమున సంఘసంస్కరణసభ యయ్యెను. ఆ సభయొక్క సన్మానసంఘమునకు విశాఖపట్టణ కళాశాలా ప్రధానాచార్యులైన పి. టి. శ్రీనివాసయ్యంగా రధ్యక్షులైరి. అక్కడ సబుజడ్జిగనున్న వారణాసి సుబ్రహ్మణ్యం పంతులుగారు సంఘసంస్కరణ మహాసభాధ్యక్షులైరి. పి. టి. శ్రీనివాసయ్యంగారు విద్యావంతులేగాని వారి కాదినములలో సుప్రతిష్ఠ లేదు. అట్టి పురుషుడు సంఘసంస్కరణ సన్మానసభాధ్యక్షుడగుట నా కిష్టము లేదు. ఆకారణమున నేనా సభకు బోనని పట్టుపట్టి కూర్చుంటిని. చిత్రపు వేంకట నరసింహారావుగారును, ధారవాడ వెంకటకృష్ణారావుగారును నామార్గమునే యనుసరించి సభకు బోరైరి. నరసింహేశ్వరశర్మగారు మమ్ము సభకురమ్మని వర్తమానము లంపిరి. కాని మేము

మా పట్టు విడువలేదు. ఆసభకు హాజరుకాకయే మేము ముప్పురము మెయిలుబండిమీద నచటనుండి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిమి.

ఆకాలమున యేట్సుదొరగారు యుత్తరమండలములకు పాఠశాలా పరీక్షాధికారులుగా నుండిరి. నేను రాజకీయసభలలో దరుచుగా మాట్లాడుచుండుటచే దొరగారు రావాస్తవిని తన చేతిక్రింద బనిచేయు చున్న డెప్యూటీ యినస్పెక్టరుగారితో నిట్లనియెనట. "లక్ష్మీనరసింహముగారి బడికి మన మీసంవత్సరము బరీక్షకు పోనక్కరలేదు. ఆయన యతివాది యగుటచే దన పాఠశాలను మనము బరీక్షించుట కొప్పుకొనడు." ఈ మాటలు డిప్యూటి యినస్పెక్టరుగారు నాతో చెప్పిరి. నేనట్లు చేయువాడనుకానని వారితో చెప్పి పిమ్మట నేను యేట్సు దొరగారిని జూడబోతిని. ఆయన నన్ను సగౌరవముగా నాదరించిరి. పరీక్షనిమిత్తము మా పాఠశాల కెప్పుడువత్తురని దొరగారిని నేనడిగితిని. ఆయన నా యందేమియు దోషారోపణచేయక కొలదిదినములలో వత్తునని చెప్పి బంపిరి. పిమ్మట కొన్నాళ్ళకు వారు మా పాఠశాలకు దయచేసి యెప్పటియట్ల బరీక్షించిరి. మా పాఠశాల దమకిమ్మని వీరేశలింగముగారు సంవత్సరముక్రిందట నన్నడిగిరి. గాని, యంతవరకు మాబడి వారు స్వాధీనము చేసికొనలేదు. మును పటియట్ల నేనే నడుపుచు జీతములు మొదలైనవి నేనే యిచ్చుకొను చుంటిని. 1907 వ సంవత్సరము జూను మాసాంతమునకు నుపాధ్యాయుల జీతములు నేనీయవలసియుంటిని. నాయొద్ద డబ్బులేదు. వీరేశలింగముగారు బడిని స్వాధీనము జేసుకొనలేదు. గనుక, పాఠశాలను దీసివేయవలసినదని కొందరు మిత్రులు నాకు సలహాజెప్పిరి. ఆసలహా నాకు రుచింపకపోవుటచే నేను నూరురూపాయలు బదులు తెచ్చి యుపాధ్యాయుల జీతములిచ్చి యెప్పటియట్లు పాఠశాల నడుపుచుంటిని. అప్పుడు శ్రీ హితకారిణీ సమాజ కార్యదర్శిగా శ్రీ కారుమూరి వీరభద్రస్వామిగారు రుండిరి. ఈయన వైశ్యుడు. పట్టపరీక్షాసిద్ధుడు. మా మునిసిపాలిటికి సెక్రటరిగాగూడ నుండెను. 1907 వ సంవత్సరము సెప్టెంబరు 16 వ తేదీని వీరభద్రస్వామిగారు మా పాఠశాలకువచ్చి వీరేశలింగముగారు హితకారిణీ సమాజపక్షమున మా పాఠశాలను తమ కప్పగించవలసినట్లు చెప్పిరని నాతో చెప్పిరి. వీర

భద్రస్వామిగారికి నప్పగించవలసినదని వీరేశలింగముగారు నాకొక జాబుగూడ వ్రాసిరి. ఆజాబు ననుసరించి నేను మా పాఠశాలను వీరభద్రస్వామిగారి కప్పగించి వారివల్ల రసీదు పుచ్చుకొంటిని. అప్పటినుండి యుపాధ్యాయుల జీతములు మొదలైనవి వీరేశలింగముగారే యిచ్చి పాఠశాలను నడుపుచుండిరి. లక్ష్మీపతిగారా సంవత్సరమే మాబడిలో పనిచేయుట మానిరి. నాకు వారికి గల మైత్రిచేత నాబడిలో జీతములేకుండ బనిచేసిరి గాని, మరియొకరియొద్ద పనిచేయుట వారి కిష్టములేదు. అప్పటికి కుందూరు వెంకటరత్నముగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగా నుండుటకు దగిన యర్హత సంపాదించినందున వారే ప్రధానోపాధ్యాయులుగా నుండిరి. ముందు సంవత్సరము నాలుగవఫారము బెట్టి యున్నత పాఠశాలకు సెలవిమ్మని హితకారిణీ సమాజమువారు డైరెక్టరుగారికి వ్రాసిరి. సర్కారువారు సెలవిచ్చినందున, 1908 వ సంవత్సరము జనవరి నెలలో నాలుగవ ఫారము బెట్టి యున్నతపాఠశాల జేసిరి. ఆ యున్నతపాఠశాలకు జయంతి గంగన్నగారు మొట్టమొదటి ప్రధానోపాధ్యాయులైరి.

ఇక్కడ మా నాటకసమాజచరిత్ర కొంచెము వ్రాయవలెను. ఈ నాటకసమాజమున సభ్యులై యుండుటకంటె తామే సమాజమును స్వాధీనము చేసికొని పెత్తనము వహించి నాటకము లాడించి తామే లాభనష్టము లనుభవించవలెనను కోరిక సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారికిని, కృత్తివెంటి నాగేశ్వరరావుగారికిని పుట్టెను. వారు తమ యభిప్రాయమును నాకును సమాజములోని ముఖ్యులకును నెరింగించిరి. సమాజమున కప్పటికి గొంతఋణముండెను. ఆ ఋణము దీర్చి తత్ప్రతిఫలముగా, మా తెరలు కొయ్యసామానులు తదితర పరికరములు దీసుకొని, వారు నాటకసమాజమును తమయధీనము చేసుకొని నడుపుకొనవచ్చునని మేమంటిమి. ఆ ప్రకారముగా వారిరువురు సమాజమును స్వాధీనముజేసుకొని నాటకములాడింపజొచ్చిరి. కొంతకాలము జరుగునప్పటికి వారిరువురికిని సరిపడలేదు. అందుచేత నాగేశ్వరరావుగారు హిందూనాటకసమాజమను పేరుతో, నొక నాటకసమాజమును స్థాపించి, మునుపు నే మాడుచున్న లక్ష్మీపతిగారి నాటకశాలలోనే నాటకము లాడింపజొచ్చిరి. గున్నేశ్వరరావు

గారు చింతామణీ నాటకసమాజమను పేర మరియొకసమాజము స్థాపించి, చిత్రపు వెంకటనరసింహారావుగారి దొడ్డి యద్దెకుపుచ్చుకొని చింతామణీ నాటకశాలయను నొకభవనము గట్టించిరి. ఆభవనమునందు ప్రవేశోత్సవము నన్ను జరుపుమని, గున్నేశ్వరరావుగారు గోరగా, నేనా ప్రవేశోత్సవముజరిపితిని. గున్నేశ్వరరావుగారును, నాగేశ్వరరావుగారును విడిపోయినతరువాత గున్నేశ్వరరావుగారు తమ నాటకసమాజమును విజయనగరము తీసికొనిపోయి నాటకములాడించి మెప్పువడసిరి. నాగేశ్వరరావుగారు తమ సమాజమును చెన్నపురి దీసికొనిపోయి నాటకము లాడించి చెన్ననగరాంధ్రుల స్తోత్రములకు పాత్రులైరి. ఆనరుబుల్ బయ్యా నరసింహేశ్వరశర్మగారు చెన్నపురియాంధ్రులపక్షమున నొక యభినందనపత్రమును నాగేశ్వరరావుగారికిచ్చి గౌరవించిరి. ఆదినములలో శ్రీ జయంతి రామయ్యపంతులుగారు చెన్నపురిలో ప్రెసిడెన్సీ మేజస్ట్రేటుగా నుండిరి. వారు నాకు జాబు వ్రాయుచు, నందు, నా "గయోపాఖ్యాన" "ప్రసన్నయాదవ" నాటకముల ప్రయోగములను శ్లాఘించుచు కడపట నిట్లు వ్రాసిరి. "You would have received a grand ovation if you had come here. I attended the darma." మీరిక్కడకువచ్చి నాటకమునకు హాజరయినపక్షమున మీకు గొప్ప సన్మానము జరిగియుండును. అని పైమాటల యభిప్రాయము. చెన్నపురి నుండి వచ్చినతరువాత నాగేశ్వరరావుగారు రూకలు ఖర్చుపెట్టి, మంచి తెరలను జగన్మోహనమైన దృశ్యములను సిద్ధముచేయించి సమాజమును యేలూరుపురము దీసికొనిపోయిరి. అక్కడ కొన్ని నాటకము లాడినతరువాత నెవరో యోర్వలేక యర్ధరాత్రమున తాటియాకులపాకకు నిప్పంటించిరి. సామాజికులు ప్రాణములు దక్కించుకొని బయటబడుటే కష్టమయ్యెను. ఎన్నిసంవత్సరములో యెన్నో రూకలు ఖర్చుపెట్టి, తయారుచేసిన, యాంధ్రరంగస్థల మొక్కరాత్రిలో భస్మావశేషమయ్యెను. చింతామణీ నాటకసమాజముగూడ క్రమక్రమముగా నంతరించెను. ఇది మా నాటకసమాజమునొక్క చరిత్రము. నే స్థాపించిన పాఠశాలయొక్క చరిత్రము నిదివరకే ముగించితినిగదా!

1907 వ సంవత్సరమున హిందూదేశములో ననేక స్థలము లలో స్వదేశవస్తూపయోగము, విదేశవస్తు బహిష్కారము, స్వరాజ్య సంస్థాపనము, జాతీయ విద్యావ్యాపకము నను విషయములను గురించి గొప్ప యాందోళనము జరిగెను. అన్నిటికంటె ముఖ్యముగా జాతీయపాఠశాలా సంస్థాపనమును గురించి యెక్కువ కృషిచేయ బడెను. సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారు స్థాపించిన "ఆంధ్రకేసరి" పత్రిక వారమువారము పైవిషయములతోనిండి ప్రకటింపబడుచుం డెను. శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావుగా రాపత్రికకు సంపాదకులైనను, అత్తిలి సూర్యనారాయణగారును నేనును మిక్కిలి యుత్సాహపూరి తములైన వ్యాసములు మిక్కిలి శ్రద్ధతో వ్రాయుచుంటిమి. జాతీయ పాఠశాల స్థాపించుటకు రాజమహేంద్రవరములో నెన్నో సభలు జరి గెను. ప్రాతయూరులోను, యిన్నీసుపేటలోను, టవునుహాలులోను బహుసభలు జరిగెను. శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారికిగూడ జాతీయ పాఠశాలా సంస్థాపనముమీద మిక్కిలి యుత్సాహము కలి గెను. అనేక సభలలో వా రధ్యక్షత వహించిరి. నేను బహుసభ లలో మాటాడితిని. ఆ సంవత్సరము దీపావళినాడు జాతీయపాఠ శాలా స్థాపనము కొరకు, విద్యార్థులు వీధివీధులు దిరిగి సొమ్ము వసూలుచేసిరి. నే నప్పుడు మూడవవార్డులో కాపురముంటిని. ఇప్పు డది మూడవవార్డు కాదు. నా వార్డులో నేను సొమ్ము ప్రోగుచేయు టకై యేర్పడితిని. తక్కిన వార్డులలో కంటె నా వార్డులో వర్తకు లెక్కువ యుండుట చేతనో, మరి యేకారణముచేతనో నా వార్డులో సొమ్మధికముగా వసూలయ్యెను. నేను కాపురమున్న ప్రక్కవీధిని వేశ్యాంగనలు నివసించుచుండిరి. అందొక వేశ్య తన యింటికిదక్క దక్కినయిండ్లకు నేను భిక్షాటనమునకై బోవుట చూచి తన గుమ్మ ములో నిలిచియుండి, "మా లోపలకువచ్చి యడిగిన పక్షమున నేను గూడ చందా నిచ్చెదను" అని పలికెను. నే నందుకు భయపడలేదు. వెనుకంజ నిడలేదు. వేశ్యాంగన యిండ్లకు బోవుట నా నియమము లకు విరుద్ధమైనను దేశసేవ నిమిత్తమై పనిచేయుచుంటిని. గావున

వేశ్యాగృహప్రవేశము తప్పుగాదని నాకు తోచినది. ఆ సమయమున నాకు జ్ఞానవాసిష్ఠములోని యీ క్రింది శ్లోకము జ్ఞప్తికి వచ్చెను.

శ్లో॥ మనఃకృతం కృతంరామ
న శరీర కృతం కృతం
యేనైవా లింగితా కాంతా
తేనైవా లింగితా సుతా ॥

యని వసిష్ఠుడు రాముని కుపదేశించెను. దీని భావమిది. "ఓ రామ! మనసారచేసినపనియే పనిగాని, వట్టి శరీరముతో చేసినపని పనిగాదు. పురుషుడు యే శరీరముతోనైతే తన ప్రియురాలిని కౌగిలించుకొనునో యా శరీరముతోనే తన కూతును గూడ కౌగలించుకొనుచున్నాడు. పురుషుడు కాముకుడై తన ప్రియురాలిని గౌగిలించుకొనును. పుత్రప్రేమచేత గారాబు కూతును గౌగలించుకొనును. కౌగలించుకొను శరీర మొకటియే గాని, యుద్దేశ్యములు వేరు." అని తలపోసి నేనా వేశ్యాగృహమునకు నా వెంటనున్న విద్యార్థులతో వెళ్ళి యామె చేసిన స్వల్పధన సహాయము స్వీకరించితిని. ఇట్టి యనుభవము నాకు రెండుసారులు గలిగెను. మొత్తముమీద మరునాటి సంవత్సరము జాతీయ పాఠశాలా సంస్థాపనము చేయుటకై సుబ్బరావు పంతులుగారు నిశ్చయించిరి. ఆ పాఠశాలను పరిపాలించుట కొక సంఘ మేర్పడెను. దానికి శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారే యధ్యక్షులైరి. కలపవర్తకులైన పందిరి వీరన్నగారు న్యాయవాదులైన గంటి లక్ష్మన్నగారు, దుప్పూరి వీరభద్రయ్యగారు, దామెర్ల వెంకటరమణారావుగారు మొదలగు నితర గృహస్థులు సంఘములో సభ్యులైరి. మొదట నేను సంఘములో నుంటిని. 1907 వ సంవత్సరము డిశంబరులో పాఠశాలా స్థాపనము గురించి యాలోచించుటకు యీసంఘము టవునుహాలులో మేడమీద సమావేశమయ్యెను. స్థాపింపబోవు పాఠశాలలో మతవిద్య యుండవలెనా? కూడదా? యను ప్రశ్న చర్చకువచ్చెను. మతవిద్య యన్నిటికంటె ముఖ్యమైనదనియు, నది లేకపోవుటచేతనే, దొరతనమువారి పాఠశాలలోని విద్యార్థులు నాస్తికులై, చెడిపోవుచున్నారనియు, 'గాన మతవిద్య యుండవలెననియు సుబ్బరావుపంతులుగారు వాదించిరి. జాతీయ

పాఠశాలలో తురకలు చేరవచ్చును; క్రైస్తవులు చేరవచ్చును; శైవులు చదువవచ్చును; వైష్ణవులు చదువవచ్చును; నానా మతస్థులు చదువవచ్చును. ఒక మతస్థుని సిద్ధాంతములు మరియొక మతస్థులకు సరిపడవు. కాబట్టి మతవిద్య పరస్పర వైషమ్యములు కలిగించును, గావున నది యుండకూడదని, నేను వాదించితిని. నా మాటలు సుబ్బరావు పంతులుగారికి నచ్చలేదు. ఇట్టి విరుద్ధాభిప్రాయములు గలవారు పరిపాలక సంఘములోనుండిన పాఠశాల యెట్లు జరుగునని సుబ్బరావు పంతులుగారనిరి. "అట్లయిన నేనే సంఘములోనుండుట మానివేయుదు"నని, వెంటనే లేచి, సభనుండి వెడలిపోతిని. సాధారణముగ నేను సుబ్బరావుపంతులుగారియెడ భక్తిగలవాడనేగాని దుర్వినయముగలవాడనుగాను. సభలో నేదేని ధర్మసమస్య వచ్చినప్పుడు ప్రతిసభ్యుడు స్వేచ్ఛయముగ దన యభిప్రాయము వెలిబుచ్చుట ధర్మము గావున నేనట్లు నిస్సందేహముగ నా యభిప్రాయము వెలిబుచ్చితిని.

1908 వ సంవత్సరము జనవరిలో రాజమహేంద్రవరములో జాతీయపాఠశాల స్థాపింపబడెను. అది మొట్టమొదట న్యాయపతి సుబ్బరావుపంతులుగారి యింటిప్రక్కనున్న భవనములో స్థాపింపబడెను. ఆ భవనము పంతులుగారిదే. పాఠశాల స్థాపింపబడినదినమున, నా యుత్సవమును జూచుటకై రమ్మని పట్టణములోని పెద్దమనుష్యుల కనేకుల కాహ్వానములువచ్చెను. నాకుగూడ నాహ్వానము వచ్చెను. కాని నేనా యుత్సవమునకు వెళ్ళలేదు. పాఠశాల స్థాపింపబడెను. దక్షిణ దేశస్థుడైన వెంకటరమణ సరస్వతి యనువారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగా నియమింపబడిరి. గడవల్లి రామచంద్రరావుగారు, వెన్నేటి సత్యనారాయణగారు మొదలగువారు స్వల్ప వేతనములమీద సహాయోపాధ్యాయులుగానుండి, పనిచేయుచుండిరి. వెంకటరమణ సరస్వతిగారు పట్టపరీక్షాసిద్ధులు, మిక్కిలి తెలివిగలవారు. కాని స్వతంత్రశీలురు, ఒకరి యధికారమునకు లోబడియుండువారు గారు.

స్వీయచరిత్రము

పదునైదవ ప్రకరణము

ముద్రాయంత్రస్థాపనము

నేను "మనోరమ" యను మాసపత్రికను 1906 వ సంవత్సరములో ప్రారంభించి, చింతామణీ ముద్రాక్షరశాలలో ముద్రింపించి నడుపుచుంటిని. ఇతరుల ముద్రాక్షరశాలలో నచ్చువేయించుటవలన కొన్ని నష్టములుగలవు. ఏలయన, వా రితరుల పనులొప్పుకొని మా పనులు వెనుక బెట్టుటగలదు. అదిగాక "ఆంధ్రకేసరి"పత్రిక చింతామణీ ముద్రాయంత్రములోనే యచ్చుపడుచుండెను. కాబట్టి పనివారికి పని యెక్కువగ నుండెను. అందుచేత, నా కొకస్వంత ముద్రాయంత్రముండిన, బాగుండునని యోచించినందున, నేనా విషయమై ప్రయత్నము చేయజొచ్చితిని. చిత్రపు నరసింహారావుగారు తాను వీరేశలింగముగారియొద్ద కొన్న వివేకవర్ధనీ ముద్రాక్షరశాలలో కొంతభాగము తానుంచుకొని పెద్దభాగము నమ్మివేయ దలంచుచుండెను. అది నేను కొనదలంచితిని. నాకు సొమ్ము కావలసి యుండెను. నాకు మొదటినుండియు మిత్రులైన శ్రీ కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారు నేను ముద్రాయంత్రము కొన్న పక్షమున ధన సహాయము చేయుదుమని చాల కాలమునుండి చెప్పుచుండిరి. ఆయన నాయెడ మిక్కిలి ప్రేమ కలిగి కొంతధనము నాకు బదులిచ్చిరి. ఆ ధనము చాలనందున వేరొకచోట నేను మరల ప్రయత్నము చేసితిని. కస్తూరి రామారావుగారని యుదారశీలుడైన యొక యువకుడు రాజమహేంద్రవరములో గాపురముండెను. ఆయన శ్రీ దోష్టమపేట జమీందారిణిగారైన శ్రీ వాడ్రేవు రంగనాయకమ్మగారికి దౌహిత్రుడు. ప్రస్తుతము గోష్టమపేట జమీందారైన శ్రీ వాడ్రేవు విశ్వసుందరరావుగారికి జనకసోదరుడు. శ్రీ కస్తూరి నరసింహారావుగారికి రామారావుగారు జ్యేష్ఠకుమారుడు. రామారావుగారి తమ్ముడైన విశ్వసుందరరావుగారిని రంగనాయకమ్మగారు పెంచుకొనిరి. రంగనాయకమ్మగారికి రాజమహేంద్రవరములో నొక యిల్లుగలదు. ఆ గృహమం దొకభాగమున కస్తూరి రామారావుగారును, రెండవభాగమున నా గుమాస్తాయైన సత్యవోలు అప్పా

రావుగారును కాపురముండిరి. నేను వేయిరూపాయిలు బదులిమ్మని రామారావుగారి నడిగితిని. అప్పారావుగారుగూడ నీ సంగతి రామారావుగారితో చెప్పిరి. రామారావుగారియొద్ద నప్పుడు ధనములేదు. ఎవరిచేతనైన దన కప్పునిప్పించిన యెడల నాకాధనము బదులిచ్చెదనని చెప్పిరి. అప్పుడు నేను కందుకూరి వీరేశలింగముగారి యొద్దకు బోయి, నాకు రామారావుగారు సహాయము చేయుదురు గావున రామారావుగారికి వేయిరూపాయిలు బదులిమ్మని వారిని కోరితిని. నా కోరికను త్రోసివేయక వీరేశలింగముగారు రామారావుగారికి నోటుమీద బదులిచ్చిరి. రామారావుగారును నాచేత నోటు వ్రాయించుకొని నాకు బదులిచ్చిరి. నరసింహారావుగారి యొద్ద గొన్న ముద్రాయంత్రముగాక, యప్పుడు, చెన్నపట్టణములోనున్న కొట్టు రాఘవయ్యగారియొక్కయు, తురిమెళ్ళ వెంకటసుబ్బారావుగారియొక్కయు సహాయమున మరియొక చిన్నయంత్రమును గూడ తెప్పించితిని. ఈ ముద్రాక్షరశాలకు నేను "మనోరమా" ముద్రాక్షరశాలయను పేరుపెట్టి సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారి యల్లుడుగారైన శ్రీ రాజా వెంకటకృష్ణారావు బహదూరువారియొద్ద, బజారులో వారికున్న మేడలో కొంతభాగము నద్దెకు దీసికొని, నా ముద్రాక్షరశాల నందులో పెట్టితిని. చెన్నపురినుండి వచ్చిన యంత్రము నాకంతగా నుపయోగపడలేదు. నా మిత్రులు పొరబాటుచేత బనికిరాని ముద్రాయంత్రము గొనిరని, నేను నా మిత్రులు నభిప్రాయపడితిమి. ఈ ముద్రాక్షరశాలలోనే నా "మనోరమ" యచ్చుపడి, బయలువెడలుచుండెను. చిత్రపు నరసింహారావుగారు నేనద్దెకు పుచ్చుకొన్న మేడలోనే తన నిమిత్తమై యుంచుకున్న చిన్నముద్రాయంత్రమునుగూడ పెట్టి, నాకు బాడిగె నిచ్చుచుండిరి. రెండుకత్తులొక యొరలో నిముడనట్లు రెండుముద్రాయంత్రము లొకయింటిలో నిముడుట కష్టముగదా! వారి ముద్రాయంత్రములో పనిచేయువారును, నా ముద్రాయంత్రములో పనిచేయువారును దరుచుగా వివాదపడుచుండిరి. ఆ వివాదములు దీర్చుట కష్టముగానుండెను. నరసింహారావుగారును నేనును మిత్రుల మగుటచే నేదో విధముగా నే మిరువురము సఖ్యపడి కాలము త్రోసివేయుచుంటిమి.

నా రెండవ చెల్లెలైన యుచ్చమ్మయొక్క పెద్దకూతురైన వెంకటసుబ్బమ్మను వివాహయోగ్యమైన వయస్సు ప్రాప్తించెను. ఆమెకప్పుడు పండ్రెండు సంవత్సరములు నిండినవి. వివాహము తప్పక చేయవలసివచ్చెను. వరుని నిమిత్తమై వెదకితిమి. మా చెల్లెలు భర్తయైన రామస్వామిగారి యప్పగారికి నలుగురు కుమార్తెలుండిరి. వారి యింటిపేరు రావూరివారు. వారు గుంటూరుజిల్లాలోని రేపల్లె తాలూకాలోని బలుసులపాలెములో నివసించుచు, నప్పుడప్పుడు, బెజవాడలోగూడ నివసించుచుండిరి. మా బావగారి మేనల్లురలో సర్వజ్యేష్ఠుడు రావూరి రామకృష్ణయ్య. రామస్వామిగారు తెఱుకులో నుద్యోగములో నున్నప్పుడు, రామకృష్ణయ్యను గొంతకాలము తన వెంట గొంపోయి చదువు చెప్పించి, తన పెద్దకూతును వానికిచ్చి వివాహము చేయవలెనని, సంకల్పము గలిగియుండెను. రామస్వామిగారు పనిచేయుచోట నెక్కువ తరగతి లేనందున రామకృష్ణయ్య చదువు నిమిత్తము 1902 వ సంవత్సరములో రాజమహేంద్రవరమువచ్చి మా యింటనేయుండి నే స్థాపించిన యున్నతపాఠశాలలో మొదట నాలుగవ ఫారము చదివి, మరుచటి సంవత్సర మయిదవఫారము చదివి, నా యున్నతపాఠశాల దీసివేసిన తరువాత, ట్రెయినింగు కాలేజీలో మెట్రిక్యులేషను తరగతిలో చేరెను. అతడు పిమ్మట బెజవాడకుబోయి, యచట మిషనువారి పాఠశాలలో జదివి, మెట్రిక్యులేషను పరీక్షలో గృతార్థుడై, 1907 వ సంవత్సరమున మరల రాజమహేంద్రవరము వచ్చి ప్రథమశాస్త్ర తరగతిలో చేరెను.

ఆసంవత్సరమున విద్యార్థులు బిపిన్‌చంద్రపాల్ గారియుపన్యాసములవలన యుద్రేకపూరితులై వందేమాతరం బిళ్ళలను మెడలలో ధరించి కళాశాలకు బోయిరి. ఆ బిళ్ళలు ధరింపవద్దని ప్రధానాచార్యులైన మార్కు హంటరుదొరగారు చెప్పినను విద్యార్థులు వినక తిరుగుబాటు చేసినందున దొరగారు విద్యార్థులను కళాశాలనుండి దీసివేసెను. మా రామకృష్ణయ్యగూడ ప్రథమశాస్త్ర తరగతిలో జేరి దేశాభిమాన ప్రేరితుడై కళాశాలనుండి వెడలివచ్చెను. అతడు తరువాత పై తరగతులు చదువుకొనలేదు. అయినను రామకృష్ణయ్య బుద్ధిమంతుడు. దృఢకాయుడు. సౌమ్యుడు. పెద్దలయందు వినయ

విధేయతగలవాఁడు. మంచి నడతగలవాఁడు. తన్నెరిగినవారికందరకు నోట్లో నాలుకవలె నుండెడివాఁడు. అతనితండ్రి విశేష భాగ్యవంతుఁడు కాకపోయినను గొంత భూవసతిగలవాఁడు. ఆస్థితినిజూచిగాక రామకృష్ణయ్య సుగుణసంపత్తినిజూచి నేను నా పెద్దమేనగోడలైన వెంకటసుబ్బమ్మను రామకృష్ణయ్య కిచ్చి వివాహముచేయ నిశ్చయించుకొంటిని. నాచెల్లెండ్రును నా తమ్ముఁడుగూడ నీ విషయమున నాతో నేకీభవించిరి. ఈ కార్యమువలన నా బావమఱది రామస్వామియొక్క సంకల్పముగూడ నెరవేఱునని నేను సంతోషించితిని. నా నిశ్చయమును రామకృష్ణయ్య తల్లిదండ్రులకు దెలియ పఱచితిని. వారును సంతోషించి తరలి వచ్చిరి. ప్లవంగ సంవత్సర ఫాల్గుణ మాసమున వివాహమయ్యెను: నేనివివరలో కొంతకాలము గాపురమున్న దుర్భవారి యిల్లు విడిదిగానిప్పించితిని. రాయవరపువారింట వివాహమయ్యెను. రామస్వామిగారి యన్నగారైన శివరామయ్యగారును భార్యయు పీటలమీఁద కూర్చుండి కన్యాప్రదానము జేసిరి. వివాహ వైమదినములు నిర్విఘ్నముగా జరిగెను. ఒకనాఁడొక వైణికునిచేత గానసభ చేయించితిని. ఆ సభకప్పుడు మండల న్యాయాధిపతియైన పార్థసారథి అయ్యంగారును చాలమంది పురప్రముఖులును వచ్చిరి. కాకినాడ నుండి, నామిత్రులైన, రఘుపతి వేంకటరత్నమునాయుఁడుగారును, బుఱ్ఱా సూర్యప్రకాశరావు గారును గూడ వివాహమునకు దయ చేసిరి. వివాహ వ్యయమంతయు నేనే భరించితిని. నా మేనమామ గారైన మల్లయ్యశాస్త్రి గారు గూడ సకుటుంబముగ దయచేసి యైదు రోజులు నుండిరి.

1908వ సంవత్సర ఏప్రియలు నెలలో కీలకసంవత్సర ఫాల్గుణ శుద్ధత్రయోదశినాఁడు కందుకూరి వీరేశలింగముగారు పుట్టిన దినము. ఆనాటి కాయన కఱువదియేండ్లు నిండెను. కాబట్టి వారానాఁడు షష్ఠిపూర్తిమహోత్సవము చేసికొని పురప్రముఖుల నాహ్వానించిరి. మండల న్యాయాధిపతి (Disirict Judge) యైన పార్థసారథి అయ్యంగారు, శ్రీ కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారు, గోపిసెట్టి నారాయణస్వామి నాయుఁడుగారు మొదలగు ప్రముఖులు దయచేసిరి. నేనును వెళ్ళితిని.

నారాయణస్వామి నాయుడుగారును వీరేశలింగము గారికి శాలువలు కప్పిరి.

ఆసంవత్సరము బందరులో నొక ప్రార్థన సమాజ మందిరము కట్టబడెను. తత్ప్రవేశ మహోత్సవమునకై వీరేశలింగము గారిని మమ్మును బిలిచిరి. వీరేశలింగముగారు, రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు, నేను, చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారు, రామాప్రగడ వెంకట రామయ్య గారును వెళ్ళితిమి. గుంటూరునుండి, యున్నవ లక్ష్మీనారాయణ గారును బందరు దయచేసిరి. రెండవనాఁడో మూఁడవనాఁడో వీరేశలింగముగారు ముందుగ నొక యుపన్యాస మిచ్చిరి. తరువాత నేనొక యుపన్యాస మిచ్చితిని. ఆయుపన్యాసములకు శ్రీ చెన్నాప్రగడ భానుమూర్తిగారు, భోగరాజు పట్టాభిసీతారామయ్యగారు, వల్లూరి సూర్యనారాయణరావుగారు మొదలగు పెద్దలు దయచేసిరి. నా యుపన్యాసము మిక్కిలి బాగున్నదని నామిత్రులు నన్ను శ్లాఘించిరి. బుద్ధిరాజు పావకేశ్వరరావుగారు నాకడకు వచ్చి తమ నివాసస్థానమైన నరసాపురములో నటువంటి యుపన్యాస మొకటి చేయవలసిన దని కోరిరి. పిమ్మట కొన్ని మాసములకు నేను నరసాపురము వెళ్ళితిని. కాని పావకేశ్వరరావుగారు గ్రామములో లేకపోయిరి. ఐనను నేను వారింటనే బసచేసి పురములో నొకచోట యుపన్యాసమిచ్చి వచ్చితిని.

1908 వ సంవత్సరమున కీలకసంవత్సరము గోదావరి పుష్కరము. నానాదేశములనుండి యాత్రికులు వచ్చిరి. గవర్నమెంటు వారు వచ్చిన ప్రజల సౌకర్యార్థము కోటిలింగాలవద్ద పాకలు వేయించిరి. శ్రీ కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారును, మునిసిపలు సంఘాధ్యక్షులైన గంటి వేంకటరామయ్యగారును ప్రజలకొరకై పాటుపడిరి. గంటి వేంకటరామయ్యగారికి దొరతనమువారు రావుసాహేబు బిరుదు నిచ్చిరి. ఈ పుష్కరమున నా బంధువులు నన్ను బలవంతపెట్టినను తీర్థవిధి నేను బెట్టలేదు. గోదావరిలో నొకనాఁడైనను స్నానముచేయలేదు. ఈ పనులవలన నాకుగాని నా పితృదేవతలకు గాని మోక్షము లేదని నా నమ్మకము.

1908 వ సంవత్సరము మే నెలలో కృష్ణామండల రాజకీయ సభ తెనాలిలో జరిగెను. ఆ సభకు మహారాజశ్రీ కొండా వేంక

స్వీయ చరిత్రము

పదునెనిమిదవ ప్రకరణము

దేశీయ మహాసభ నిమిత్తము చెన్నపురి ప్రయాణము

ఆ సంవత్సరము (1914) జాతీయమహాసభ (Indian National Congress) చెన్నపురిలో జరుగుట కేర్పాటుచేయబడెను. కలకత్తా నివాసులైన భూపేంద్రనాథబోసుగా రధ్యక్షులైరి. సుబ్బారావు పంతులుగారు మోచర్ల రామచంద్రరావుగారు మొదలైనవారు వెళ్ళిరి. నేనును నా మిత్రులును గూడ నాసభకు వెళ్ళితిమి. ఆ దినములలోనే యావద్భారతఖండాస్తిక మహాసభ చెన్నపురిలో జరిగెను. హేరంబ మైత్రిగారు దాని కధ్యక్షులైరి. నారాయణగణేశ చందావర్కరుగారు, హేమచంద్రసర్కారుగారు, కృష్ణకుమార మైత్రిగారు మున్నగు ప్రముఖు లాయాస్తికసభకు వచ్చిరి. వారి యుపన్యాసము లతిమనోహరములై యుండెను. ఆసభలు ప్రతిదినము నాలుగుగంటలకు జరుగుచుండెను. నేను తప్పక వాటికి ప్రతిదినము వెళ్ళుచుంటిని. ఒకనా డుదయమున, నన్నపీక్లీవీధిలోనున్న ప్రార్థనామందిరములో, శ్రీకృష్ణకుమారమైత్రిగా రుపాసన జేసిరి. తెల్లని గడ్డముతో నాయనమహర్షివలె నుండిరి. ఆయన యుపాసనవిని నేను ధన్యుడనైతిని. చందావర్కరుగారి యుపన్యాసములు గంభీరములై హృదయంగమములుగ నుండెను. ఆస్తికసభానంతరమున నొకనాటి రాత్రి ప్రీతిభోజనము జరిగెను. నన్నును గూడ వారాహ్వానించిరి. నేను వెళ్ళి కూరుచుండి నాప్రక్కస్థానములో నెవరుకూర్చుండిరని యడిగితి[illegible]. "నేను మీ మిత్రుడను చందావర్కరును" (I am your frien[illegible]kar) అని నాకు చందావర్కరుగారు జవాబు చెప్పిరి.

ఆ కాంగ్రెసు జరుగుచున్న దినములలోనే యాండర్సను హాలులో నిమ్నజాతుల యుద్ధరణమును గురించి యొక సభ జరిగెను. ఆ సభ 1914 వ సంవత్సరము డిశంబరు నెల ముప్పదియవ తేదిని జరిగె. ఆ సభకు బొంబాయి హైకోర్టు న్యాయమూర్తియైన, నారాయణ చందావర్కరుగా రధ్యక్షులైరి. చెన్నపురి హైకోర్టు న్యాయమూర్తియైన శంకరనాయరుగారు వారి ప్రక్కనే కూర్చుండ

డిరి. చెన్నపురి రాజధానిలో నిమ్నజాతుల గురించి యెవ్వరెవ్వ
రెచ్చట నే విధముగా బనిచేయుచున్నారో తెలిసికొనుటకై యీ సభ
జరిగెను. మఱియూర దేశస్థుడైన నామిత్రుడొకడు, నేను గూడ
నిమ్నజాతులను గురించి పనిచేయుచున్నానని విని, నన్ను గూడ
సభలో మాటలాడుమని ప్రోత్సాహపరచెను. నేనా సభకు బోయి
తిని. మంగుళూరులో రంగారావుగారును, నితరస్థలములలో పనిచేసిన
యితరులును, వారి వారి యనుభవములను చెప్పిరి. నేను గూడ
యుపన్యాసవేదిక నెక్కి- 1909 లో నేను పంచములకు పాఠశాల పెట్ట
నది మొదలుకొని, యిప్పటివరకు నా యనుభవముల నింగ్లీషులో నను
వదినిముషములు చెప్పితిని. చిట్టచివర నేనిట్లంటిని. ("I am a blind
man I did this little work I could not do more" (నేను అంధుడను.
కొలదిగా కృషిచేసితిని. ఇంతకంటె చేయలేకపోతిని.) అని చెప్పి
వేదికనుండి దిగబోవుచుండగా, చందావర్కరుగారు లేచి నా చేయి
పట్టుకొని (Shake hand Mr. Narasimham! You are not blind, we
are all blind (నరసింహముగారూ! మీరు అంధులుకారు! వాస్త
వంలో మేమే (గుడ్డివాండ్రము) అని పలికిరి. నేను వేదికదిగి నా
స్థానమున గూర్చుంటిని. న్యాయపతి సుబ్బారావు పంతులుగారును,
మోచర్ల రామచంద్రరావుగారును చెన్నపురిలో కాస్మొపొలిటను
క్లబ్బులో బసచేసిరి. నేను వారిద్దరిని చూడబోయి యిట్లంటిని. "గవ
ర్నరుగారు రాజమహేంద్రవరము వచ్చినప్పుడు నన్ను దలపెట్టిరి
కావున నేను వారి దర్శనము చేసిన బాగుండునా?" యని యడిగి
తిని. [redacted] నలపినచే యని వారిద్దరును పలికిరి. ఆ సమా
వేశము మీరే యేర్పాటుచేయుడని వారిని గోరితిని. వెంటనే రామ
చంద్రరావుగారు నాకు గవర్నరుగారితో సమావేశము నేర్పాటు
చేయుమని గవర్నరుగారి యాంతరంగిక కార్యదర్శియైన కాటెరెల్
(Cotteral) నకు వారి పేర వ్రాసిరి. వారు డిసెంబరు ముప్పదియొక
టవది మధ్యాహ్నము 12 గంటలకు, నాకు గవర్నరుగారు ప్రవే
శమిచ్చునట్లేర్పాటు చేసి, యీ సంగతి రామచంద్రరావుగారికి
వ్రాసిరి. రామచంద్రరావుగారు నాకు చెప్పిరి.

జెప్పిరి. 'ఔను నే నెఱుగుదునని' శంకరునాయరుగారు బదులు జెప్పిరి. కొన్ని యుపన్యాసము లైనతరువాత సభ ముగిసెను. ఆ మరునాడు 1915 వ సంవత్సరము జనవరి యొకటవ తేది టంగుటూరి ప్రకాశముగారు తమ మిత్రులమైన మా కందరకు విందుజేసిరి. పిమ్మట రెండుమూడు దినములలో చెన్నపురినుండి బయలుదేరి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిమి.

1915 వ సంవత్సరమున నాంధ్రసాహిత్యపరిషత్సభ బళ్లారిలో జరుగుటకు నిశ్చయింపబడినదని యిదివరకే వ్రాసితిని. ఆంధ్రనాటక పితామహుడని పేరుపొందిన ధర్మవరము రామకృష్ణమాచార్యులవారి పేర, బళ్ళారిలో నొకభవనమును గట్టించి, దానిని దెరుచుటకు నన్ను రమ్మని బళ్ళారి పురజనులు ఫిబ్రవరినెలలో నాహ్వానించిరి. సాహిత్య పరిషత్సభ యేప్రియలునెలలో జరుగునుగావున నేనప్పుడువచ్చి యా పనిచేయుదునని వారికి వ్రాసితిని. వారాపనియంతవరకు నిలుపుచేసిరి. సాహిత్యపరిషత్సభ నిమిత్తము రాజమహేంద్రవరమునుండి నేనును, రాయసవరపు రామమూర్తియు, గంటి వరహాలును వెంటబెట్టుకొని వెళ్ళితిమి. మాతో బాటు శ్రీరామ నరసింహారావుగారు గూడ వచ్చిరి. గుంటూరు మొదలుకొని గుంటకల్లు వరకును త్రోవలో మాకు విందులుజరిగెను. నరసారావుపేటలో జిల్లామునసబుగానున్న తెంబాప్రూరు జగన్నాథరావుగారు మాకు నరసారావుపేట రైల్ వే స్టేషనులో భోజనములుపెట్టించిరి. మారైలుబండి రాత్రి నంద్యాల చేరునప్పటికి, నచట మిషను హైస్కూలులో నుపాధ్యాయుడుగా నున్న ధారవాడ రామారావుగారు మా రాక విని గృహమందు వంటలు చేయించి, ప్లాటుఫారముమీద మా కందరకు పిండివంట లతో భోజనములు పెట్టిరి. తెల్లవారునప్పటికి బండి గుంతకల్లుచేరెను. అక్కడ మరియొక బండినెక్కి బళ్లారి యుదయము 10 గంటలకు చేరి తిమి. చెన్నపురి శాసన నిర్మాణసభలో నప్పుడు సభ్యుడుగానున్న పి. శివరావుగారి యింట నాకు బసనేర్పాటుచేసిరి. వారి మోటారు బండి నాయుపయోగమునకై యుండెను. సాహిత్యపరిషత్సభ రెండుదిన ములు జరిగెను. ఆనెగొంది మహారాజుగారైన రంగదేవుల రాయలు గారు సభకధ్యక్షులైరి. ఆరాజుగారు శ్రీ కృష్ణదేవరాయలువారి

వంశస్థులట! ఆనెగొంది తుంగభద్రకావల నిజామురాష్ట్రములో నున్నది. జయంతి రామయ్యగారు, గుమ్మలూరి వెంకటరంగారావు గారు, నెమలి పట్టాభిరామారావుగారు, గాడిచర్ల హరిసర్వోత్తమ రావుగారు మున్నగువారనేకులాసభకు వచ్చిరి. బళ్ళారి "సరస వినోదినీ" నాటకసమాజమువారు మానిమిత్తము రెండు నాటకములు ప్రయోగించిరి. అందొకటి రామరాజు. ఆ నాటకములో శ్రీ తాడి పత్రి రాఘవాచార్యులుగారు ప్రధానపాత్రధరించి మిక్కిలి యద్భు తముగా నటించి, నాటకాంతమున విలువగల జరీబనారుసుపట్టుశాలువ యొకటి నాకు బహుమానముగా గప్పిరి. రెండవ నాటకము కృష్ణ మాచార్యులవారు రచియించిన పాదుకాపట్టాభిషేకము. అందు రాఘవాచార్యులుగారు దశరథునిపాత్రయు కృష్ణమాచార్యులవారి తమ్ముడైన గోపాలాచార్యులవారు భరతునిపాత్రయు ధరించి మిక్కిలి సొగసుగా నటించిరి. బళ్ళారి జిల్లాబోర్డు ప్రెసిడెంటుగారు గోపాల స్వామి మొదలియారుగారును, బళ్ళారి మునిసిపలు సభాధ్యక్షులు నెగు లూరు నారాయణరావుగారును మమ్ము మిక్కిలి గౌరవించిరి. కృష్ణ మాచార్యులుగారి పేరగట్టించిని భవనమును నేనొకనాడు దెరచితిని. కోలాచలము వెంకటరావుగారిని, వారి తమ్ముడైన శ్రీనివాసరావు గారిని, బళ్ళారిలో దర్శించితిని. ఈ శ్రీనివాసరావుగారు తెనుగులో బహునాటకములువ్రాసిరి. గొప్పన్యాయవాదియైన భీమారావుగారు నాకొకనాడు విందుచేసిరి. పిమ్మట పూర్వము కృష్ణదేవరాయలువారి చేత బాలింపబడి, ప్రస్తుతము పాడుపడియున్న విజయనగరపట్టణమును జూడ వెళ్ళితిమి. అది తుంగభద్రాతీరమందున్నది. ఆ పట్టణముజూచు టకు రెండుమూడుదినములుపట్టెను. ఉదయమున పట్టణము జూచి మధ్యాహ్నమునకును, మధ్యాహ్నము పట్టణముజూచి సాయంకాల మునకు తుంగభద్రదాటి మేమానెగొందె వెళ్ళుచుంటిమి. ఆ దినము లలో శ్రీరంగదేవరాయలువారే వంటలుచేయించి మాకొక యాల యములో భోజనములేర్పాటుచేయించిరి. బసమాత్రము రంగదేవ రాయలవారి కోటలోనే బళ్ళారినుండి నెగులూరి నారాయణరావు గారును, శంకరలింగముపిళ్ళగారును మాతోగూడవచ్చి, మాకా స్థలములన్నియు జూపిరి. శిథిలములైన యా దేవాలయములను, పాడు

పడిన యీభవనములనుజూడ నెంతటి కఠినాత్ములకైనను గన్నుల నీరువచ్చును. ఎంతో వైభవమనుభవించిన యీమహానగరము కాలవశమున నట్టిదురవస్థ పాలగుట మిక్కిలి శోచనీయము. నేను తుంగభద్రలో స్నానముచేసితిని. పుట్టియను రేవుపడవ నెక్కి తుంగభద్ర దాటితిని. కన్నులున్నవారాదృశ్యములు చూడదగినవి. కొన్ని శిల్పములను నేను జేతితో తడవిజూచితిని. మరలివచ్చునప్పుడు "హాస్పేట" పట్టణముగూడ జూచితిమి. పిమ్మట మేము రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిమి.

ఆ సంవత్సరము (1915) మే నెలలో నాంధ్రమహాసభ విశాఖపట్టణములో జరిగెను. శ్రీ పానుగంటి రామారాయణింగారధ్యక్షత వహించిరి. ఆసభకు నేనుబోయి, యది ముగిసినతరువాత, "బాడువా"లో జరిగెడు గ్రంథాలయసభకు వెళ్లితిని. త్రోవలో నన్ను, యోగి శ్రీనివాసశాస్త్రిగారు గలుసుకొనిరి. బాడువా ప్రభువైన ఖడంగాగారు, మానిమిత్తము రెండెడ్లబండి, బాడువా రైలుస్టేషనునకు బంపిరి. ఆ బండి మేమెక్కినతరువాత దోవలో నొక వంతెనమీదనుండి యేటిలో బడుటకు సిద్ధమయ్యెను. అప్పుడు నాగుమాస్తా కామరాజు వెంకటరమణశర్మయు, యోగి శ్రీనివాసశాస్త్రిగారును, ముందుగా క్రిందికురికి చక్రములుబట్టుకొని బండిపడకుండనాపిరి. నాకపుడొక గండముదప్పెనని సంతసించితిని. పిమ్మట బాడువాపోయి ఖడంగాగారి భవనములోజరిగిన గ్రంథాలయసభలో, నేను మాటలాడితిని. అచటనుండి నేను ఛత్రపురము వెళ్లితిని. అది గంజాముమండలమునకు రాజధాని. అచట నా రెండవ మేనకోడలైన వేంకటరత్నమ్మ పెనిమిటి కోట శేషగిరిరావచటనున్న జిల్లాజడ్జిగారి యాఫీసులో, సబుజడ్జిపదవికి, పని నేర్చుకొనుచుండెను. వారియింట రెండు దినములుండి యచ్చటి "యాన్స్లో" (Anslo) హైస్కూలులో నొక యుపన్యాసమిచ్చి, యచట నుండి బరంపురము వెళ్లితిని.

ఆ సంవత్సరము గంజాముమండలసభలు బరంపురములో జరిగెను. రాజకీయసభకు మోచర్ల రామచంద్రరావుగారధ్యక్షులు. సంఘసంస్కరణ సభ కధ్యక్షునిగా నన్నాహ్వానించిరి. రాజకీయసభ ముగిసినతరువాత, నాలుగవదినమున సంఘ సంస్కరణసభ జరి

గెను. ఆదినమున నింతింత యనరాని యెండకాచి నిప్పులు వర్షించి నట్లు గాడ్పులు వీచెను. ఆసభకు నా ప్రాతమిత్రులైన శ్రీ ఓంభట్ల వెంకయ్యగారు వచ్చిరి. అప్పుడాయన గోపాలపురములోని కస్టంసు సూపరెంటెండెంటుగా నుండిరి. ఆయన నన్ను గోపాలపురమునకు రమ్మని బలవంతపెట్టిరి. గాది రాఘవరావుపంతులుగారి మోటారు నెరువు పుచ్చుకొని మేము గోపాలపురము వెళ్లితిమి. ఆయూరు సరిహద్దులకు వెళ్ళునప్పటికే చల్లగాలివీచి మాకెంతో చైతన్యము కలిగించెను. ఎండచేమాడిన మా శరీరములు హాయిహాయి యని సుఖియించెను. అక్కడ జేరినతోడనే బ్రహ్మమతమును గురించి నేనొక గంటసే పచటి జనుల కుపన్యసించితిని. ఆరాత్రి యచటనిద్రించి మరునాడు బయలుదేరి రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళి, యచటనుండి భీమవరము వెళ్ళి యచట సభలో నొక యుపన్యాసమిచ్చి, యచటనుండి నిడమర్రు గ్రామము వెళ్లి, యచట స్థాపింపబడిన పోతన గ్రంథాలయ వార్షికోత్సవమున సభ కధ్యక్షత వహించితిని. పోతనామాత్యుని పవిత్ర జీవితమును గురించి యుపన్యసించి, యచటనుండి బయలు దేరి పూళ్ళ గ్రామము వెళ్లితిని. అచట సభజేసి మఖ్యమ పాఠశాల నొకదానిని స్థాపించుకొమ్మని గ్రామజనులను హెచ్చరించుచు నుపన్యసించి, మరునాడు బయలుదేరి రాజమహేంద్రవరము జేరితిని. నడవేసవికాలములో ధవళేశ్వరమునుండి ప్రయాణముజేసి యెన్నో గ్రామములు దిరిగినప్పటికి నా దేహారోగ్యము చెడక యెప్పటివలె నుండెను. అప్పటికి నాకు నలుబదియెనిమిదవయేడు నడచుచుండెను. నేను వేళకు మితభోజనముచేయుచు, మితభుక్కునై వేళకు నిద్రించుచు, నడనడ నుపాహారములు గొనక, కాఫీ, టీలను ద్రాగక తాంబూలమును వేయక, చుట్టకాల్చక, పొడుముపీల్చక, యేదురభ్యాసములులేక కాలక్షేపము చేయుటచే, యిప్పుడేగాక డెబ్బదియేడవ యేట నిప్పుడు గూడ నాదేహారోగ్యము సరిగానున్నదని చెప్పవచ్చును. ముసలివాండ్రను బాధకల్గించు వనవసరమైన వల్లమందుసైతము నా కిప్పటికి నవసరములేదు.

ఆసంవత్సరము (1915) సెప్టెంబరు నెలలో కాబోలు కవిబ్రహ్మయైన తిక్కనసోమయాజులవారి జయంతి మహోత్సవమును

ఆ సంవత్సరము 1915 అక్టోబరు నెలలో నా రెండవ మేనకోడలైన వెంకటరత్నమ్మకు జ్యేష్ఠకుమారుడు పుట్టెను. తలిదండ్రులు వానికి నాపేరు పెట్టిరి. ఈ సంవత్సరమున శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారును, వారి దివానుగారైన మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారును, కుటుంబములతో రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. మహారాజుగారు మ్యూజియమువద్దనున్న వారి బంగాళాలో బసచేసిరి. మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారి భార్యయైన సోమమ్మగారికిని, నా రెండవ చెల్లెలైన యచ్చమ్మకును చిన్నతనమునుండి వీరవాసరములో మిక్కిలి స్నేహమగుటచే వారు మా యింటనే బసచేసిరి. మహారాజావారు వచ్చుటకుముందు, వారిరాకనుగురించి సుబ్బారాయుడుగారు ముందుగా నాకు దెలియచేసి, వారు సెంట్రలుజెయిలు, రెండు కళాశాలలు, రామమోహనస్కూలు, టవునుహాలు చూతురుగావున తగిన యేర్పాటులు చేయించవలెనని వ్రాసిరి. దానింబట్టి నేను జెయిలు సూపరింటెండెంటుగారితోను, కళాశాలల ప్రిన్సిపాలురతోను మాటలాడి యేర్పాటులు చేసితిని. రాజాగారు నన్ను సుబ్బారాయుడుగారిని వెంటబెట్టుకొని సెంట్రలుజెయిలును, రామమోహన స్కూలును జూచిరి. కళాశాలలు వారేపోయి చూచిరి. కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారు వారికి తోటవిందు మ్యూజియములో జేసిరి. చాలమంది పురప్రముఖులు వచ్చిరి. రాజుగారు వీరేశలింగపాఠశాలనుకూడ జూచిరి. అక్కడ నొకసభ జరుగగా దానికి శ్రీ రాజాగారధ్యక్షత వహించిరి. సభలో విద్యార్థులు వీరేశలింగముగారి ప్రహసన మొకటి ప్రదర్శించి సభాసదులను వినోదపరచిరి. నా రామమోహనపాఠశాలలో నప్పటికి నూరుమంది విద్యార్థులుండిరి. ఏడుగురుపాధ్యాయులుండిరి. ఆ సంవత్సరమునుండి శ్రీ రాజాగారు మా పాఠశాలకు సహాయముచేయ జొచ్చిరి. ఏటేట రు 500/-లు విరాళమీయ జొచ్చిరి. ఆ పాఠశాలలో నొక హరిజనోపాధ్యాయుని నియమించితిని. అతని పేరు నరసింహారావు. అతనికి నెలకు రు 15/-లు జీతమేర్పరచితిని. అతడు స్కూలుఫైనలు పరీక్షయందు కృతార్థుడయ్యెను. అతని నివాసస్థానము తణుకుతాలూకాలోని పెనుమంట్రగ్రామము. అతడు క్రైస్తవులలో గలియుటకు ప్రయత్నించెను. కారణ మేమన

వారు తన కిరువదియైదు రూపాయిలు జీతమిత్తురని చెప్పెను. మిషను స్కూలు ప్రధానాచార్యులైన పోతుకూచి సుబ్బయ్యగారు నా వద్దకు వచ్చి యిటులజెప్పిరి. "నరసింహారావునకు జీతము చాలదట! మీరు వానికి 25 రూపాయిలు జీతమిచ్చిన మీ పాఠశాలలో నుండునట. క్రైస్తవులలో గలియడట. అయిదురూపాయిలు మీకు దండుగ యైనను వానిని మతాంతరులలో గలియకుండ చేసినఫలము మీకు దక్కును. కావున మీరు దీని కొప్పుకొనుడని నన్ను బ్రతిమాలిరి. హిందూమతాభిమానముచేత వానిని క్రైస్తవులలో జేరకుండ జేయుటకై నేను దాని కొప్పుకొంటిని. కాని కొన్నిమాసము లైనతరువాత నతడు మరియొక క్రైస్తవపాఠశాలలో నుపాధ్యాయుడుగజేరి క్రైస్తవులలో గలసెను. క్రైస్తవమతగురువుల చేతులలో విశేషము ధనముండును గనుక వారీప్రకారముగ ధనమిచ్చియు, నుద్యోగములిచ్చియు, నిమ్నజాతులవారిని దమమతములోనికి జేర్చుకొనుచుందురు.

మా ముద్రాక్షరశాల బజారులో, వ్రాడేవువారి మేడలో నుండెను. కొన్ని గారణములచేత మేము దానిని విడువవలసివచ్చెను. ఆర్యపురములో నొకయింటికి మా ముద్రాక్షరశాలను మార్చితిమి. మా ముద్రాక్షరశాలకు మెషీను ముద్రాయంత్రముదెచ్చి, వృద్ధి చేయవలెనని సంకల్పము గలిగెను. నాయొద్ద ధనములేదు. చిత్రపు నరసింహారావుగారు తా నా యంత్రమునకు గావలసినసొమ్ము పెట్టుబడిపెట్టెదననియు, నిద్దరముగలసి పనిచేసుకొనవచ్చుననియు చెప్పిరి. దానికి నే నొడంబడితిని. ఆ యంత్రము దెచ్చుటకై నరసింహారావుగారును, సత్యవోలు అప్పారావుగారును చెన్నపురిపోయి కొని తెచ్చిరి. వృద్ధిచెందిన యీ ముద్రాక్షరశాలకు నార్యపురములోని యిల్లు చాలనందున నా కార్యస్థానమును నిన్నీసుపేటలో నేదేని పెద్దభవనమునకు మార్చవలెనని తలంచితిమి. అప్పు డిన్నీసుపేటలో శ్రీ విజయనగరము మహారాజాగారి మేడ కాళీగానుండెను. దానినిమిత్తమై ప్రయత్నముచేయుటకు నేను విజయనగరము వెళ్ళి గురజాడ అప్పారావుగారిని మరికొందరు ముఖ్యులను జూచితిని. వారివల్ల నా కా కార్యసాఫల్యమగునట్లగపడలేదు. అప్పుడు విజయనగర సంస్థానమునకు

మేనేజరుగా ఫౌలరు (Fowler) దొరగారుండిరి. నా మిత్రుడైన చెరువు సోమయాజులుగారికిని, దొరగారికిని గొంత పరిచయముండుటచే దొరగారియొద్దకు బోయి మాటాడి యీ మేడను మా కద్దెకు నిప్పింపుమని సోమయాజులుగారిని బంపితిని. ఆయన నాకు నిజమైన మిత్రుడగుటచే శ్రమపడి విజయనగరము వెళ్ళి దొరగారితో మాటాడి సంవత్సరమునకు రు. 400 లద్దెచొప్పున మా కిప్పించిరి. అంతట మేము మా కార్యస్థానమును నిన్నీసుపేటలోనికి మార్చితిమి. మా మనోరమా ముద్రాక్షరశాలగాక యాభవనములో చిత్రపు నరసింహారావుగారి సొంతమైన వివేకవర్ధనీ ముద్రాక్షరశాలగూడ నుండెను. దానిలో వారు కోర్టుతీర్పు లచ్చువేయుచుండిరి. ఆపనియొక్క లాభనష్టములు వారివేగాని నాకు సంబంధములేదు. నా "దేశమాత" పత్రిక ప్రకటించెడు దినములలో రాజమహేంద్రవర మ్యునిసిపాలిటి వ్యవహారములు తృప్తికరముగా లేనందున, దానిని గురించి కఠినవిమర్శనలను ప్రహసనములను వ్రాయుటచేతను, మరికొన్ని యితర విమర్శనములు ప్రకటించుటచేతను, నాకు గొందరు విరోధులు బయలుదేరిరి. విశేషించి వీరేశలింగముగారి పక్షమున నేనుండుటచేత, నాకు పూర్వ పరిచితులైన టంగుటూరి శ్రీరాములుగారితోను నాళము కృష్ణారావుగారితోను మాటలు పోయెను.

నాళము కృష్ణారావుగారు వీరేశలింగముగారిపేర గ్రంథభాండాగారము స్థాపించి దానిని వీరేశలింగముగారి టవునుహాలులో ప్రార్థన మందిరము మేడమీదబెట్టిరి. ఆ గ్రంథాలయమునకు నేనధ్యక్షుడనుగా నుంటిని. వీరేశలింగముగారికిని నాళము కృష్ణారావుగారికిని గలిగిన మనస్పర్థలచే గ్రంథాలయమునకు వీరేశలింగముగారిపేరు తీసివేయవలెనని, తత్పరిపాలకవర్గమునకు కృష్ణారావుగారికిని సంకల్పము గలిగెను. ఒకసారి వా రాప్రయత్నము చేసిరిగాని వారి సంకల్పము నెరవేరలేదు. సభ్యులలో నధికసంఖ్యాకులు వీరేశలింగముగారి పేరుంచవలెనని కోరిరి. కాని వారు దాని కొక యుపాయమాలోచించిరి. నేను దాని కధ్యక్షుడుగా నున్నంతకాలము వీరేశలింగముగారిపేరు తొలగించుటకు వీలులేదనినమ్మి మొదట నన్నధ్యక్షపదవినుండి తొలగించుటకు నిశ్చయించిరి. అది సాధ్యము గాక

పోయినందున వారు మరియొకయొత్తు నెత్తిరి. ఒక్కొక్క గ్రంథాలయ సభ్యుడు సంవత్సరమునకు మూడురూపాయిలు చందానీయవలెను. ముప్పదిమంది సంవత్సరమున కీయవలసిన చందా రు. 90 లు నాళము కృష్ణారావుగారే యిచ్చి, తమ కనుకూలురైన ముప్పదిమంది క్రొత్తసభ్యులను చేర్చిరట. ప్రాతసభ్యులు గొందరును క్రొత్తసభ్యులు యీ ముప్పదిమంది గలసి గ్రంథాలయసభ చేసి, యధ్యక్షపదవినుండి నన్ను దొలగించి, నాస్థానమున శ్రీ గంటి లక్ష్మన్నగారి నధ్యక్షులుగా నేర్పరచిరి. ఆతరువాత గ్రంథాలయమునకు వీరేశలింగముగారి పేరు దీసివేసి, దానికి "ప్రజా గ్రంథాలయము" (Peoples Library) అని పేరుపెట్టిరి. ఆకాలమున నడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారి బావమరదియైన యద్దంకి సత్యన్నారాయణ, వసురాయ గ్రంథాలయమనుపేర నొక గ్రంథాలయము స్థాపించి నడుపుచుండెను. కొంతకాలమైనతరువాత ప్రజా గ్రంథాలయమును వసురాయ గ్రంథాలయమును గలిపి "గౌతమీ" గ్రంథాలయమను పేరుపెట్టి మ్యూజియము సమీపమున నొక భవనముగొని యందులో పెట్టిరి. అది యిప్పుడు మిక్కిలి వృద్ధిలోనున్నది. ఆంధ్రదేశములో నట్టి గ్రంథాలయము మరియొకటి లేదు.

1915 వ సంవత్సరములో మాపట్టణములో నొక విశేషము జరిగెను. స్టీవట్టు దొరగారు, టంగుటూరి శ్రీరాములుగారిమీద, వీరేశలింగముగారు తెచ్చిన యభియోగము కొట్టివేసినందున, వీరేశలింగముగారు నీతిబాహ్యుడనియు, టవునుహాలులోనున్న జూబిలీ పఠనమందిరములో నట్టివాడు సభ్యుడుగా నుండతగడని, యాయనను సభ్యునిగా దొలగింపవలెనని యాలోచించి, పఠనమందిరములోనికి యీ క్రింది యారుగురు సభ్యులు నొక యర్జీవ్రాసి, జూబిలీ పఠన మందిర కార్యదర్శిగారి కిచ్చిరి. టంగుటూరి శ్రీరాములుగారు, దామెర్ల వెంకటరమణారావుగారు, వాడ్రేవు శంభులింగముగారు, నాళము కృష్ణారావుగారు, ఎర్రమిల్లి కామరాజుగారు, మాంధాత కామేశ్వరరావుగారు, ఈ యారుగురే యని జ్ఞాపకము. ఇది చాలా కాలమునాటి విషయమగుటచే పొరపాటున్న పక్షమున పాఠకమహాశయులు మన్నింతురు గాక. ఇది మహాసభలో విచారింపవలసిన విష

యము గావున, జ్యూబిలీపఠనమందిర కార్యదర్శి, పఠనమందిర సభ్యుల సభ (General body meeting) గావించెను. అప్పుడు పఠన మందిరములో నూరుమంది సభ్యులుండిరి. ఎనుబదియిద్దరు సభ్యులు హాజరయిరి. వీరేశలింగముగారిమీఁద నిందారోపణ చేయుటయు వారిని దీసివేయుటయు కృతఘ్నతయనియు, నది యకార్యమనియు నేను గట్టిగా నా సభలో వాదించితిని. దొరతనమువారి కళాశాలలో తత్త్వ శాస్త్ర పండితులైన చక్రవర్తిగారు గూడ వీరేశలింగముగారి పక్షమును వాదించిరి. అర్జీ నిచ్చినవారిలో సభకు నలుగురు రాలేదు. ఇద్దరు మాత్రము వచ్చిరి. పఠనమందిరములో జారులుండవచ్చును. సురాపానప్రియు లుండవచ్చును. అనృతవాదు లుండవచ్చును. అట్టి వారు మా జ్యూబిలీ పఠనమందిరములో నా కాలమున నుండిరేమో యని నా యభిప్రాయము. అట్టివారు సభ్యులుగా నుండవచ్చును గాని వీరేశలింగముగారివంటి పవిత్రశీలుడు, దేశోపకారి, స్వార్థత్యాగి సభ్యుడుగా నుండగూడదని యర్జీనిచ్చినవారి కెట్లుదోచెనో నేనూహింపలేకున్నాను. వీరేశలింగముగారు, రు 7000/-లు ఖర్చుపెట్టి కట్టించిన టవునుహాలునుండి, యాయననే తరిమివేయుటకు సభ్యులు ప్రయత్నించుట మిక్కిలి హాస్యాస్పదముగా నున్నదని పఠనమందిరాధ్యక్షులైన న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు పలుకుచు వోటులను దీసికొనిరి. హాజరయిన యెనుబదియిద్దరు సభ్యులలో డెబ్బది యెనమండుగురు వీరేశలింగముగారి కనుకూలముగా వోట్లనిచ్చిరి. ఇద్దరు తటస్థులైరి. ఇద్దరు మాత్రము వీరేశలింగముగారికి వ్యతిరేకముగా వోటుచేసిరి. దీనితో వీరేశలింగముగారికి రాజమహేంద్రవరములో నెంతగౌరవము గలదో పలుకుబడిగలదో తెలిసిపోయెను.

మేము మంచి ముద్రాయంత్రము కొని తెచ్చి యిన్నీసుపేటలో మా కార్యస్థానము స్థాపించిన తరువాత, నాకు చిరకాల పరిచితుడును, నా కిరుగుపొరుగువారు నైన నందివాడ విశ్వేశ్వరరావుగారు నా కడకు వచ్చి మా ముద్రాక్షరశాలలో దనకు గూడ నొక భాగమిమ్మని యడిగిరి. దీనిలో లాభముండదు. దీనిలోనికి దిగవద్దని రాయనరపు రామమూర్తి విశ్వేశ్వరరావుగారికి సలహా చెప్పెను. ఈ విషయమై మా భాగస్వామియైన చిత్రపు నరసింహారావుగారితో

నేను చెప్పగా, విశ్వేశ్వరరావుగారిని భాగస్వామిగా జేర్చుకొనగూడదని నాతో వారు గట్టిగా జెప్పిరి. సొమ్ము పెట్టుబడికిని కార్యనిర్వహణమునకును నొకరికొకరు సహాయులుగా నుందురుగనుక విశ్వేశ్వరరావుగారిని చేర్చుకొనుట మంచిదని నేనంటిని. ఎట్టకేలకు నరసింహరావుగారు గూడ దమ పట్టువిడిచి విశ్వేశ్వరరావుగారిని మూడవ భాగస్వామిగా చేర్చుకొనిరి. అంతట మేము ముగ్గురము నొక యొడంబడిక వ్రాసుకొని రిజిస్టరు చేయించుకొంటిమి. ఆ యొడంబడికప్రకారము సొమ్ముపెట్టుబడి నరసింహరావుగారును విశ్వేశ్వరరావుగారును పెట్టవలెను. అచ్చుకూటములో నచ్చుపని నేను దీసుకురావలెను. పనివాండ్రచేత పనిచేయించి యచ్చుకూటమంతయు నరసింహరావుగారు మేనేజమెంటు చేయవలెను, జమాఖర్చు లెక్కలు (Accounts) వ్రాసి సరిగా నుంచుట విశ్వేశ్వరరావుగారిపని. శ్రీ పిఠాపురము మహారాజాగారు తమ సొంతడబ్బు ఖర్చుచేసి వీరేశలింగముగారి గ్రంథములన్నియు సంపుటములుగా నచ్చువేయించి, వీరేశలింగముగారికి బహుమతి నీయదలచిరి. అది పెద్దపని. అవి యచ్చువేయుపని నాకీయవలసినదని రాజాగారికి దరఖాస్తు పెట్టి మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారితో గూడ మాటాడితిని. మచ్చునకొక సంపుట మచ్చువేసి పంపుడు. ఆ పనిని జూచి మీకిచ్చెడి విషయమై యాలోచించెదమని సుబ్బారాయుడుగారు నాకు ప్రత్యుత్తరమిచ్చిరి. అట్లే నేనొక సంపుట మచ్చువేయించి వారికి బంపితిని. దానిని జూచి మహారాజావారు పనికి మెచ్చి, మిగిలిన పనిని మాకిచ్చిరి. మొత్తముమీద మేము తొమ్మిది సంపుటము లచ్చువేసితిమి. నా "మనోరమ"యు నా "దేశమాతది"యు మా యచ్చుకూటములోనే యచ్చుపడుచుండెను. దానికి నేను వేరే సొమ్ము నిచ్చుచుంటిని. నా పత్రికల నిమిత్తము నా గుమాస్తాలనిమిత్తము మేడలో గొంతభాగము నాక్రింద నుంచుకొని, దానికి బాడిగక్రింద సొమ్ము కొంత వేరుగనిచ్చుచుంటిని. నేదెచ్చినపనివల్లను మొత్తముమీద మూడు సంవత్సరములకు నచ్చుకూటమునకు 10 వేల రూపాయలువచ్చెను. వీరేశలింగముగారి పనివల్లనే 7500 రూపాయలు వచ్చెను. ఇంతలో విశ్వేశ్వరరావుగారికి జబ్బుచేసెను. ఆకారణమున వారచ్చుకూటమునకు నచ్చుటయు

లెక్కలు వ్రాయుటయు మానిరి. నరసింహారావుగారి మేనేజమెంటు గూడ తృప్తికరముగా లేకపోయెను. నరసింహారావుగారి సొంత యచ్చుకూటముగూడ నచ్చట నేయుంచుటచే వారు సొంతపనిమీద నెక్కుడు శ్రద్ధ వహించి యుమ్మడిపనిమీద సవతితల్లిప్రేమ జూప నారంభించిరి. అప్పుడాయన స్వలాభపరాయణుడయ్యెననుట నిస్సంశయము; జమాఖర్చులెక్కలు లేకపోవుటచేతను నచ్చుపని సరిగా జరుగకపోవుటచేతను మా ముద్రాక్షరశాల క్రమముగా క్షీణదశకు వచ్చుచుండెను. సొమ్మంతయు విశ్వేశ్వరరావుగారును నరసింహారావుగారును బుచ్చుకొని యిష్టము వచ్చినట్లు ఖర్చుపెట్టి, యచ్చుపడిన వీరేశలింగముగారి సంపుటములలో గొన్నింటికి కట్టలుకట్టించి, కొన్నింటికి కట్టించుట మానిరి. అచ్చుపని పూర్తిచేసి యప్పగింపవలసిన భారము నాదిగావున కొన్ని సంపుటములకు నా సొంతడబ్బుతో నేనే యట్టలు గట్టించవలసివచ్చెను. విశ్వేశ్వరరావుగారికి నెమ్మదిగానున్నను నచ్చుకూటములో భాగమును మానుకొంటినని మాకు దెలియజేసిరి. నరసింహారావుగారు విశ్వేశ్వరరావుగారు పనివాండ్రకు జీతములిచ్చుట మానిరి. వీరేశలింగముగారి సంపుటములు రాజమహేంద్రవరములో మ్యూజియముకడ రాజాగారి బంగాళాలో పెట్టించవలసినదని యుత్తరువులు వచ్చినందున వాటి నచ్చట చేర్చితిని. హితకారిణీ సమాజ కార్యదర్శియైన రెబ్బాప్రగడ పాపయ్యగారు వీరేశలింగముగారి మరణానంతరమున రాజాగారి బంగాళాలోని సంపుటములను, వీరేశలింగముగారి పాఠశాలలో బెట్టించిరి. పైపని యటుండగా నా "మనోరమ"యు, "దేశమాత"యు నచ్చుపడుటయే కష్టమయ్యెను. అందుచేత నేను 1919 వ సంవత్సరమునుండి నా పత్రికలు రెండును బ్రకటించుటమాని ముద్రాయంత్రములో భాగముగూడ నేను వదలుకొంటిని.

1916 వ సంవత్సరమున నేను రాజమహేంద్రవరము బ్యాంకులో "ఓవరుడ్రాప్టు" (over draft) ఖాతా పెట్టించమని దరఖాస్తు చేసి కాషియరుగానైన పునుగుపాటి సుబ్బారావుగారితో మాట్లాడి ... యభిమానమువలన సంవత్సరమునకు రెండు [illegible]

తములు దెచ్చి నిలువజేసికొనుటకును పత్రికా వ్యాపారము సరిగా జరుపుకొనుటకును నాకు వీలు కలిగెను. కాని బ్యాంకువారి కిద్దరు పురుషులు జామీనుండవలసివచ్చెను. అప్పుడు వీరవాసరములో మాకున్న భూములు మొదలైన యాస్తి నేనును, మా తమ్ముడును గలసి బ్యాంకువారికి హామీ నిచ్చితిమి. ఇక రెండవవారు హామీ నీయవలసివచ్చెను. అప్పుడు నా ప్రియమిత్రులు చిరపరిచితులైన కనుపర్తి శ్రీరాములుగారు దన యావదాస్తియు నా నిమిత్తమై బ్యాంకువారికి హామీనిచ్చిరి. లోకములో నటువంటి మిత్రులుండుట యరిది. ఈ దినములలో మరియొకరి నిమిత్తము తన యావదాస్తిని జామీనిచ్చు సాహసు లెవరుందురు ? శ్రీరాములుగారి మంచితనమునకును, పరోపకారబుద్ధికిని, నిది ప్రబలసాక్ష్యముకాదా! వారికీ వ్యవహారములో లేశమైనా దండుగ లేకుండ బ్యాంకువారికి నేనీయవలసిన సొమ్మంతయు నిచ్చివేసి మా తమ్ముని యొక్కయు, శ్రీరాములుగారి యొక్కయు జామీనులు వదలించి కృతార్థుడ నైతిని.

1916 వ సంవత్సరమున నాంధ్రమహాసభ కాకినాడలో జరిగెను. దానికి మోచర్ల రామచంద్రరావుగా రధ్యక్షులైరి. నేనా సభకు బోయి యేదో విషయమై మాటలాడితిని. ఆ సంవత్సరము నాలుగవ గోదావరీమండలసభ రామచంద్రపురములో జరిగెను. అపుడు రాజకీయసభకు నెవ రధ్యక్షులైరో జ్ఞాపకము లేదు. సంఘసంస్కరణసభలో నధ్యక్షులు వక్తలు లేరు. సంస్కరణమును గురించి యొక యుపన్యాసమిమ్మని సభాసదులు నన్ను గోరిరి. వారి కోరిక ననుసరించి, సంస్కరణావశ్యకతనుగూర్చి, నే నొక పెద్ద యుపన్యాసమిచ్చితిని. ఆ సంవత్సరమున నెల్లూరులో నాంధ్రగ్రంథాలయ మహాసభ జరిగెను. నేను నెల్లూరుకుబోయి హాజరై యా సభాకార్యక్రమమున బాలుగొంటిని. దాని కధ్యక్షులెవరయిరో జ్ఞాపకము లేదు. నెల్లూరునకు సమీపములో "పొట్లపూడి" యనునొక చిన్న గ్రామము గలదు. అచట నొక చిన్న గ్రంథాలయము గలదు. ఆ గ్రామ నివాసులైన పొణకా పట్టాభిరామరెడ్డిగారు, తమ యూరు లోనున్న గ్రంథాలయ వారి కోస[illegible]

మనము ఫౌండేషన్ పుస్తకాల పరిశీలనాపట్టిక

పుస్తకం సంఖ్య	KLVA113B169
పుస్తకం పేరు	స్వీయచరిత్రము
తారీఖు	11 February 2025
ముందు అట్ట	yes
వెనుక అట్ట	no
మొత్తం పేజీలు	297
పెద్ద సైజు పేజీలు	NO
ఖాళీ పేజీలు	ci,b,vi
లేని పేజీలు	no
తయారు చేసినది	[illegible]
పేజీలు విడదీసినది	lako
స్కాన్ చేసినది	Priyanka
పరీక్ష చేసినది	daveed
పేజీలు పరిచూసినది	
బైండింగు చేసినది	
ప్యాకింగు చేసినది	
పరిస్థితి	good

Missing: 271 – 318
321, 322
327, 328
337, 338